

University of Groningen

Dictatuur en geschiedschrijving

van Muilekom, Jan

DOI:
[10.33612/diss.143943680](https://doi.org/10.33612/diss.143943680)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
van Muilekom, J. (2020). *Dictatuur en geschiedschrijving*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.143943680>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Dictatuur en geschiedschrijving

Controle van het Franco-regime op de recente Spaanse geschiedenis

Jan van Muilekom

Jan van Muilekom

Dictatuur en geschiedschrijving

Controle van het Franco-regime op de recente Spaanse geschiedenis

ISBN: 9789464190458

Copyright © 2020 J.W.H. van Muilekom

All rights reserved. No part of this thesis may be reproduced, stored or transmitted in any way or by any means without the prior permission of the author, or when applicable, of the publishers of the scientific papers.

Cover text:	Ramon Tamames, <i>Breve Historia de la Guerra Civil Española</i> (Barcelona: Ediciones B, 2011), 90
Cover photograph:	'Franco', rtlnieuws.nl
Cover design:	Eduard Boxem
Layout and design:	Eduard Boxem, persoonlijkproefschrift.nl
Printing:	Gildeprint Enschede, gildeprint.nl

rijksuniversiteit
 groningen

Dictatuur en geschiedschrijving

Controle van het Franco-regime op de recente Spaanse geschiedenis

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College van Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 26 november 2020 om 14.30 uur

door

Johannes Wilhelmina Henricus van Muilekom

Geboren op 3 november 1956
te 's Hertogenbosch

Promotores

Prof. dr. A.H.M. de Baets

Dr. H.J. Storm

Beoordelingscommissie

Prof. dr. J. de Jong

Prof. dr. G.J.M. Verbeeck

Prof. dr. P.H.H. Vries

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD/DANKWOORD	8
INLEIDING	
1.1 Oriëntatie	12
1.2 Probleemstelling	13
1.3 Het debat over propaganda, censuur en geschiedschrijving	14
1.4 Verantwoording en Bronnen	24
1.5 Methode van onderzoek	30
1.6 Opzet	35
HOOFDSTUK 1 DE SPAANSE CONTEXT: CENSUR EN ANDERE VORMEN VAN OVERHEIDSINGRIJPEN BIJ PUBLICATIES	
1.1 Algemene karakterisering van en ontwikkeling in het overheidsingrijpen	40
1.2 Directe en indirecte instrumenten van overheidsingrijpen	48
1.3 Organisatie en inhoudelijke aanpak van de censuur in de loop van het Franco-regime	52
1.4 Nieuwe tactieken van overheid en uitgevers na de Wet van 1966	57
1.5 De omvang van afwijzingen, vervolgingen en illegale circulatie	60
1.6 De rekrutering, het opleidingsniveau en de betaling van de censoren	62
1.7 Een terugblik van betrokkenen op de censuur	64
1.8 Conclusies	67
HOOFDSTUK 2 DE SPAANSE CONTEXT: BELANGRIJKE CENTRA EN VISIES BINNEN DE HISTORISCHE WERELD	
2.1 De jaren 1940-1965: weggezuiverden, zittenblijvers en nieuw benoemden	74
2.2 De jaren 1940-1965: de belangrijkste historische instituten, onderzoekers en algemene visies op de geschiedenis	76
2.3 De jaren 1940-1965: de Spaanse historici en het buitenland	83
2.4 De jaren na 1965: toenemende beoefening van de contemporaine geschiedschrijving en nieuwe algemene visies op de geschiedenis	86
2.5 De jaren na 1965: verbindingen tussen historici binnen en buiten Spanje	90
2.6 Conclusies	92

HOOFDSTUK 3 OVERHEIDSPROPAGANDA OP HET TERREIN VAN DE GESCHIEDENIS

3.1 De jaren 1940-1965: historische propaganda van de Spaanse overheid	98
3.2 De jaren vanaf 1965: historische propaganda en rivaliteit vanuit het buitenland	104
3.3 Conclusies	116

HOOFDSTUK 4 CENSUR VAN HISTORISCH WERK: ALGEMENE AANPAK

4.1 Rekrutering van deskundige censoren	122
4.2 Een historisch-censorieel complex?	123
4.3 Een portret van Ricardo de la Cierva	128
4.4 Conclusies	136

HOOFDSTUK 5 CENSUR VAN HISTORISCH WERK: INHOUDELIJKE BEVINDINGEN, GEHANTEERDE PROCEDURES EN TERUGBLIK VAN AUTEURS EN CENSOREN

5.1 Inhoudelijke bevindingen	142
5.2 Gehanteerde procedures en aanpakken: orthodoxe en minder orthodoxe middelen	169
5.3 Terugblik van auteurs en uitgevers op het censureren van historisch werk	177
5.4 Conclusies	182

HOOFDSTUK 6 DE PERIODE 1931-1952: TWEDE REPUBLIEK, BURGEROORLOG EN VROEGE FRANQUISME

6.1 Algemeen	188
6.2 Historische introductie op de periode 1931-1952 en overzicht centrale thema's	189
6.3 De oude getrouwen: Arrarás, Asián Peña en anderen	193
6.4 De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en anderen	202
6.5 De critici van het regime: Jackson, Tamames en anderen	216
6.6 Conclusie	226

HOOFDSTUK 7 HET FUNCTIONEREN VAN DE TWEDE REPUBLIEK 1931-1936

7.1 De komst van de Tweede Republiek en het optreden van de progressieve regering van Manuel Azaña 1931-1933	232
7.2 De conservatieve regeringen van de periode eind 1933-begin 1936	245
7.3 Landelijke verkiezingen en oplopende politieke en maatschappelijke polarisatie in de eerste helft van 1936	261
7.4 De voorbereiding van de staatsgreep en het uitbarsten van de burgeroorlog	269
7.5 Conclusies	280

HOOFDSTUK 8 DE BURGEROORLOG 1936-1939

8.1 Franco onbetwist(e) opperbevelhebber en staatshoofd?	288
8.2 Het ontstaan van de eenpartijstaat aan Nationale zijde	294
8.3 Onderlinge strijd in de Republikeinse zone	302
8.4 Aard, omvang en relatieve belang van de internationale hulp	312
8.5 Het aantal doden door oorlogsgeweld en aard en omvang van de terreur	322
8.6 Conclusies	329

HOOFDSTUK 9 DE EERSTE JAREN VAN HET FRANCO-REGIME 1939-1952

9.1 Het Franco-regime, de Asmogendheden en de politieke isolatie van Spanje na 1945	338
9.2 De binnenlandse politiek 1939-1952: het staatsbestel, het sociaaleconomisch beleid en de omgang met de oppositie	350
9.3 Conclusies	360

EINDCONCLUSIES

E.1 Opzet	366
E.2 Conclusies	366
E.3 Suggesties voor vervolgonderzoek	388
E.4 Tot slot	390

BIBLIOGRAFIE

B.1 Bronnen	394
B.2 Literatuur	400

KORT CURRICULUM VITAE J.W.H. VAN MUILEKOM	408
--	-----

SAMENVATTING ENGELS	412
----------------------------	-----

SAMENVATTING SPAANS	430
----------------------------	-----

VOORWOORD/DANKWOORD

De basis voor dit promotieonderzoek ligt in de doctoraalscriptie die ik in 1982 afrondde aan de Universiteit Utrecht. In *Het Falangebeeld in de Spaanse contemporaine geschiedschrijving (1939-1977)* beperkte ik me nog tot het beeld dat Spanjes historici schetsten van de Falange Española de las JONS, een politieke beweging die in de jaren dertig ontstond, zich op het Europese fascisme oriënteerde en vanaf april 1937 deel zou gaan uitmaken van de Nationale Beweging die tijdens de Spaanse Burgeroorlog tot stand werd gebracht door (de latere) dictator Francisco Franco. In het proefschrift dat nu voor u ligt, staat het brede politieke en maatschappelijke beeld van de gehele turbulente periode 1931-1952 van de Spaanse geschiedenis centraal.

Aan het begin van 2012 ben ik met dit promotietraject gestart en ik rondde het in de loop van het voorjaar van 2020 af. Al die tijd was ik ook rector van het Vossius Gymnasium te Amsterdam.

Ik ben de Rijksuniversiteit Groningen zeer erkentelijk voor het vertrouwen dat zij mij acht jaar geleden gaf door mij toe te laten als buitenpromovendus en ook voor de steun die ik sindsdien van haar ontvangen heb. Dan denk ik aan de reisbeurzen die het mij mogelijk maakten onderzoek in Spanje te verrichten, en, vooral, aan de uitstekende begeleiding van mijn promotor prof. dr. Antoon de Baets. Ik ben hem en mijn tweede begeleider, dr. Eric Storm, hoofddocent aan de Universiteit Leiden, zeer dankbaar voor het vele en altijd bijzonder snel afkomende positief-kritische commentaar op tussentijdse concepten en de immer stimulerende gesprekken die we in de loop van de jaren samen hadden. Prof. De Baets ben ik bovendien veel dank verschuldigd voor de impuls die van zijn wetenschappelijk onderzoek uitging voor de opzet en inhoud van deze studie.

De Spaanse wetenschappers Fernando Larraz Elorriaga, Ana Martínez Rus en Gonzalo Pasamar Alzuria waren meer dan bereid mij in een gesprek op weg te helpen in de wereld van de Spaanse censuur, uitgeverijen en historici en dit werk had er zonder hun hulp anders uitgezien. Muchas gracias! Niet minder dankbaar ben ik voor de interviews die enkele Spaanse historici uit de Franco-tijd mij toestonden, ondanks hun vaak hoogbejaarde leeftijd.

Dat het historische vak in de jaren die verstreken tussen 1982 en 2012, altijd aan mij is blijven trekken, is mede te danken aan de historische studiekering die ik al meer dan dertig jaar deel met mijn studievrienden Han van Bree, Aart van Dam, Joost Lagendijk en Ruud Moll. Dank jullie wel! Die dank geldt ook de collega's van het Vossius Gymnasium, wier academische belangstelling en inzichten mij voortdurend voedden; de sectie geschiedenis van de school was bovendien zo royaal mij gedurende enkele jaren naast het rectoraat ook een kleine historische lespraktijk te gunnen.

Dan verdienen mijn twee dochters Milou en Maud van Muilekom, hun moeder Aletta Wietsma en Henk Wietsma speciale vermelding, niet alleen omdat zij altijd bereid bleken mijn historische uiteenzettingen te ondergaan, maar ook gedurende vele jaren een zomervakantie in Spanje met mij deelden en mij zo hielpen de belangstelling en

liefde voor dat land hoog te houden. Milou, Maud, hun respectievelijke partners Maarten van de Vecht en Pieter Greven, en mijn kleinzoon Philip van de Vecht hebben me in de weekenden en vakanties van de achterliggende jaren bovendien altijd veel ruimte gegeven voor onderzoek en schrijven. Verder natuurlijk ook dank aan mijn bonusdochters Milena en Natalija Bogunovic, die mij eveneens altijd in de gelegenheid stelden mijn historische belangstelling te botvieren.

Dat ik dit proefschrift heb kunnen afronden is te danken aan mijn partner prof. dr. Blanka Bogunovic. Haar wetenschappelijke activiteiten zijn voor mij een lichtend voorbeeld en haar onvoorwaardelijke steun en liefde een niet te onderschatten stimulans om vol te houden.

Dan heb ik geluk gehad met het gezin waaruit ik voortkom. De warmte en belangstelling van mijn broers Rob en Erik zijn erg belangrijk geweest voor mijn ontwikkeling. Dat geldt a fortiori voor de inzet van mijn ouders Martien van Muilekom en Jo van Muilekom-Broekhof die, terwijl ze zelf niet veel scholingsmogelijkheden hadden gekregen, voor mijn broers en mij altijd alle deuren openzetten.

Tot slot ben ik veel dank verschuldigd aan al mijn vrienden, die, vaak vanuit eigen academische ervaringen en activiteiten, garant stonden voor vele bemoedigende woorden, vragen en suggesties; mijn oudste vriend, prof. dr. Frans Pennings, verdient dan zeker vermelding.

Tenslotte, dictatoriale regimes als dat van Franco in Spanje hecht(t)en zeer aan het beïnvloeden van het beeld van het meest recente verleden en hun activiteiten maken professioneel opgeleide historici die hun visie op de geschiedenis naar eer en geweten willen presenteren, tot een kwetsbare groep. In de twintigste eeuw heeft alleen Europa al een groot aantal van dit soort regimes het licht laten zien. Het soort onderzoek dat deze studie nu brengt, kan dan ook nog in vele landen en voor allerlei periodes van de geschiedenis navolging krijgen. Daar hoop ik in de nabije toekomst ook zelf nog een rol in te kunnen spelen.

Jan van Muilekom
Juli 2020

INLEIDING

I.1 Oriëntatie

In de zomermaanden van 1971 moest de Spaanse censuur het besluit nemen of de gerenommeerde Engelse historicus Hugh Thomas zijn al tien jaar eerder buiten Spanje verschenen publicatie over de Spaanse Burgeroorlog ook in Spanje zelf op de markt mocht brengen. Een aantal censoren neigde naar toestemming, maar gaf die uiteindelijk niet na een persoonlijke interventie van Spanjes dictator Francisco Franco. Zolang Franco het leven had, zou Thomas' publicatie ook niet in Spanje kunnen verschijnen. Zeker als de contemporaine geschiedenis in het geding is, blijken de belangen van dictatoriale regimes en historici die naar eer en geweten willen onderzoeken en rapporteren, veel vaker uiteen te lopen. De betrokken politici vinden dat het gelijk van de geschiedenis aan hun kant staat en zoeken in dat kader voortdurend naar wegen om de beeldvorming over het aan de macht komen van het regime, zijn functioneren en historische betekenis te beïnvloeden. Voor geschiedschrijvers staan meestal heel andere uitgangspunten centraal. Die wensen onbeperkte toegang tot relevante bronnen om vervolgens van de onderwerpen die zij van belang achten, in alle vrijheid de feiten, beschrijvingen, verklaringen en oordelen te presenteren.

Er bestaat, kortom, een enorm spanningsveld tussen dictatuur en geschiedschrijving en dit fenomeen laat zich bij uitstek bestuderen aan de hand van het Spaanse voorbeeld.

Francisco Franco kwam in 1939 definitief in Spanje aan de macht en vestigde een dictatuur die zich tot diens dood in 1975 in volle omvang wist te handhaven. Al die tijd toonde het regime via propaganda en censuur een bovenmatige interesse voor de recente geschiedenis van het land, met name voor de periode 1931-1952, jaren die cruciaal waren voor de voorbereiding, uitvoering en consolidatie van Franco's machtsgreep en die Spanje bovendien middenin Europa en de wereld plaatsten.

In 1931 was een autoritaire monarchie namelijk vervangen door een democratische republiek, de zogenaamde Tweede Republiek.¹ De daaropvolgende jaren werden gekenschetst door straatrellen en sociale revoluties, waarna in 1936 rechtse generaals onder wie Francisco Franco een staatsgreep pleegden die uitliep op een driejarige burgeroorlog. Franco's overwinning in 1939 luidde jaren van binnenlandse repressie in. De Spaanse Burgeroorlog bleek bovendien de opmaat naar de Tweede Wereldoorlog, waarin net als in Spanje de strijd tussen democratie, fascisme en communisme centraal stond. De overwinning van de geallieerden maakte de fascistisch angehauchte Franco vervolgens tot een internationale paria, een status die hij pas in 1952 kwijtraakte, toen Spanje in het kader van de Koude Oorlog in het westerse kamp werd getrokken.²

1 In 1873-1874 was kort van de Eerste Republiek sprake.

2 In deze tekst over de geschiedenis van Spanje geef ik net als bij de inleidende historische teksten in de hoofdstukken 6 tot en met 9 zoveel mogelijk historische informatie die niet omstreden is en in veel van de door mij bestudeerde publicaties terugkomt. Zie verder vooral ook: Eric Storm, *Het perspectief van de vooruitgang. Denken over politiek in het Spaanse fin de siècle* (Baarn: Agora, 1999) en Raymond Carr, *Modern Spain 1875-1980* (Oxford: Oxford University Press, 1980).

De roerige periode 1931-1952 en zeker de jaren 1936-1939, waarin de Spaanse Burgeroorlog zich afspeelde, vormden niet alleen een constante potentiële bron van binnenlandse onrust maar waren zeker vanaf het begin van de jaren zestig vanwege hun betekenis voor Europa een interessant studieobject voor historici uit vele landen.³

Spanjes historici die zich aanvankelijk slechts met grote terughoudendheid dan wel vanuit een zeer eenzijdig standpunt dat aan misbruik van de geschiedenis grensde, met de contemporaine periode hadden bezig gehouden, haakten hier na enige aarzeling op in.

De publicaties die de Spaanse historici in de periode 1939-1977 in Spanje op de markt brachten, staan in deze studie centraal. Overigens is gekozen voor 1977 (en niet voor 1975) omdat in dat jaar de overgang van het dictatoriale Franco-regime naar een democratie met algemene verkiezingen en het ontwerp van een nieuwe grondwet definitief haar beslag kreeg.

I.2 Probleemstelling

De centrale vraag van deze studie is in welke mate het Franco-regime en zijn directe opvolgers er in de periode 1939-1977 in slaagden de geschiedschrijving over de binnen- en buitenlandse politiek van de jaren 1931-1952 naar hun hand te zetten.

Daarbij spelen de volgende vijf deelvragen:

- 1) Welk beeld schetste het regime in zijn historische propaganda met betrekking tot de jaren 1931-1952?
- 2) Met welke procedures en inhoudelijke ingrepen confronteerde Franco's censuur in de periode 1939-1977 de historici die zich bezighielden met hedendaagse geschiedschrijving en welke rol speelde zelfcensuur?
- 3) Welk beeld van de periode 1931-1952 schetsten verschillende generaties Spaanse historici in de loop van de jaren?
- 4) Hoe zijn de ontwikkelingen in de wijze waarop de Franco-dictatuur in de loop van de periode 1939-1977 op het gebied van geschiedschrijving propaganda bedreef en censuur oplegde, te relateren aan politieke verschuivingen binnen het regime en de franquistische beweging?

3 Tot op de dag van vandaag is de aard en de erfenis van het dictatoriale regime van generaal Franco controversieel in Spanje. Zo trok de Speciale Rapporteur van de Mensenrechtenraad van de Verenigde Naties, Pablo de Greiff, in zijn in 2014 verschenen Spanje-rapport met betrekking tot het handelen van de Spaanse overheid de conclusie dat er in Spanje nooit sprake is geweest van regeringsbeleid om belangrijke feiten over de Franco-periode boven tafel te krijgen. Bovendien confronteerde diezelfde overheid in 2014 onderzoekers nog steeds met beperkingen op de toegankelijkheid van archiefmateriaal en toonde zij zich bij herhaling weinig behulpzaam bij het ontsluiten van massagraven uit de burgeroorlog. Pablo de Greiff, *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence* (A/HRC/27/56/Add.1) (New York: United Nations General Assembly, 2014), 11, 11, 12 en 13.

- 5) Zijn er aan de Spaanse casus bijdragen te ontlelen aan de theorievorming over censuur, propaganda en misbruik van de geschiedenis?

I.3 Het debat over propaganda, censuur en geschiedschrijving

In het recente verleden verscheen al een aantal algemene studies dat aandacht besteedt aan censuur en propaganda in het interbellum en de wijze waarop het Franco-regime hierop voortbouwde in zijn historische propaganda en censuur op geschiedschrijving. Ook zagen enkele historiografische publicaties het licht waarin de Spaanse hedendaagse geschiedschrijving centraal staat.

Propaganda en censuur

Antoon de Baets - bijzonder hoogleraar Geschiedenis, Ethiek en Mensenrechten aan de Rijksuniversiteit Groningen van wie in deze studie meerdere publicaties aan de orde komen - plaatste in een monografie uit 2002 over vervolging en onderdrukking van historici op wereldschaal de houding die een tiranniek regime als dat van Franco ten opzichte van de geschiedschrijving inneemt, in een algemeen perspectief.

Het ontbreekt bestuurders als Franco, zo betoogt hij, vaak aan een politieke legitimatie op basis van verkiezingen of wetgeving en daarom zoeken deze dictators graag steun in de geschiedenis en de geschiedschrijving. De laatste moet dan duidelijk maken welk pad de betrokken groep of het betrokken land tot dan toe gevolgd heeft en waarom juist de heerser in kwestie de meest geschikte persoon is om de weg naar de toekomst te wijzen. De betrokken alleenheerser, zo gaat De Baets verder, moet zich wel met twee kwesties verstaan. Zo moet de geschiedschrijving de machtsgreep legitimeren, maar mag er geen rechtvaardigingsgrond voor weer nieuwe machtswisselingen ontstaan. Verder dient de historicus een legitimatie te verschaffen aan het nieuwe regime, maar dient deze expliciet onthouden te worden aan het regime dat de nieuwe heerser recentelijk aan de kant heeft gezet.

De Baets ziet dictatoriale regimes wat hun houding ten aanzien van geschiedenis en geschiedschrijving betreft vervolgens in twee groepen uiteenvallen. Totalitaire systemen als die van het communisme en Nazi-Duitsland zien in de geschiedenis wetten werkzaam die onvermijdelijk tot dat ene nieuwe regime leiden. In dat licht stellen de betrokken overheden onafhankelijke professionele geschiedschrijving ten fundamentele ter discussie. Autoritaire regimes daarentegen houden vooral hun praktische belangen in de gaten en dat veronderstelt een minder systematische blik op de geschiedenis. De afwezigheid van een eenduidige aanpak die deze regimes kenmerkt, brengt voor de historicus echter wel de nodige onvoorspelbaarheid met zich mee en is daarmee een voortdurende bron van intimidatie. Verder komt van De Baets de stellingname dat

censuur altijd ook propaganda veronderstelt, doch dat propaganda ook kan optreden zonder dat er sprake is van censuur.⁴

Er zijn ook meer gespecialiseerde casestudies die zich vooral concentreren op de geschiedschrijving tijdens de dictaturen van de jaren twintig, dertig en de eerste helft van de jaren veertig. Zo besteden Doug Thompson, Claudio Fogu, Joshua Arthurs, Rients Verschoor, Ilaria Porciani en Mauro Moretti exclusief aandacht aan de geschiedschrijving onder het Mussolini-regime dat vanaf 1922 in Italië aan de macht was.⁵ Italië, zo schetsen zij, kende in de Mussolini-jaren een forse overheidspropaganda die de dictator afschilderde als een soort nieuwe Messias. Ook was er sprake van een overheidsensuur die moest voorkomen dat er twijfel zou ontstaan over het functioneren en het beleid van het regime. Voor het werk van professionele historici die zich met de zeer contemporaine geschiedenis bezighielden, had het regime aanvankelijk niet veel belangstelling. Die kwam pas in de loop van de jaren dertig. Instituten die zich bezighielden met de contemporaine geschiedschrijving in den brede of de geschiedenis van de Italiaanse eenwording in het bijzonder werden ook pas toen onder de controle van de regering in Rome gebracht. In diezelfde periode werden propaganda en censuur - naar Duits voorbeeld - samengebracht in een separaat Ministerie van Propaganda en Informatie.

De aandacht van David Welch, Georg Iggers, Martin Sabrow en Benedikt Stuchtey gaat vooral uit naar de geschiedschrijving onder die andere grote dictatuur van de jaren dertig en veertig, het Nazi-regime dat in 1933 in Duitsland aan de macht kwam.⁶ Al in datzelfde

4 Antoon de Baets, *Censorship of historical thought: A World Guide 1945-2000* (Santa Barbara CA: Greenwood Publishing Group, 2002), 7-9, 17 en 155.

5 Doug Thompson, *State Control in Fascist Italy. Culture and conformity, 1925-43* (Manchester England: Manchester University Press, 1991), X, XI, 2, 6, 19, 23, 54, 64-65, 80-83, 112-117, 126, 138. Antoon de Baets, 'Censorship and History, 1914-1945: Historiography in the Service of Dictatorships' in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 135, 148. Claudio Fogu, *The historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy* (Toronto: University of Toronto Press, 2003), 3-20, 22-27 en 190-206. Joshua Arthurs, '(Re)presenting Roman History in Italy, 1911-1955', in: Claire Norton, ed., *Nationalism, Historiography and the Reconstruction of the Past* (Washington DC: Academia Publishing, 2007), 35 en 39. Rients Verschoor, *Grandezza e Sacrificio. Een analyse van de historische retoriek van Mussolini* (Groningen: niet gepubliceerde scriptie aan de RU Groningen, 2013), 15, 17, 23, 41. Ilaria Porciani en Mauro Moretti, 'The Polycentric Structure of Italian Historical Writing' in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 238-239.

6 David Welch, *The Third Reich. Politics and Propaganda* (London and New York: Routledge, 1995), 13, 24, 25, 27, 36-37, 48, 52, 60, 72, 78-83, 99. Georg Iggers, *The German Conception of History. The national tradition of historical thought from Herder to the Present* (Middletown CT: Wesleyan University Press, 1968), XI, 7 en 27. Martin Sabrow, 'The Use of History to Legitimize Political Power-the Case of Germany', in: Hannes Swoboda and Jan Marinus Wiersma, eds, *Politics of the Past-The Use and Abuse of History* (Linz: The Renner Institut, 2009), 99. Benedikt Stuchtey, 'German Historical writing', in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 178. Antoon de Baets, 'Censorship and History', 134-135.

jaar richtten de nationaal-socialisten het Reichsministerium für Volkserklärung und Propaganda in en daarin nam de NSDAP onder leiding van Joseph Goebbels de touwtjes in handen. Op het Reichsministerium gingen Hitlers companen voortvarend aan de slag met een breed programma dat er niet slechts op gericht was de positie van de Führer als grote leider van het Duitse Rijk veilig te stellen of de politieke continuïteit van diens regime te garanderen. Er kwam meteen ook een forse repressie, waarvoor de censor anders dan in Italië gerichte en breed uitwaaiende inhoudelijke richtlijnen meekreeg. Zo moest alles wat ook maar enigszins afbreuk deed aan de Duitse eer en de kracht van het Rijk worden verboden. Hitlers propagandamachine draaide verder op volle toeren en richtte zich daarbij vanaf den beginne meteen ook op de zeer eigentijdse geschiedenis. De Duitse propagandisten verdedigden voortdurend de onaantastbaarheid van het Duitse grondgebied en verzetten zich in dat kader met name tegen de grenzen die na de relatief recent beëindigde Eerste Wereldoorlog aan Duitsland waren toebedeeld. Kort na Hitlers machtsvername kwam in het verlengde hiervan het Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands tot stand.

Met betrekking tot de door De Baets geschetste dichotomie tussen totalitaire en conservatief-rechtse regimes zaten de aanpak en de praktijk van de censuur en propaganda van het Hitler-regime, zo komt uit de genoemde studies naar voren, vanaf de start dicht bij de eerste. Mussolini sloot zich pas na verloop van tijd bij Hitlers totalitaire voorbeeld aan.

De afgelopen dertig jaren laten verder een rijke oogst zien aan onderzoek waarin vooral de Spaanse casus en de door het Franco-regime ingezette instrumenten van propaganda en censuur centraal staan. Deze werken geven een kader voor deze studie.

De eerste publicaties waarin het optreden van de Spaanse censuur centraal staat, zagen al kort na 1977, het jaar waarin deze de facto met haar werkzaamheden stopte, het licht. Het beste voorbeeld is Manuel Abellán *Censura y creación literaria en España (1939-1976)* uit 1980.⁷ Abellán aanpak - hij had met enige restricties ook toegang gekregen tot de dossiers van de censoren en gebruikte die als basis voor zijn betoog - zou in de loop der jaren nog veel censuur-onderzoekers inspireren. Deze richtten zich in navolging van Abellán overigens vooral op de inhoudelijke invloed die van de censuur was uitgegaan op artistieke uitingen in de wereld van de literatuur, de film of het theater of op het werk van de Spaanse dagbladpers. Abellán noemt in zijn studie nog wel enkele ook voor historici relevante thema's die in het algemeen gevoelig lagen bij Spanjes censuur. Zo waren de censoren, aldus Abellán, altijd zeer alert als de geschiedenis van de politieke partijen van voor de start van de opstand van 18 juli 1936 aan de orde kwam. Hetzelfde gold wanneer de door Franco in 1937 opgerichte Nationale Eenheidsbeweging en de daarin opgenomen politieke partijen ter sprake kwamen, de fascistisch georiënteerde Falange-partij voorop.

7 Manuel Abellán, *Censura y creación literaria en España (1939-1976)* (Barcelona: Ediciones Península, 1980).

Met betrekking tot de inrichting en het algemene functioneren van het censuurapparaat van de Spaanse overheid en de propaganda die deze inzette, leverde Eduardo Ruiz Bautista in 2008 met *Tiempo de censura. La represión editorial durante el Franquismo* een belangrijk werk af.⁸ Ruiz Bautista geeft een zeer gedetailleerd overzicht van hoe de overheidsbureaucratie rondom censuur en propaganda zich in de loop van veertig jaar Franco-regime ontwikkelde en plaatst zijn beschrijving in de bredere context van maatschappelijke en politieke veranderingen in Spanje. Zo beschrijft hij het regime in de eerste vijf jaren van zijn bestaan (1939-1944) als een sterk ideologisch blok dat erop gericht was een heel bepaalde boodschap uit te dragen, zoals die van Spanjes missie in de wereld; op de fascistische Asmogendheden Duitsland en Italië georiënteerde leden van de Falange-beweging bemensten tegelijkertijd in belangrijke mate de censuurinstanties.

De organisatorische inrichting waarvoor gekozen werd, zo schetst Ruiz Bautista, was geheel gemodelleerd naar het Duitse Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda en de betrokken ambtenaren hielden zich zowel met censuur als met propaganda bezig. Na 1945 werden de meest prominente fascistisch georiënteerde Falangisten snel vervangen, meestal door conservatieve doch weinig geprofileerde aanhangers van de dictator. Het Franco-regime, zo lijkt Ruiz Bautista aan te geven, bewoog op de schaal totalitair-autoritair in de loop van zes jaren en met een duidelijke cesuur van het eerste naar het tweede.

Vanaf het begin van de jaren zestig maakten propagandisten en censoren in de ogen van Ruiz Bautista een nieuwe fundamentele omslag. Verdedigden ze het Franco-regime in de eerste decennia met het argument dat het vanaf 1936 zo verdienstelijk was opgetreden tegen de (vermeende) wanorde van de Tweede Republiek en het aldus voortreffelijke adelsbrieven had, geleidelijk aan kwamen de kwaliteiten van Franco cum suis voor het bevorderen van de welvaart van de Spanjaarden en het doeltreffend functioneren van de regering meer in beeld. De implicatie van deze stellingname was dat halverwege de jaren zestig de wens van het regime greep te houden op de beeldvorming van zijn ontstaansgeschiedenis tanende was.

Deze inzet van Ruiz Bautista verdient nadere toetsing, mede omdat in diens studie historische publicaties slechts een enkele keer en dan kort ter sprake komen. Zijn beschrijving van het tastende en soms onvoorspelbare beleid dat het regime in de periode 1966-1975 ten aanzien van uitgeverijen aan de dag legde, sloot overigens goed aan op De Baets' eerder aangehaalde theorievorming over het optreden van autoritaire regimes. Verder maakt Ruiz Bautista gewag van vijf algemene aandachtspunten die de censor vanaf het begin van de jaren vijftig meekreeg op zijn beoordelingsformulier: 'is er sprake van een aanval op de Geloofsleer, op de Moraal, op de Kerk of zijn dienaren, op het regime en zijn instellingen of op personen die samenwerken of samenwerkten met het regime'?

8 Eduardo Ruiz Bautista (coord.), *Tiempo de censura. La represión editorial durante el Franquismo* (Gijón: Ediciones Trea S.L., 2008).

Francisco Rojas Claros besteedt in zijn in 2013 verschenen *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* eveneens veel aandacht aan de ontwikkeling van de Spaanse censuur en focust daarbij tegen de achtergrond van politieke ontwikkelingen binnen en rondom het Franco-regime op de nieuwe censuurwetgeving van Minister van Informatie Manuel Fraga Iribarne van 1966 - deze bracht censuur ná publicatie in plaats van een verplichte censuur vooraf.⁹ Een zekere opening ('apertura') zou daarbij Fraga Iribarnes oogmerk zijn geweest, aldus Rojas Claros - waarmee hij enigszins aansluit op de omslag die Ruiz Bautista schetst voor dezelfde periode. Fraga Iribarne zou met zijn handelen vooral Spanjes internationale positie hebben willen verstevigen en zich niet hebben onttrokken aan de brede onderstroom in de ideologie van het Franco-regime dat een fors cultureel dirigisme ('dirigismo cultural') onontbeerlijk was. Bovendien was het volgens Rojas Claros Franco zelf die er naar aanleiding van de Parijse activiteiten van ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico voor pleitte de periode 1936-1939 niet langer stiefmoederlijk te behandelen in de geschiedschrijving maar deze juist actief zelf te gaan beschrijven en wel door gebruik te maken van het overheidsmonopolie op informatie, waaronder de toegang tot relevante archieven.

Bautista Ruiz' stellingname dat het regime zich in de jaren zestig minder gelegen liet liggen aan haar ontstaansgeschiedenis, was in de ogen van Rojas Claros dus zeer aanvechtbaar. Verder kwam Fraga Iribarnes concept van verantwoordelijke vrijheid ('libertad responsable') er in de ogen van Rojas Claros in de praktijk op neer dat alle verantwoordelijkheid en risico's bij uitgevers en auteurs terecht kwamen. In de periode 1966-1969 begonnen bij die uitgevers en auteurs de verwachtingen dat er meer ruimte zou komen, enorm te groeien, waarna het tijdvak 1970-1975 voor de mogelijkheden tot publiceren een periode met ups en downs zou worden. Er was, zo schetst Rojas Claros, sprake van een dynamiek van een regime dat almaar wilde blijven controleren en een dissidentenbeweging die in steeds goedkopere edities immer controversiëlere nieuwe ideeën begon aan te dragen. Deze ontwikkelingen sluiten aan bij De Baets' theorie over het fundamenteel onvoorspelbare karakter van een autoritair regime. Overigens maakt net als Ruiz Bautista ook Rojas Claros slechts een enkele keer melding van censuur op historisch werk.

Fernando Larraz Elorriaga brengt met zijn literair-historische studie *Letricidio español. Censura y novela durante el Franquismo* (2014) op het betoog van Ruiz Bautista nog weer andere nuances aan.¹⁰ Zo betitelt hij het Franco-regime met zijn wens een nieuwe sociale mentaliteit te creëren voor de gehele periode dat het aan de macht was zonder meer als repressief en ook totalitair - een aanduiding die Ruiz Bautista reserveert voor de periode 1939-1945. Het regime liet in de ogen van Larraz Elorriaga dan ook een radicaal ander gezicht zien dan eerdere Spaanse regimes in een recent of verder weg liggend verleden.

9 Francisco Rojas Claros, *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* (San Vicente del Raspeig: Universidad de Alicante, 2013).

10 Fernando Larraz Elorriaga, *Letricidio español. Censura y novela durante el Franquismo* (Gijón: Ediciones Trea S.L., 2014).

Alle stromingen binnen het regime, zowel de nationaal-katholieke als de falangistisch-fascistische, wilden voorkomen dat er binnen de samenleving een vrije publieke ruimte zou ontstaan.

Bij zijn bespreking van de inspanningen van Fraga Iribarne om een nieuwe censuurwet tot stand te brengen, benadrukt Larraz Elorriaga dan ook dat vanaf het begin tot het einde van het regime de kloof tussen de rechten die het zei te geven en de rechten die de Spanjaarden in de praktijk daadwerkelijk hadden, enorm was. Elk boek dat op de Spaanse markt verscheen bleef een door Franco en de zijnen gedoogd boek ('libro tolerado'). Daarbij liet het Franco-regime in de eerste decennia van zijn bestaan een ideologische bevrorenheid zien, maar werd het vanaf het einde van de jaren zestig steeds cynischer en ging het zijn politici alleen nog maar om het behoud van de macht.

Wel ziet ook Larraz Elorriaga vanaf het begin van de jaren zestig openingen ontstaan. Op de golven van de algemene economische liberalisering van het land en vanuit de wens Spanje te laten aansluiten bij de democratische landen van Europa gaf het regime toen enige ruimte aan min of meer controversiële boeken die zich met een hoge prijs op niches in de markt richtten.

Een en ander leidde er toe, aldus Larraz Elorriaga, dat het mogelijk is voor de jaren 1962-1967 te spreken van een langzaam groeiende culturele vrijheid, met dan als belangrijkste wapenfeit en cesuur de in essentie nog steeds restrictieve Wet Fraga. Deze was immers berekend op het stimuleren van zelfcensuur en gaf de overheid nog steeds veel ruimte voor direct ingrijpen. Tussen eind 1969 en eind 1973 waren er onder aanvoering van de hardliners binnen het regime zelfs pogingen de situatie van de jaren vijftig te herstellen, een forse stellingname waarmee Larraz Elorriaga zich onderscheidde van de eerder genoemde auteurs. De reactionaire groep ging het dan overigens minder om morele grensoverschrijdingen dan om uitlatingen die de politieke status quo ter discussie stelden en zo het regime bedreigden.

Larraz Elorriaga besteedt weinig tot geen aandacht aan geschiedschrijving. Toch geeft diens studie inzicht in het historisch denken van de Spaanse overheid omdat hij literaire werken centraal stelt die zich afspeelden tijdens de Spaanse Burgeroorlog en de auteur verduidelijkt wat in de loop van de jaren juist wel of in het geheel niet bespreekbaar was voor de censuur. Zo geeft Larraz Elorriaga nog enkele inhoudelijke aanvullingen op de algemene richtlijnen die al bij Abellán en Ruiz Bautista zichtbaar werden. Zo was het tot midden jaren zestig geen begaanbare weg ideologieën te noemen die het regime niet welgevallig waren (communisme, socialisme, anarchisme, maar ook liberalisme), werd gekeken of waarden als hiërarchie en gehoorzaamheid werden gerespecteerd, mochten er geen vraagtekens worden gezet bij de legitimiteit van de opstand van de militairen van 17 en 18 juli 1936 en was het onbespreekbaar onjuist gedrag of misdaden van militairen of andere Franco-aanhangers aan de kaak te stellen. Larraz Elorriaga legt verder meer dan andere auteurs nadruk op de willekeur van de censuur in die zin dat in zijn ogen sterk meespeelde of de auteur wel of niet als vijand van het regime werd beschouwd. Verder schetst hij dat de censuur in de loop van de jaren zestig ten aanzien van de periode 1936-1939 steeds meer de lijn ging hanteren dat literaire werken een verzoenende toon moesten

aanslaan. Zo mochten schrijvers laten doorschemeren dat ze beide zijden - Nationalen en Republikeinen ('Nacionales' en 'Republicanos') - verantwoordelijkheid toedichtten voor het uitbreken van de strijd die tussen 1936 en 1939 plaatsvond.

Voor een aanduiding van historische thema's die doorgaans mogen rekenen op het rode potlood van censuurinstanties verdienen tenslotte twee publicaties van Antoon de Baets vermelding: *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945–2000* (2019) en het uit 2011 daterende artikel 'Censorship and History, 1914-1945: Historiography in the Service of Dictatorships'.¹¹ In aanvulling op de thema's die hierboven specifiek ten aanzien van de Spaanse censuur ter sprake kwamen, noemt De Baets de volgende onderwerpen: aandacht voor dissidente facties binnen een leidende grote partij, een positieve blik op parlementarisme, de geschiedenis van op vrijheid gerichte regionale bewegingen, exposés over militaire tactieken en militair imperialisme, statistieken van oorlogsverliezen, alles wat te maken heeft met officiële historische helden evenals berichten over slechte economische prestaties van zittende regimes en daardoor optredende hongersnoden. Uiteraard zijn er omgekeerd ook thema's en vraagstukken die gemakkelijk goedkeuring van de censor krijgen. Dan gaat het, aldus De Baets, om onenigheid en rivaliteit binnen de rangen van politieke tegenstanders van het regime en incompetentie van die tegenstanders, zeker als militaire vaardigheden in het geding zijn. Hetzelfde geldt voor door opponenten begane misdaden, zeker als die tegen de Kerk waren gericht, en mogelijke politieke jeugdzonden van belangrijke oppositieleiders.

Geschiedschrijving

Richten we ons nu op Spanjes historische wereld van de periode 1939-1977 en de aandacht die zij besteedde aan de contemporaine Spaanse geschiedenis, dan verdienen in de eerste plaats de historiografische publicaties van Gonzalo Pasamar Alzuria aandacht. Al in 1991 publiceerde hij *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*, waarna hij in 2002 samen met Ignacio Peiro Martín, *Diccionario Akal de Historiadores Españoles Contemporáneos* op de markt bracht. In de eerstgenoemde monografie richt hij zich op de historici van de eerste twintig jaar van het Franco-regime. Voor dit tijdvak geeft hij de nodige informatie over de zuiveringen die vanaf 1939 op diverse faculteiten onder historici plaatsvonden en de ballingschap die daar voor velen op volgde, en schetst hij hoe het historische academische leven zich vervolgens ontwikkelde op het vlak van keuzes voor historisch onderzoek en algemene visies op het Spaanse verleden.

De Spaanse geschiedschrijving kreeg in de jaren veertig en vijftig in zijn ogen een uitgesproken nationalistisch karakter: de grootheid van Spanje en het nobel-

11 Antoon de Baets, *Censorship of historical thought: A World Guide 1945-2000* (Santa Barbara CA: Greenwood Publishing Group, 2002; update 5 oktober 2019) en Antoon de Baets, 'Censorship and History', 133-158.

heroïsche karakter van de Spanjaard moesten goed uitkomen. De contemporaine geschiedschrijving die de negentiende en twintigste eeuw als studieobject had, werd daarbij niet alleen vanwege het gebrek aan perspectief en goede bronnen gemeden maar ook om ideologische redenen. Had die hedendaagse periode immers niet de ondergang van het Spaanse Imperium gebracht en de opkomst van het verafschuwde liberalisme? Dan waren de vijftiende tot en met de achttiende eeuw met de opkomst van de Katholieke Koningen en de uitbouw van het Spaanse Imperium veel interessanter.

Op deze gedeelde kenniswetenschappelijke basis aan Nationale zijde ontwikkelden de Spaanse historici in de loop van de periode 1940-1960 echter wel een diversiteit aan historische benaderingen. Zo was tot in de jaren 1943-1944 vooral onder klassieke falangisten een sterk op het internationale fascisme gericht historisch geluid hoorbaar dat niet slechts het nationale belang vooropstelde, maar ook stipuleerde dat het typisch eigene van Spanje (de 'Hispanidad') een verspreiding over de wereld verdiende. De imperialistische ambities van Spanje, in casu de verovering van nieuwe gebieden in Noord-Afrika, verdienden dan ook alle steun. Deze kringen wezen er ook op dat niet alleen de vrijmetselaars achter het communisme zaten maar ook de joden, die het er dan om te doen was met de Protocollen van Sion in de hand in allerlei Europese landen de macht te grijpen. Pasamars opmerkingen over het bestaan van verschillende historische families en vooral de tussen 1940 en 1945 sterk aanwezige oriëntatie op het Europese fascisme, sluiten aan op de eerdergenoemde analyses van Ruiz Bautista over het optreden van Spanjes censuur.

In het werk dat Pasamar in 2002 samen met Peiro Martín schreef, komt vervolgens de gehele groep na-oorlogse Spaanse historici aan bod; van elk van deze geschiedschrijvers geven zij puur een opsomming van de belangrijkste publicaties en een korte aanduiding van hun politieke denken. Zij wijden daarbij niet uit over wat de betrokken historici over de hedendaagse Spaanse geschiedenis te berde brengen.¹²

Die aandacht voor de contemporaine geschiedschrijving is er wél in Carlos José Márquez' *Cómo se ha escrito la Guerra Civil española* uit 2006 en Michael Richards' *Historias para después de una guerra* (2013), met de aantekening dat beide studies vooral geïnteresseerd zijn in de periode 1936-1939, de jaren van de Spaanse Burgeroorlog.¹³ De eerste geeft tegen de achtergrond van de historische propaganda van het Franco-regime eerst een overzicht van werken die tijdens dat regime in Spanje verschenen. Daarbij valt op dat Márquez - het hetzelfde geldt voor Richards - veel aandacht besteedt aan journalistiek werk en dat voor de periode 1940-1970 veel van de historici die in deze studie besproken

12 Gonzalo Pasamar Alzuria, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal* (Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 1991). Gonzalo Pasamar Alzuria en Ignacio Peiro Martín, *Diccionario Akal de Historiadores Españoles Contemporáneos* (Madrid: Ediciones Akal S.A., 2002).

13 Carlos José Márquez, *Cómo se ha escrito la Guerra Civil española* (Madrid: Ediciones Lengua de Trapo SL, 2006) en Michael Richards, *Historias para después de una guerra, Memoria, política y cambio social en España desde 1936* (Barcelona: Ediciones de Pasado&Presente, 2013).

worden, onvermeld blijven. Márquez laat het genoemde overzicht overigens vergezeld gaan van opmerkingen over de algemene visie op de periode 1936-1939 van de betrokken publicisten. Vervolgens komen op dezelfde wijze de tussen 1939 en 1975 veelal in het buitenland publicerende linkse Spaanse schrijvers aan bod, vervolgens de Angelsaksische, waarna Márquez de rest van zijn boek besteedt aan de historische studies die vanaf 1977, in de democratische periode, in Spanje het licht zagen.

Voortbouwend op het door Pasamar geschetste denkkader van de Spaanse naoorlogse historiografie schetst Márquez een beeld van de behandeling die de periode vanaf 1931 ten deel viel, dat ook Richards vrijwel geheel onderschrijft. In hun ogen ontwikkelden beide grote kampen, het Nationale van Franco en diens aanhang en het Republikeinse van de liberalen en de linkse partijen, in de loop van de burgeroorlog elk een eigen visie, waarvan de hoofdlijnen tot aan het begin van de jaren zeventig de Spaanse historiografie zouden beïnvloeden. Zo botste de opvatting dat het christendom en de Spaanse natie met een echte kruistocht beschermd moesten worden tegen een anti-Spaanse internationale samenzwering waarin liberalen, communisten en vrijmetselaars elkaar vonden, met het Republikeinse beeld dat er vooral een strijd gaande was tussen het internationale fascisme en een brede interne antifascistische coalitie van burgerlijke krachten en arbeidersorganisaties. Voor beide kampen stond het daarbij als een paal boven water dat de Tweede Wereldoorlog de facto in Spanje was uitgebroken - een stellingname die Márquez en Richards niet limiteren in de tijd en om een nadere bestudering vraagt.

In de jaren vijftig zien beide schrijvers nog wel een gedeeltelijke vernieuwing van de franquistische visie op de recente Spaanse geschiedenis ontstaan. Vanaf 1952 kwam door de versteviging van de banden met de in een Koude Oorlog verwikkelde Verenigde Staten een einde aan Spanjes internationale isolement en ontwikkelde zich het beeld van de Spaanse Burgeroorlog als de eerste bevrijdingsoorlog tegen het Sovjetimperialisme.

Midden jaren zestig - in 1964 was het 25 jaar geleden dat de burgeroorlog werd beëindigd - volgden in de ogen van Márquez en Richards dan de eerste pleidooien van verlichte franquistische historici om de geschiedschrijving over de periode 1936-1939 te normaliseren en als samenleving oude conflicten te begraven en vooral naar de toekomst te kijken. In dat kader moest ook een einde komen aan termen als 'kruistocht' en 'bevrijdingsoorlog' en was het nodig onder ogen te zien dat er een broederstrijd gaande was geweest. Tot een groot kritisch besef kwamen de franquistische historici vooralsnog echter niet, zo constateren beide historiografen nog.

Wellicht is mede hierom de aandacht van deze en andere Spaanse historiografen voor specifieke franquistische historici altijd beperkt gebleven, wellicht met een uitzondering voor historicus-censor Ricardo de la Cierva. Zo publiceerde Pedro Carlos González Cuevas in 2018 over deze historicus een uitgebreid artikel onder de titel 'De historia y política; Ricardo de la Cierva y la historia franquista'.¹⁴ De auteur komt tot de conclusie dat

14 Pedro Carlos González Cuevas 'De Historia y Política; Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista', *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (2018), 191-221.

De la Cierva het denkkader van het franquisme nooit van zich af had kunnen schudden en daardoor ook nooit echt school had gemaakt, maar wel garant had gestaan voor een kritischer benadering van de periode 1931-1952 dan vele van zijn Spaanse tijdgenoten. Zo lijkt de omslag van de jaren zestig die eerder zichtbaar werd in het functioneren van de censuur, in de ogen van González Cuevas een zekere parallel te hebben in de wijze waarop Spaanse historici de hedendaagse geschiedenis benaderden.

De positie van deze studie

Al met al kan geconcludeerd worden dat als historiografische studies aandacht besteden aan contemporain-historische werken die vóór Franco's dood in Spanje verschenen, het vooral de behandeling van de Spaanse Burgeroorlog is die de betrokken auteurs interesseerde; de omgang met de periode van de Tweede Republiek en met die van Spanje van na 1939 heeft weinig historiografische interesse opgeroepen. Verder valt op dat van de weinige franquistische historici die ter sprake kwamen, (de ontwikkeling in) het algemene geschiedbeeld te berde werd gebracht en dat er nauwelijks aandacht was voor de omgang van deze geschiedschrijvers met specifieke historische thema's, bijvoorbeeld die waarvan we gezien ervaringen in andere landen kunnen vermoeden dat deze in Spanje gevoelig hebben gelegen.

Hier ligt de ruimte voor een studie als de onderhavige die ten aanzien van de eigentijdse geschiedschrijving van de jaren 1939-1977 juist wél aandacht heeft voor de tijdsperiodes 1931-1936 en 1939-1952 en die per (deel)thema in kaart brengt hoe Spanjes historici daar in de loop van bijna 40 jaren Franco-dictatuur over rapporteerden. Aldus kunnen we ook op een gerichte wijze en meer in detail de stellingnamen toetsen dat er kort na 1945 en in de loop van de jaren zestig markante verschuivingen plaatsvonden in de Spaanse hedendaagse geschiedschrijving.

Tevens zal deze studie anders dan eerdere studies over de Spaanse censuur het niet laten bij anecdotische en algemene aandacht voor de behandeling van geschiedkundig werk doch mede tegen de achtergrond van de historische propaganda van het Franco-regime en op basis van concrete censuur proberen te achterhalen op welke historische (deel)thema's de censuurinstanties geschiedkundig werk hebben beïnvloed dan wel hebben getracht te beïnvloeden. Aldus kunnen we ook toetsen in hoeverre het Franco-regime ten aanzien van historisch werk een totalitaire dan wel autoritaire inslag had, in welke mate er in de loop van de jaren zestig sprake was van een versoepeling van het optreden van zijn censuur en hoezeer wispelturigheid het regime in de loop van de periode 1965-1975 kenmerkte. Tenslotte maakt het vanuit een thematisch oogpunt bestuderen van historisch werk en het analyseren van concrete censuurdossiers het gemakkelijker zelfcensuur aan te wijzen.

I.4 Verantwoording en Bronnen

Algemene informatie

Voor een algemene beschrijving van de activiteiten van de Spaanse overheid op het vlak van propaganda en censuur en een overzicht van de Spaanse historische wereld is vooral gebruik gemaakt van secundaire bronnen. Het archief van de Real Academia de Historia te Madrid gaf aanvullende informatie over de (uitblijvende) internationale contacten van de Spaanse historische wereld. Aan al deze informatie zijn gegevens toegevoegd uit interviews met de historici Gonzalo Pasamar Alzuria van de Universiteit van Zaragoza, Ana Martínez Rus van de Universiteit Complutense in Madrid en literatuurwetenschapper Fernando Larraz Elorriga van de Universiteit van Alcalá de Henares.

Drie groepen historici

Het Franco-regime is bijna veertig jaar aan de macht geweest en in deze periode is - uiteraard na het passeren van de censuur - een aanzienlijke hoeveelheid contemporair-historische boeken op de markt gekomen. Deze historische literatuur heeft in de loop van de jaren 1939-1977 bovendien een forse inhoudelijke ontwikkeling ondergaan. Om een zo representatief en breed mogelijke selectie van publicaties en hun behandeling door de censuur te krijgen en deze vervolgens zo gericht mogelijk te analyseren en te beschrijven, is tegen de achtergrond van de historiografische literatuur en de werken over de censuur voor de opzet van deze studie tentatief uitgegaan van drie groepen historici.

De groep die wordt aangeduid als ‘oude getrouwen’ was vanaf 1939 tot ver in de jaren zestig actief en komt in de beschrijvingen en analyses telkens als eerste aan bod. Deze historici waren minder op zoek naar oorzaken van de burgeroorlog dan naar schuldigen voor de strijd die in 1936 losbarstte; ze zagen die strijd ook als onvermijdelijk en waren er op gericht het handelen van Franco en de zijnen als het enig juiste te afficheren. Zij benadrukten dat Spanje belaagd werd door konkelende groepen vrijmetselaars en communisten, met connecties in een buitenland dat Spanje alleen maar dwars wilde zitten.

Dan was er vanaf het begin van de jaren zestig tot ver in de jaren zeventig een tweede groep historici actief die ‘voorzichtige hervormers’ wordt genoemd. De voorzichtige hervormers schilderden het gedrag van de linkerkzijde vaak af als een doorslaggevende oorzaak van de burgeroorlog; de opstand in Asturië van 1934 was in hun ogen niets minder dan een sociale revolutie en in het voorjaar van 1936 stond in hun ogen links Spanje opnieuw paraat om een heuse revolutie ten uitvoer te brengen. Franco’s stappen van 18 juli 1936 waren dan ook onvermijdelijk.

Tenslotte was er een groep ‘critici van het regime’. Deze laatste groep, die aanvankelijk vooral uit Angelsaksische historici bestond, begon net als de voorzichtige hervormers aan het begin van de jaren zestig met publiceren en kenmerkte zich er in afwijking van

de andere twee groepen door dat ze de oorzaken van de burgeroorlog zocht in het gedrag en het handelen van beide partijen die tussen 1936 en 1939 tegenover elkaar stonden. Tevens deelde zij niet de stellingname van de andere historici dat de opstand van Franco en de zijnen onvermijdelijk was geweest. Ten slotte was zij anders dan de andere groepen expliciet positief over het democratische experiment van de Tweede Republiek. Deze studie zal uitwijzen in hoeverre de aangehaalde driedeling houdbaar is. We zullen er rekening mee moeten houden dat er bij welke indeling ook, altijd overgangsfiguren zijn.

Historische propaganda

In de hoofdstukken die gewijd zijn aan de rol en de invloed van de Spaanse overheid is er eerst aandacht voor het fenomeen propaganda. Twee omvangrijke overheidspublicaties met een juridische insteek hadden in de jaren veertig en vijftig een enorme propagandistische impact, het *Dictamen* van 1939 en de *Causa General* uit 1943.¹⁵ In de jaren zestig en zeventig was het tanen van de invloed van deze overheidspublicaties uit de eerste vijf jaren van het regime geen aanleiding voor nieuwe propaganda van vergelijkbare aard. Wel bleef de dictator in zijn politieke toespraken regelmatig naar het recente Spaanse verleden verwijzen.¹⁶ Verder vormden de thema's die aan de orde kwamen in vanaf het begin van de jaren zestig verschijnende interne publicaties van het Ministerie van Informatie als het *Boletín de Información Bibliográfica*, een weerslag van het historisch denken van het regime in de laatste vijftien jaar van zijn bestaan en zijn deze daarom de moeite van het bestuderen waard.

Omdat het regime zich in de periode 1960-1975 te weer moest stellen tegen het goed georganiseerde, in Parijs gevestigde, linkse tegenoffensief van Ruedo Ibérico, komen ook de ideologische uitgangspunten van deze uitgeverij, zoals die naar voren kwamen in het uitgavebeleid van boeken en in haar seriepublicaties *Cuadernos de Ruedo Ibérico* en *Horizonte Español*, aan de orde.

Met betrekking tot de historische propaganda van de overheid zijn er overigens keuzes gemaakt. Zo heb ik geen onderzoek meer gedaan naar mogelijke dagblad-interviews met het staatshoofd, waarin het recente verleden van Spanje een rol speelde. Dat geldt ook voor mogelijke inhoudelijk-historische richtlijnen aan de pers van het Ministerie

15 España. Ministerio de la Gobernación, *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936* (Madrid: Editora Nacional, 1939) en Fiscal Jefe de la Causa General, *Causa General (de la Guerra Civil Española). Instruida por el Ministerio Fiscal sobre la dominación roja en España* (Madrid: Ministerio de Justicia, 1943) en The public prosecutor's office, *The General Cause (Causa General). The red domination in Spain, Preliminary Information drawn up by the public prosecutor's office* (Madrid: Afrodisio Aguado SA, 1946). Er is gebruik gemaakt van de engelstalige editie.

16 Agustín del Río Cisneros (ed.), *Pensamiento político de Franco* (Madrid: Ediciones del Movimiento, 1975).

van Informatie, bijvoorbeeld bij gelegenheid van belangrijke historische jubilea, zoals de viering van 25 jaar Overwinning dan wel Vrede in 1964.¹⁷

Censuur op historisch werk

Voor de hoofdstukken over de censuur zijn wat het inhoudelijk opereren van de censoren betreft de dossiers van de individuele publicaties de belangrijkste bron. Van vrijwel elk van de nader te bestuderen historische werken is het corresponderende censorrapport ingezien. Verder zijn ten aanzien van de betrokken historicus zoveel mogelijk beoordelingsdossiers van andere publicaties opgevraagd, uiteraard voor zover het werken betrof waarin de periode 1931-1952 aan de orde kwam. Tenslotte heb ik de rapporten bekeken van werken van derde auteurs waarvan de titel deed vermoeden dat deze mogelijk interessante informatie bevatten. Dan ging het meestal om strikt historische studies, een enkele keer om een politicologische studie met een historische inslag. Al met al heb ik 75 relevante censuurdossiers ingezien, soms ook van herdrukken van werken. Van ruim 30% van de tussen 1939 en 1977 gepubliceerde originele werken zijn zo de beoordelingen bekeken.

De dossiers van de overheidsensuur zijn te vinden in het Archivo General de la Administración (AGA) in Alcalá de Henares. Dan gaat het in de eerste plaats om de dossiers van de boeken die in de periode 1939-1977 door een censor bekeken en beoordeeld zijn. Het honderduizenden dossiers tellende archief van gecensureerde boeken is onder meer op achternaam auteur, boektitel en jaar van beoordeling digitaal te benaderen. Hoewel deze digitale catalogus het nodige overzicht brengt, heeft deze ook feilen. Boektitels worden regelmatig verhaspeld en auteursnamen worden niet consequent weergegeven. Verder is nergens uitsluitsel te krijgen over de vraag hoe volledig het bewuste archief is: hebben de behandelende ambtenaren wel altijd alle hun ter beschikking staande stukken in een dossier gestopt, wat is in dit kader het lot van de briefwisselingen tussen uitgevers en hogere ambtelijke en politieke autoriteiten en de verslagen van de gesprekken die deze onderling voerden, en zijn er in de tijd van de overgang naar de democratie nog stukken versnipperd of verbrand?

Mijn indruk is dat het archief van de boekcensoren vrij compleet is. Er was immers geen abrupte breuk tussen het franquistisch regime en de regeringen die na 1977 aantraden, en van het oude regime hoefde dus niemand een bijtjesdag te vrezen. Van in ieder geval één zeer controversieel werk, namelijk *La Falange en la Guerra de España* van García Venero,

17 Het *Dictamen* en de *Causa General* zijn beschikbaar in de Biblioteca Nacional in Madrid. Hetzelfde geldt voor de verschillende jaargangen van het *Boletín de Información Bibliográfica*, die voor zover het reacties op publicaties van Ruedo Ibérico betreft ook beschikbaar zijn op de website van/over deze uitgeverij. De jaargangen *Cuadernos de Ruedo Ibérico* en *Horizonte Español* zijn zowel in de Biblioteca Nacional als in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam beschikbaar.

ontbreekt de schriftelijke beoordeling uit 1964, terwijl uit andere bronnen bekend is dat er wel degelijk een beoordeling heeft plaatsgevonden.¹⁸

Met betrekking tot het AGA-archief speelt verder nog de vraag of alle deelarchieven in beeld zijn die cruciale informatie over de censuur bevatten. De algemene catalogus van het Archief geeft daarvoor nauwelijks tot geen handvatten. Zo is voor deze studie het deelarchief van de zogenaamde Verbindingsafdeling ('Gabinete de Enlace') van het Ministerie van Informatie een interessante bron van informatie geweest; over het bestaan hiervan vond ik een summiere verwijzing in het werk van Ruiz Bautista. De Verbindingsafdeling verzorgde de contacten met de veiligheidsafdelingen van de andere ministeries en haar archief bevatte waardevolle aanvullende informatie over de procedures en aanpak die de overheid hanteerde om uitgevers en auteurs in het gareel te houden, zowel binnen als buiten vastgestelde wettelijke kaders.

Daar waar mogelijk heb ik het *Boletín de Información Bibliográfica* gehanteerd als aanvullende bron voor de meningsvorming van de Spaanse censuur over specifieke historische werken. Immers, veel in het buitenland verschenen publicaties met een controversiële of vermeend controversiële inhoud kwamen in formele zin in het geheel niet bij de Spaanse censuur terecht dan wel pas in een later stadium, vele jaren na verschijning van de eerste druk. Dat betekende niet dat de autoriteiten de verschijning van kritisch werk in het buitenland slechts lijdzaam tegemoet traden. Het *Boletín de Información Bibliográfica* was voor de censuurverantwoordelijken een uitlaatklep en oefenveld; daar kon beproefd worden hoe te handelen mochten de uitgevers van bepaalde werken een balletje opgooien over publicatie in Spanje.

Het archief van de Parijse uitgeverij Ruedo Ibérico, dat zich in Amsterdam in het IISG bevindt, biedt veel interessante en voor deze studie essentiële informatie. Niet alleen geeft het inzicht in de ontstaansgeschiedenis van belangrijke historische studies, zoals het al genoemde werk van García Venero, het verschaft ook cruciale informatie over het procedurele en inhoudelijke optreden van de censuur, de inschattingen die daarover bestonden bij belangrijke historische auteurs (en hun uitgever) evenals de impact die de censuur had op de inhoud van historisch werk.

Voor het functioneren en de impact van de censuur hebben verder nog interviews plaatsgevonden met de historici Jesús Salas Larrazábal, Ramón Tamames en Miguel Artola; Ricardo de la Cierva en Carlos Seco Serrano bleken, hoewel nog bij leven, wellicht vanwege hoge ouderdom, niet tot een interview te verleiden. Daarnaast is er een gesprek geweest met uitgever van historisch werk Jorge Cela Trulock en zijn er interviews geweest met de voormalige directeur-generaal van het Ministerie van Informatie Carlos Robles Piquer (via een vragenlijst) en kon er ook een gesprek plaatsvinden met de echtgenote en de dochter van Ricardo de la Cierva. De laatste was toen een jaar eerder overleden.

18 Maximiano García Venero, *La Falange en la Guerra de España* (Parijs: Ruedo Ibérico, 1967, 1e editie).

De gesprekken hebben vooral veel couleur locale opgeleverd; betrokkenen waren in het algemeen weinig mededeelzaam over de impact van de censuur op hun eigen werk dan wel de invloed van de censuur op het werk van andere historici. Naast de interviews hebben ook boek- en andere besprekingen in enkele nationale dagbladen de nodige informatie opgeleverd.¹⁹

Historische werken

Voor het maken van de selectie van werken voor de hoofdstukken waarin de Spaanse geschiedschrijving centraal staat, heb ik als startpunt de bestudeerde secundaire literatuur benut: welke auteurs en vooral welke publicaties werden aangemerkt als richtinggevend voor de periode waarin zij verschenen? In deze publicaties bestudeerde ik vervolgens de bibliografische verwijzingen naar eerdere publicaties om zo een meer definitief beeld te krijgen van werken die voor groepen auteurs een referentiepunt zijn geweest. Bij de definitieve keuze van werken speelde voorts een spreiding over politieke voorkeuren een rol; ook moesten de te kiezen publicaties in ieder geval de eerder aangeduide drie groepen historici en de gehele periode 1939-1977 goed representeren. Ik heb daarbij bewust de keuze gemaakt ook één van de grote Angelsaksische publicaties van de jaren zestig in de selectie op te nemen. Deze werken konden weliswaar bij leven van Franco niet officieel in Spanje verschijnen, maar circuleerden er wel en hadden hun invloed op de Spaanse historici. De keuze viel op Gabriel Jacksons *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* uit 1965, omdat dit een grote illegale circulatie in Spanje kende en bij de Franco-getrouwen veel stof deed opwaaien.²⁰

Overigens heb ik bewust gekozen voor publicaties van academici dan wel van publicisten wier werk ook veel impact had in de academische wereld. Dat vergemakkelijkte de onderlinge vergelijkbaarheid van de gekozen publicaties. Daarmee vielen de geschriften die zich puur op politieke propaganda richtten, en journalistiek werk buiten de boot. Ook heb ik waar mogelijk de voorkeur gegeven aan boekpublicaties boven artikelen, omdat de maatschappelijke impact van de eerste veel groter was.

Uiteraard impliceert elke keuze dat andere publicaties niet voor bestudering in aanmerking zijn gekomen. Zo nam de publicatiedrift vanaf de jaren zestig flink toe. Het ontstaan van historische afstand, het geleidelijk aan minder gevoelig worden van bepaalde thema's en de groei van de historische academische wereld speelden hierbij een belangrijke rol.

De dertig gekozen boekpublicaties vormen zo voor de jaren 1939-1977 een selectie uit een groep die naar schatting - officiële cijfers zijn er niet - in totaal zeker 150 publicaties

19 Overigens had ook raadpleging van de notulen van het bestuur van de Real Academia de Historia nog licht kunnen werpen op de impact en de beleving van de censuur. Verzoeken om toegang tot dit deel van het archief van de Real Academia de Historia leverden echter geen positief resultaat op.

20 Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1965, 1^e editie).

heeft bedragen; aldus gaat het om een selectie van 15 a 20%. Overigens zijn van diverse publicaties ook (gewijzigde) herdrukken geraadpleegd, om de ontwikkeling van de auteur in de tijd te kunnen volgen.

De keuze voor boeken laat overigens onverlet dat Spanjes meest vooraanstaande wetenschappelijk-historische tijdschrift *Hispania* en ook de door Spanjes historici met artikelen bediende nationale dagbladen *ABC* en *La Vanguardia Española* als aanvullende bronnen zijn geraadpleegd.²¹ De archieven van deze publicaties zijn overigens volledig en digitaal toegankelijk en zijn doorzocht op richtinggevende termen en (deel)thema's die uit het lezen van de geschreven literatuur naar voren kwamen.

Ook komen voor de volledigheid enkele historische tv-series en documentaires ter sprake, omdat in Spanje actieve historici hiervoor in de jaren zestig en zeventig het inhoudelijke redactiewerk verzorgden.

Spaanse geschiedschrijving met een puur regionale invalshoek komt niet aan de orde. Mede daarom blijven ook publicaties in het Baskisch, Catalaans of Galicisch achterwege.²²

In het kader van het bestuderen van de boeken is een kanttekening nog wel op zijn plaats. Een meerderheid van de werken uit de eerste twee decennia van het Franco-regime had de gehele (moderne en contemporaine) geschiedenis van Spanje als onderwerp, waarbij de periode 1931-1936-1939-1952 telkens aandacht krijgt in een relatief kort afsluitend hoofdstuk. De publicaties die representatief zijn voor de periode vanaf het begin van de jaren zestig, zijn echter vaak uitgebreide overzichtswerken met specifieke en uitgebreide aandacht voor de periode 1931-1939 (-1952) dan wel omvangrijke monografieën die een (deel)thema uit deze periode(s) tot onderwerp hebben.

In ieder geval dient het verschil in focus tussen de vroegere en latere publicaties bij het onderling vergelijken van de geselecteerde werken te worden meegewogen. Daarnaast speelt dat sommige werken door het moment van afronding bepaalde jaren nog niet konden 'meenemen' - denk onder meer aan de publicaties van kort na de burgeroorlog - of door hun aanpak - bijvoorbeeld een beperking tot de jaren van de burgeroorlog - de naoorlogse periode bewust buiten beschouwing laten.

21 Het in Barcelona uitgegeven dagblad dat nu bekend staat als *La Vanguardia* voerde tussen 1939 en 1978 de naam *La Vanguardia Española*.

22 De gekozen boeken en hun herdrukken heb ik alle in de Biblioteca Nacional in Madrid ingezien. *Hispania* is beschikbaar via algemene internationale tijdschriftdatabases als Proquest en de digitale archieven van de beide dagbladen zijn benaderbaar via de algemene website van de respectievelijke kranten. De Filmoteca Española in Madrid en de website van de Spaanse publieke tv-zender RTVE geven tenslotte toegang tot de benutte documentaires.

1.5 Methode van onderzoek

Propaganda en censuur

De historische propaganda van het Franco-regime wordt geanalyseerd tot op het niveau van gebruikte begrippen en benamingen. De twee eerder genoemde overheidspublicaties van de eerste helft van de jaren veertig zijn daarbij uitgangspunt. Vervolgens is bekeken welke verschuivingen er plaatsvonden in de loop van enkele decennia Franco-regime.

Voor de procedures en vooral de inhoudelijke ingrepen van Franco's censuurapparaat met betrekking tot eigentijdse geschiedschrijving zijn de censuurdossiers van contemporain-historische boeken in extenso bestudeerd en met elkaar in verband gebracht. Daaruit ontstaat een beeld welke (deel)thema's in (bepaalde periodes van) de jaren 1939-1977 gevoelig lagen. Voor nader inzicht in de afwegingen van de censuur zijn de dossiers van de Verbindingsafdeling van het Ministerie van Informatie geraadpleegd evenals het archief van de linkse uitgeverij Ruedo Ibérico. Interviews met personen die destijds veel met de censuur te maken hadden, maken het beeld compleet.

Historische Studies

Thema's en deelthema's

De beschrijving en de analyse van historische publicaties vormen de kern van deze studie.

De historische werken worden besproken aan de hand van thema's en deelthema's. In totaal gaat het om achttien thema's en 45 deelthema's.

Bij de keuze van thema's en deelthema's waren de door mij geselecteerde publicaties zelf de belangrijkste inspiratiebron. Een minutieuze vergelijking maakte duidelijk welke onderwerpen in de behandelde boeken onderbelicht bleven dan wel juist overbelicht werden. Daarbij waren publicaties waarvan verschillende edities in de tijd bestaan, een interessante vindplaats. Die verschaften bij uitstek inzicht in de vraag welke thema's en deelthema's (in de loop van de tijd dan wel in een bepaalde tijdsperiode) heikel waren. Uiteraard is ook rekening gehouden met de thema's en deelthema's die door de secundaire literatuur voor dictatoriale regimes in het algemeen en die in Spanje in het bijzonder als gevoelig zijn aangemerkt.

De thema's worden telkens geïntroduceerd door een kort en zo feitelijk mogelijk historisch relaas dat het mogelijk maakt de bevindingen van de drie eerdergenoemde groepen historici, oude getrouwen, voorzichtige hervormers en critici van het regime, een plek te geven.

Van de besproken boeken staat telkens de inhoud van de hoofdttekst centraal; waar mogelijk zullen echter ook foto's en illustraties en de daarvoor gemaakte bijschriften worden meegewogen.

Bij elk van de drie groepen historici komt telkens zoveel mogelijk een in omvang beperkte (wisselende) groep auteurs aan bod; hun bevindingen worden aangevuld met die van

anderen, indien een gebleken diversiteit aan benaderingen en meningen dat nodig maakt. Uiteindelijk zijn de hieronder staande thema's geselecteerd.

In de eerste plaats zijn thema's geïdentificeerd die van belang zijn voor de gehele periode 1931-1952. Zo vormde het vermeende niet-functioneren van het staatsbestel van de Tweede Republiek van de periode 1931-1936 voor de opstandelingen van juli 1936 en na 1939 voor de regeringen onder leiding van generaal Franco en de historici die zich niet aan hun invloed konden of wilden onttrekken, een belangrijk argument om het ingrijpen van het leger als onvermijdelijk te presenteren. De Spaanse Burgeroorlog en het regime dat eruit voortkwam waren vervolgens meer dan nationale fenomenen, door de Europese landen die aan de strijd participeerden maar ook door het tijdsbestek van fascisme en Tweede Wereldoorlog waarin de burgeroorlog en het Franco-regime vorm kregen. De jaren 1936-1945 zorgden dan ook voor een propagandastrijd over en weer. Tenslotte was er factievorming, zowel onder de strijdende Nationalen als vervolgens binnen de regeringen die in de periode 1939-1952 uit hun midden voortkwamen. Vandaar aandacht voor de volgende thema's:

- Het algemene functioneren van de Spaanse Tweede Republiek en in dat kader de rol van de opstand in Asturië van 1934.
- De oorzaken van het uitbreken van de burgeroorlog op 17 en 18 juli 1936, de vermeende onvermijdelijkheid ervan en het al dan niet zoeken van schuldigen.
- De politieke krachten die vanaf midden 1936 aan Franco's zijde de dienst gingen uitmaken en de politieke situatie aan de Republikeinse kant.
- De karakterisering van het regime dat in de (eerste) jaren na 1939 vorm kreeg.
- De Spaanse Burgeroorlog als een voorspel voor dan wel vroege start van de Tweede Wereldoorlog.
- De omgang met belangrijke mythes en symbolische gebeurtenissen uit de periode 1936-1939 en gebruikte bewoordingen en concepten.
- De (vermeende) objectiviteit van de contemporain historicus.

Vervolgens laat de Tweede Republiek van de periode 1931-1936 zich in een aantal thema's ontleden. Zij kende immers gemarkeerde subperioden. Zo was er eerst een tweejarige periode waarin de progressieven het initiatief hadden. Deze verloren in 1933 hun positie aan conservatief georiënteerde regeringen, wier interne onenigheid er voor zorgde dat er in februari 1936 landelijke verkiezingen kwamen. Deze werden gewonnen door hun tegenstanders, het Volksfront. Hierdoor nam de al bestaande polarisatie in Spanje alleen maar verder toe, wat het klimaat schiep voor een door rechtse militairen en politici gedragen militaire opstand. Deze ontwikkelingen brengen de volgende thema's:

- De komst van de Tweede Republiek en het optreden van de progressieve regering van Manuel Azaña (1931-1933).
- De conservatieve regeringen van de periode eind 1933-begin 1936.

- De landelijke verkiezingen en de oplopende politieke en maatschappelijke polarisatie in de eerste helft van 1936.
- De voorbereiding van de staatsgreep en het uitbarsten van de burgeroorlog.

De periode 1936-1939 van de Spaanse Burgeroorlog levert in de eerste plaats enkele thema's op die samenhangen met de diversiteit van de achterbannen van zowel Nationalen als Republikeinen. Zo moest in de Nationale zone in de eerste maanden van de strijd het leiderschap zich nog uitkristalliseren, waarna de behoefte onstond achter de uiteindelijk benoemde leider, Franco, ook een politieke eenheidsbeweging in te richten. Aan Republikeinse zijde ontstonden tegelijkertijd tussen de samenwerkende politieke partijen en vakbonden meningsverschillen over het al dan niet centraliseren van de macht en over de vraag of sociale hervormingen dan wel de strijd tegen Franco prioriteit moesten krijgen. Intussen vond er een bloedige strijd binnen maar ook achter de linies plaats en vooral die laatste veroorzaakte aan Nationale zijde in het verkeer met de buitenwereld veel ongemak, dat verder werd versterkt doordat hier en daar onder de burgerbevolking bloedbaden werden aangericht door de buitenlandse troepen die Franco te hulp schoten, de latere Asmogendheden. Aldus komen de volgende thema's bovendien:

- Franco als vermeend onbetwist(e) opperbevelhebber en staatshoofd.
- Het ontstaan van de eenpartijstaat aan Nationale zijde.
- Onderlinge strijd in de Republikeinse zone.
- Aard, omvang en relatieve belang van de internationale hulp.
- Het aantal doden door oorlogsgeweld en de aard en de omvang van de terreur.

In de periode 1939-1952 moest het Franco-regime zich zowel in Spanje zelf als in de omringende wereld een definitieve positie zien te verwerven. De nauwe banden met de Asmogendheden, zowel ten tijde van de burgeroorlog als in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog, zetten de dictator en de zijnen in het internationale klachtenbankje en daarvan kon de interne oppositie gretig gebruik maken, mede omdat er in brede lagen van de Spaanse bevolking honger werd geleden. De volgende thema's dringen zich zo op:

- Het Franco-regime, de Asmogendheden en de politieke isolatie van Spanje na 1945.
- De binnenlandse politiek 1939-1952: het staatsbestel, het sociaaleconomisch beleid en de omgang met de oppositie.

Aanpak van de gekozen historische teksten

De (deel)teksten van de drie groepen historici die geselecteerd zijn in het licht van de bovengenoemde thema's en de daarbij geformuleerde deelthema's, zijn onderworpen aan close-reading. Nu staat in dit onderzoek geschiedschrijving onder een dictatuur centraal

en dat maakt de vraag relevant langs welke weg propaganda, censuur en zelfcensuur doorgaans (in concrete historische teksten) hun beslag krijgen, bij het schetsen van feiten, beschrijvingen, verklaringen en oordelen.

In dat kader maak ik bij mijn analyses van de gekozen teksten onder meer gebruik van de door De Baets in *Gebruik en Misbruik van de Geschiedenis* (2008) gepresenteerde tabel die in beeld brengt op welke aspecten van handelen historici in het verleden professionele grenzen hebben overschreden dan wel hebben opgezocht.²³ In het onderstaande presenteer ik de voor deze studie relevante onderdelen van deze tabel, in hun oorspronkelijke volgorde. Ik combineer deze met onderzoeksresultaten van auteurs die zich minder dan De Baets vanuit een ethisch-professionele invalshoek met geschiedschrijving hebben beziggehouden en meer algemeen-theoretisch actief zijn geweest. Dan gaat het onder meer om de filosoof Mark Day die zich in *The Philosophy of History* (2008), uitgebreid bezighoudt met filosofisch-historische vraagstukken op het vlak van bronnen, verklaring, interpretatie, taal en waarheid.²⁴ Overigens is deze studie er niet op gericht historici langs een ethisch-professionele meetlat te leggen.

De Baets onderscheidt voor de historicus die een publicatie wil afronden, drie niveaus. Ten eerste het *heuristische* waarin betrokkene nog de benodigde informatie aan het verzamelen is. Vervolgens het *epistemologische* niveau waarin sprake is van een beschrijving en analyse van gegevens en tenslotte als derde de *pragmatische* fase waarin de auteur zijn/haar publicatie gestalte geeft en introduceert (en waarin ook andere betrokkenen zoals uitgevers en censoren een rol spelen).

Ten aanzien van het *heuristische* niveau stelde De Baets onder meer het onverantwoord gebruik van bronnen aan de orde.

Op *epistemologisch* niveau kan er vervolgens sprake zijn van misbruik bij het beschrijven van gegevens. Ook bij het analyseren van gegevens zijn er de nodige risico's. Zo kan bewijs in afwijking van de logica opzettelijk verkeerd worden gewogen. Dan dient er oog te zijn voor het aspect van de retorica. De Baets vraagt in dezen aandacht voor het presenteren van argumenten in een misleidende of opzettelijk onhelder opgebouwde narratieve structuur. Overigens gaat ook Day uitgebreid in op de wijze waarop de historicus zijn verhaal retorisch opbouwt. Zo onderscheidt hij onder meer de romantische aanpak die wil laten zien hoe een bepaalde held door uitstekend gedrag enorme moeilijkheden overwint en zo het lot van hemzelf en/of 'zijn volk' definitief verandert. Ook bestaat er een tragische vertelstructuur waarin eveneens grote problemen centraal staan maar deze tot dood en verderf leiden.²⁵ Een narratieve structuur kan in retorische zin bovendien sterk finalistisch van aard zijn; alle feiten worden dan zo geordend dat deze onvermijdelijk tot een bepaald eindresultaat leiden - denk daarbij aan gebeurtenissen die de opkomst van een bepaalde leider moeten onderbouwen. Op

23 Antoon de Baets, *Gebruik en Misbruik van de Geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2008), 31-34 (tabel 1.2).

24 Mark Day, *The Philosophy of History* (London: Continuum, 2008).

25 Day, *The Philosophy of History*, 175-176.

epistemologisch niveau is er tenslotte aandacht nodig voor het aspect van de interpretatie. Zo vraagt ook Day uitgebreid aandacht voor het interpreteren van gegevens en wijst hij dan onder meer op de wijze waarop de verklaring van historische processen vorm krijgt. Zo blijft naar zijn mening te vaak buiten beeld dat aan veel processen meerdere oorzaken ten grondslag liggen.²⁶ Interpreteren kan verder behalve het geven van een verklaring ook het vellen van een oordeel impliceren. De Baets meldt in dat kader het slordig of kwaadwillig formuleren van expliciete morele oordelen, bijvoorbeeld over het handelen van een politieke tegenstander. Deze negatieve oordelen, zo vullen auteurs als Van Meurs en Breuille aan, zitten vaak al verborgen in door de historicus gebruikte aanduidingen en begrippen en met name in nationalistisch geïntendeerde geschiedschrijving sluipen gemakkelijk impliciete - negatieve - oordelen binnen. Van Meurs noemt in dat verband het isolement dat vanaf de negentiende eeuw minderheden ten deel is gevallen in nationale historische verhalen. John Breuille gaat nog een stapje verder en vraagt aandacht voor de ronduit pejoratieve benadering in nationale geschiedschrijvingen van alles wat als anders wordt ervaren, of het nu om groepen binnen de eigen grenzen ging of om andere landen.²⁷ De Baets, tenslotte, waarschuwt in een andere publicatie op nog weer een andere valkuil bij het vellen van morele oordelen, namelijk de anachronistische redenering. Deze verbindt met terugwerkende kracht oordelen uit de eigen tijd met gebeurtenissen en ontwikkelingen van oudere datum.²⁸

Naast op heuristisch en epistemologisch niveau kan de historicus, aldus De Baets, nog in de fout gaan op *pragmatisch niveau*, bij de uiteindelijke publicatie van diens werk. Zo kan de historicus leugens over zijn publicatie verkondigen, bijvoorbeeld door het foutief suggereren van onafhankelijkheid en onpartijdigheid.

Al met al liggen er zeker voor de historicus die onder druk staat, veel historische dwaalwegen open dan wel mogelijkheden zeer bepaalde inhoudelijke keuzes te maken die nauwelijks of niet professioneel onderbouwd kunnen worden. Dat die druk er voor Spanjes historici is geweest, ligt voor de hand, met het indrukwekkende propaganda- en censuurapparaat dat de Spaanse overheid had ingericht.

26 Day, *The Philosophy of History*, 23, 70 en 172.

27 Wim van Meurs, 'Historians and Political Agendas', in: Hannes Swoboda and Jan Marinus Wiersma, eds, *Politics of the Past-The Use and Abuse of History* (Linz: The Renner Institut, 2009), 87 en John Breuille 'Nationalism and Historians-Some reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse', in: Claire Norton, ed., *Nationalism, Historiography and the Reconstruction of the Past* (Washington DC: Academia Publishing, 2007), 12-13 en 15-16.

28 Antoon de Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam: Pallas Publications-Amsterdam University Press, 2015), 21.

I.6 Opzet

Deze studie bevat negen hoofdstukken. De hoofdstukken 1 en 2 hebben een oriënterend karakter en presenteren aan de hand van vooral secundaire literatuur de twee belangrijkste actoren van deze studie, de Spaanse overheid aan de ene en de Spaanse historici die zich bezighielden met de periode 1931-1952, aan de andere kant.

Hoofdstuk 1 beschrijft dan de diversiteit aan instrumenten die de Spaanse overheid in de loop van het Franco-regime inzette bij het bedrijven van propaganda en het uitoefenen van censuur dan wel het onderdrukken van publicisten. Het hoofdstuk legt uit hoe de censuur organisatorisch was ingericht - waarbij de nadruk ligt op de periode vanaf midden jaren zestig, toen de censuurinstanties zich grotelijks met historisch werk moesten gaan bezighouden - en wordt afgesloten met een terugblik op de censuur door de ogen van de belangrijkste actoren.

Hoofdstuk 2 introduceert vervolgens de Spaanse historische wereld, vooral het deel dat zich bezighield met de contemporaine geschiedenis van Spanje. Op basis van een indeling in twee tijdperiodes, respectievelijk de jaren 1940-1965 en 1965-1977 passeren de belangrijkste historici en onderzoeksinstituten de revue en komen in hoofdlijnen de historische visies op de periode 1931-1952 aan de orde, zoals die door enkele historiografen naar voren worden gebracht. Daarnaast is er in hoofdstuk 2 aandacht voor de relatie van de Spaanse historici met buitenlandse collega's, vooral om in te kunnen schatten in hoeverre de Spanjaarden op de hoogte waren van de discussies over de eigentijdse (Spaanse) geschiedenis die plaatsvonden buiten de Spaanse grenzen.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 ligt de focus op de wijze waarop en de mate waarin de Spaanse overheid zich in de periode tot en met 1977 inhoudelijk gemanifesteerd heeft op het terrein van de contemporaine geschiedschrijving. Overigens kunnen dan van de Spaanse geschiedenis detailspecten aan de orde komen, die in de hoofdstukken 6 tot en met 9 nader worden uitgewerkt.

Hoofdstuk 3 geeft inzicht in de accenten die Franco en de zijnen in de loop van bijna veertig jaar in hun historische propaganda legden en hoe zij deze aanpakten. Ook gaat het hoofdstuk in op de tegenreactie die de historische overheidspropaganda vanaf het begin van de jaren zestig opriep. Daarbij komt de eerste deelvraag van paragraaf I.2 aan de orde.

In hoofdstuk 4 verschuift het accent vervolgens naar het instrument van de censuur. Het gaat in op het brede amalgaam aan censoren waarover de Spaanse overheid bij het beoordelen van historisch werk kon beschikken en besteedt speciale aandacht aan de rol van censor-historicus Ricardo de la Cierva.

Vervolgens wordt in hoofdstuk 5 de concrete invloed van het rode potlood op eigentijdse geschiedschrijving zichtbaar. Het beschrijft welke formuleringen in verschillende tijdperiodes gevoelig lagen en gaat tevens in op de lange arm waarover de Spaanse overheid beschikte om publicatie van haar onwelgevallige historische literatuur tegen te houden. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving van hoe de Spaanse historici

terugkijken op de censuur op hun werk. De hoofdstukken 4 en 5 geven een antwoord op de tweede deelvraag van 1.2.

In de hoofdstukken 6 tot en met 9 staat een dertigtal historische werken uit de periode 1939-1977 centraal met aandacht voor de periode 1931-1952. De derde grote deelvraag wordt hier uitgewerkt. Hoofdstuk 6 besteedt aandacht aan de grote historische thema's van de gehele periode 1939-1952, waarna hoofdstuk 7 zich specifiek richt op thema's voor de periode 1931-1936, hoofdstuk 8 de periode van de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939 onder de loep neemt en in hoofdstuk 9 de periode 1939-1952 aan de orde komt.

Het werk wordt inhoudelijk afgeloten met Eindconclusies, waarin behalve op de hierboven genoemde deelvragen ook wordt ingegaan op de resterende twee deelvragen.

HOOFDSTUK 1

DE SPAANSE CONTEXT: CENSUR EN ANDERE VORMEN VAN OVERHEIDSINGRIJPEN BIJ PUBLICATIES

1.1 Algemene karakterisering van en ontwikkeling in het overheidsingrijpen

Het Franco-regime heeft naast het voeren van propaganda gedurende zijn gehele bestaan langs vele wegen ingegrepen in de binnenlandse uitgeversmarkt. In dat kader komen de volgende vragen aan de orde:

- In hoeverre legde het regime (bij politiek gevoelige publicaties) een inhoudelijk monolithisme aan de dag en welke inspiratie kon het ontlelen aan de voorbeelden van fascistisch Italië en Nazi-Duitsland?
- In welke mate wilden Franco en de zijnen vanaf de eerste helft van de jaren zestig met onder meer de nieuwe censuurwet van minister Manuel Fraga Iribarne (Ley Fraga, 1966) in Spanje een nieuwe wind laten waaien?
- Hoe consequent is het regime daarin geweest?
- In hoeverre werd ook zichtbaar dat het Franco-regime uit ideologisch divers ingekleurde 'families' bestond?

Vanwege de materiële en financiële hulp die Nationaal Spanje in de periode 1936-1939 uit Italië ontving, was het Mussolini-regime een tijd lang een natuurlijk oriëntatiepunt voor Franco en diens aanhangers. Daarbij speelde mee dat Italië door de belangrijke positie die de katholieke Kerk en religie er innamen, als een verwant Zuid-Europees land werd gezien.

Mussolini was al in 1922 via een staatsgreep in Italië aan de macht gekomen en probeerde in de eerste twee jaren van zijn regime het land onder controle te krijgen door aan zijn Partito Nazionale Fascista (PNF) uitvoerende regeringstaken over te dragen. Mussolini moest daarbij echter al snel de nodige compromissen sluiten met vitale maatschappelijke en politieke sectoren als de Kerk, het leger en de aanhangers van de Italiaanse koning.

Italië kende in de Mussolini-jaren een forse overheidspropaganda die de dictator afschilderde als de nieuwe Messias. Ook was er sprake van een overheidsensuur die vooral moest voorkomen dat er twijfel werd gezaaid over het functioneren en de politiek van het regime.

Mussolini's belangstelling voor de geschiedenis gold vooral de periode van het Romeinse Keizerrijk en de Renaissance: Italië en de Italianen hadden toen hun grootheid ('grandezza') laten zien. De periode van de politieke opstanding en eenwording van Italië van het tweede en derde kwart van de 19e eeuw (de 'Risorgimento') kon eveneens op zijn belangstelling rekenen. Overigens ging het hem dan vooral om de opoffering ('sacrificio') die de Italianen voor de nationale zaak aan de dag hadden gelegd en minder om de successen van de negentiende-eeuwse politici: pas onder Mussolini zou er een waarlijk nationalistische elite zijn aangetreden.

Voor het werk van professionele historici die zich met de zeer contemporaine geschiedenis bezighielden, had het regime aanvankelijk niet veel belangstelling. Die kwam pas toen Italiaanse overwinningen in de Eerste Wereldoorlog als bij Vittorio Veneto in 1918

konden worden gepresenteerd als voorbereiding op de successen van het Italiaanse leger in Abessinië in 1936. Instituten die zich bezighielden met de contemporaine geschiedschrijving in den brede of de geschiedenis van de Risorgimento in het bijzonder werden dan ook pas in de loop van de jaren dertig onder de controle van de regering in Rome gebracht.

Hoewel een aantal universitaire historici om politieke redenen gedwongen werd plaats te maken - een bekend voorbeeld is Arnaldo Momigliani -, bleef er onder Mussolini altijd ruimte voor een geselecteerde groep niet-conformistische historici. Daarvan maakte zelfs Benedetto Croce, die in 1925 het Manifest van de Antifascistische Intellectuelen had gepubliceerd, deel uit.

In 1935 waren propaganda en censuur overigens - naar Duits voorbeeld - samengebracht in een separaat Ministerie van Propaganda en Informatie. Dat Ministerie kreeg het met name vanaf 1938 zwaar te stellen. Mussolini had zich nauw met Hitler verbonden en deze band met het anticlericale Duitse regime viel slecht bij de aanhangers van de katholieke Kerk, of die zich nu binnen of buiten de PNF bevonden.¹

Ook de andere steunpilaar van de Spaanse Nationalen in hun strijd tegen de Republikeinen, het regime van Adolf Hitler in Duitsland, kon rekenen op de nodige belangstelling binnen de Franco-gelederen. Die belangstelling leefde vooral onder de aanhangers van de Falange-beweging van het eerste uur.

Die zagen Hitlers NSDAP in Duitsland anders dan het Mussolini in Italië vergaan was, de touwtjes flink in handen nemen. Zo bezetten de belangrijkste partij-propagandisten, Joseph Goebbels voorop, al snel de hoogste posities binnen het meteen na de machtsovername in 1933 door Hitler opgerichte Reichsministerium für Volkserklärung und Propaganda. Ook boog het Nazi-regime niet voor de katholieke Kerk maar stelde het zich tot doel de kerk voor de NSDAP te laten buigen.

Op het Reichsministerium gingen Hitlers companen voortvarend aan de slag met een breed programma dat er niet slechts op gericht was de positie van de Führer als grote leider van de Duitse natie veilig te stellen of de politieke continuïteit van diens regime te garanderen. Er kwam meteen een forse repressie, waarvoor de censor anders dan in Italië gerichte en breed uitwaaiende inhoudelijke richtlijnen meekreeg. Zo moest

1 Doug Thompson, *State Control in Fascist Italy. Culture and conformity, 1925-43* (Manchester England: Manchester University Press, 1991), X, XI, 2, 6, 19, 23, 54, 64-65, 80-83, 112-117, 126, 138. Antoon de Baets, 'Censorship and History, 1914-1945: Historiography in the Service of Dictatorships' in: Stuart Macintyre, Juan Miguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 135, 148. Claudio Fogu, *The historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy* (Toronto: University of Toronto Press, 2003), 3-20, 22-27 en 190-206. Joshua Arthurs, '(Re)presenting Roman History in Italy, 1911-1955', in: Claire Norton, ed., *Nationalism, Historiography and the Reconstruction of the Past* (Washington DC: Academia Publishing, 2007), 35 en 39. Rients Verschoor, *Grandezza e Sacrificio. Een analyse van de historische retoriek van Mussolini* (Groningen: niet gepubliceerde scriptie aan de RU Groningen, 2013), 15, 17, 23, 41. Ilaria Porciani en Mauro Moretti, 'The Polycentric Structure of Italian Historical Writing' in: Stuart Macintyre, Juan Miguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 238-239.

alles wat ook maar enigszins afbreuk deed aan de Duitse eer en de kracht van het Rijk worden verboden.

Hitlers propagandamachine draaide verder op volle toeren en richtte zich daarbij met uitstek ook meteen op de zeer eigentijdse geschiedenis. De Duitse propagandisten verdedigden voortdurend de onaantastbaarheid van het Germaanse grondgebied en verzetten zich in dat kader met name tegen de grenzen die na de relatief recent beëindigde Eerste Wereldoorlog aan Duitsland waren toebedeeld. Kort na Hitlers machtsovername kwam het Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands tot stand. Onder leiding van Walter Frank ging dit zorgdragen voor een sterk racistische en anti-semitische geschiedschrijving en daarmee een bijzondere twist geven aan de Duitse historiografie die vanuit de negentiende eeuw altijd al sterk autoritaire en nationalistische kenmerken had gehad.

De belangstelling van het regime voor de inhoud van contemporaine geschiedschrijving zorgde er intussen voor dat veel historici die echt afwijkende inzichten hadden, problemen kregen; zo werd Friedrich Meinecke tot opstappen gedwongen. Voor in algemene zin conservatieve historici die niet direkt de nazi-ideologie uitdroegen - overigens de meerderheid van de voor 1933 actieve historici -, bleef altijd wel ruimte.²

Met betrekking tot de door De Baets geschetste dichotomie tussen totalitaire regimes en conservatief-rechtse zaten de aanpak en de praktijk van censuur en propaganda van het Hitler-regime dicht bij de eerste en bewogen Mussolini cum suis zich in de loop van de tijd van de tweede in de richting van de eerste.

Eduardo Ruiz Bautista is in zijn standaardwerk *Tiempo de censura. La represión editorial durante el Franquismo* (2008) voor wat de situatie in Spanje betreft duidelijk. In de eerste vijf jaren (1939-1944) was het regime een sterk ideologisch blok dat erop gericht was een heel bepaalde boodschap uit te dragen en in de periode 1945-1966 vonden er sluipenderwijs veranderingen plaats die vanaf het begin van de jaren zestig evidentier werden en in de eerste helft van de jaren zeventig zouden leiden tot forse tegenstellingen binnen de Franco-gelederen.³

Overigens was het franquistische kamp ook in de eerste vijf jaren van het regime niet geheel gesloten. Zo kende het regime waar het de oriëntatie op het buitenland

-
- 2 David Welch, *The Third Reich. Politics and Propaganda* (London and New York: Routledge, 1995), 13, 24, 25, 27, 36-37, 48, 52, 60, 72, 78-83, 99. Georg Iggers, *The German Conception of History. The national tradition of historical thought from Herder to the Present* (Middletown CT: Wesleyan University Press, 1968), XI, 7 en 27. Martin Sabrow, 'The Use of History to Legitimize Political Power-the Case of Germany', in: Hannes Swoboda and Jan Marinus Wiersma, eds, *Politics of the Past-The Use and Abuse of History* (Linz: The Renner Institut, 2009), 99. Benedikt Stuchtey, 'German Historical writing', in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 178. Antoon de Baets, 'Censorship and History', 134-135.
 - 3 Eduardo Ruiz Bautista (coord.), *Tiempo de censura. La represión editorial durante el Franquismo* (Gijón : Ediciones Trea S.L., 2008), 15 en 73.

betrof wel spanningen tussen op de fascistische Asmogendheden Duitsland en Italië georiënteerde leden van de Falange-beweging en een groep aanhangers die kan worden aangeduid als nationaal-katholiek (en meer sympathie voor de Britten had). De eersten beschikten tot de door Franco afgedwongen politieke eenwording in 1937 over hun eigen propagandamachine en mochten vervolgens binnen de in 1938 opgerichte officiële regeringsorganen de retoriek van het nieuwe regime vormgeven. Zo bemensten de falangisten in belangrijke mate ook de censuurinstanties.

Concepten als het Duitse Lebensraum werden door deze falangisten naadloos verbonden met de Kruistocht tegen de Republiek en, vooral, het negentiende-eeuwse Spaanse concept van de Hispanidad, de missie van Spanje in de wereld.⁴ Boeken die in Duitsland niet gepubliceerd mochten worden, vonden ook in Spanje geen genade en dat gold ook voor publicaties waarin kritiek op Duitsland naar voren kwam.

Overigens volgden de censoren van de Falange bij kwesties van meer morele aard in het algemeen de mening van de katholieke Kerk en de katholieke censuur. Soms botste het echter, bijvoorbeeld toen de censor klassiekers als Goethe publicabel achtte en conservatieve katholieken al het werk dat een relatie met de Verlichting had, afwezen.

Ook waren er na 1943 regelmatig spanningen met groepen monarchisten die, nu Franco door zijn contacten met de Asmogendheden internationaal controversieel was geworden, in publicaties steeds vaker waardering uitspraken voor de Bourbon-dynastie, waarvan Spanje in 1931 bij de komst van de Tweede Republiek afscheid had genomen.⁵

Na 1945 werden de meest prominente fascistisch georiënteerde falangisten snel vervangen, meestal door een conservatieve doch weinig geprofileerde aanhanger van het regime. Ook dit type censor kreeg het soms met de katholieke Kerk en haar meest conservatieve aanhangers aan de stok, bijvoorbeeld toen de censuur om de relatie met de Verenigde Staten goed te houden begin jaren vijftig een geprofileerd protestants religieus werk publicabel vond.

In de tweede helft van de jaren vijftig zouden conservatieve katholieken zich opnieuw gaan roeren, toen delen van de oorspronkelijke groep oude falangisten en progressieve katholieken samenwerkten om ruimte te krijgen voor de nieuwe ideeën van het Tweede Vaticaans Concilie.⁶

Vanaf het begin van de jaren zestig maakten propagandisten en censoren in de ogen van Ruiz Bautista echter een omslag die fundamenteel zou blijken. Verdedigden ze het Franco-regime eerst altijd omdat het vanaf 1936 zo verdienstelijk was opgetreden tegen de (vermeende) wanorde van de Tweede Republiek van de periode 1931-1936 en het aldus voortreffelijke adelsbrieven had ("egitimidad de origen", geleidelijk aan kwamen vooral de kwaliteiten van Franco cum suis voor het bevorderen van de welvaart van de Spanjaarden en het doeltreffend functioneren van de regering in beeld ('legitimidad de

4 Ibidem, 34 en 45-46.

5 Ibidem, 39-40 en 49.

6 Ibidem, 91-96.

ejercicio'). Termen als Franco's Kruistocht ('Cruzada') verdwenen naar de achtergrond, mede omdat ze hun waarde als maatschappelijk bindmiddel hadden verloren, en de strijd tussen 1936 en 1939 werd steeds vaker betiteld als een te betreuren broederstrijd ('guerra fratricida').⁷

Deze brede trend werd bij uitstek zichtbaar in het feit dat de Galicische politicus Manuel Fraga Iribarne in 1962 bewust het Ministerie van Informatie en Toerisme ('Ministerio de Información y Turismo') toegeschoven kreeg om de te traditioneel georiënteerde minister Gabriel Arias-Salgado te vervangen. Fraga Iribarne, een praktisch gerichte franquist, was van mening dat een verstandige regering rekening hield met de publieke opinie en vooral met de stem van de middenklasse. Een aantal grote uitgeverijen in vooral Barcelona en Madrid maakte zich daar sterk voor en deze moesten zowel een kader als een kanaal krijgen. De tragiek van het regime was echter, aldus Ruiz Bautista, dat de openingen die het maatschappelijk middenveld met onder meer de nieuwe wet van 1966 bood - grofweg van verplichte censuur vooraf naar een vrijwillige beoordeling vooraf, zo nodig gevolgd door een juridische toets na publicatie - de positie van Franco en de zijnen niet versterkte maar juist verzwakte. Het regime zag zich immers vaak af van een rechtszaak, omdat deze gemakkelijk de publieke opinie kon mobiliseren; ook vonden rechters het bewijsmateriaal van het regime vaak onvoldoende.

Dat nam niet weg dat het tastende en soms onvoorspelbare beleid van het regime in de periode 1966-1975 de positie van veel uitgeverijen nog serieus kon aantasten. De regering spande immers ondanks de liberalisering nog regelmatig processen tegen uitgeverijen aan en maakte dan, aldus Ruiz Bautista, gebruik van de vele vage formuleringen in de wet. Hier klinkt een echo van de woorden van De Baets, wanneer hij stelt dat bij conservatief-rechtse regimes onvoorspelbaarheid in het algemeen de grootste zorg van uitgevers is. Carlos Robles Piquer, in de jaren zestig hoge ambtenaar op het Ministerie van Informatie, negeerde in zijn *Memoria de cuatro Españas* (2011) overigens de invloed die van de gedeeltelijke liberalisering van de pers ('liberación parcial') zou zijn uitgegaan op de positie van het Franco-regime.⁸ Hoe dan ook was er sprake van een geleidelijke versoepeling in het optreden van het regime ook al bleef het tot 1975 vrijwel onmogelijk vraagtekens te zetten bij vooral de aard van het regime en zijn concrete besluiten.

Fernando Larraz Elorriaga brengt in zijn *Letricidio español. Censura y novela durante el Franquismo* (2014) op het betoog van Ruiz Bautista enkele belangrijke nuances aan. Zo betitelt hij het Franco-regime met zijn wens een nieuwe sociale mentaliteit te creëren zonder meer als repressief en ook totalitair. Het liet een radicaal ander gezicht zien dan eerdere Spaanse regimes in een recent of verder weg liggend verleden. Zelfs de Inquisitie had in de periode 1478-1834 meer ruimte gelaten aan het schrijvende deel van de samenleving. Alle stromingen binnen het regime, zowel de nationaal-katholieke als de falangistisch-fascistische, wilden voorkomen dat er binnen de samenleving een vrije publieke ruimte zou ontstaan. Ze wezen het liberalisme van de negentiende eeuw

7 Ibidem, 38-39.

8 Carlos Robles Piquer, *Memoria de cuatro Españas* (Barcelona: Editorial Planeta, 2011), 190.

(en van de Tweede Republiek) bewust en expliciet af, omdat het alleen maar tweestrijd had gebracht die de belangen van de natie hadden tegengewerkt.⁹ Michael Richards geeft in zijn *Historias para después de una guerra* (2013) van dit antiliberaal denken nog een treffend voorbeeld: in de loop van de jaren vijftig - Spanje werd toen langzaam het westerse anti-Sovjet-kamp binnenge trokken - begon het Franco-regime te benadrukken hoezeer het liberalisme van de jaren dertig in Spanje het communisme aan de macht had gebracht.¹⁰

Bij zijn bespreking van de inspanningen van Fraga Iribarne om een nieuwe censuurwet tot stand te brengen, komt Larraz Elorriaga in de eerste plaats tot de constatering dat vanaf het begin tot het einde van het regime de kloof tussen de rechten die het zei te geven en de rechten die de Spanjaarden in de praktijk daadwerkelijk hadden, enorm was. Zo was het Charter van de Spanjaarden ('Fuero de los Españoles') van 1945 puur voor het buitenland ontwikkeld en zou het regime gedurende zijn gehele bestaan de bepalingen ervan blijven schenden. Elk boek dat op de Spaanse markt verscheen was een door Franco en de zijnen gedoogd boek ('libro tolerado').¹¹ Bovendien was het Franco-regime in de eerste decennia van zijn bestaan tenminste nog ideologisch bevoegen; vanaf het einde van de jaren zestig werd het steeds cynischer en was het alleen nog maar gericht op het behoud van de macht. Overigens zag ook Larraz Elorriaga vanaf het begin van de jaren zestig openingen ontstaan. Op de golven van de algemene economische liberalisering van het land en vanuit de wens Spanje te laten aansluiten bij de democratische landen van Europa gaf het regime toen enige ruimte aan min of meer controversiële boeken met een hoge prijs voor niches in de markt. Censoren waren tegen 1964 - het jaar waarin werd gevierd dat Franco 25 jaar eerder aan de macht was gekomen - ook enigszins aan het twijfelen geraakt over wat toelaatbaar was. De lijn werd steeds meer dat boeken over de periode 1936-1939 een meer verzoenende toon moesten aanslaan. Zo mochten schrijvers laten doorschemeren dat ze beide zijden - Nationalen en Republikeinen - verantwoordelijkheid toedichtten voor het uitbreken van de strijd die tussen 1936 en 1939 plaatsvond, zolang de feiten die op tafel kwamen maar niet de Nationalen als grootste schuldigen aanwezen.

Een en ander leidde er toe, aldus Larraz Elorriaga, dat het mogelijk is voor de jaren 1962-1967 te spreken van een langzaam groeiende culturele vrijheid, met dan als belangrijkste wapenfeit en censuur de in essentie nog steeds restrictieve Wet Fraga. Deze was immers berekend op het stimuleren van zelfcensuur en gaf de overheid verder nog steeds veel ruimte voor direct ingrijpen.

Toen de regering begin 1969 voor enkele maanden de noodtoestand uitriep - her en der in het land waren er felle protesten van studenten en arbeiders en het regime vreesde een herhaling van Parijs 1968 - werden de teugels van de censuur dan ook flink aangetrokken

9 Fernando Larraz Elorriaga, *Letricidio español. Censura y novela durante el Franquismo* (Gijón: Ediciones Trea S.L., 2014), 13-14 en 47-51.

10 Michael Richards, *Historias para después de una guerra, Memoria, política y cambio social en España desde 1936* (Barcelona: Ediciones de Pasado&Presente, 2013), 150 en 153.

11 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 62-63.

en tussen eind 1969 en eind 1973 waren er onder aanvoering van de hardliners binnen het regime zelfs pogingen de situatie van de jaren vijftig te herstellen. Dan ging het hun minder om morele grensoverschrijdingen dan om uitlatingen die de politieke status quo ter discussie stelden.¹²

De uitgeverijen beten echter bij conflicten met de overheid steeds vaker flink van zich af. De moord op de starre minister-president admiraal Carrero Blanco eind 1973 veroorzaakte binnen de regering veel verwarring en maakte de afbraak van het Franquisme onafwendbaar, met in de eerste helft van 1974 zelfs een stuurloze periode waarin elke norm verdwenen leek.¹³

Francisco Rojas Claros onderschrijft in zijn *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* van 2013 de hoofdlijnen van het betoog van Larraz en werkt deze verder uit. Hij relateert het aantreden van Fraga Iribarne in 1962 aan de tactisch onhandige, onverzoenlijke en denigrerende, reactie van zijn voorganger Arias-Salgado op de unieke bijeenkomst die de Spaanse interne en externe politieke oppositie dat jaar in München had belegd. Fraga Iribarne zag hij intussen als een typische franquist die de groeiende macht van een enkel in economische liberalisering geïnteresseerde Opus Dei-beweging zou hebben willen intomen. Een zekere opening ('apertura') zou hij overigens wel gewild hebben, maar dan vooral om Spanjes internationale positie te verstevigen.¹⁴

Fraga onttrok zich, aldus Rojas Claros, intussen niet aan de brede onderstroom in de ideologie van het Franco-regime, namelijk dat een fors cultureel dirigisme ('dirigismo cultural') onontbeerlijk was. Dit leidde er zelfs toe dat de regering tot geheel nieuwe initiatieven van actieve propaganda kwam, namelijk door eind jaren zestig in samenwerking met Radio Televisión Española (RTVE) een op het brede publiek gerichte serie van honderd boekjes met zeer diverse inhoud op de markt te brengen.¹⁵ Deze 'Libros RTVE' kostten slechts 25 pesetas en verschenen in ongekende oplagen van meer dan 100.000. Deels ging het om fictie, deels om boeken met bijvoorbeeld een historische, juridische of geografisch inhoud.

Fraga betoogde intussen bij herhaling dat zijn ministerie geen behoefte had volwassenen te bevoogden en dat hij slechts zeer dubieuze publicaties buiten de deur wilde houden, maar zijn concept van verantwoordelijke vrijheid ('libertad responsable') kwam er in de praktijk op neer dat alle verantwoordelijkheid en risico's bij uitgevers en auteurs terecht kwamen. Rojas Claros noemt dit concept dan ook een mooi voorbeeld van de wijze waarop het Franco-regime politieke formules van elders te eigen bate een andere draai wist te geven. Fraga wilde, aldus Rojas Claros, geen werkelijke liberalisering maar controle en met dat doel de actieve medewerking van alle betrokken partijen. En waar

12 Ibidem, 57-58 en 134-135.

13 Ibidem, 16.

14 Francisco Rojas Claros, *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* (San Vicente del Raspeig: Universidad de Alicante, 2013), 38-42.

15 Ibidem, 156-161.

zijn wetsteksten garanties voor publicatie formuleerden, was daar altijd nog de praktijk van een autoritair regime, waarin persoonlijke willekeur een grote rol speelde.¹⁶

Rojas Claros typeert de periode 1966-1969 als een tijd waarin de verwachtingen bij uitgevers en auteurs begonnen te groeien en het tijdvak 1970-1975 als een periode met ups en downs wat de mogelijkheden tot publiceren betrof. De dynamiek tussen een regime dat almaar wilde blijven controleren en een dissidentenbeweging die in steeds goedkopere edities immer controversiëlere nieuwe ideeën begon aan te dragen, lag daaraan ten grondslag. Zo kwam aan de geest van grote openheid die er in de eerste drie kwartalen van 1974 heerste, bijvoorbeeld weer snel een einde, toen op het Ministerie van Informatie een nieuwe minister en een nieuwe Directeur-generaal aantraden, beiden typische representanten van de meest onverzoenlijke franquisten, ook wel aangeduid als de 'bunker'.¹⁷

Uiteindelijk verloor de censuur haar inhoudelijke greep pas in 1977, het jaar van de definitieve overgang naar de democratie. Op 1 april van dat jaar schafte het decreet over vrijheid van expressie ook artikel 2 van de Wet Fraga af. Daarin was in vage bewoordingen die voor allerlei uitleg vatbaar waren, altijd te lezen geweest waarvoor een uitgever zoal respect diende te hebben: de waarheid, de moraal, de wetten, de veiligheid van de staat et cetera. Overigens zou de censuur nog tot begin jaren tachtig in formele zin blijven bestaan.

Kijken we terug op het bovenstaande dan valt op dat Larraz Elorriaga de term totalitair op het Franco-regime plakt, terwijl anderen dit soort etiketten liever vermijden. Nu klopt het dat het Duitse Nazi-regime indruk maakte in Spanje, zeker in de jaren dat de Asmogendheden in de lift zaten. Larraz maakt echter niet aannemelijk dat Franco en de zijnen het denken van de bevolking ook op de iets langere termijn net zo intensief hebben weten te bespelen als het Hitler-regime dat gedaan had met de Duitse bevolking. Het Franco-regime lijkt zich wat de aanpak van censuur en propaganda betreft in zijn eerste jaren sterk op het Nazi-regime te hebben georiënteerd; al snel en zeker vanaf 1944 dringen zich echter de parallellen op met de praktijk van het eerste decennium van het regime van Mussolini.

In de discussie of Fraga Iribarne en zijn ambtenaar Robles Piquer met hun nieuwe wetgeving in ieder geval een nieuwe - zij het nog steeds bij uitstek franquistische - weg *hebben willen* inslaan, komt Ruiz Bautista met de stellingname dat dit inderdaad zo is. Wat dit in de praktijk van alledag opleverde, laat zich minder gemakkelijk samenvatten. Individuele personen en groepen binnen het regime handelden niet altijd eenduidig. Dat is ook de reden dat verschillende auteurs de cruciale cesuur in verschillende jaren leggen: vanaf het begin van de jaren zestig, vanaf 1964 of toch pas vanaf 1966? Tenslotte is het opvallend dat falangisten, nationaal-katholieken en Opus Dei-aanhangers gedurende een groot deel van de periode 1939-1977 herkenbaar actief waren; de 'familie' van de

¹⁶ Ibidem, 30.

¹⁷ Ibidem, 36 en 303-304.

monarchisten manifesteerde zich echter vooral tussen 1943 en 1947, het jaar waarin Franco de monarchie met de Wet op de Opvolging in de wachtkamer zette en daarmee het activisme van de monarchisten definitief de wacht aanzegde.

1.2 Directe en indirecte instrumenten van overheidsingrijpen

Franco en de zijnen konden in principe over vele middelen beschikken om auteurs en het geschreven woord in de greep te houden. De literatuur wordt aan de volgende vragen getoetst:

- Welke middelen heeft het regime ingezet en hoe zijn die te karakteriseren - als repressief of als propagandistisch?
- Waren er naast directe instrumenten ook indirecte?
- Veranderde het instrumentarium tijdens de lange periode 1939-1975?
- Welke soort uitgrepen of auteurs hadden de speciale aandacht van het regime?

Een overheid die wil ingrijpen op de markt van het woord, staan in essentie twee klassieke instrumenten ter beschikking: propaganda om de eigen visie uit te dragen en repressie om de visie van anderen te controleren. Het Franco-regime heeft zich van beide bediend, overigens met de aantekening dat het aan beide middelen een zeer brede invulling heeft gegeven.

Wanneer het regime wilde voorkomen dat bepaalde feiten en meningen gingen circuleren, zette het meer vormen van repressie in dan alleen de censor met het rode potlood. Als het actief een gedachte of stellingname voor het voetlicht gebracht wilde zien, ondernam het ook meer dan het voorbereiden van een eigen publicatie. Zo publiceerde het regime begin jaren veertig zijn visie op de periode van de burgeroorlog niet slechts in een lijvig boekwerk, de *Causa General (Algemene Oorzaak)*, maar zorgde het er ook voor dat deze visie terecht kwam in kranten en tijdschriften. Censuur en propaganda lieten zich verder ook niet altijd scheiden in de praktijk. Zo bedrijft een censor die een auteur de opdracht geeft bepaalde passages in zijn manuscript aan te passen, altijd ook propaganda; deze maakt immers ook expliciet dan wel impliciet duidelijk welke visie als de correcte wordt beschouwd.

Vanaf de eerste jaren van zijn bestaan zette het Franco-regime zowel in op repressie als op propaganda. Zo gingen al tijdens de burgeroorlog censoren aan het werk - overigens niet voor het eerst in de recente geschiedenis in Spanje; in de periode 1934-1936 hadden de regeringen van de Tweede Republiek het instrument van de censuur ook al regelmatig ingezet, bijvoorbeeld in het kader van de grote mijnwerkersopstand van 1934 in Asturië.

Bovendien maakte het regime veel werk van het fysiek verwijderen van alles wat hem onwelgevallig was. Zo vond er een zuivering ('depuración') plaats van personen, die ertoe leidde dat duizenden uitgevers, literatoren, wetenschappers en journalisten niet alleen hun werk verloren, maar vaak ook in de gevangenis belandden en/of vermoord werden, dan wel in ballingschap moesten gaan.¹⁸ Overal in het land maakten speciale rechtbanken overuren en aan een veroordeling lag vaak niet eens een formeel proces ten grondslag.

Voorts werden er lijsten van verboden boeken aangelegd en verdwenen bibliotheekboeken op een brandstapel; soms ging het dan om werken die in een eerder stadium nog door de censuur voor publicatie waren vrijgegeven. Ten tijde van de burgeroorlog waren vooral groepen falangisten en nationaal-katholieken op dit vlak zeer actief.¹⁹

Verder konden beroepsgroepen niet zomaar verenigingen oprichten of naar congressen in het buitenland gaan om daar hun licht op te steken.²⁰ Tenslotte werd het nodige gedaan om bijvoorbeeld de historicus zijn bronnen te ontnemen: strafmaatregelen als executies werden bewust niet op schrift gezet, wel bestaande archieven werden (selectief) gesloten en tegen het einde van het regime midden jaren zeventig zouden overheidsdienaren delen van vooral de krijgsmachtarchieven bewust vernietigd hebben.²¹

Toen Franco en de zijnen zich in de eerste jaren na de burgeroorlog definitief hadden gevestigd en het regime buiten levensgevaar was, nam de fysieke vervolging van publicisten af. Alleen op momenten dat er sprake was van sociale onlusten dan wel onrust op de universiteiten, zoals in 1956, 1962 en 1969 werden wetenschappers en journalisten opnieuw gevangen gezet.

Verder kon het regime nog jaren vooruit met de vele activiteiten van het Ministerie van Informatie. Dit ministerie moest immers niet alleen instemmen met de oprichting van een krant of uitgeverij, de concrete benoeming van hoofdredacteuren en wie in het land als journalist of redacteur werkzaam kon zijn, het produceerde bij wijze van propaganda ook een constante stroom persberichten die kranten verplicht waren te plaatsen. Wie niet gehoorzaamde, kon worden gestraft met drie tot tien jaar celstraf.²²

Zoals we zagen namen in de loop van de jaren zestig de uitdagingen voor de overheid toe. Dat leidde tot een enorme diversificatie in haar optreden. Zo was het volgens Rojas Claros Franco zelf die naar aanleiding van de activiteiten in Parijs van ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico ervoor pleitte de periode 1936-1939 niet langer stiefmoederlijk te behandelen maar deze juist actief zelf te gaan beschrijven en wel door gebruik te maken van het overheidsmonopolie op informatie waaronder de toegang tot relevante archieven.²³

18 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 13-14.

19 Ibidem, 24.

20 Real Academia de Historia, archief CECH Caja 15, Expl.

21 Richards, *Historias*, 326 en 331.

22 Alberto de Carvalho en Antonio Monteiro Cardoso, 'Press censorship in Spain & Portugal', *Index on Censorship*, nr. 1(1972), 54.

23 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 48-50.

Rojas Claros maakt met dit voorbeeld duidelijk dat Bautista Ruiz' stellingname dat het regime zich in de jaren zestig minder gelegen liet liggen aan haar ontstaansgeschiedenis, zeer aanvechtbaar is. Tevens lijken er in de jaren zestig historici actief te zijn geworden die op heuristisch gebied de nodige voordelen genoten ten opzichte van hun vakbroeders.

Om de overheidsideologie beter voor het voetlicht te krijgen ging het regime ook meer werk maken van het verlenen van prijzen en opdrachten.²⁴ Daarbij schrok het er niet voor terug oude medestanders van het regime die naar het andere kamp waren overgelopen, zwart te maken. Zo liet het regime het illegale *Los nuevos Liberales* - een publicatie over Franco-aanhangers die zich tot de oppositie hadden 'bekeerd' - bewust in Spanje circuleren om voormalige falangisten als Dionisio Ridruejo als een politieke windvaan in een kwaad daglicht te kunnen stellen.²⁵

Op het raakvlak van propaganda en censuur richtte de overheid zich bovendien op de ontwikkeling van enkele indirecte instrumenten die buiten het blikveld van auteurs en uitgevers bleven. Zo kwam in 1962 binnen het Ministerie van Informatie een Verbindingsafdeling ('Gabinete de Enlace') tot stand die als opdracht kreeg andere afdelingen van de overheid, bijvoorbeeld binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken, te voorzien van doorwrochte en eventueel nader onderzochte informatie.²⁶

In 1963 volgde voorts de oprichting van het *Boletín de Información Bibliográfica, BOB* (*Tijdschrift voor Bibliografische Oriëntatie*), een publicatie die slechts onder de hoogste leidinggevenden van het overheidsapparaat circuleerde, nieuwe publicaties in het buitenland op de voet volgde en, zoals Rojas Claros benadrukte, erop gericht was de ontwikkelingen in kaart te brengen waarmee de overheid zich moest verstaan, wilde zij niet achter het net vissen.²⁷ Ook de al langer bestaande Bibliotheekinspectie hield ogen en oren open voor de veranderingen die er in de maatschappij plaatsvonden.

De meest opmerkelijke ontwikkelingen vonden in de jaren zestig echter plaats binnen het repressieve beleid van de overheid. Dan ging het om activiteiten die direct voortvloeiden uit de al eerder genoemde Wet Fraga van 1966, maar ook om stappen die daar niet in voorkwamen en soms regelrecht met de wet in strijd waren.

Zo was het machtigste instrument van de Wet de verplichting voor uitgeverijen zich in te schrijven in een speciaal register ('Registro de Empresas Editoriales').²⁸ Een uitgeverij mocht strikt genomen alleen bestaan en publiceren als zij een plek had gekregen op die lijst, een uitgelezen mogelijkheid kritische uitgevers langs administratieve weg buiten de deur te houden. Willekeur tierde hier welig. Sommige niet-ingeschreven uitgeverijen konden in eerste instantie wel blijven werken maar werden aangepakt als ze met ongewenste publicaties op de propen kwamen. Voor andere uitgeverijen met dezelfde

24 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 24.

25 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 135.

26 Lidwina van den Hout-Huijben, *El rojo crítico: expansión de la literatura catalana bajo censura (1962-1977)* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2015), 33.

27 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 48-49.

28 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 121-122.

status - denk bijvoorbeeld aan Edicions 62 - gold dat zij alleen konden voortbestaan als zij consequent voor alle publicaties om een 'vrijwillige' beoordeling van de censuur vroegen.²⁹

De Wet Fraga gaf de overheid bovendien de mogelijkheid een werk dat voor circulatie werd aangemeld en als ongewenst werd ervaren, voor te leggen aan een speciaal tribunaal dat tot vervolging kon besluiten. De willekeurige en slordige invulling van deze bevoegdheid leidde soms tot regelrechte illegale acties van de overheid die ook binnen het regime tot het fronsen van de wenkbrauwen leidden. Zo diende het Ministerie van Informatie een officiële juridische aanklacht in, toen de circulatie startte van een publicatie van José Maria Gil Robles, een prominente rechtse politicus uit de tijd van de Tweede Republiek. Toen de Officier van Justitie zijn termijnen dreigde te overschrijden, zette het Ministerie de politie in voor een inval bij de uitgeverij, zonder daarvoor eerst rechterlijke goedkeuring te vragen.³⁰ Niet minder illegaal was het om al officieel toegestane boeken in een latere fase alsnog door de Guardia Civil uit de boekhandel te laten verwijderen.³¹

Volledigheidshalve moet gemeld dat ook boekhandels graag de grenzen van de wet opzochten. Kritische boeken uit het buitenland mochten vaak alleen voor wetenschappers worden geïmporteerd en moesten dan gericht bij betrokkenen terechtkomen. Bepaalde boekhandels beschikten echter over een 'hel' ('inferno') en verkochten menig illegaal werk van onder de toonbank. Vergelijkbaar gedrag vertoonden bepaalde uitgeverijen. Deze stelden dan hun distributienetwerk ter beschikking van ballingenuitgeverijen in het buitenland, zoals de Librería Española in Parijs, om aldus de circulatie van illegale boeken mogelijk te maken.³² Uitgevers en boekhandelaren hadden zo hun wegen om de overheid dwars te zitten of controle te ontlopen.

Dat laatste ontging de overheid overigens niet. Veiligheidsfunctionarissen brachten minutieus in kaart waar de critici van het regime zich ophielden. Een niet gedateerde notitie van de Verbindingsafdeling van eind jaren zestig dan wel begin jaren zeventig noemde in dit kader een groep falangistische auteurs rondom het tijdschrift *Escorial* en wetenschappers die actief waren in het tijdschrift *Arbor*, om daar nog een lijst van 500 verdachte intellectuelen en een flinke opsomming van conflictueuze uitgevers aan toe te voegen: Anagrama, Ariel, Ayuso, Ediciones 62, Zero, Barral, Zyx en Ciencia Nueva.³³

Tijdens de noodtoestand van 1968 en 1969 sloeg de overheid vervolgens hard en ingrijpend toe in het leven van auteurs en uitgevers. Het ging haar toen minder om het weren van specifieke publicaties dan om het marginaliseren van regimekritische uitgeverijen. Lukraak werden mensen opgepakt en aangeklaagd, waarna vervolgens alle zaken werden geseponeerd. Uitgeverijen wier uitgevers van deze grillige tactiek het

29 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 433.

30 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 127-129.

31 Ibidem, 244-245.

32 Ibidem, 132.

33 AGA 3(107)42.9025.

slachtoffer werden, hadden vervolgens wel maanden recuperatietijd nodig of verdwenen voorgoed van het toneel (bijvoorbeeld de uitgeverijen Ciencia Nueva en Zyx).³⁴ Overigens maakte de Wet Fraga het mogelijk dat er tijdens een noodtoestand ook weer verplichte censuur vooraf kwam. In 1969 zou dat leiden tot vele tientallen publicatieverboden. Greep de overheid niet direct zelf in, dan kreeg ze soms langs indirecte weg haar zin, doordat rechtse groepen - zonder dat hun veel in de weg werd gelegd - ertoe overgingen boekhandels of distributiecentra van uitgeverijen aan te vallen. Het laatste overkwam de groep Ediciones de Enlace, waar onder andere kritische Catalaanse uitgeverijen als Barral, Laia en Tusquets deel van uitmaakten.³⁵

Resumerend valt in de eerste plaats op dat de Spaanse overheid een breed spectrum aan instrumenten heeft ingezet, vooral in repressieve maar ook in propagandistische zin. Opvallend is verder dat het de begin- en eindfase van het regime zijn geweest die de grootste diversiteit aan activiteiten bracht, met name op het vlak van repressie. De geboorte en de agonie van een regime leveren kennelijk de meeste zorgen op. Verder valt op dat Rojas Claros de komst van het *Boletín de Información Bibliográfica* in 1963 opvat als een signaal dat het Ministerie van Informatie, geleid door Fraga Iribarne, de belangrijkste functionarissen van de overheid wilde voorbereiden op veranderingen in de samenleving. Die mochten kennelijk niet meer worden genegeerd.

1.3 Organisatie en inhoudelijke aanpak van de censuur in de loop van het Franco-regime

Met betrekking tot het repressieve instrument van de censuur dringen zich de nodige vragen op:

- In hoeverre deden de censoren in de loop van de periode 1936-1977 hun werk binnen dan wel buiten de formele overheidsbureaucratie?
- Welke positie bezetten zij in de cruciale periode 1966-1977 in het organogram van het Ministerie van Informatie en hoe ontwikkelde de (Spaanstalige) benaming van hun afdeling zich?
- Welke procedures kende de censuur, voor en na de invoering van de Wet Fraga in 1966 en welke begrippen gebruikte zij bij het beoordelen van aangeboden werk?
- Welke waren voorts de hoofdlijnen van haar inhoudelijke beoordelingen in de loop van de periode 1936-1977?

Pas aan het begin van de jaren vijftig, zo schetst Ruiz Bautista, vond de censuur haar definitieve plek binnen het overheidsapparaat van Franco en wel binnen het Ministerie

³⁴ Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 137-149.

³⁵ Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 130.

van Informatie. In de eerste maanden na het uitbreken van de burgeroorlog was de censuur nog zeer decentraal georganiseerd. Zij viel onder de bevoegdheid van de diverse regionale militaire overheden en richtte zich vooral op de media met het grootste publieksbereik, de pers en de radio; boeken waren minder in het vizier. Tegelijkertijd had ook de Falange her en der afdelingen die zich bezighielden met censuur en propaganda.

In mei 1937 veranderde de positie van de censuur voor de eerste keer: Franco trok als opperbevelhebber en staatshoofd de censuur naar zich toe en bracht deze onder bij een centrale eenheid die mede uit gewone burgers bestond: de Staatsafdeling voor Pers en Propaganda ('Delegación del Estado para Prensa y Propaganda'), een onderdeel van het Algemeen Secretariaat van het Staatshoofd ('Secretaría General del Jefe del Estado').

Echter al in 1938 werd de censuur bij gelegenheid van de publicatie van een speciale wet weer anders georganiseerd. Franco richtte in dat jaar voor het eerst een formeel overheidsapparaat in, met onder meer een Ministerie van Binnenlandse Zaken ('Ministerio de Interior'). De censuur werd daar ondergebracht, onder een nieuwe naam: Vicesecretariaat voor Volksopvoeding ('Vicesecretaria de Educación Popular'). Dit orgaan was geheel gemodelleerd naar het Duitse Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda en hield zich zowel met censuur als propaganda bezig.

Toen het Algemeen Secretariaat van de Beweging ('Secretaría General del Movimiento') - het administratieve orgaan van de in 1937 door Franco voor de Nationale zone afgedwongen politieke eenheidsbeweging Falange Española Tradicionalista y de las JONS (FET y de las JONS) - in 1941 de officiële status van ministerie kreeg, werd ook het Vicesecretariaat daar ondergebracht, een aanpak die parallellen kende in de recente geschiedenis van Italië en Duitsland en een duidelijk signaal dat de zich op Rome en Berlijn oriënterende falangisten bij de censuur het initiatief hadden gekregen.

In 1945 - de Tweede Wereldoorlog was voorbij en de fascistische regimes hadden het onderspit gedolven - was het tijd voor een nieuwe, vierde, stap. Het Vicesecretariaat werd omgedoopt tot Subsecretariaat voor Volksopvoeding ('Subsecretaria de Educación Popular') en kreeg een thuis binnen het Ministerie van Onderwijs dat toen in handen was van de nationaal-katholieken.

Toen het voormalige hoofd van het voormalige Vicesecretariaat, Gabriel Arias-Salgado, in 1951 werd benoemd werd tot Minister van Informatie, vond meteen ook de overheveling van de censuur naar dat ministerie plaats. Daar zou zij meer dan 25 jaar blijven tot haar formele opheffing in de periode na de overgang naar de democratie ('Transición') aan het begin van de jaren tachtig.³⁶

De benaming en organisatorische inpassing van de groep censoren binnen het Ministerie van Informatie zouden zich na 1951 nog diverse malen wijzigen. Zo werd de benaming Sectie voor Boekinspectie ('Sección de Inspección de Libros') in 1962 omgezet in de eufemistische aanduiding Afdeling voor Bibliografische Oriëntatie ('Sección de Orientación Bibliográfica'. Overigens bleef het gedurende de eerste 25 jaar

36 Ibidem, 23-80.

van het Franco-regime de praktijk dat literaire en historische boeken, ook die met een contemporain onderwerp, van één en dezelfde groep censoren een beoordeling kregen - en dat politicologische studies weer door een andere groep werden bekeken.³⁷ Hier speelde wellicht dat literatuur en geschiedenis doorgaans aan dezelfde faculteit werden gedoceerd.

Toen vanaf 1966 met de komst van de Wet Fraga een nieuwe censuurperiode startte, kreeg ook de organisatiestructuur van het Ministerie van Informatie een nieuwe vorm. Het organogram van het Directoraat-generaal van Volkscultuur en Voorstellingen (de 'Dirección General de Cultura Popular y Espectáculos') van het Ministerie van Informatie maakte duidelijk welke delen van de overheidsbureaucratie betrokken waren bij censuur en propaganda en hoezeer dit ministerie inmiddels een gelaagde professionele structuur had gekregen.³⁸

Zo was de groep censoren - met een nieuwe eufemistische term aangeduid als Lectoren ('Lectores') - ondergebracht in het Bureau van Lectoren ('Negociado de Lectorado'). Dat was weer een onderdeel van de - eveneens met een eufemistische benaming aangeduide - Afdeling ter Ordening van de Uitgeverij ('Sección de Ordenación Editorial'), die ook weer van een groter geheel deel uitmaakte: de Algemene Onderafdeling van Culturele Activiteit en van het Boek ('Subdirección General de Acción Cultural y del Libro'). Deze Onderafdeling was vervolgens verantwoording verschuldigd aan de Directeur-generaal voor Volkscultuur en Voorstellingen, een directe adviseur van de Minister van Informatie.

Tot 1966 waren de procedures van de censuur simpel. Alle manuscripten moesten vóór publicatie ter inzage worden aangeboden. Van de beoordeling van de censor hing het vervolgens af of een manuscript tot een boek mocht worden gemaakt en kon gaan circuleren in Spanje. De volgende beoordelingen waren gangbaar:

- tolereerbaar ('tolerable')
- toegestaan ('autorizado')
- aanbevolen ('recomendable')
- afgewezen ('denegado')
- toegestaan met aanpassing of schrappen van passages ('con tachaduras', 'con supresiones')

Was een boek 'tolereerbaar', dan mocht het niet in de boekhandel worden uitgesteld doch alleen via een catalogus aan de klant worden aangeboden. De beoordeling 'toegestaan' maakte het mogelijk een boek in een speciale vitrine aan de klanten te tonen en boeken

37 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 47.

38 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 25-26.

uit de derde categorie mocht de boekhandel zonder beperkingen overal neerleggen.³⁹ Soms liet de censuur een boek als ‘tolereerbaar’ door om de bewuste uitgeverij een financiële steun in de rug te geven, maar gaf een ander onderdeel van het ministerie zich moeite lezing van het werk te ontraden.⁴⁰

De censuurwet van 1938 bepaalde overigens dat technische en kerkelijke werken de censuur niet hoefden te passeren en dat gold evenmin voor nieuwe publicaties van uitgevers van Italiaanse, Duitse en Portugese bodem, althans zolang in die landen sprake was van ideologisch verwante regimes. Historische literatuur en boeken met een politieke inslag, zo was bepaald, moesten te allen tijde ook het hoofd van de afdeling censuur passeren. Tenslotte was er de regeling dat boeken over de Spaanse Burgeroorlog een dubbele censuur kenden, namelijk ook die van het Ministerie van Buitenlandse Zaken of die van het leger.⁴¹

Vervolgens bracht 1966 met de Wet Fraga, de ‘Ley de Prensa y Imprenta’, een grote procedurele ommekeer. De wet maakte een einde aan de medecensuur van Buitenlandse Zaken en het leger en voorzag ook in een beoordeling achteraf in plaats van één vooraf. Zo was het vanaf 1966 mogelijk dat het Ministerie van Informatie pas enkele dagen voor de beoogde distributie van een boek kennis kreeg van de inhoud van de publicatie, namelijk op het moment dat een uitgever conform de wettelijke verplichtingen een aantal exemplaren van de gedrukte oplage kwam inleveren, de zogenaamde ‘depósito’. De uitgever moest er dan wel rekening mee houden dat de censuur zijn boek zeer nauwgezet zou bekijken om er alsnog een label op te plakken. Dan kon het gaan om de volgende beoordelingen:

- akkoord (‘aprobación’)
- afwijzing (‘denegación’) of
- administratieve stilte (‘silencio administrativo’).⁴²

Een ‘afwijzing’ bracht met zich mee dat het ministerie onmiddellijk een klacht (‘denuncia’) deponeerde bij de Officier van Justitie van de Rechtbank van Openbare Orde (‘Tribunal de Orden Público’), met als opties strafrechtelijke vervolging van uitgever en auteur en inbeslagname van de gehele oplage. Ook was de overheid in de gelegenheid meteen zelf tot inbeslagname over te gaan; een dergelijke stap moest dan wel achteraf door een rechter worden beoordeeld.

Bij ‘administratieve stilte’ kon een boek verschijnen maar behield de overheid de mogelijkheid op een willekeurig moment in de toekomst tot vervolging over te gaan. Het zal duidelijk zijn dat uitgever (en auteur) zwaar financieel gedupeerd werden als een

39 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 56-57.

40 Alejandro Herrero Olaizola, *The censorship files: Latin American writers and Franco's Spain* (Albany: State University of New York Press, 2007), Inleiding.

41 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 59.

42 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 117-118.

gedrukte oplage geheel uit de handel werd gehaald. Een strafrechtelijke veroordeling maakte een uitgever bovendien kwetsbaar voor allerlei privaatrechtelijke claims, bijvoorbeeld van personen die zich door de inhoud van een boek in hun persoonlijke belangen benadeeld voelden.

Flink wat uitgevers kozen dan ook graag voor de tussenstap waarin Fraga's Wet eveneens voorzag: het vrijwillig ter beoordeling voorleggen van een manuscript (de 'consulta voluntaria'). Dan viel een van de volgende beoordelingen te verwachten:

- ontraden ('desaconsejada')
- onverkort toestaan ('autorización integra')
- verzoek tot schrappen ('petición de supresión')
- (in geval het een werk in een vreemde taal betrof) de eis tot het tonen van de vertaling ('exigencia de presentar el libro traducido')

Kreeg een manuscript het label 'onverkort toegestaan', dan kon het later nooit meer door de staat worden vervolgd. Bij de andere drie aanduidingen behield de overheid zich het recht voor in een later stadium in te grijpen, mocht de uitgever de vingerwijzingen van de censor negeren.

De wetgever gaf de censuur in geen enkele periode van haar werkzaamheid uitgewerkte richtlijnen mee. Alleen voor de filmkunst werden in 1963 uitgebreide normen gepubliceerd. Deze hadden tot doel de goede zeden te beschermen; er mocht geen bloot worden getoond en geen overspel, ook waren zelfmoord en onbestrafte misdaden taboe. Voor het beoordelen van boeken kregen de censoren - in expliciete zin overigens pas vanaf het begin van de jaren vijftig - vijf vrij algemene aandachtspunten mee: 'is er sprake van een aanval op de Geloofsleer, op de Moraal, op de Kerk of zijn Dienaren, op het regime en zijn instellingen of op personen die samenwerken of samenwerkten met het regime'?⁴³

De keuze voor hoofdlijnen was een bewuste: de minister wilde de handen vrij houden om bij nieuwe ontwikkelingen nieuwe thema's en onderwerpen censurabel te maken.⁴⁴ In de eerste decennia van het regime vormden de genoemde vijf vragen een breed sleepnet van onderwerpen die niet door de beugel konden dan wel de censoren in ieder geval alert maakten: propaganda voor marxistische doctrines, ontwikkelingen die de eenheid van het vaderland of de goede naam van het leger bedreigden (zoals de armoede in Spanje van de jaren veertig en vijftig en de repressie in de Nationale zone), kritiek op het katholieke geloof, negatieve beoordelingen van de strijd die Franco cum suis vanaf 18 juli 1936 waren aangegaan en van de doctrine van Franco's eigen politieke eenheidsbeweging FET

43 'Ataca al Dogma, a la Moral, a la Iglesia o a sus Ministros, al régimen y a sus instituciones, a las personas que colaboran o han colaborado con el régimen?'

44 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 51.

y de las JONS, de geschiedenis van die beweging in het algemeen evenals de geschiedenis van de politieke partijen die actief waren in de periode vóór de 18e juli 1936.⁴⁵

Uit het bovenstaande komt naar voren dat voor het Franco-regime en zijn steunpilaren censuur en propaganda belangrijke instrumenten waren. De voortdurend wisselende organisatorische inbedding van de censuur in de eerste vijftien jaar van zijn bestaan was bovendien een afspiegeling van de onderlinge strijd die er tussen Franco's facties plaatsvond. Ook op dit vlak kwamen er op een bepaald moment de nodige barrières voor de oude falangisten.

De Wet Fraga gaf enerzijds ruimte, maar was tegelijk een ingenieuze constructie om greep te blijven houden op de publieke discussie in het land. Dat laatste voorzag overigens ook de Spaanse Vereniging van Auteurs die zich op 22 januari 1966 per brief tot de Cortes richtte. Zij wees de parlementsleden erop dat het al genoemde artikel 2 van de Wet Fraga veel te breed geformuleerd was en de periode dat de regering al gedrukte boeken uit de handel kon halen, veel te lang. De vereniging kreeg voor haar bezwaren geen gehoor. Wel konden haar woordvoerders - onder meer uitgever Carlos Barral en auteurs als Pedro Laín Entralgo en Enrique Tierno Galván - op de onmiddellijke belangstelling van de veiligheidsdiensten rekenen.⁴⁶

1.4 Nieuwe tactieken van overheid en uitgevers na de Wet van 1966

De Wet Fraga van 1966 beoogde, aldus haar opsteller, uitgevers en auteurs meer bewegingsvrijheid en daarmee meer mogelijkheden tot publicatie te geven. Dat leidt tot de volgende vragen:

- Bracht de Wet Fraga wat haar opsteller zei te beogen?
- Hielden censuur en uitgevers zich aan de procedures die in de Wet waren voorzien of kwam er bijvoorbeeld meer mogelijkheid voor (informele) onderhandeling?

In het algemeen werkte de wijze waarop de Wet Fraga was ingericht, bevorderlijk op de bewegingsvrijheid van uitgevers en auteurs, zo beoordelen vrijwel alle experts. Een boek kon immers uiteindelijk alleen door de rechters van de Rechtbanken van Openbare Orde definitief verboden worden. Dezen richtten zich bij de juridische beoordeling van de door hen gelezen literatuur veel meer dan de censoren op de letter van de hun aangeboden teksten en veel minder op factoren als de achtergrond en de intenties van auteurs. Een auteur die een meester was in allegorisch taalgebruik, de kunst verstond tussen de regels

45 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 27-31. Manuel Luis Abell'n, *Censura y creación literaria en España (1939-1976)* (Badalona: Ediciones Península, 1980), 246 'La historia de Nuestro Glorioso Movimiento Nacional, La historia política de la Falange, La historia de los partidos políticos anteriores al 18 de julio de 1936'. Antoon de Baets, *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945-2000; Spain* (Westport, CT and London: Greenwood Press, 2002, update 5 oktober 2019).

46 AGA, 3(107)42.09109.

te schrijven of handig was in het inzetten van voorwoorden en voetnoten, maakte zich al snel ongrijpbaar. Rechters weigerden dan ook regelmatig een boek definitief te verbieden. Omdat de Wet Fraga bepaalde dat elk vonnis moest worden gepubliceerd, leverde een afwijzing niet alleen flink gezichtsverlies voor de overheid op maar was zij tevens een aansporing voor anderen het ook maar eens op een afwijzing en vervolgens aanklacht aan te laten komen.⁴⁷ Een aantal uitgevers, onder wie Carlos Barral van uitgever Seix Barral en Jorge Heralde van Anagrama ging het spel met de censuur dan ook graag aan. Angst voor de rechter bracht het Ministerie van Informatie er geregeld toe een publicatie die het niet zag zitten, toch maar te laten passeren. Zo pleitte de Verbindingsafdeling in 1967 ervoor een boek van een oud-falangist over terreuractiviteiten door de troepen van Franco niet af te wijzen en aan te klagen; een juridische procedure zou teveel de aandacht van het buitenland trekken.⁴⁸

Tegelijk hadden uitgevers en auteurs nog steeds alle reden beducht te zijn voor de lange arm van de overheid. Zo was in het dictatoriale Spanje een scheiding der machten verre van verzekerd en vond er regelmatig in een vroeg stadium informele afstemming plaats tussen het Ministerie van Informatie en delen van de rechterlijke macht. Wanneer het zich verzekerd voelde van steun van de rechter zag het Ministerie een controversieel boek liever pas vlak voor circulatie binnenkomen dan in een eerder stadium voor vrijwillige consultatie. Het Ministerie had dan geen last van een lange en moeizame periode van discussie en ‘gedoe’ met de uitgever - waar bovendien het grote publiek van op de hoogte kon raken - en het was in de gelegenheid het ongewenste boek met een harde klap uit de handel te nemen en het te verbieden.⁴⁹

Ook kwam het voor dat de censuur bij lezing van een manuscript vol ironie en abstract taalgebruik zo confuus raakte dat ze het werk voor alle zekerheid en zonder veel argumentatie maar snel afwees. Dat lot trof vaak auteurs en uitgevers die bekend stonden om hun kritiek op het regime, zoals de ballingen Victor Alba en Manuel Tuñón de Lara, buitenlanders als Gerald Brenan, Raymond Carr en Gabriel Jackson en uitgeverijen als Anagrama of Ariel.⁵⁰

Ook trok Miguel Cruz Hernández, de rechtlijnige Directeur-generaal die eind 1974 de soepeler Ricardo de la Cierva opvolgde, bij zijn aantreden meteen de mogelijkheid tot vrijwillige toetsing in.⁵¹ Hij wilde hiermee voorkomen dat delen van het regeringsapparaat een publicatie al in een vroeg stadium van hun zegen zouden voorzien.

Mogelijk financieel verlies bleef zo de achilleshiel van de uitgevers. Sommige uitgevers zagen in eerste instantie bewust af van het ‘gedoe’ van een vrijwillige consultatie, maar draaiden alsnog bij als teveel van hun boeken vervolgens object van vervolging werden. Of ze boden voor consultatie alleen publicaties aan die een grote investering vergden.

47 Larraz Elorriaga, *Letricidio Español*, 308-309. Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 62-63. Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 120.

48 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 123-125.

49 Ibidem, 119-120.

50 Ibidem, 134.

51 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 29-30.

Overigens viel dat laatste vaak snel op bij het Ministerie, waarna het terugloeg door de uitgeverij een bewijs van inschrijving in het uitgeversregister te onthouden. Dat maakte de uitgever immers extra kwetsbaar bij mogelijke juridische procedures. Meer in het algemeen liet het Ministerie van Informatie zich bij het toepassen van de Wet Fraga door meer leiden dan de wens de inhoud van een boek in de juiste richting te beïnvloeden. Zo liet het een boek vaak alleen maar vervolgen omdat het de betrokken kritische uitgever financieel wilde treffen en uit de markt wilde duwen (dan wel in ieder geval een toontje lager wilde laten zingen).⁵²

Al met al deelden Ministerie en uitgevers een gevoel van onzekerheid. Dat vroeg om een aanpak waarin de Wet Fraga niet had voorzien, namelijk die van het directe persoonlijke contact tussen vertegenwoordigers van de censuur en die van de uitgeverij of auteur. Dan kon het gaan om fysieke ontmoetingen, in het openbaar in bijvoorbeeld de Club Internacional de Prensa (Calle María de Molina 50) of vertrouwelijk op het Ministerie van Informatie aan de Paseo de la Castellana 109, maar ook telefonisch overleg was niet ongebruikelijk.⁵³

Zowel binnen- als buitenlandse uitgeverijen en auteurs konden van deze mogelijkheden gebruik maken. Het ministerie gaf zich zo een alternatieve mogelijkheid een dam op te werpen tegen controversiële boeken en gebruikte een gesprek vooral om meer te weten te komen over de intenties van een auteur. Bovendien hield de censuur een flink aantal publicaties buiten de energie en tijd vretende formele procedure van de vrijwillige consultatie. Het aantal nieuw aangeboden boeken, van eigen bodem en import, dat jaarlijks in Spanje op de markt kwam, was immers gegroeid van 4.000 begin jaren veertig naar 20.000 in 1966.⁵⁴ Een persoonlijk gesprek stelde uitgevers en auteurs van hun kant in de gelegenheid te peilen hoe een directe aanbieding voor circulatie zou vallen. Meer dan eens besloot een uitgever bij een dreigende vervolging alsnog in een tekst een aantal wijzigingen aan te brengen.⁵⁵

Uitgevers die vertaald werk van buitenlandse auteurs wilden uitbrengen, bood een gesprek nog weer andere voordelen: zij konden nagaan hoe de censuur tegen een bepaalde tekst aankeek, alvorens met de betrokken auteur en met een vertaler mogelijk kostbare contracten aan te gaan. Buitenlandse auteurs waren immers veel minder gewend aan het fenomeen censuur en waren vaak niet bereid in te gaan op suggesties in een tekst wijzigingen aan te brengen.⁵⁶ Een vergelijkbare kwestie speelde als de jury van een boekenprijs een manuscript wilde voordragen voor een hoge plaats op de shortlist. Jury's (en betrokken uitgevers) wilden dan graag voorkomen dat het ministerie een bekroond doch controversieel auteur zou straffen met een verbod op publicatie.⁵⁷ Tenslotte grepen

52 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 117-118.

53 Robles Piquer, *Memoria*, 191.

54 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 72-74.

55 Ibidem, 130.

56 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 43.

57 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 11-12.

veel uitgevers een gesprek op het ministerie aan om het geheel van hun uitgeefbeleid ter sprake te brengen. Ook een kritische uitgever had er immers belang bij vooruit te kijken om aldus een trouw lezerspubliek op te kunnen bouwen. Zo was het aantal inschrijvingen in het hoger onderwijs gegroeid van 60.000 in 1955 naar 125.000 in 1965 en 225.000 in 1972, een potentieel interessante lezersmarkt, die dan wel regelmatig met een nieuwe publicatie bediend moest kunnen worden.⁵⁸

Het informele gesprek was de favoriete aanpak van twee Directeuren-generaal, Carlos Robles Piquer voor de periode 1966-1969 en Ricardo de la Cierva in de jaren 1973-1974. De laatste liet zich er graag op voorstaan dat het zijn intentie was via een goed gesprek vooraf een eventuele inbeslagname in een later stadium te voorkomen. Hierin is hij echter niet helemaal geslaagd. Zijn Onderdirecteur-generaal voor Culturele Promotie en Ordening van de Uitgeverij wist in een schrijven immers te melden dat in de loop van 1974, onder De la Cierva's bewind, de uitgevers van negen werken met een juridische aanklacht geconfronteerd waren.⁵⁹

De indruk die uit het bovenstaande naar boven komt is die van een uitgeefpraktijk waarin aan beide zijden van de tafel sterke onderhandelaars of personen met goede persoonlijke contacten voordeel konden behalen. De formele kaders van de Wet Fraga bepaalden in de praktijk meer de omvang van het speelveld dan de inhoud van de bij het spel te hanteren regels. De overheid hield zich gedurende de gehele duur van het Franco-regime aan een in essentie paternalistische aanpak die erop gericht was nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen zo gecontroleerd mogelijk in Spanje toe te laten.

1.5 De omvang van afwijzingen, vervolgingen en illegale circulatie

Uiteindelijk kwamen alle publicaties langs de ene of de andere weg bij de lectoren terecht en konden deze bij vrijwillige consultatie worden toegestaan dan wel geheel of gedeeltelijk worden ontraden en kon bij een beoordeling vlak voor het moment van circulatie afwijzing en daarna ook een gerechtelijke aanpak volgen. Dat brengt de onderstaande vragen:

- Hoeveel publicaties had de censuur jaarlijks te beoordelen?
- Welk deel daarvan werd bij een vrijwillige consultatie geheel of gedeeltelijk afgewezen dan wel uiteindelijk bij circulatie vervolgd?
- Hoe is de daadwerkelijke invloed van de censuur in te schatten?

58 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 71-72.

59 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 97.

In 1966 verschenen ongeveer 20.000 titels op de Spaanse boekenmarkt, waarvan ongeveer 10.000 geproduceerd en uitgegeven in Spanje zelf; de rest betrof import, vooral uit het Spaanstalige Latijns-Amerika. De groei van beschikbare titels zou na 1966 nog flink doorzetten: in 1971 ging het al om ongeveer 30.000 publicaties, waarvan ruim 14.000 van eigen bodem en meer dan 16.000 geïmporteerde boeken.⁶⁰

Het aantal boeken dat na aanmelding voor circulatie werd afgewezen en vervolgens doorgeschoven naar de Officier van de Rechtbank voor Openbare Orde was in procentueel opzicht zeer beperkt: in de periode 1966-1974 ging het in totaal om 165 werken, in absolute zin gemiddeld nog geen 20 publicaties per jaar, een tiende van een percent van het totaal aantal uitgebrachte boeken.⁶¹ Ongeveer een derde van deze werken werd, voordat zij bij de Rechtbank in behandeling kwamen, ook administratief bestreden door de overheid. Politieke redenen speelden de hoofdrol bij 69% van de afgewezen boeken, bij ruim 28% kon de moraal van het werk niet door de beugel.

Overigens was het aantal boeken dat jaarlijks bij vrijwillige consultatie werd afgewezen, geheel of op onderdelen, veel hoger en hetzelfde gold voor de werken die (vervolgens) bij de aanmelding voor circulatie een 'silencio administrativo' kregen. In 1971 ging het in beide gevallen om ruim 10% van alle publicaties.⁶²

Op basis van de bovenstaande kwantitatieve gegevens alleen is het moeilijk een goede inschatting te maken van de mate waarin de censuur inhoudelijk echt een vuist kon maken. Zo is het mogelijk dat de 10%-groep die bij vrijwillige consultatie een gehele of gedeeltelijke afwijzing kreeg, slechts een klein gedeelte of geen enkele van de gesuggereerde wijzigingen daadwerkelijk doorvoerde, om vervolgens het werk ter circulatie aan te bieden en dan een 'silencio administrativo' te krijgen. De groep van eveneens 10% die bij aanmelding voor circulatie een 'silencio administrativo' ontving, bestond dan voor het grootste deel uit boeken die eerder bij vrijwillige consultatie al een 'probleem' hadden. Het is echter eveneens mogelijk dat de tweede 10%-groep vooral werken bevatte die niet eerder voor een vrijwillige consultatie waren aangemeld. In het eerste geval zou de directe invloed van de censuur relatief beperkt zijn geweest. De overheid was dan immers de mening toegedaan dat de auteurs van werken die bij vrijwillige consultatie opmerkingen hadden gekregen uiteindelijk (te) weinig met die suggesties gedaan hadden. Alleen minutieus onderzoek naar de mate waarin er overeenkomsten zijn tussen de twee groepen van 10% kan de nodige klaarheid brengen in het vraagstuk van de daadwerkelijke invloed van de censuur.

Rojas Claros trekt op basis van de beschikbare kwantitatieve gegevens in ieder geval voor de jaren 1969-1973 de conclusie dat uitgevers het graag lieten aankomen op een mogelijke vervolging na aanmelding voor circulatie. Tussen 1974 en 1977 vond er in zijn ogen overigens nog een flinke groei van het aantal afgewezen werken plaats, met

60 AGA 3(107)42.9025.

61 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 373.

62 AGA 3(107)42.9025.

een hoogtepunt in 1976-1977. In deze jaren na de dood van de dictator was de durf van uitgevers wellicht fors toegenomen. De werken die zij op de markt brachten, riepen in deze periode dan vooral bezwaren van morele aard op.⁶³

Dan is de illegale circulatie die zich geheel aan de greep van de censuur onttrok, nog onbesproken gebleven: om hoeveel werken ging het en hoeveel van deze publicaties waren eerder bij een vrijwillige consultatie afgewezen? Een onderzoek hiernaar is overigens verre van gemakkelijk, omdat mede door fusies veel uitgeverij-archieven niet bewaard zijn gebleven. Ook is het lastig te onderzoeken welke werken op geen enkele wijze bij de censuur in beeld zijn gekomen, omdat auteur en uitgever al in een vroeg stadium de inschatting maakten dat van een legale circulatie in Spanje nooit sprake zou kunnen zijn.

1.6 De rekrutering, het opleidingsniveau en de betaling van de censoren

Censureren was mensenwerk. We concentreren ons in dat licht op de volgende vragen:

- Welke maatschappelijke achtergrond hadden de censoren?
- Wat was hun opleidingsniveau?
- Tegen welke arbeidsvoorwaarden verrichtten zij hun werk?

Vanaf de start van de censuur aan het einde van de jaren dertig werd gemikt op censoren met een wetenschappelijke opleiding - vooral alumni rechten en geesteswetenschappen waren populair - die zo mogelijk ook kennis hadden van een of meer van de moderne vreemde talen. De diverse ministeries zochten vervolgens kandidaten binnen de politieke en maatschappelijke groeperingen die voor het regime belangrijk waren. In de eerste jaren van het Franco-regime waren het vooral de falangisten en ook wel de carlisten - conservatieve katholieken uit Navarra - van het eerste uur die leidinggevende en bekende censoren voortbrachten als Juan Beneyto, Antonio Tovar Llorente, Dionisio Ridruejo en Pedro Laín Entralgo. Later zocht men meer in den brede onder aanhangers van Franco's eenheidsbeweging of ging het om leden van Opus Dei, een katholieke lekenorganisatie. Militairen en kerkelijke functionarissen bleven tot de opheffing van de censuur een prominente rol vervullen; verder ging het om wetenschappers, schrijvers, critici, journalisten, politiefunctionarissen en zelfs een enkele rechter van de Rechtbank voor Openbare Orde. De laatstgenoemden figureerden veelal als een soort buitenring van specialisten die op afroep beschikbaar waren.

63 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 304-305.

Verder zag het Ministerie van Informatie er geen been in om op drukke momenten willekeurige overheidsdienaren aan het werk te zetten. In de tweede helft van de jaren zestig kon het dan om regulier kantoorpersoneel gaan, maar ook om mensen als onderzoeker-historicus Ricardo de la Cierva.⁶⁴ Zowel Rojas Claros als Van den Hout geven gedetailleerde overzichten van namen van censoren die actief waren op het vlak van boekpublicaties.

In de periode dat het Ministerie van Informatie de censuur onder zijn hoede had, dat wil zeggen vanaf het begin van de jaren vijftig, had de Directeur-generaal van Volkscultuur en Evenementen de eindverantwoordelijkheid voor de overheidsensuur. In de jaren vijftig was dat onder minister Gabriel Arias-Salgado Florentino Pérez Embid, tevens hoogleraar geschiedenis. Fraga Iribarne werkte in de jaren zestig met zijn zwager Carlos Robles Piquer, een jurist en politicoloog, die bij gelegenheid van het aftreden van Fraga in 1969 vervangen werd door Enrique Thomas de Carranza y Luque. De laatste werd in 1972 opgevolgd door hoogleraar geschiedenis Jaime Delgado Martín. Deze zou voor de periode 1973-1974 weer vervangen worden door Ricardo de la Cierva.⁶⁵ Historici deden het kennelijk goed hoog in het Spaanse censuurapparaat.

Onder de Directeur-generaal werkte als verantwoordelijke voor de censuur de Onderdirecteur-generaal van Culturele Activiteiten en van het Boek. In de belangrijke periode van de eerste helft van de jaren zeventig waren dat eerst Alejandro Muñoz Alonso, jurist en politicoloog, en later, onder De la Cierva, historicus Joaquín de Entrambasaguas y Peña, beiden mannen die bekend stonden om hun bereidheid met uitgevers en auteurs de dialoog aan te gaan.⁶⁶

Ambtenaren die weer een stapje lager in de hiërarchie stonden maar wel een belangrijke rol binnen de censuur speelden, waren Faustino García Sánchez-Marín en Antonio Barbadillo Gómez, die beiden optraden als Hoofd van de Sectie ter Ordening van de Uitgeverij, de eerste van 1962 tot 1974 en de tweede meteen daarna. Onder hen viel het Bureau van Lectoren. Vermeldenswaard is nog militair commandant Francisco Castrillo Maceres, in de jaren zestig regulier censor, maar vanaf het begin van de jaren zeventig hoofd van de Verbindingsafdeling.⁶⁷

Ook al waren de meeste censoren hoog opgeleid, vooral Larraz Elorriaga zet toch de nodige vraagtekens bij hun capaciteiten voor het censorwerk. Diens stelling is dat 50% van de censoren eigenlijk niet de expertise had om een aangeboden werk - en dan had hij het vooral over literaire publicaties - goed te beoordelen. Zo waren er censoren die op hun eigen terrein competent waren maar zich vervolgens ook op fictie stortten zonder daarvoor enige opleiding te hebben genoten - en vervolgens dan geregeld de plank missloegen. Larraz Elorriaga denkt dan onder meer aan de militair Luís Martos, een

64 Ruiz Bautista, *Tiempo de censura*, 56 en Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 52-55 en 244-247.

65 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 62-63. Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 96-97.

66 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 96-97.

67 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 399. Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 88.

man die thuis was in geschiedschrijving, en in beoordelingen van literatuur vaak de veronderstelling formuleerde dat de betrokken auteur geestesziek was. Omdat er met regelmaat ook censoren van buiten het Ministerie werden ingezet die slechts af en toe een beoordeling gaven en het bovendien moesten doen met vage dan wel ontbrekende richtlijnen, was de censuur bovendien weinig consequent.⁶⁸

De vaste groep censoren van het Ministerie van Informatie bestond aan het begin van de jaren zeventig uit twintig à dertig personen. Hun bezoldiging moet geen vetpot zijn geweest. In een rapport van januari 1970 gericht aan hun minister wezen de censoren erop dat door de Wet Fraga van hen veel flexibiliteit werd verwacht en dat bovendien de dagelijkse werkdruk was toegenomen door de enorme groei van het aantal publicaties. Het lag wat hen betreft dan ook voor de hand dat het armzalige maximaal te behalen salaris van nog geen 10.000 pesetas per maand zou worden verhoogd tot zeker het dubbele. Ook moest het aantal vaste censoren in hun ogen worden uitgebreid tot zeker veertig.⁶⁹ Overigens werden censoren van buiten per opdracht betaald.

Al met al doet de wijze van rekruteren van censoren niet de indruk ontstaan dat het regime de censuur aan het toeval wilde overlaten. Bewust werden Spanjaarden met een goede opleiding aan het werk gezet. Zeker in weken met een enorm aanbod van werk - rond 1970 kwamen er in Spanje elke week ongeveer 600 publicaties op de markt - zal de koppeling tussen boek en censor echter niet altijd ideaal zijn geweest. Opvallend is verder dat er in de periode eind jaren zestig- midden jaren zeventig veel verschillende personen de stoel van Directeur-generaal bezetten. Hier weerspiegelde zich de roerige politieke situatie van die periode.

1.7 Een terugblik van betrokkenen op de censuur

De censuur is in Spanje gedurende meer dan vier decennia een levend fenomeen geweest. Hoe hebben betrokkenen er in algemene zin op gereflecteerd:

- Werden tijdens het Franco-regime de voors en tegens en de wederwaardigheden van de censuur aan de orde gesteld, in het openbare debat of juist daarbuiten?
- Hoe keken alle betrokkenen na de dood van de dictator op de censuur (en de zelfcensuur) terug?

In 1969 stelde de Verbindingsafdeling een geheim rapport op waarin zij terugblikte op de gevolgen van de nieuwe censuurwet van 1966.⁷⁰ Er waren zeker risico's verbonden

68 Larraz Elorriaga, 87-96.

69 Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 244-246. Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 43.

70 AGA 3(107)42.9033.

aan de grotere vrijheid die de nieuwe wet had gebracht, zo stelde het rapport, maar dat moest een sterke samenleving aankunnen. Er had in drie jaren een enorme opbloei van het Spaanse uitgeverijwezen plaats gevonden, die bovendien had geleid tot een forse groei van het prestige van het Franco-regime in het buitenland. Het rapport maakte verder duidelijk dat de censuur zich bij het aanbieden van werken voor circulatie bewust soepeler had opgesteld dan wanneer over een werk vrijwillige consultatie werd gevraagd. Stond een werk immers op het punt van circuleren en kwam er alsnog een verbod, dan kwam het regime, aldus het rapport, al snel in een kwaad daglicht te staan en zouden de desbetreffende publicaties bovendien veel gratis extra publiciteit krijgen.

In het licht van de laatste constatering hoeft het niet te verbazen dat er binnen de censuurinstanties enkele jaren later ook de nodige vraagtekens werden geplaatst bij de nieuwe Wet van 1966. Een met 'Vertrouwelijk' aangeduid document van 22 april 1972 van dezelfde Verbindingsafdeling klaagde er dan ook over dat de Wet Fraga een verbod op publicatie in de praktijk alleen nog mogelijk maakte als er sprake was van een overtreding van de strafwet of van militaire regelgeving. De behandelende rechters hadden immers de gewoonte heel precies na te gaan welke wetsbepaling door een auteur was overtreden. Daarom maakten boeken die om minder naar concrete wetsteksten te herleiden politieke redenen door de censuur werden afgewezen, slechts 2% van het totaal aantal afgewezen boeken uit - een mager dertigtal begin jaren zeventig. Overtreding van de goede zeden was, zo stelde het rapport, gemakkelijker aan te pakken. Het was echt nodig, zo ging het document verder, dat het Ministerie van Informatie actie ging ondernemen tegen de toenemende druk van uitgevers en auteurs die het regime uit politieke motieven vijandig gezind waren.⁷¹

De opstellers van het rapport moesten met hun wens meer instrumenten te krijgen tegen auteurs van werk met een controversiële politieke boodschap, echter blijven opboksen tegen andere delen van de bureaucratie die voor meer soepelheid pleitten. Zo bevat het archief van de Verbindingsafdeling een brief van 17 april 1974 geschreven door de voor de censuur verantwoordelijke Directeur-generaal De la Cierva en gericht aan zijn evenknie binnen het Ministerie van Informatie, de Directeur-generaal voor Coördinatie van Informatie. De eerste had in de Belgische pers gemeld dat hij verboden boeken uit zijn privé-collectie zou overdragen aan het Ateneo de Madrid, een intellectuele sociëteit, om deze daar ook te laten tentoonstellen. In diens brief wees hij er - kennelijk ook ter eigen verdediging - op dat zijn handelswijze alleen maar in het voordeel van het regime kon uitpakken; versterkte het immers niet het imago van Franco en de zijnen in het buitenland?⁷²

Reflecties als deze impliceerden niet dat de censuur ook in het openbaar besproken kon worden. Zo publiceerde literair auteur Isaac Montero in 1966 het boek *Alrededor de un día de abril* waarin hij ook over zijn wederwaardigheden met de censuur sprak: de

71 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 33.

72 AGA 3(107)42.9025.

gehele oplage werd snel door de overheid geconfisqueerd en Montero werd veroordeeld door de Rechtbank voor Openbare Orde.⁷³ Anders greep de uitgever van een auteur wel in. Auteur Angel María de Lera kreeg bijvoorbeeld in 1967 een berisping van zijn uitgeverij Planeta, nadat hij in het openbaar topambtenaar Carlos Robles Piquer had bekritiseerd; met de laatste had de uitgever eerder tijdens een etentje de uitgave van diens werk kunnen regelen.⁷⁴

Een verboden boek kon verder in de jaren zestig wel worden aangehaald, maar de vermelding dat het boek in Spanje niet legaal verkrijgbaar was moest dan achterwege blijven. Zo bevatte het tijdschrift *Hispania* in 1967 een uitgebreide recensie van het op dat moment in Spanje verboden *Historia de la España moderna* van Raymond Carr en publiceerde de krant ABC in hetzelfde jaar lovende woorden over Gabriel Jacksons *The Spanish Republic and the Civil War*.⁷⁵

Overigens ontstond er begin jaren zeventig iets meer ruimte. Een boek als het regimekritische *La libertad de prensa en España* (*De vrijheid van de pers in Spanje*) van Manuel Fernández Areal kreeg na veel wikken en wegen bij aanbidding voor circulatie slechts een ‘silencio administrativo’, wellicht, zo dacht Larraz Elorriaga, omdat de net door Franco ontslagen minister Fraga Iribarne en diens team flink op de hak werden genomen - Fraga en een aantal ministers van Opus-Dei-huize hadden naar aanleiding van een financieel schandaal een onderling conflict gekregen en moesten allen het veld ruimen. Ook de Spaanse overheidsbureaucratie ontkwam kennelijk niet aan office politics.

Na de val van het franquistisch regime zou er in de jaren 1976-1977 wél een forse openbare discussie over de censuur komen. Overigens verdedigden voormalige hoge functionarissen als Carlos Robles Piquer en Enrique Thomas de Carranza haar te allen tijde: de censuur had allerlei dwalenden van publicatie afgehouden en mensen een handje geholpen die zelf het kwade niet van het goede konden scheiden, en had zo de harmonie in het eertijds verscheurde land bevorderd. In de culturele sector, zo voegde Robles Piquer er nog enigszins cryptisch aan toe, hadden de veiligheidsdiensten alleen met zijn expliciete instemming onderzoek mogen doen. Verder was het Franco-regime inderdaad niet liberaal te noemen, maar een dergelijk regime was er ook niet gekomen als in de burgeroorlog de tegenpartij gewonnen had.⁷⁶ Ook was Robles Piquer de mening toegedaan dat in ieder geval in de periode van de overgang naar de democratie er door uitgevers, auteurs en censoren verstandig en verdraagzaam gereflecteerd was op de inzet van de censuur tijdens de verschillende regeringen van de periode 1931(!)-1975. In dat

73 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 34-35.

74 Ibidem, 127-128.

75 Hans Juretschke, ‘Carr Historia de la España moderna’, *Hispania*, 27, 105 (1 januari 1967), 187-205 en Angel María de Lera, ABC 14-12-’67, 44.

76 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 54-55 en Robles Piquer, *Memoria*, 185.

kader citeerde hij met instemming Ricardo de la Cierva, toen de laatste schreef dat hij, Robles Piquer, ‘de grotten van de censuur had omgetoverd tot een cultuurhuis’.⁷⁷

Aan auteurs- en uitgeverskant was er, aldus Larraz Elorriaga, in de jaren na 1975 vooral sprake van een forse relativering van de daadwerkelijke invloed van de censuur. Hier speelde mee dat men zichzelf niet graag als slachtoffer neerzette of het juist wilde doen voorkomen dat men de censuur altijd te slim af was geweest. Sommige auteurs waren bovendien van mening dat een overheid een auteur een zeker kader mocht meegeven, bijvoorbeeld om te voorkomen dat een al te pregnante politieke boodschap een publicatie zou kunnen binnensijpelen. Stimuleerde de censuur een auteur juist ook niet om verboden opmerkingen mooi literair te verpakken? Bovendien, zo redeneerden sommige auteurs en uitgevers, was er geen sprake van dat er na het wegvallen van de censuur zoveel voorheen niet-publicabele manuscripten op de markt waren gekomen.⁷⁸

Bij opmerkingen als deze gingen betrokkenen er geheel aan voorbij dat auteurs vanwege zelfcensuur niet eens aan een manuscript begonnen waren. Dat van het laatste op omvangrijke schaal sprake was, hebben recente publicaties over bij auteurs afgenomen enquêtes wel duidelijk gemaakt, aldus onder meer Van den Hout. Zij wijst daarbij op fenomenen als expliciete zelfcensuur en bewust-impliciete zelfcensuur, waar auteurs maar al te graag aan voorbij gaan. De censuurarchieven zijn in haar ogen overigens veel objectievere bronnen van informatie over (zelf)censuur dan interviews met en bevragingen van auteurs: de laatsten hebben altijd gekleurde meningen over het eigen handelen, die bovendien in de loop van de jaren ook nog veranderen.⁷⁹

Hoe dan ook, net als in andere landen stelde de in Spanje actieve censuur het openbaar noemen en bespreken van het eigen functioneren niet op prijs. Tegelijk wist zij naast het politieke draagvlak dat het dictatoriale regime haar bood, ook in zekere mate begrip te vergaren onder haar slachtoffers.

1.8 Conclusies

Als eerste bekeken we de mate waarin het Franco-regime in de loop van zijn bestaan een sterk inhoudelijk monolithisme aan de dag had gelegd. Het Franco-regime, zo zagen we, heeft vanaf zijn start eind jaren dertig tot aan zijn einde halverwege de jaren zeventig veel energie gestoken in propaganda en repressie en was hierin een navolger van de regimes van Hitler en Mussolini.

77 Robles Piquer, *Memoria*, 186, 189-190, 201 “ Carlos Robles Piquer que convirtió en casa de cultura las cuevas de la censura” en 630-631.

78 Larraz Elorriaga, *Letricidio español*, 29-31.

79 Van den Hout-Huijben, *El rojo crítico*, 7-8.

Van een inhoudelijk monolithisch optreden dat werd gestuurd door een eenduidige staatsideologie, is echter nauwelijks sprake geweest en hierin leek het Franco-regime meer op zijn Italiaanse dan Duitse voorbeeld. Tijdens de eerste vijftientig jaar van het regime en zeker in de jaren veertig was de politieke bewegingsruimte beperkt, maar hij was er wel. In de jaren veertig maakten vooral vertegenwoordigers van de falangistische en monarchistische families daar gebruik van en in een latere fase diverse vleugels binnen het katholicisme.

De afkondiging van de nieuwe perswet van 1966 stond symbool voor een verbreding van de politieke marges waarbinnen auteurs zich konden bewegen. Het regime liet zich met de nieuwe procedures voor zijn censuur enigszins meevoeren op de golven van nieuwe maatschappelijke verhoudingen, maar kon nooit verhelen vooral controle hoog in het vaandel te hebben staan. Geleidelijk aan verloor het echter de greep op uitgeverijen en auteurs, waar het overigens eind jaren zestig en vlak voor de dood van Franco in 1975 nog korte periodes van heftige repressie tegenover stelde.

Vervolgens kwam de vraag aan de orde in welke mate het regime in de loop van zijn bestaan had ingezet op propaganda en welke de rol van meer repressieve activiteiten was geweest. Wat de propaganda betreft zetten Franco en de zijnen vooral aan het begin van de jaren veertig zeer fors in en kwamen zij op de proppen met weinig ruimte voor discussie biedende overheidspublicaties als de *Causa General*.

Halverwege de jaren zestig nam het regime op dit vlak nieuwe stappen door in reactie op publicaties in het buitenland vanuit het Ministerie van Informatie eigen reeksen (contemporain-historische) boeken het licht te doen zien. Ook ontwikkelde het met publicaties als de *Boletines de Información Bibliográfica* meer indirecte vormen van propaganda.

Op het vlak van de repressie was de activiteit én de creativiteit van het regime het grootst tijdens de eerste en de laatste jaren van het regime. Eind jaren dertig zette het directe instrumenten van repressie in zoals censuur maar ook meer indirecte als zuivering, opsluiting en verbanning. De formeel wettelijk geregelde censuur bleef tot aan de dood van Franco actief, maar werd in tijden van politieke crises als die van 1969 en 1974 gesecondeerd door nieuwe indirecte instrumenten als de complete sluiting van uitgeverijen en het buiten het oog van de rechter confisqueren van voorraden boeken. De overheid kon in zulke situaties altijd snel handelen, daar de veiligheidsdiensten overzichten bijhielden van auteurs en uitgeverijen die kritisch ten opzichte van de overheid stonden.

Vervolgens namen we de procedures en organisatorische opzet van het censuurapparaat onder de loep. De Franco-getrouwen organiseerden de censuur in de eerste jaren decentraal en buiten de formele overheidstructuren om, waarna deze snel gecentraliseerd werd en ondergebracht bij een opeenvolging van ministeries om uiteindelijk op de plek van permanente bestemming te komen: het Ministerie van Informatie en Toerisme.

Stonden aanvankelijk op het fascisme georiënteerde falangisten aan het roer, zeker na 1945 namen de nationaal-katholieken het over, waarna in de loop van de jaren zestig meer technocratisch geveerde franquisten als Fraga Iribarne de leiding over de censuur kregen. Fraga gaf de censuur een geheel nieuwe draai, van een dwingende aanpak vooraf tot een soms niet minder dwingende achteraf, en voorzag haar voorts van een geheel nieuw vocabulaire en van een gemarkeerde positie in de steeds verder uitdijende bureaucratie van het Ministerie van Informatie en Toerisme. De censoren zelf werden inmiddels eufemistisch aangeduid met de term 'lectoren'.

De inhoudelijke richtlijnen die de censoren voor hun werk meekregen, veranderden in veertig jaar repressie nauwelijks. Het regime zorgde er zo voor dat het zich te allen tijde kon verstaan met nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en gaf slechts enkele brede richtlijnen mee die tot doel hadden de regering, de Kerk en hun beider functionarissen uit de wind te houden.

Vervolgens stond de vraag centraal of de invoering van de Wet Fraga bij zowel uitgevers als overheidsfunctionarissen tot nieuwe afstemmingstactieken leidde. We zagen dat de Wet Fraga uitgevers en auteurs meer bewegingsvrijheid wilde geven en dat lukte in het algemeen ook. Uitgevers dienden echter te allen tijde rekening te houden met de lange arm van de overheid, die er in het uiterste geval niet voor terugschrok een hele oplage uit de roulatie te nemen en daarover verantwoording af te leggen bij de rechter. Die rechter baseerde zich echter veel meer dan de functionarissen van de overheid op de letter van de wet en floot het ministerie regelmatig terug, wat gezichtsverlies opleverde en hogere regionen van het ambtenarenapparaat onzeker maakte. Beide zijden van de tafel maakten dan ook graag gebruik van een mogelijkheid waarin de wet niet voorzag, namelijk die van informeel mondeling overleg. Goede onderhandelaars en personen met goede contacten konden zo hun slag slaan.

Dan kwam de groei van de boekenmarkt aan de orde en de omvang van het aantal publicaties dat met afwijzing of vervolging te maken kreeg. Het bleek dat de boekenmarkt na 1966 explosief was blijven groeien. In de vijf jaren tussen 1966 en 1971 ging het om een groei van 50%, van 20.000 naar 30.000 titels; het ministerie had zo per werkdag ongeveer 100 publicaties te beoordelen. Slechts een tiende percent van de publicaties die vanaf het startjaar van de Wet Fraga bij het Ministerie van Informatie werden aangemeld, kreeg uiteindelijk met vervolging te maken. De groep publicaties waarvan het ministerie de circulatie betreurde maar die men om allerlei redenen niet wilde vervolgen en van het stempel 'silencio administrativo' voorzag, was echter veel groter, wel 10%, op jaarbasis in 1971 ongeveer 3.000 werken. Het bleek moeilijk de daadwerkelijke inhoudelijke invloed van de censuur goed in te schatten.

Daarna keken we meer in detail naar de rekrutering van de personen die de censuur vorm moesten geven en hun arbeidsomstandigheden. Zo wijdde zich begin jaren zeventig een groep van twintig 'dertig vaste censoren aan het verwerken van de

jaarlijks stijgende stroom publicaties. Bij piekbelasting kregen deze de hulp van allerlei functionarissen uit het maatschappelijk middenveld, de Kerk en het leger voorop. In de hoogste regionen van de censuur waren vaak historici te vinden. Doorgaans hadden de censoren een academische vorming genoten, een indicatie dat het regime aan de censuur veel waarde hechtte. Dat laatste bleek overigens niet uit de bezoldiging die voor de censoren beschikbaar was en die begin jaren zeventig aanleiding gaf tot klachten bij de minister.

Tenslotte stond de reflectie op het fenomeen censuur centraal. Het bleek dat zolang de censuur actief was, haar bestaan in het openbare debat terloops kon worden vermeld maar nooit ter discussie kon worden gesteld. Binnenskamers moet er flink wat kritiek op de censuur zijn geuit, zeker ook ten burele van de uitgevers. Binnen het overheidsapparaat werd vooral de effectiviteit van de censuur ter discussie gesteld en klaagden hardliners over de geringe mogelijkheden het tot een daadwerkelijk verbod van een boek te laten komen. Toen de rol van de censuur was uitgespeeld en er vrij over het fenomeen gesproken kon worden, keken degenen die eronder geleden hadden, de auteurs en hun uitgevers, er in het algemeen door een milde bril op terug: de censuur had niet veel voorgesteld. Zij voelden er weinig voor duidelijkheid te geven over de mate waarin zij al die jaren bereid waren geweest compromissen te sluiten met de censuur.

HOOFDSTUK 2

DE SPAANSE CONTEXT: BELANGRIJKE CENTRA EN VISIES BINNEN DE HISTORISCHE WERELD

2.1 De jaren 1940-1965: weggezuiverden, zittenblijvers en nieuw benoemden

Bij het centraal stellen van de academische historische sector, zetten we twee vragen centraal:

- Trof de zware repressie die het Franco-regime eind jaren dertig inzette ook de historische sector?
- Kwam daardoor de kwaliteit van de geschiedschrijving in het geding?

In de jaren dertig maakten aan de verschillende Spaanse universiteiten de Afdelingen Geschiedenis deel uit van de Faculteiten van Filosofie en Letteren (“*acultades de Filosofía y Letras*”). Binnen deze afdelingen waren de hoogleraren in belangrijke mate beeldbepalend en zij verzorgden ook een groot deel van het werk. In de loop van de periode tussen de start van de burgeroorlog in 1936 en het zich definitief vestigen van het Franco-regime in 1939 verdween de helft van deze groep hoogleraren van het toneel. Naast degenen die wegvielen door pensionering en overlijden - met als oorzaak ziekte, ouderdom of oorlogsgeweld - verdween nog eens een derde deel van alle hoogleraren geschiedenis door actief ingrijpen van de overheid.¹ Daarnaast was er nog de groep historici die te horen kreeg dat zij gedurende een flink aantal jaren geen leidende functies of taken met een vertrouwelijk karakter meer mocht vervullen.

De afdelingen geschiedenis van de universiteiten van Madrid en Barcelona werden in verhouding zwaarder getroffen dan die in de rest van het land: in deze steden waren de Republikeinen tot aan het einde van de burgeroorlog aan de macht geweest en een flink aantal historici had ook in een van de regeringen van de periode 1931-1936 of tijdens de burgeroorlog politieke functies vervuld. Zo was Claudio Sánchez Albornoz minister geweest in 1933-1934 en maakte Pedro Bosch-Gimpera in 1937 deel uit van de Catalaanse regering. Bij de zuiveringen die de historische professie troffen, namen academische historici als Juan de Contreras - de negende Marqués de Lozoya -, Angel González Palencia en Eloy Bullón Fernández namens het Franco-regime het voortouw. Spanje verloor langs deze weg - en dan vooral door ballingschap - de fine fleur van zijn historici, mannen en in veel mindere mate vrouwen die een groot netwerk hadden in het buitenland, daar ook in achting stonden vanwege de kwaliteit van hun publicaties en die bovendien belangrijke functies vervulden binnen het universitaire leven in Spanje. Bij de hoogleraren ging het onder meer om Claudio Sánchez Albornoz, Salvador de Madariaga, Rafael Altamira, Pedro Bosch Gimpera, Américo Castro, José María Ots Capdequi, Juan María Aguilar, Pedro Aguado Bleye, Diego Abad de Santillán en Adolfo Salazar. De officiële staatsbulletins van 1939 brachten dan ook met enige regelmaat mededelingen over ontslagen.

1 Yolanda Blasco Gil, ‘Los costes del franquismo para la universidad española y para los profesores exiliados. El caso de Pere Bosch-Gimpera’, *Historiografías*, nr 3 (januari-juni 2012), 46-47.

Bijna niemand had de zuivering overigens afgewacht. Al vóór de eindoverwinning van Franco waren betrokkenen naar het buitenland vertrokken, de meesten vastbesloten niet meer naar Spanje terug te keren. Jaime Vicens Vives en Ramón Menéndez Pidal onttrokken zich beiden niet aan een zuiveringsonderzoek en werden vervolgens gedurende een aantal jaren ernstig in hun handelen beperkt. Het overgrote deel van de historici dat daadwerkelijk in ballingschap vertrok zette overigens in het buitenland zijn onderzoek voort; velen vertrokken naar universiteiten in Mexico. Slechts een enkeling kwam terug of kon terugkeren tijdens het Franco-regime. Bekende voorbeelden zijn Pedro Aguado Bleye en José María Ots Capdequi. De eerste keerde in 1941 terug na een verblijf van twee jaar in Frankrijk; de laatste kwam begin jaren vijftig naar Spanje terug maar werd pas begin jaren zestig weer in zijn functie van hoogleraar hersteld.² De mogelijkheid te kunnen wonen en werken in het land waarin zij waren opgegroeid en carrière hadden gemaakt, woog bij hen kennelijk zwaarder dan te verwachten politiek ongemak.

Het kwaliteitsverschil tussen hen die als hoogleraar weggezuiverd waren, en de nieuw benoemden was enorm. Regimegezinde hoogleraren werden vanuit de provincie naar de prestigieuze plekken aan de Universidad Central in Madrid en de Universidad de Barcelona gearacheteerd en wetenschappelijk medewerkers die in de ogen van het regime politiek betrouwbaar waren, kregen in de provinciehoofdsteden een benoeming tot hoogleraar.³ Ook maakten de academisch gestuurde selectieprocedures van de jaren dertig plaats voor 'vaderlandslievende vergelijkende examiningen' ('oposiciones patrióticas'). Kandidaten moesten vooral kunnen aantonen dat zij vanaf 1936 het nieuwe regime een warm hart hadden toegedragen of moesten goede banden hebben met de nieuwe mandarijnen van hun vakgebied. Bij de voor de sollicitatie in te leveren stukken mocht een verslag van wat men in de oorlog had gedaan en hoezeer men had geleden onder de vervolging van de Republikeinen, dan ook niet ontbreken. Het lidmaatschap van organisaties als de vroege Falange, de Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ACNDP) - een conservatieve katholieke propagandaorganisatie - of de Opus Dei telde veel zwaarder dan de academische kwaliteit van publicaties. Zo had in het proces van het vergeven van een leerstoel archeologie aan het begin van de jaren veertig de kandidaat die aangaf net als in Duitsland toch vooral onderzoek te willen doen naar 'patriottisch erfgoed' een streepje voor op andere kandidaten.⁴

2 Gonzalo Pasamar Alzuria, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal* (Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 1991), 126. Gonzalo Pasamar Alzuria en Ignacio Peiro Martín, *Diccionario Akal de Historiadores Españoles Contemporáneos* (Madrid: Ediciones Akal S.A., 2002), 14-15. Antoon de Baets, *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945-2000* (Westport, CT and London: Greenwood Press, 2002, update 5 oktober 2019).

3 Blasco Gil, 'Los costes', 46-47.

4 Ibidem, 48-50 en 57-59.

Op de universiteiten van Madrid en Barcelona hing in de eerste decennia van het Franco-regime dan ook zowel een geest van triomfalisme als één van schaamte - het laatste bij wetenschappers die zich om te kunnen doorwerken stilletjes hadden aangepast aan de nieuwe verhoudingen.⁵ De nieuw benoemden zorgden net als de wetenschappers die gehandhaafd bleven en zich conformeerden, tot in de jaren zestig voor een universitaire sfeer die erg in zichzelf was gekeerd en weinig gericht op nieuwe ontwikkelingen in het buitenland. Overigens daalde in de twee eerste decennia van het Franco-regime de gemiddelde leeftijd van de hoogleraren geschiedenis fors: tussen 1940 en 1950 werden van de 68 hoogleraarposten er 40 ververst; in de jaren vijftig kwamen er nog eens 32 functies bij die vervolgens vervuld werden door nieuwe kandidaten.⁶

Al met al was het academische historische leven volstrekt in de greep van het Franco-regime gekomen. Het positioneren op cruciale functies als hoogleraarposten van kandidaten die in de eerste plaats politiek betrouwbaar waren, zou tot ver in de jaren zestig zijn schaduw vooruit werpen.

2.2 De jaren 1940-1965: de belangrijkste historische instituten, onderzoekers en algemene visies op de geschiedenis

Franco en diens entourage intervenieerden actief in het academische leven. Dat maakt de volgende vragen relevant:

- Waar ging het schaarse overheidsgeld voor wetenschappen naar toe en welke doelstellingen had de overheid daarbij voor ogen?
- Wie waren op historisch gebied de meest zichtbare hoogleraren, wat waren de belangrijkste onderzoeksinstituten, was hier de invloed van de verschillende franquistische ‘families’ zichtbaar en waren de diverse hoogleraren politiek te duiden?
- Welke algemene visies op de geschiedenis van Spanje en de wereld deden opgeld?
- In welke mate sijpelden deze visies ook door naar het reguliere onderwijs?

Voor de ontwikkeling van het historische academische leven in Franco-Spanje zijn twee jaartallen van eminent belang: 1939 en 1943. Tijdens het eerste werd de Opperraad van Wetenschappelijk Onderzoek (‘Consejo Superior de Investigaciones Científicas CSIC’ opgericht, een buitenuniversitaire academische paraplu-organisatie en onderzoeksinstelling. In 1943 kwam vervolgens de Wet op de Inrichting van de Universiteiten (‘Ley de Ordenación Universitaria’) tot stand. Uitgangspunt voor het regime was dat daar werd geïnvesteerd waar directe politieke doelstellingen werden

5 Pasamar Alzuria en Peiro Martín, *Diccionario Akal*, 15-17.

6 Ibidem, 18-22.

gediend. Daarom kregen de politiek gevoelige faculteiten en instituten van de geestes- en sociale wetenschappen lang meer middelen dan de natuurwetenschappelijke en werd bovendien alles wat zich in regeringscentrum Madrid bevond, bevoordeeld ten opzichte van de rest van het land. Het ging het regime niet zozeer om vernieuwend wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijke professionalisering of onderzoek gericht op economische ontwikkeling als wel om publicaties die de gewenste politieke beeldvorming konden ondersteunen, bijvoorbeeld dat Spanje pal stond in de strijd tegen het communisme.⁷

De CSIC dijde in de loop der jaren steeds verder uit tot een ingewikkeld conglomeraat van onderzoeksinstituten van velerlei aard. Belangrijk was het 'Instituto de Estudios Políticos' dat tot taak had voor het regime een nieuwe politieke theorie te ontwikkelen en dat bijdragen moest leveren aan nieuwe wetgeving en de vorming van een nieuwe politieke elite.

Het instituut had ook een 'Sección de Historia Contemporánea', onder leiding van Melchor Fernández Almagro, een historicus die aan het begin van de burgeroorlog lid was geworden van Franco's eenheidsbeweging FET y de las JONS.⁸ Voor de geschiedschrijving was voorts de oprichting, in 1945, van het 'Instituto de Cultura Hispánica' belangrijk. Dat moest het idee van de Hispanidad uitdragen, de eigen weg van Spanje in de wereld, en op basis daarvan het niet-parlementaire karakter van het regime legitimeren en daarbij het katholieke voorop stellen, om aldus Spanje uit zijn internationale isolement te halen. Prominente intellectuelen als historicus Ramón Menéndez Pidal, Raimundo Fernández Cuesta, Pedro Laín Entralgo en - vanaf zijn terugkeer naar Spanje in 1948 - José Ortega y Gasset zouden in de loop der jaren hun naam aan dit instituut verbinden.⁹ Hetzelfde gold voor historici als Antonio Ballesteros Beretta, Ciriaco Pérez Bustamente, Melchior Fernández Almagro en de al eerder genoemde Marqués de Lozoya.

Dan kende de CSIC nog het Instituto Balnes de Sociología, met als drijvende kracht Carmelo Viñas Mey, die in de loop van zijn carrière actief zou worden in de sociale geschiedenis. Het waren vooral de medewerkers van Instituto Balnes die les gaven aan de 'Escuelas Sociales' van de FET y de las JONS en de nieuwe elite meegaven dat het Spaanse fascisme weinig totalitair was en vooral gericht op een nationaal-corporatistische ordening van de Spaanse samenleving.¹⁰ Tenslotte maakte ook het Instituto de Historia Jerónimo Zurita, uitgever van het toonaangevende tijdschrift *Hispania*, al vanaf het begin van de jaren veertig deel uit van de CSIC.

De CSIC was een trouwe kompaan van het regime en selecteerde op basis van dat uitgangspunt voor haar werkzaamheden hoogleraren die ook al actief waren op de Universidad Central in Madrid.¹¹ Vanaf haar oprichting in 1939 gaven zo behoudende

7 Pasamar Alzuria, *Historiografía*, 42, 76.

8 Ibidem, 44, 62.

9 Ibidem, 73-74.

10 Ibidem, 66-70.

11 Ibidem, 48-49.

katholieken die vaak verbonden waren aan de Opus Dei of de ACNdP, binnen de CSIC de toon aan. Dezelfde situatie deed zich voor binnen de faculteiten. Wel was er kort na 1939 gedurende enkele jaren sprake van een opmars van traditionele falangisten. Die kon definitief worden afgeslagen toen het Europese fascisme ten val kwam. Zo werden na 1945 ook veel middelen onttrokken aan de Faculteit van Politieke en Sociale wetenschappen in Madrid, een echt Falange-bolwerk.¹²

De Wet op de Inrichting van de Universiteiten van 1943 zou binnen de Faculteiten van Filosofie en Letteren van de volgende universiteiten heuse Afdelingen Geschiedenis brengen: Madrid, Barcelona, Valencia, Sevilla, Santiago de Compostela, Valladolid en Zaragoza. Daarnaast waren er nog Afdelingen voor de Geschiedenis van Amerika in Sevilla en Madrid. Meestal bestond een sectie slechts uit een of twee hoogleraren. Alleen de Universidad Central in Madrid had in de jaren veertig al ruim vijftien historici in dienst. De Universidad Central bezat tot 1954 ook als enige het ius promovendi.¹³ Overigens sprak de wet bij de aanduiding van de historische leerstoelen over 'Historia General de España (moderna y contemporánea)'. Het element 'general' moest borg staan voor een aanpak waarin de geschiedenis van Spanje verbonden werd met die van zijn (voormalige) Imperium. De politiek was nooit ver weg.¹⁴

Onder de hoogleraren geschiedenis van begin jaren veertig die al in 1936 een leerstoel bekleedden, waren slechts weinigen in de periode vóór de vestiging van het Franco-regime politiek actief geweest binnen de ACNdP of de Falange; het laatste gold alleen voor Ciriaco Pérez Bustamente en Carmelo Viñas Mey. De meeste hoogleraren hadden vooral pragmatisch-conservatieve opvattingen en hadden in dat licht weinig op gehad met het Republikeinse experiment van de jaren 1931-1936 - een vergelijking met de situatie ten tijde van de Republiek van Weimar in Duitsland dringt zich hier op. Het ging om mannen als Antonio Ballesteros Beretta en om na 1939 politiek actieve hoogleraren als de Marqués de Lozoya en Eloy Bullón - beiden, zoals we zagen, betrokken bij de zuiveringen -, Jesús Pabón y Suárez de Urbina - binnen het Ministerie van Binnenlandse zaken chef van de afdeling Buitenlandse Pers tot hij uit de gratie viel vanwege te nauwe banden met troonpretendent Don Juan - en Pío Zabala y Lera die tot 1951 de belangrijke post van rector van de Universidad Central bekleedde.¹⁵

De groep die tussen 1940 en 1943 tot hoogleraar geschiedenis werd benoemd had de nauwste band met Franco's eenheidsbeweging FET y de las JONS. Dan ging het onder

12 Ibidem, 42.

13 Miquel A. Marín Gelabert., *Los historiadores españoles en el franquismo, 1948-1975. La historia local al servicio de la patria* (Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2004), 49

14 Pasamar Alzuria, *Historiografía*, 27-32.

15 Ibidem, 122-123.

meer om Antonio Rumeu de Armas, Manuel Ballesteros Gaibrois en Antonio Tóvar Llorente. De laatste twee waren ook sterk door het Europese fascisme beïnvloed.¹⁶

Binnen de groep die tussen 1944 en 1950 als hoogleraar geschiedenis aantrad, waren twee subgroepen te onderscheiden: jongeren tot dertig jaar, die vooral professioneel actief zouden worden en een tweede, oudere, groep van rond de veertig die politiek militant en politiek-bestuurlijk actief was. Tot de eerste groep behoorden ook Vicente Palacio Atard en José Maria Jover Zamora die beiden zeker in de jaren zestig van zich zouden doen horen.¹⁷

Historiograaf Gonzalo Pasamar Alzuria stelt zich in zijn *Historiografía e ideología en la postguerra española* overigens ook kort de vraag wie van de hierboven genoemde historici nu echt de grenzen van de historische professionaliteit overschreden door zich met het verspreiden van moraliserende historische visies in de eerste plaats te richten op propaganda voor het regime. Hij kwam dan uit op Pío Zabala, Ciriaco Pérez, Manuel Ballesteros Gaibrois en Antonio Tovar.¹⁸

De hoogleraren die in de eerste twee decennia van het Franco-regime professioneel actief waren in het academische historische leven, zetten de (Europese) traditie voort van het plaatsen van feiten en ontwikkelingen in een van tevoren vaststaand nationaal kader. De Spaanse geschiedschrijving kreeg daarbij al snel een uitgesproken nationalistisch karakter: de grootheid van Spanje en het nobel-heroïsche karakter van de Spanjaard moesten goed uitkomen.

Verder werd de contemporaine geschiedschrijving die de negentiende en twintigste eeuw als studieobject had, voortaan niet alleen vanwege het gebrek aan perspectief en goede bronnen gemeden maar ook om ideologische redenen. Had die contemporaine periode immers niet de ondergang van het Spaanse Imperium gebracht en de opkomst van het verafschuwde liberalisme? Dan waren de vijftiende tot en met de achttiende eeuw met de opkomst van de Katholieke Koningen en de uitbouw van het Spaanse Imperium veel interessanter.¹⁹ Ook was er de neiging vooral 'veilige' terreinen als de Middeleeuwen en de methodologie op te zoeken, bleef de sociaaleconomische geschiedenis een ondergeschoven kind en sijnelden in politieke biografieën altijd snel ideologische veronderstellingen binnen.²⁰

De Spaanse historici van de jaren veertig en vijftig conformeerden zich alle in meer of mindere mate aan dit algemene kader. Tegelijk maakten zij deel uit van verschillende franquistische families. De vraag is nu of er vanuit deze families nog uiteenlopende visies voortkwamen op onderdelen van de Spaanse geschiedenis, zeker waar het de contemporaine periode betreft.

16 Carlos José Márquez, *Cómo se ha escrito la Guerra Civil española* (Madrid: Ediciones Lengua de Trapo SL, 2006), 88-89.

17 Pasamar Alzuria, *Historiografía*, 128-131.

18 Ibidem, 143-144.

19 José Martínez Guerricabeitia 'Dos libros contradictorios', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 11 (1967), 110.

20 Pasamar Alzuria e Peiro Martín, *Diccionario Akal*, 21-22.

Over de periode vanaf 1931 ontwikkelden beide grote kampen, het Nationale van Franco en de zijnen en het Republikeinse van de liberalen en de linkse partijen, in de loop van de burgeroorlog elk een eigen visie, waarvan de hoofdlijnen tot aan het begin van de jaren zeventig de Spaanse historiografie zouden beïnvloeden. Zo botste de opvatting dat het christendom en de Spaanse natie met een echte kruistocht beschermd moesten worden tegen een anti-Spaanse internationale samenzwering waarin liberalen, communisten en vrijmetselaars elkaar vonden, met het Republikeinse beeld dat er vooral een strijd gaande was tussen het internationale fascisme en een brede interne antifascistische coalitie van burgerlijke krachten en arbeidersorganisaties.

Voor beide kampen stond het daarbij als een paal boven water dat de Tweede Wereldoorlog de facto in Spanje was uitgebroken. De twee visies vonden elkaar verder in het negeren dan wel bagatelliseren van maatschappelijke belangen en sociale strijd als kenmerkende elementen van de Spaanse contemporaine geschiedenis. Daar deed de Franse Annales-beweging die vanaf het midden van de jaren vijftig ook onder Spaanse historici haar invloed zag groeien, niets aan af. Revolutie en contrarevolutie zouden ook pas in de loop van de jaren zeventig in het historische debat opduiken als vruchtbare concepten, aldus Carlos José Márquez in *Cómo se ha escrito la Guerra Civil española* (2006).²¹ Angelsaksische publicisten als Gerald Brenan in de jaren veertig en Hugh Thomas in de jaren zestig spraken overigens wel over problemen als de ongelijke landverdeling en de beroerde leefomstandigheden van de fabrieksarbeiders; tegelijk zagen ook zij in het Spanje van de jaren dertig vooral een strijd van een democratische regering tegen de almachtige Asmogendheden.

Het benaderen van de geschiedenis met concepten als 'kruistocht' - zo kenmerkend voor historici in het Franco-kamp - had overigens al vóór de jaren dertig ruim weerklank gevonden in de Spaanse historiografie. Kort na de Eerste Wereldoorlog hadden ideeën over het decadente liberale Westen dat een verre van wenkend perspectief voor andere Europese landen was, een dankbaar publiek onder een groot deel van de Spaanse historici gevonden en waren uitgangspunten als het zichtbaar maken van het katholieke mysterie en de typisch Spaanse volksaard voor hen belangrijker dan het minutieus en methodologisch verantwoord vergaren van historische gegevens.²²

Op de gedeelde kenniswetenschappelijke basis aan Nationale zijde ontwikkelden de Spaanse historici van de periode 1940-1960 nog wel een diversiteit aan historische benaderingen. Zo was tot in de jaren 1943-1944 vooral onder klassieke falangisten een sterk op het internationale fascisme gericht historisch geluid hoorbaar dat niet slechts het nationale belang vooropstelde doch vooral ook stipuleerde dat de Hispanidad een verspreiding over de wereld verdiende en zo een ondersteuning bood voor de imperialistische ambities van Spanje: de verovering van nieuwe gebieden in Noord-

21 Márquez, *Cómo se ha escrito*, 13 en Carolyn P. Boyd, *Historia Patria. Politics, History, and national identity in Spain, 1875-1975* (Princeton: Princeton University Press, 1997), 233.

22 Pasamar Alzuria, *Historiografía*, 188-192.

Afrika. Deze kringen wezen er ook op dat niet alleen de vrijmetselaars achter het communisme zaten doch ook de joden, die het erom te doen was met de Protocollen van Sion in de hand in allerlei Europese landen de macht te grijpen. Deze en dergelijke geluiden waren vaak te horen binnen het Instituto de Estudios Políticos van de CSIC en in het *Revista de Indias* van detzelfde CSIC.

In de redactie van dit tijdschrift zouden in de periode van de neergang van de Asmogendheden historici als Antonio Ballesteros Beretta snel afgelost worden door meer nationaal-katholiek georiënteerde geschiedkundigen als Carlos Seco Serrano en Jaime Delgado Martín. Daarmee verdween ook het virulente antisemitisme.²³

In de jaren vijftig ontstond weer een nieuwe - breed gedeelde - uitwerking van de franquistische visie op de recente Spaanse geschiedenis. Parallel met het einde, vanaf 1952, van Spanjes internationale isolement - vooral door de versteviging van de banden met de in een Koude Oorlog verwikkelde Verenigde Staten - ontwikkelde zich het beeld van de Spaanse Burgeroorlog als de eerste bevrijdingsoorlog tegen het Sovjetimperialisme. Mauricio Carlavilla maakte zich sterk voor deze visie en vond een kompaan in Eduardo Comín Colomer, een historicus verbonden aan de Spaanse politie, die erop wees hoezeer de communisten binnen de Republikeinse gelederen de anarchisten en trotskisten te lijf waren gegaan en daarbij de hulp hadden gekregen van door Moskou gestuurde Komintern-agenten. Franco had het in hun ogen goed gezien, hij was de eerste die zich actief tegen de Russen had verzet.²⁴

Midden jaren zestig - in 1964 was het 25 jaar geleden dat de Spaanse Burgeroorlog werd beëindigd - volgden dan de eerste pleidooien van verlichte franquisten om de geschiedschrijving over de periode 1936-1939 te normaliseren en als samenleving oude conflicten te begraven en vooral naar de toekomst te kijken. Er moest ook een einde komen aan termen als 'kruistocht' en 'bevrijdingsoorlog' en het was nodig onder ogen te zien dat er een broederstrijd gaande was geweest. Tot ver in de jaren zestig zouden deze nieuwe geluiden in de belangrijkste geschiedschrijvingen over de periode van de burgeroorlog overigens niet tot een groot kritisch besef leiden, aldus onder meer Richards in 2013 in diens *Historias para después de una guerra*.²⁵

De eenzijdige gerichtheid van het historisch-wetenschappelijk onderzoek van de jaren veertig en vijftig en de nuances die de diverse franquistische families in het beeld van de geschiedenis brachten, sloeg intussen niet alleen in het universitaire onderwijs neer. Deze ontwikkelingen hadden ook gevolgen voor het geschiedenisonderwijs op de Spaanse lagere en middelbare scholen. In ieder geval liep de poging die de Falange-beweging begin jaren veertig ondernam om een en hetzelfde leerboek aan alle scholen op te leggen, op een mislukking uit. De belangen van de diverse uitgevers waren te groot en ook werd vanuit katholieke kring bezwaar aangetekend tegen deze aanpak. Wel kwam er onder

23 Ibidem, 152-153, 172-173 en Márquez, *Como se ha escrito*, 76-79.

24 Márquez, *Como se ha escrito*, 13 en Boyd, *Historia Patria*, 90-100.

25 Michael Richards, *Historias para después de una guerra, Memoria, política y cambio social en España desde 1936* (Barcelona: Ediciones de Pasado&Presente, 2013), 48-49 en 222-224.

aanvoering van de Marqués de Lozoya een commissie die alle leerboeken vooraf moest goedkeuren, en wel tegen de achtergrond van een door het Ministerie van Onderwijs vastgesteld curriculum. Dat leidde er uiteindelijk toe dat wel vijftig verschillende leerboeken goedkeuring kregen, waarvan sommige erg propagandistisch van aard waren, maar andere meer op het accurate detail waren gericht en vooral blijk gaven van een gematigd katholicisme. Bij de laatste ging het onder meer om het werk van José Luís Asian Peña dat gedurende decennia vele herdrukken zou beleven.

De meeste schrijvers zetten overigens graag een tandje bij als ze de contemporaine periode moesten behandelen. Hoe summier die ook aan de orde kwam, ze gaf altijd wel aanleiding tot felle aanvallen op het liberalisme en het communisme en op de Tweede Republiek die graag in verband werd gebracht met brandstichting van kerken.²⁶ Een bekend voorbeeld was het werk van Ciriaco Pérez Bustamente.

De inhoud van de goedgekeurde leerboeken was één, de wijze waarop daarmee werd omgegaan op de scholen twee. Zeker in de jaren veertig en vijftig, maar eigenlijk tot aan de dood van Caudillo Franco in 1975, was het Ministerie van Onderwijs stevig in handen van katholieke belangengroepen, eerst de ACNdp en later, vanaf eind jaren vijftig, de Opus Dei. Deze zorgden ervoor dat het onderwijs in handen bleef van de Katholieke Kerk, wat de overheid overigens ook om financiële redenen goed uitkwam. De Kerk was, aldus Boyd in haar *Historia Patria. Politics, History, and national identity in Spain* zeer beducht voor heterodoxie en hield de schoolgaande bevolking liever onwetend dan dat zij Franco's nationaal-katholieke interpretatie van de geschiedenis actief ging uitdragen. De combinatie van ideologische verdeeldheid binnen het regime zelf en de aarzelende, soms actief tegenwerkende, houding van de katholieke broeders in de scholen maakte dat er weinig kwam van het 'hispaniseren' van de jeugd; zij werd hoogstens voorbereid op een samenleving die ouderwets katholiek was met een natuurlijke rol voor een autoritair heerser.²⁷

Toen de modernisering van de jaren zestig de aan Franco trouwe interpretaties van de geschiedenis op de proef stelde, kwam het regime, aldus Boyd, dan ook snel tot de conclusie dat voor de eigen legitimatie niet meer vertrouwd kon worden op de nationale geschiedschrijving en het nationale geschiedenisonderwijs. Het Franco-bewind zou niet langer moeten terugvallen op zijn optreden tijdens de burgeroorlog en het winnen daarvan en moest aandacht gaan vragen voor zijn verdiensten voor de naoorlogse sociaal-economische ontwikkeling van Spanje.²⁸

Al met al is duidelijk dat de Spaanse overheid lang voor een sterke greep op de academische historische wereld opteerde. Haar schaarse financiële middelen spendeerde zij bij voorkeur aan een nieuw instituut, de CSIC, waar zij een geheel nieuw team

26 Carolyn Boyd, *Historia Patria*, 245-249.

27 Ibidem, 271.

28 Ibidem, xvii-xvix, 3-8, 233-234 en 253.

aan het werk kon zetten. Tegelijk zorgden financiële zorgen binnen het regime en meningsverschillen onder de Franco-aanhang ervoor dat er geen sprake was van een sterke en eenduidige beïnvloeding van de bevolking in haar mening over de periode 1931-1939.

2.3 De jaren 1940-1965: de Spaanse historici en het buitenland

Spanje was na 1940 jarenlang geïsoleerd van het buitenland. Dat brengt de volgende vragen:

- Waren er georganiseerde contacten tussen Spaanse historici en hun buitenlandse vakgenoten?
- Welke obstakels moesten geïnteresseerde academici overwinnen om hun buitenlandse collega's te spreken en wat was de invloed hiervan op de wijze waarop de Spaanse historische wereld zich in formele zin naar de buitenwacht presenteerde?

Het einde van de burgeroorlog had de Spaanse historische wereld een flinke breuk in de contacten met het buitenland opgeleverd. Historici als Claudio Sánchez Albornoz, Rafael Altamira y Crevea, Pere Bosch Gimpera en José Maria Ots Capdequí, die veel internationale contacten hadden gehad en Spanje ook altijd vertegenwoordigd hadden tijdens de vermaarde vijfjaarlijkse Internationale Congressen van de Historische Wetenschappen ('International Congresses of Historical Sciences'), waren allen in ballingschap gegaan. Bovendien gaf het Ministerie van Buitenlandse Zaken niet gemakkelijk toestemming voor internationale reizen. Pas in 1950 bezocht een kleine delegatie voor het eerst weer het Internationaal Congres, dat toen in Parijs plaatsvond.

In de archieven van de Real Academia de Historia bevindt zich een verslag van de delegatie die bestond uit onder meer de weduwe van Manuel Ballesteros Beretta, haar zoon Manuel Ballesteros Gaibrois, de jonge Vicente Palacio Atard en Jaime Vicens Vives. De - anonieme - schrijver van het verslag rapporteerde dat er tijdens het Internationale Congres geen enkel bericht over Spanje was en dat dat te maken moest hebben met de internationale isolatie van Spanjes historici - over hoe dat in de praktijk gekomen was, werd niet gerept. Verder meldde hij/zij nog dat het internationale verband dat de Congressen organiseerde, slechts losse banden had met de UNESCO, een onderdeel van de Verenigde Naties waaraan Spanje niet mocht deelnemen, en dat dus niets Spanjes toetreding tot de internationale organisatie van historici in de weg zou hoeven te staan. De schrijver liet hierbij nog onvermeld dat het Bureau van het International Committee of Historical Sciences - de formele organisator van de Internationale Congressen - in 1947 formeel had vastgesteld 'dat er aan de lijst - van landen - niets veranderd is'; ook Duitsland en Japan mochten weer aanschuiven.

Verder kwam in de rapportage nog expliciet naar voren dat in Parijs een voorstel was gedaan voor een internationale historische studie naar het Italiaanse Fascisme en het Duitse Nazisme; de belangstelling hiervoor was echter niet groot geweest, meldde de schrijver nog. Spanje zou, zo werd verder geconcludeerd, weer een nationale organisatie moeten oprichten die het land internationaal kon vertegenwoordigen en vooral ervoor kon zorgen dat het weer kon deelnemen aan die secties en afdelingen van de internationale historische organisatie die zich bezig hielden met contemporaine geschiedschrijving en de geschiedenis van het parlementaire systeem.²⁹

In de notulen van de internationale organisatie zelf - maar niet in het anonieme rapport - viel overigens nog te lezen dat Spanjes vertegenwoordiger Vicens Vives bij een werkgroepbijeenkomst over de sociologie van lokale verkiezingen de opmerking had gemaakt dat deze vorm van wetenschap het moeilijk had in Spanje; men durfde het niet aan te schrijven over het systematische geweld waarmee machtige landeigenaren op veel plekken de boerenbevolking hun politiek-electorale wil hadden opgelegd.³⁰

In 1952 was het dan zover en kwam de algemene vergadering van de nieuwe Spaanse Vereniging van Historische Wetenschappen ('Asociación Española de Ciencias Históricas') voor de eerste keer bijeen en wel onder leiding van Jacobo Fitz-James Stuart, hertog van Alva. Het Ministerie van Onderwijs en de politie hadden er speciaal en expliciet toestemming voor moeten geven. Aan het officiële notulenboek was het bericht gehecht dat de politie desgevraagd te allen tijde recht had op inzage.

In datzelfde boek viel vervolgens te lezen dat besloten was de organisatoren van het Internationale Congres van 1955 in Rome een voorstel te zenden voor een viertal Spaanse voordrachten, alle met onderwerpen uit de 17e en 18e eeuw, doch dat deze waren afgewezen. Wel, zo werd enigszins verbaasd gemeld, had de internationale organisatie zelf voor een voordracht contact gezocht met collega José Maria Ots Capdequí die nog maar onlangs uit internationale ballingschap naar Spanje was teruggekeerd; de laatste had nog geaccepteerd ook, zo ging het relaas verder. De Afdeling Internationale Zaken van het Ministerie van Onderwijs had voor Rome overigens geen financiële bijdrage willen geven, maar de Afdeling Universitair Onderwijs wel, zo blijkt uit een aparte notitie van Ramón Menéndez Pidal, nestor van de Spaanse historici en inmiddels de voorzitter van de Spaanse Vereniging.³¹

Uiteindelijk zou in 1955 een gezelschap van ongeveer 35 Spanjaarden naar Rome vertrekken. De aanwezigheid daar was succesvol. Niet alleen mocht Vicens Vives - die

29 Real Academia de Historia, archief CECH (Comité Español de Ciencias Históricas) Caja 1, Exp1. Karl Dietrich Erdmann, Jürgen Kocka en Wolfgang Mommsen, *The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000* (New York: Berghahn Books, 2005), 190 'qu'il n'est apporté aucune modification à la liste'

30 Manuel Espadas Burgos, *Un lugar de encuentro de historiadores. España y los Congresos Internacionales de Ciencias Históricas* (Madrid: CECH, 2012), 53-54.

31 Real Academia de Historia, archief CECH Caja 1, Exp1, notulenboek, 1-8 en Espadas Burgos, *Un lugar*, 61.

over een uitgebreid internationaal netwerk beschikte en onder meer nauwe contacten onderhield met de Frans Annales-beweging - een sectievergadering voorzitten, de delegatie ontving ook van de Franse delegatie het voorstel om in 1958 gezamenlijke studiedagen te houden. De Spaanse delegatie besloot voor die bijeenkomst voor een onderwerp uit de vroegmoderne periode te opteren: het overlijden, 400 jaar eerder (in 1558), van de machtige Spaanse en Europese heerser Karel V.

Verder kwam bij het nadenken over mogelijke voordrachten voor het Internationale Congres in Stockholm in 1960 een trits middeleeuwse en vroegmoderne onderwerpen op tafel. Contemporaine onderwerpen ging de Spaanse Vereniging vooralsnog uit de weg, zij het dat enkele korte mededelingen over onderwerpen uit de periode tot 1918 wel passend werden geacht.³²

Hoogleraar Eloy Benito Ruano gaf in een persoonlijk verslag nog enkele aanvullingen op de officieel genotuleerde mededelingen over Rome. Hij memoreerde dat de Spanjaarden Juan Beneyto Pérez en Claudio Sánchez Albornoz - een collega die in het buitenland leefde - een actieve rol hadden gespeeld bij voorbereidende vergaderingen en stond verder expliciet stil bij de voordracht van de Italiaanse voorzitter van de internationale vereniging, Federico Chabod, waarin de vrijheid van de historicus centraal stond. Die vrijheid zou absoluut moeten zijn en de historicus zou zich volstrekt los moeten maken van elke vorm van belangenbehartiging. Beide aanvullingen pasten in de ogen van de schrijver wellicht niet in een verslag dat te allen tijde kon worden ingezien door de politie.³³

Naar het Internationale Congres van 1960 in Stockholm zouden uiteindelijk 65 Spanjaarden afreizen. Naar dat van Moskou dat in 1970 plaatsvond, vertrokken alleen al uit Madrid en Barcelona 67 personen. De internationalisering kreeg vleugels.

De hernieuwde internationale contacten, zo is de communis opinio verwoord door onder meer Pasamar Alzuria, hebben de Spaanse geschiedschrijving die zich wel erg op het politieke leven richtte en vooral de zestiende tot en met de achttiende eeuw tot onderwerp koos, goed gedaan. Zo kwam Jaime Vicens Vives van Parijs 1950 met inzichten van de Annales thuis, wat de opkomst van de sociale geschiedschrijving in Spanje stimuleerde. Ontmoetingen in het buitenland met ballingen als Claudio Sánchez Albornoz en Américo Castro zetten de Spaanse historici voorts op het spoor de Habsburgse hoogtijdagen van de zestiende eeuw wat te relativeren en teleologische redeneringen in te ruilen voor gedegen bronnenonderzoek.³⁴

De buitenlandse contacten zorgden, kortom, voor enige gemarkeerde inhoudelijke vernieuwing binnen de Spaanse historische wereld. Wellicht voorzag het Ministerie van Onderwijs deze ontwikkeling en was het daarom lang weinig scheutig met reisbeurzen. De nieuwe ervaringen leverden de individuele historici soms de nodige hoofdbrekens op,

32 Real Academia de Historia, archief CECH, Caja 1, Exp1, notulenboek, 9-12 en Caja 1, Exp3.

33 Real Academia de Historia, archief CECH Caja 1, Exp2.

34 Pasamar Alzuria, *Historiografía*, 142 en Boyd, *Historia Patria*, 284.

waarvoor zij liever een uitweg zochten in individuele brieven dan in door de overheid gecontroleerde officiële notulen.

2.4 De jaren na 1965: toenemende beoefening van de contemporaine geschiedschrijving en nieuwe algemene visies op de geschiedenis

De internationale contacten accelereerden aan het begin van de jaren zestig en vervolgens was de wet Fraga van 1966 een keerpunt. De volgende vragen liggen in dat kader voor de hand:

- In welke mate kon zich vanaf het begin van de jaren zestig in Spanje een uitgeversmarkt voor de contemporaine Spaanse geschiedenis ontwikkelen en welke rol speelden binnenlandse historici daarbij?
- Ontstonden er nieuwe visies op de periode 1931-1939 en vonden deze ook een plek in de leerboeken voor het onderwijs?

Vanaf het begin van de jaren zestig zagen volgens auteurs als Gonzalo Pasamar en Juan Andrés Blanco Rodríguez de eerste voldragen academische studies over de periode 1931-1939 het daglicht. Het waren vooral buitenlandse, Angelsaksische, auteurs die zich aan deze periode waagden. Binnen Spanje werden zij snel gevolgd door historici die werkzaam waren binnen de overheid, bijvoorbeeld de Ministeries van Defensie en Informatie, en vervolgens - vanaf de tweede helft van de jaren zestig - steeds meer ook door academici van de Faculteiten voor Filosofie en Letteren van de Spaanse universiteiten. De betrokken academici werden zeker geïnspireerd en geprikkeld door de stroom publicaties uit het buitenland.³⁵

Nog in de tweede helft van de jaren zeventig was de nieuwe productie van de Spaanse historici in relatieve zin echter kwantitatief mager te noemen en zelfs tot in de tweede helft van de jaren tachtig zou 'opgewarmd' werk van buitenlanders als Raymond Carr, Stanley Payne en Herbert Southworth in de boekhandels een prominente positie innemen naast het werk van inmiddels gevestigde Spaanse namen als Manuel Tuñón de Lara, Javier Tusell Gómez, Carlos Seco Serrano, Julio Arostegui, Gabriel Cardona en vele anderen.

De aanzwellende stroom publicaties vanuit de Spaanse universiteiten hing intussen zeker samen met de nieuwe politieke wind die daar in de jaren zestig opstak. Ook speelde bij de toenemende belangstelling voor de contemporaine geschiedenis een relatieve versoepeling van het regime en de komst van nieuwe generaties - relatief vaak

35 Marín Gelabert., *Los historiadores españoles*, 164, 204

progressieve - onderzoekers en studenten een rol.³⁶ De verdubbeling van het aantal studenten, dat Rojas Claros vanaf de jaren vijftig voor elk decennium signaleert, vond zeker ook bij de letterenfaculteiten plaats.³⁷

Veel historici van de oude stempel zaten intussen tot ver in de jaren zestig hun tijd gewoon uit, zonder ook maar in enig opzicht inhoudelijk te veranderen, om dan in de loop van de jaren zeventig de greep op hun departementen definitief kwijt te raken. Zij hadden totaal geen aansluiting meer bij de groep historici die zich - geïnspireerd door voorbeelden uit het buitenland - op sociaaleconomische ontwikkelingen was gaan richten of die ging werken aan forse handboeken over Spanjes contemporaine geschiedenis. Pasamar zal hier onder meer hebben gedacht aan Vicente Palacio Atard die in 1948 in Barcelona een benoeming tot hoogleraar aanvaardde en vanaf 1958 verbonden was aan de Universidad Central in Madrid. Deze ging zich in de loop van de jaren zestig interesseren voor de Spaanse Burgeroorlog en zou tot rond 1970 een aantal vooral bibliografisch georiënteerde publicaties op zijn naam zetten, enkele in nauwe samenwerking met Ricardo de la Cierva.³⁸

Het aantal politiek gevoelige publicaties zou in het zicht van het aanstaande overlijden van de Caudillo vanaf 1974 enorm groeien, om te exploderen in de tweede helft van 1976, toen duidelijk werd dat de censuur haar vuur verloren had en de overgang naar een democratisch regime goed op gang kwam. De stroom publicaties vlakke af na 1978 en zeker na 1980, toen de economische crisis ook in de uitgeverijsector toesloeg en de belangstelling voor het politiek geïnspireerde boek flink begon af te nemen.³⁹

Vanaf het eind van de jaren zestig was overigens zowel de hoeveelheid historische uitgeverijen gegroeid als het aantal uitgeverijen dat een historisch fonds had. Zo kwam uitgeverij Edicusa tot stand, startte uitgever Joan Grijalbo ook een vestiging in Barcelona en begon de aloude uitgeverij Ariel een historische imprint. Vervolgens kwamen ook nog Carlos Barral Editores op de markt, evenals in 1972 Ramón Akal en vervolgens in 1977 ook Ruedo Ibérico met hun voor Spanje ontwikkelde imprint Ibérica de Ediciones.

De oplages varieerden doorgaans tussen de 2.000 en 9.000 exemplaren, met een uitschieter naar 15.000, waarbij gerenommeerde boeken van Angelsaksen als Hugh Thomas en Gabriel Jackson, toen deze ten langen leste in 1977 op de Spaanse markt konden verschijnen, meteen naar de top van de bestsellerslijsten schoten. Het best verkopende boek van de tweede helft van de jaren zeventig - met een oplage van 200.000

36 Juan Andrés Blanco Rodríguez, 'Veinte años de historiografía española, 1975-1995. Estudio historiográfico', *BIHES*, nr 7 (1996), 6, 9-10 en 25-26 en Gonzalo Pasamar Alzuria, 'El recuerdo de la guerra civil española durante la transición: los editores y las colecciones históricas y de memorias', *Historia Social*, nr. 77 (2013), 58.

37 *Horizonte español 1966, tomo 1* (Paris: Ediciones Ruedo Ibérico, 1966), 10 en Rojas Claros, *Dirigismo cultural*, 72.

38 Pasamar Alzuria e Peiro Martín, *Diccionario Akal*, 24-26, 189-190 en 463-464.

39 Pasamar Alzuria, 'El recuerdo', 49-50 en 65-66.

exemplaren - was echter *Mis conversaciones privadas con Franco* van Francisco Franco Salgado-Araujo - een volle neef van de dictator en jarenlang diens naaste medewerker.⁴⁰

De groei in publicaties hing vanaf 1977 ook samen met een toename aan monografieën. In dat jaar werden niet alleen de archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en de Historische Militaire Dienst ('Servicio Histórico Militar') algemeen opengesteld, maar ook die van de Sectie Burgeroorlog van het Nationaal Historisch Archief ('Archivo Histórico Nacional') en de Rechtbanken voor Politieke Verantwoordelijkheden ('Tribunales de Responsabilidades Políticas'). Zo werd onder meer de studie van de terreur van de periode tijdens en kort na het einde van de burgeroorlog gemakkelijker. Het archief van de voormalige dictator bleef overigens in algemene zin gesloten - en kwam zelfs in handen van de particuliere stichting Fundación Francisco Franco in Madrid - en dat gold zeker ook voor de particuliere archieven van andere politieke prominenten uit de Franco-tijd.⁴¹

De publicaties die vanaf het begin van de jaren zestig in Spanje verschenen, toonden (nog steeds) een politieke voorkeur voor de positie van een van de twee strijdende partijen, de Nationalen. Tegelijk baseerden de betrokken historici hun betogen steeds meer op feitenmateriaal en zochten zij naar de oorzaken van de vele ontwikkelingen die vanaf 1931 in Spanje hadden plaatsgevonden. Zo gingen zij zich ook steeds meer verdiepen in ontwikkelingen in het Republikeinse kamp en dat leverde studies op naar bijvoorbeeld de politieke partijen, de vakbonden, de militia's en het leger van Franco's tegenstanders. Tot ver in de jaren zeventig bleef de toon in de historische werken gepolitiseerd, bij de tegenstanders van het Franco-regime overigens niet minder dan bij de voorstanders.

Vanaf het eind van dat decennium kwam er echter een omslag en die zou versterkt zichtbaar worden in de periode 1982-1996. Toen waren de socialisten in Spanje aan de macht en deze hechtten, gesteund door de publieke opinie die geschrokken was van de mislukte staatsgreep van Tejero en de zijnen van 1982, meer waarde aan de economische ontwikkeling van het land en maakten juist vooruit kijken tot hun adagium. Er kwamen steeds meer studies die tegen de achtergrond van de oeroude mythe van de Twee Spanjes ('Dos Españas') naar voren brachten dat er tijdens de burgeroorlog niet slechts een echte broederstrijd had plaatsgevonden, maar dat beide partijen zich schuldig hadden gemaakt aan onrecht en terreur: had de overheid immers niet aan beide kanten gefaald in het controleren van militia's? In de aanloop naar het uitbreken van de strijd in 1936 waren er ook aan beide zijden heethoofden geweest die onder een brede groep van de bevolking angst hadden gezaaid en zo de geesten rijp hadden gemaakt voor een gewapend conflict. Specifiek in linkse kringen verdween de in de jaren zeventig populaire notie naar de achtergrond dat de Spaanse Burgeroorlog vooral een strijd van sociaaleconomische

40 Ibidem, 51-63.

41 Blanco Rodriguez, 'Veinte años', 22 en 32-34.

belangen was geweest. Kringen rond de Communistische Partij benadrukten verder vanaf 1980 steeds meer dat ook aan Republikeinse zijde tijdens de burgeroorlog liberale beginselen snel het loodje hadden gelegd.

De pendant in meer franquistische kringen was dat er in Spanje inderdaad een strijd tussen fascisme en anti-fascisme had plaatsgevonden. Het Franco-regime zou echter vooral de methodes van de fascistische regimes hebben gekopieerd en in veel mindere mate hun doelstellingen.⁴²

Na 1996 zouden duidingen als deze die uitnodigden tot nuancering en sommigen ertoe brachten het verleden te negeren, weer aan momentum verliezen. Dat had vooral te maken met de opkomst van de Beweging tot Terugwinning van de Geschiedenis ('Movimiento por la recuperación histórica') die een forse steun in de rug zou krijgen van de Wet op de Historische Herinnering ('Ley de Memoria Histórica') van 2007. Vertegenwoordigers van nieuwe generaties Spanjaarden noemden het onrechtvaardig dat er voor hen die voor Franco gevallen waren, prachtige monumenten waren opgericht en dat veel geëxecuteerde Republikeinen nog steeds in anonieme massagraven lagen. Trauma's uit het verleden kregen zo weer volop aandacht. Opnieuw kwam naar voren dat de Franco-troepen bewust op pad waren gestuurd met de opdracht te moorden en dat de Falangisten het vuile werk hadden opgeknapt waar de reguliere troepen dat hadden laten liggen.⁴³

Nieuwe studies zagen dan ook het licht, waarin vooral de terreur op lokaal of regionaal niveau onderwerp van onderzoek was. Vanuit neo-Franquistische kring - vanuit de Fundación Francisco Franco en met de pen van schrijvers als Luis Pío Moa - volgde onmiddellijk een reactie: er lagen in het voorjaar van 1936 wel degelijk ter linkerzijde plannen klaar voor zowel een gewelddadige machtsovername als een sociale revolutie en dat riep om actie van het leger. Pío Moa en de zijnen verwezen verder naar de moordpartijen van de Republikeinen. Dan refereerden ze graag aan de slachting in het plaatsje Paracuellos de Jarama en de perfide rol die Eurocommunist Santiago Carrillo daar als Republikeins strijder had gespeeld.⁴⁴

De neiging van de jaren tachtig historische meningsverschillen te overbruggen leidde er volgens historiografen als Carlos José Márquez niet toe dat er geen interessante nieuwe publicaties meer verschenen of bijzondere historische initiatieven tot stand kwamen. Zo bracht de Spaanse televisie (RTVE) diverse grote series over de periode 1931-1939, waardoor een groot publiek van het gebeurde kennis kon nemen. Ook kwamen er publicaties met nieuwe onderwerpen als de economische ontwikkeling in beide zones en de financiële situatie van de aan beide zijden optredende overheden. Ook ging een nieuwe generatie Spaanse historici onder wie Julio Arostegui, Juan Pablo Fusi en Angel

42 Márquez, *Como se ha escrito*, 13 en 187-188.

43 Blanco Rodríguez, 'Veinte años', 6. Richards, *Historias*, 26-27, 35-36, 39-40 en 285-288. Márquez, *Como se ha escrito*, 203-207.

44 Márquez, *Como se ha escrito*, 227-234.

Viñas de toon zetten. Jesús Martínez wijdde in 1985 in *Hispania* een artikel aan deze nieuwe generatie die ‘excellente buitenlanders’ als Jackson en Thomas opvolgde en die ‘...in haar werk ons niet opzadelt met die “obsessie met objectiviteit”, een premisse die tot vervelens toe opdook in het werk van vooral diegenen die niet van plan waren zich eraan te houden...’.⁴⁵

De ontwikkelingen in de academische wereld en de publieke discussie over de periode 1931-1939 kregen een geheel eigen neerslag in het reguliere onderwijs. Carolyn Boyd schetst dat de overheid die in de loop van de jaren zestig besloten had geen energie meer in het geschiedenisonderwijs te steken, van verschillende zijden kritiek kreeg op die houding. Conservatieve Spanjaarden waren van mening dat de jeugd de waarde en de kracht van God en Traditie moest leren kennen; modern georiënteerden van hun kant waren de mening toegedaan dat de jeugd zich met het historisch materiaal dat zij kreeg aangereikt, geen eigen mening over de periode 1931-1939 kon vormen. Nieuwe historische publikstijdschriften als *Historia y Vida*, *Tiempo de Historia* en *Historia 16* maakten vooruitstrevende pedagogen bovendien onmiskenbaar duidelijk dat het regime leraren en leerlingen bewust onwetend hield.

Er kwam een lobby voor een nieuw curriculum dat uiteindelijk in 1975 van kracht zou worden. Termen als ‘kruistocht’ verdwenen definitief uit de leerboeken; de oorzaken van de burgeroorlog bleven echter nog steeds vrijwel onbesproken. De teneur was dat Franco Spanje de weg had gewezen in een zich moderniserend Europa.

In de loop van het nieuwe democratische systeem zou opnieuw een draai aan het geschiedenisonderwijs worden gegeven. Feiten, ontwikkelingen en oorzaken konden voortaan vrijelijk worden genoemd. Van oordelen onthielden de leerboeken zich echter: had niet juist het Franco-regime zich daar teveel aan overgegeven? Boyd noemt door deze aarzelingen het nieuwe democratische regime ‘onhandig’, waar het het geschiedenisonderwijs betreft.⁴⁶

2.5 De jaren na 1965: verbindingen tussen historici binnen en buiten Spanje

De Spaanse historici verkeerden vanaf het midden van de jaren zestig steeds vaker in het gezelschap van buitenlandse historici. Dat leidt tot de volgende vragen:

- In hoeverre vond er een ontwikkeling plaats in de historische onderwerpen waarmee Spaanse historici zich internationaal presenteerden?
- Ontstonden er op het vlak van de contemporaine geschiedschrijving ook structurele vormen van samenwerking tussen Spaanse en buitenlandse historici?

45 Jesús A. Martínez, “Tuñón de Lara, Manuel” La guerra civil, 50 años después, *Hispania*, nr. 45 (september 1985), 674-678.

46 Boyd, *Historia Patria*, 295-297 en 302-307.

Elke keer dat het vijfjaarlijkse Congres voor Historische Wetenschappen plaatsvond, werd de afvaardiging vanuit Spanje groter. Zo groeide het aantal Spaanse deelnemers van 21 in 1950, via 50 in 1965 naar 95 in 1980, bijna een verviervoudiging terwijl het aantal congresdeelnemers uit andere landen gemiddeld slechts met een factor drie toenam.⁴⁷ Opvallend is voorts dat in het bestuur van de organisatie die in Spanje de deelname aan het Congres voorbereidde, het aantal contemporanisten gestaag groeide. Zo waren in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig naast Vicente Palacio Atard ook historici als Carlos Seco Serrano en Juan Reglà Compistol actief. Was het bij de voorbereiding van het Congres in Moskou (1970) nog zo dat de Spaanse vertegenwoordiger in het internationale congresbureau, pater Miguel Batllori, met het voorstel kwam dat Spanje met onderwerpen uit de Oudheid, Middeleeuwen of Moderne Tijd zou komen - het land zou alleen op die terreinen over goede specialisten beschikken - in 1972 volgde een omslag.⁴⁸ Toen kwam het idee op tafel de internationale gemeenschap een voordracht over een - redelijk neutraal - contemporain onderwerp aan te bieden, in casu de internationale migratie.

In december 1975 - Franco was net overleden - volgden in de algemene vergadering van de Spaanse landelijke vereniging weer enkele nieuwe stappen. De voorzitter pleitte ervoor ook in Spanje een commissie in te richten die zich zou bezighouden met de geschiedenis van het nationale parlement en toonde zich verder voorstander van deelname van Spanje aan de internationale commissie voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

Kwamen er zo al initiatieven op tafel die niet van een politieke implicatie ontbloot waren, in de algemene vergadering van 1982 in de Real Academia de Historia volgde zelfs het voorstel voor het Internationale Congres van 1985 een voordracht te leveren over het gewapende verzet tegen het Franco-regime. Ook kwam de suggestie op tafel historicus Javier Tusell te laten spreken over het thema 'continuïteit en discontinuïteit binnen het systeem van politieke partijen onder een autoritair regime'.⁴⁹ Het glibberige pad van de contemporaine geschiedschrijving was inmiddels begaanbaar geworden.

Toen de contacten met de buitenlandse historische wereld zich vanaf de tweede helft van de jaren zestig in algemene zin verstevigden, lieten ook contemporanisten als Seco Serrano en De la Cierva zich op dat vlak gelden. Beide auteurs leverden bijdragen aan publicaties waaraan ook gerespecteerde buitenlandse hispanisten als Stanley Payne, Raymond Carr en Hugh Thomas participeerden, en verstevigden daarmee ongetwijfeld hun binnenlandse reputatie. Een voorbeeld van een dergelijke publicatie is de door Carr in 1971 gecoördineerde *Estudios sobre la República y la Guerra civil Española*, waaraan naast Payne, Carr, Thomas en De la Cierva ook Ramón Salas Larrazábal - net als De la Cierva werkzaam voor de Spaanse overheid - deelnam.

47 Erdmann, *The International Historical Congresses*, bijlage overzicht congres-deelnemers.

48 Real Academia de Historia, archief CECH Caja 1, Exp5.

49 Real Academia de Historia, archief CECH Caja 15, Exp1.

Overigens werkten de internationale contacten ook in het voordeel van de buitenlandse auteurs. Zo meldde Payne dat hij al in 1972 toegang had gekregen tot een archief dat pas in 1977 bij wet werd opengesteld en was het dezelfde auteur die veronderstelde dat zijn boek *The Spanish Revolution* van 1970 alleen dankzij een vingerwijzing van de invloedrijke De la Cierva in Spanje had mogen verschijnen.

Vergelijkbare ontwikkelingen ontlokten aan de Amerikaanse criticus Herbert Southworth in 1971 de verzuchting dat De la Cierva 'zelfs contact aan het zoeken was met Gabriel Jackson', een auteur wiens werk net als dat van Hugh Thomas op dat moment nog niet in Spanje mocht verschijnen. Volgens Southworth zou er zelfs sprake zijn van een internationale neofranquistische samenzwering.⁵⁰ Southworth lichtte deze bewering niet nader toe maar moet de indruk hebben gehad dat de pogingen van de franquistische historici om hun buitenlandse collega's te omarmen de facto werd ingegeven door de wens hen dood te drukken.

Parallel aan de versteviging van de banden tussen oudere Spaanse auteurs en gevestigde namen in het buitenland ontwikkelde zich ook de verstandhouding tussen de eersten en Spaanse schrijvers van de jongere garde als Javier Tusell. Dat uitte zich onder meer in welwillende besprekingen over en weer, zowel in het historisch tijdschrift *Hispania* als in het monarchistische dagblad *ABC*. *ABC* gaf overigens vanaf de tweede helft van de jaren zestig ruimte aan de publicaties van een breed scala historici, zowel van uitgesproken critici van het regime als Hugh Thomas en de communist Ramón Tamames als apologeten als José María García Escudero.⁵¹

2.6 Conclusies

Eerst stond de vraag centraal in welke mate binnen de historische sector repressie van de overheid voelbaar was. De repressie die het Franco-regime eind jaren dertig inzette, zo bleek, had een enorme negatieve uitwerking op de Spaanse historische wereld. Door zuiveringen en ballingschap verdween een derde deel van alle hoogleraren en in de meeste gevallen ging het dan om toonaangevende onderzoekers met een groot netwerk in het buitenland. Deze werden opgevolgd door tweederangs academici uit de provincie die hun benoeming te danken hadden aan politieke motieven. Er was dan ook sprake van een gemarkeerde kwalitatieve aderlating.

Vervolgens kwam er voor de periode 1940-1965 informatie over de belangrijkste historische instituten, de daar werkzame academici en hun algemene visies op de

50 Stanley Payne, *España. Una historia única* (Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2008), 49-51. IISG Arch 00859-833 brief H.R Southworth dd 26 april 1971 aan José Martínez. Pedro Carlos González Cuevas 'De Historia y Política; Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista', *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (2018), 191-221.

51 Javier Tusell 'De la Cierva, Ricardo Historia de la guerra civil', *Hispania* nr 192 (januari 1971), 192. 'Historia y Vida...' *ABC* (2 november 1972), 41 en *ABC* (14 december 1967), 44.

geschiedenis van Spanje. Het Franco-regime, zo zagen we, investeerde in de eerste decennia van zijn bestaan graag in academische sectoren die een bijdrage konden leveren aan zijn ideologie. In dat kader gingen relatief veel middelen naar de CSIC, een koepel van tweede-geldstroom-instituten. Voor de historische wereld waren de instituten die zich bezig hielden met de Hispanidad en die het tijdschrift *Hispania* publiceerden, van groot belang. Binnen de universitaire wereld had de Afdeling Geschiedenis van de Centrale Universiteit in Madrid een overheersende positie.

Onder de hoogleraren die na 1939 werden benoemd, had in de jaren 1939-1943 een relatief groot aantal een achtergrond binnen het fascistisch georiënteerde deel van de Falange-beweging; in de daaropvolgende jaren zouden juist de aanhangers van de verschillende conservatieve katholieke bewegingen opvallen. Allen hadden een sterk nationalistische visie op de geschiedenis en toonden in dat kader een sterke belangstelling voor de heroïsche periode tussen 1500 en 1700. Tevens benadrukten zij dat het christendom en de Spaanse natie voortdurend gevaar liepen.

De contemporanisten vulden dit beeld aan het begin van de jaren veertig aan met stevige pleidooien voor een uitbouw van Spanjes Imperium in Afrika, om vanaf 1945 vooral terug te vallen op een algemeen anticommunisme.

Het Franco-regime stak tot het begin van de jaren zestig veel energie in het verbreiden van deze historische denkbeelden in het secundaire onderwijs, maar vond daarbij de Kerk op zijn weg die de vele leerlingen die onder haar vleugels onderwijs genoten, liever onwetend hield dan dat zij deze ideologisch onderlegd maakte.

Vervolgens speelde met betrekking tot de periode 1940-1965 de vraag welke internationale contacten er waren en hoe de Spaanse historici zich daarin inhoudelijk manifesteerden. De sterk nationalistische oriëntatie van de Spaanse historische wereld ging hand in hand met haar relatieve internationale isolatie. Zo werden pas in 1950 weer de eerste officiële internationale contacten aangeknoopt en deze zouden tot ver in de jaren zestig voorzichtig worden uitgebouwd, onder het scherp toezicht van een vaak argwanend Ministerie van Onderwijs. Spaanse delegaties naar het vijfjaarlijkse Internationale Congres van de Historische Wetenschappen waren in dit kader tot in de jaren zeventig terughoudend met het aandragen van presentaties over mogelijk politiek gevoelige contemporaine onderwerpen.

Vervolgens kwam de vraag naar voren hoe in de periode na 1965 de markt voor contemporain-historische literatuur zich in Spanje ontwikkelde, en tot welke nieuwe algemene visies dat eventueel leidde. Vanaf het begin van de jaren zestig nam de invloed van buitenlandse contemporaine hispanisten in Spanje enorm toe. Hun publicaties over de Spaanse Burgeroorlog - die veelal ook kritisch waren over het Franco-regime - zette de Spaanse overheid ertoe politiek betrouwbare historici van eigen bodem aan het werk te zetten. Deze moesten zorgen voor een passend tegengeluid dat ook afstand kon nemen van de geijkte paden van de periode 1940-1960. Deze ontwikkeling werd ondersteund

door de Spaanse uitgeverijen die zeker vanaf de tweede helft van de jaren zestig vele historische fondsen opzetten.

De publicaties over de Spaanse Burgeroorlog bleven tot het begin van de jaren tachtig overigens sterk gepolitiseerd, uit welke maatschappelijke hoek de auteurs ook kwamen. De tendens tot het zoeken van het genuanceerde midden die na 1982 startte, zou midden jaren negentig weer tot zijn einde komen.

Wat het secundair onderwijs betreft verloor de Spaanse overheid vanaf de tweede helft van de jaren zestig haar interesse in het scholen van de Spaanse jeugd in de contemporaine geschiedenis van het land, terwijl de modernisering van de academische geschiedschrijving juist toen doorzette. Pleidooien voor het informeren van de jeugd kwamen nu van de extreme vleugels van het politieke leven, hetgeen in 1975 tot een bescheiden aanpassing van het curriculum leidde. Zo kwam vooral een einde aan het gebruik van sterk nationalistische termen als 'kruistocht'. In de jaren tachtig kwam er een grotere verandering van het curriculum die ruimte gaf voor het doceren over de belangrijkste feiten uit en oorzaken van de Spaanse Burgeroorlog.

Tenslotte richtten we ons opnieuw op de internationale contacten van de Spanjaarden, nu voor de periode na 1965. De ontwikkelingen die in deze periode in de Spaanse historische wereld plaatsvonden, werden, naar bleek, begeleid door een flinke groei in internationale contacten. Vanaf het begin van de jaren zeventig zou er zo onder meer samenwerking ontstaan tussen de meer hervormingsgezinde franquistische historici en gematigde partners in het buitenland. Toen bovendien de Caudillo halverwege de jaren zeventig overleed, waagden officiële Spaanse delegaties naar het Internationale Congres zich ook aan voorstellen voor controversiële contemporain-historische voordrachten.

HOOFDSTUK 3

OVERHEIDSPROPAGANDA OP HET TERREIN VAN DE GESCHIEDENIS

3.1 De jaren 1940-1965: historische propaganda van de Spaanse overheid

De Spaanse Burgeroorlog was niet alleen een confrontatie van de wapenen, over zijn wezen en betekenis ontstond ook snel een veldslag van meningen en oordelen. De Franco-getrouwen droegen vanaf juli 1936 hun steentje bij en toen de Nationalen in 1938 een regering installeerden, kregen deze al snel de behoefte aan een goed gefundeerde visie op de Spaanse geschiedenis vanaf de stichting van de Tweede Republiek in 1931. In dit hoofdstuk staan dan ook de volgende vragen centraal:

- Wat zijn de belangrijkste geschriften van propagandistische aard die vanuit het Nationale kamp werden geïnitieerd over de Spaanse geschiedenis vanaf 1931?
- Welke inhoudelijke impulsen gaven deze geschriften aan de Spaanse historiografie?

Al snel na de definitieve overwinning van Franco op 1 april 1939 verschenen twee werken die inhoudelijk richting zouden geven aan de eigentijdse geschiedschrijving van de periode na 1931. Op basis van een decreet van Franco van 22 december 1938 publiceerde het Ministerie van Binnenlandse Zaken al begin april 1939 het *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936*.¹ Deze publicatie van 105 pagina's met een appendix vol lokale details van 245 pagina's - hierna *Dictamen* genoemd - verschaftte het denkkader voor het werk van bijna 400 pagina's dat naar aanleiding van een decreet van 26 april 1939 in 1943 als aanklacht van het Openbaar Ministerie zou verschijnen onder de verkorte titel *Causa General* en in 1946 ook een officiële Engelstalige editie kreeg.²

De opdracht voor de Commissie die zich al in de winter van 1938-1939 een oordeel moest vormen over de Republikeinse autoriteiten die op 18 juli 1936 aan de macht waren, liet aan duidelijkheid niets te wensen over; de gewenste eindresultaten van haar werk waren al verwoord in haar opdracht. De commissie moest 'in de volle breedte aantonen dat de autoriteiten die op 18 juli 1936 aan de macht waren, illegaal opereerden' en 'ook aan de wereld laten zien dat de overheidsorganen en personen die op 18 juli 1936 de macht uitoefenden, op een dermate illegale wijze die macht verkregen hadden en hun bevoegdheden ook zodanig illegaal uitoefenden dat het leger en het volk, toen ze tegen

1 España. Ministerio de la Gobernación, *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936* (Madrid: Editora Nacional, 1939, 1^e editie) *Oordeel van de Commissie over het niet-legitieme karakter van de autoriteiten die aan de macht waren op 18 juli 1936*.

2 Fiscal Jefe de la Causa General, *Causa General (de la Guerra Civil Española). Instruida por el Ministerio Fiscal sobre la dominación roja en España* (Madrid: Ministerio de Justicia, 1943) en The public prosecutor's office, *The General Cause (Causa General). The red domination in Spain, Preliminary Information drawn up by the public prosecutor's office* (Madrid: Afrodisio Aguado SA, 1946, 1^e editie). Hier is om praktische redenen de Engelstalige editie gebruikt.

hen in verzet kwamen, noch als opstandelingen konden worden gezien noch dat zij de wet overtraden'.³

In het kader van haar opdracht formuleerde de Commissie het als haar taak vooral die feiten op een rij te zetten die in een - denkbeeldige - rechtszaak tegen het Republikeinse regime door een rechter als relevant zouden worden aangemerkt. Tegelijk hield zij ook een slag om de arm: zelfs als de Commissie de conclusie zou trekken dat het Republikeinse regime constitutionele legitimiteit had, quod non, dan zou het niet te prefereren zijn boven hen die de steun van God en de Geschiedenis hebben, wier kracht honderd keer groter is.⁴

We hebben het hier, kortom, over een werk dat zich er expliciet op richtte een opstand te rechtvaardigen en een nieuw gevestigd regime van politieke legitimatie te voorzien.

De Commissie vatte op basis van een historisch betoog waarin de opstand in Asturië van oktober 1934 en de verkiezingen van februari 1936 een prominente rol speelden, de resultaten van haar werkzaamheden in negen punten samen.⁵ De laatste twee punten bevatten haar belangrijkste conclusies, de zeven daaraan voorafgaande vormden daarvan de onderbouwing:

- Los van deze meer formele overwegingen was Spanje vanaf februari 1936 veranderd van een beschaafde staat in een sektarische samenleving die in dienst stond van geweld en misdaad.⁶
- Een voorbeeld hiervan was de directe verantwoordelijkheid van de Staat voor de moord op de politicus José Calvo Sotelo op 13 juli 1936 en eerdere dreigementen met geweld door formele vertegenwoordigers van de regerende politieke partijen.⁷
- Het sprak boekdelen dat de regering - toen zij geconfronteerd werd met de acties van Franco en de zijnen die geen vreedzame oplossingen meer zagen - niet het legale middel van de noodtoestand inzette maar ongrondwettelijke middelen aanwendde, zoals het bewapenen van het volk, het instellen van Volkstribunalen en de afkondiging van revolutionaire anarchie.⁸ Aldus verstreekte zij een soort van kapersbrief die duizenden de dood in dreef en velen ongestraft liet.

3 Ministerio, *Dictamen*, 9-12 'Demostrar plenamente la ilegitimidad de los poderes actuantes en la República española el 18 de julio de 1936 ... y demostrar al mundo que los órganos y personas que en 18 de Julio de 1936 detentaban el Poder adolecían de tales vicios de ilegitimidad en sus títulos y en el ejercicio de los mismos que, al alzarse contra ellos el Ejército y el pueblo, no realizaron ningún acto de rebelión contra la autoridad ni contra la Ley'.

4 Ibidem, 17-18.

5 Ibidem, 103-105.

6 Onder andere het geweld gericht tegen de Katholieke Kerk, haar gebouwen en haar priesters; zie p 62 van het Dictamen.

7 De moord op Calvo Sotelo kreeg vanwege de propagandistische waarde die ermee verbonden was, een apart punt. De moord werd uitgevoerd door politiefunctionarissen en dat was de aanleiding de zittende regering hiervoor verantwoordelijk te houden.

8 De Republikeinse regering krijgt hier de schuld van de spontane opstanden en andere gewelddadige acties die na de staatsgreep van Franco overal in Republikeins gebied plaatsvonden.

- Ook de aanslagen op particuliere en publieke eigendommen (onteigening van landgoederen en roof en plundering van het goud van de Centrale Bank en het nationale erfgoed) verdienen veroordeling.
- De Glorieuze Nationale Opstand was in geen enkel opzicht een overtreding van de strafwet, integendeel. Deze deed immers een uiterste beroep op legale krachtbronnen die nog de enige kans boden om moraal en recht te herstellen, nu deze in de vergetelheid waren geraakt en herhaaldelijk werden geschonden.⁹
- Alle genoemde punten bewijzen de these dat de Volksfrontregering elk moreel recht tot regeren verloren had, het niet verdiende onder de beschaafde naties te verkeren en dat zij haar rechten als publiek lichaam in de internationale wereld had verspeeld.¹⁰

De samenstelling van de Commissie die dit oordeel uitsprak, was relatief eenzijdig: veel juristen onder wie voorzitter Ildefonso Bellón Gómez, lid van de Hoge Raad, en verder politici van rechtse snit, zoals parlementariërs die gediend hadden ten tijde van de Republiek maar ook prominenten uit de daaraan voorafgaande periode van de Dictatuur van generaal Primo de Rivera. Historici ontbraken geheel, ondanks de contemporain-historische component in de opdracht van de Commissie.

De genoemde negen punten maken duidelijk dat het Franco en de zijnen er - wellicht uit internationale overwegingen - veel aan gelegen was de Republikeinse regering weg te zetten als een gewetenloze wetsovertreder die de grondwet genegeerd had en voorts recht en moraal terzijde had geschoven. De door de Commissie gebruikte formuleringen bij de punten 5 en 6 (moord op Calvo Sotelo, inzet van geweld zonder noodtoestand) verduidelijken bovendien dat er voor haar nauwelijks onderscheid was tussen de daden van de Republikeinse regering zelf en de activiteiten van bepaalde aan haar gelieerde politieke partijen, vakbonden en politici dan wel voor haar werkende politiefunctionarissen.

Ook zagen de opstellers er geen been in de opstand van Franco en de zijnen van 18 juli 1936 met terugwerkende kracht te rechtvaardigen met acties van diens tegenstander van latere datum - zie daarvoor onder meer het derde punt over het terzijde schuiven van het Hof op 25 augustus 1936). Al met al vonden de Nationalen dat er een evidente grond van rechtvaardiging was voor een eigen optreden met gebruikmaking van geweld.

De in de negen punten aangevoerde argumenten waren erop gericht het Republikeinse Spanje ook in de ogen van de westerse democratieën verdacht te maken; het zou immers

9 'Que el Glorioso Alzamiento Nacional no puede ser calificado, en ningún caso, de rebeldía, en el sentido jurídico penal de esta palabra, representando, por el contrario, una suprema apelación a resortes legales de fuerza que encerraban el medio único de restablecer la moral y el derecho, desconocidos y con reiteración violados'. Franco's staatsgreep werd vak aangeduid met de term 'Glorioso Alzamiento Nacional'.

10 'Que las razones apuntadas constituyen ejecutoria bastante, no sólo para apartar al Gobierno del «Frente Popular» de todo comercio moral, sino motivo suficiente para cancelar su inscripción en el consorcio del mundo civilizado e interdicarle internacionalmente como persona de derecho público' De Commissie verbaasde zich erover dat nog slechts een klein aantal landen Spanje de iure had erkend en er zelfs nog vele landen waren die vasthielden aan hun banden met de Republikeinse regering, ook al bestond die in de praktijk niet meer; zie ook p. 100 Dictamen.

zijn eigen liberaal-democratische uitgangspunten hebben verloochend en zijn grondwet hebben geschonden. Deze invalshoek bracht voor het Franco-regime ook de nodige risico's met zich mee. Was Franco immers zelf wel van plan de grondwet van 1931 te respecteren en een evenwicht tussen verschillende overheidsinstellingen tot stand te brengen en in dat kader bijvoorbeeld het Constitutionele Hof en het Parlement weer in ere herstellen? Bij een deel van de opstandelingen leefde deze wens de Tweede Republiek weer in de oude staat te herstellen, zoals ze ooit door de opstellers van de grondwet van 1931 was bedacht, overigens in sterke mate; Franco heeft zich na de start van de opstand nooit in het openbaar tot deze stellingname bekend.

Opvallend is verder dat het *Dictamen* nauwelijks aandacht besteedde aan de rol van de rechtse partijen en regeringen in de periode 1931-1936 en met betrekking tot de Republikeinse zijde vooral over anarchie sprak en minder over de rol van de communisten.

Het *Dictamen* van 1939 werd door de schrijvers van de *Causa General* - dat uiteindelijk vier jaar later zou verschijnen - verder uitgewerkt. Het eerste had vooral een juridische rechtvaardiging willen formuleren voor de opstand van Franco's medestanders tegen de Spaanse regering die in februari 1936 op basis van verkiezingen aan de macht was gekomen. Het complete falen van die regering en de Spaanse staat waar zij de representant van was, stond voor de schrijvers van het *Dictamen* dan ook voorop. Daarbij lag de nadruk op de rol van de staat bij het organiseren van geweld en op de onveiligheid van burgers die daarvan het gevolg was. De *Causa General* kwam nog meer dan het *Dictamen* uit een evident juridische koker - het was immers in formele zin opgesteld door het Openbaar Ministerie - maar had tegelijk meer dan zijn inspiratiebron het karakter van een politiek document dat ervoor moest zorgen dat Franco en de zijnen ook in de ogen van het buitenland het gelijk van de Geschiedenis aan hun zijde zouden krijgen.

Zo wees de *Causa General* minder direct naar het optreden van de Republikeinse overheid en meer naar de gewelddadige politieke en maatschappelijke krachten die zij almaar niet onder controle had gekregen. De schrijvers wilden met deze publicatie voor eens en voor altijd aantonen dat het aan de leiband van Moskou lopende internationale marxisme zijn tentakels tot in Spanje had uitgespreid. De oprichting van het Volksfront begin 1936 was, zo stelde de *Causa General*, al het werk van de Sovjet-Unie geweest en in de loop van 1938 zou zij met de regering van de socialist Negrín het Republikeinse kamp zelfs geheel hebben gedomineerd. Daar konden de veel geplaagde anarchisten en trotskisten trouwens over meepraten, wisten de schrijvers nog te melden.¹¹ Meer in het algemeen waren duistere internationale krachten in de Republikeinse zone aan de macht gekomen; ook de vrijmetselaarsbeweging was zich immers in Spanje gaan roeren.¹² Overigens was het duidelijk dat ook de opstellers van de *Causa General* zich er zorgen over maakten dat de westerse landen het optreden van Franco en de zijnen vooral zouden

11 The public prosecutor's office, *The General Cause*, 8, 83 241, 279 en 280-284.

12 Ibidem, 14.

opvatten als een actie tegen de democratie en de liberale rechtsstaat. Die had, zo werd dan ook betoogd, nauwelijks bestaan in het Spanje van vóór 18 juli 1936. Zo was de vrijheid van godsdienst die de Republiek zou hebben gebracht, maar schijn geweest, omdat de massa's tegelijkertijd toestemming kregen kerken aan te vallen en kloosters te plunderen.¹³ Bovendien had de Republikeinse regering tussen 1936 en 1939 veel mensen laten oppakken die altijd pal hadden gestaan voor de democratie. De veronderstelde vrijheid had vooral haar zwarte kant laten zien met vrije huwelijken en vrije seks die garant stonden voor de verspreiding van allerlei geslachtsziekten.¹⁴

Anders dan de schrijvers van het *Dictamen* lieten de opstellers van de *Causa General* geen enkele ruimte voor de gedachte dat Franco diens opstand gestart was om de liberale rechtsstaat in Spanje in ere te herstellen. Een ander opmerkelijk verschil tussen het *Dictamen* en de *Causa General* is voorts de aandacht in de laatste voor de goede daden en vervolgens het martelaarschap van Falange-leider José Antonio Primo de Rivera (1903-1936) - hierna, zoals in Spanje gebruikelijk was, aangeduid als 'José Antonio'. Maakte het *Dictamen* nog vooral een groot nummer van de moord van voorjaar 1936 op de extreem rechtse politicus Calvo Sotelo, in de *Causa General* moest deze José Antonio laten voorgaan als nationale martelaar nummer één. De laatste werd in de *Causa General* geportretteerd als een scherp observator van de Spaanse politiek die ook goed had doorzien hoezeer de reguliere rechtse partijen door onderlinge wedijver het momentum voorbij hadden laten gaan om orde op zaken te stellen, toen zij tussen 1933 en 1935 aan de macht waren. José Antonio had Spanje kunnen redden als hij niet al op 20 november 1936 door een Republikeins vuurpeloton was vermoord. Overigens kon hij, zo vonden de opstellers, niet zomaar in de hoek van het Europese fascisme worden geplaatst. Hij was vooral voorstander van een sterke staat geweest en had slechts geageerd tegen een overheid die - net als in alle Westerse landen - werkloos was blijven toezien toen de nood hoog was.¹⁵

Aan de grote aandacht voor Primo de Rivera zal de forse invloed die de uit diens Falange voortgekomen eenheidsbeweging FET y de las JONS in de eerste Franco-jaren had, niet vreemd zijn geweest. De omzichtige omgang van de *Causa General* met José Antonio's banden met het Europese fascisme viel in tijd overigens samen met de zich in 1942/1943 kerende oorlogskansen van de Asmogendheden.

De *Causa General* besteedde verder veel aandacht aan het feit dat onderdelen van de politie en het leger de Republikeinse regering trouw waren gebleven, toen Franco op 18 juli 1936 het sein tot actie gaf. De reden daarvoor was volgens het rapport dat de gewapende machten vooraf door de Republikeinse regering gezuiverd waren. Veel functionarissen hadden immers ontslag gekregen en waren vervangen door militie-elementen die de Republikeinse zaak wel toegenezen waren.¹⁶

¹³ Ibidem, 173.

¹⁴ Ibidem, 389.

¹⁵ Ibidem, 44-45 en 34-35.

¹⁶ Ibidem, 251-255 en 289-291.

De opstellers van het rapport besteedden verder de nodige woorden aan de rechtvaardiging van de centrale rol die Franco aan Nationale zijde had ingenomen: het was Franco's Afrikaanse legioen geweest dat het sein tot de opstand had gegeven en Franco die had opgeroepen tot het starten van een kruistocht ('cruzada').

Op illustraties werd in de *Causa General* niet bezuinigd. Het bevatte tientallen pagina's met foto's van lijken, uitgebrande kerken, marxistische propaganda, portretten van Stalin die religieuze gebouwen sierden et cetera. Ook presenteerde het werk lange lijsten van slachtoffers van het Republikeinse regime en een overzicht van kerken en kloosters die slachtoffer werden van brandstichting.

De Franco-terreur bleef in de *Causa General* geheel onderbelicht. Omdat het een aanklacht van het Openbaar Ministerie was, bevatte het werk geen namen van auteurs. Het volstond te vermelden dat de teksten afkomstig waren van het bureau van de hoogste juridische ambtenaar van het land, de Advocaat-generaal. Twijfel aan de objectiviteit van het werk was dan ook niet op zijn plaats.

Zowel het *Dictamen* als de *Causa General* prijken tot ver in de jaren zestig op de literatuurlijsten van vrijwel alle in Spanje geschreven werken die de periode vanaf 1931 tot onderwerp namen, en bepaalden zo mede zowel de teneur als de praktische inhoud van enkele decennia binnenlandse geschiedschrijving. De Spaanse overheid mag weinig inhoudelijke richtlijnen hebben meegegeven aan zijn censoren, de paukenslagen van eigen propaganda die het *Dictamen* en de *Causa General* de facto waren, konden op ieder die niet doof was, de nodige uitwerking hebben.

Verder is duidelijk dat het Franco-regime veel meer dan dat van Mussolini, maar ook nog meer dan Hitler en de zijnen greep wilde hebben op de zeer recente geschiedenis van het land: toen het *Dictamen* verscheen had de start van de burgeroorlog nog slechts drie jaar daarvoor plaatsgevonden. Hier heeft meegespeeld dat Hitler via de stembus aan de macht was gekomen en aan Franco's regime niet slechts - zoals ook bij Mussolini - een staatsgreep ten grondslag lag maar ook een alles verwoestende burgeroorlog.

Ook Franco zelf bedreef met zijn toespraken en geschriften overheidspropaganda op het vlak van de geschiedenis. De directe invloed van diens historische analyses is echter bescheiden geweest; ook in de eerste decennia van zijn regime werden zijn toespraken en geschriften zelden in een historisch betoog geciteerd dan wel in een literatuurlijst vermeld. Zelfs zijn zeer vooraanstaande positie kon hem kennelijk geen plek bezorgen op de lijst van invloedrijke historische denkers.

Toch moet van zijn werken wel indirecte invloed zijn uitgegaan. In een dictatuur hebben de uitspraken van de opperste leider zelf nu eenmaal automatisch invloed op het publieke klimaat. In 1975 - het jaar van Franco's dood - verscheen in twee delen een nieuwe versie van de bloemlezing van zijn verspreide geschriften, de *Pensamiento político de Franco*.

De titels van een aantal van die geschriften geven goed inzicht in het historisch denken van de dictator (van de periode 1940-1960).¹⁷ De relevante titels:

- Het bloedbad van 1936 ('La hecatombe de 1936') 18 VII 1937
- De ontketening van het Volksfront ('El desenfreno del Frente Popular') X 1937
- Het communisme, een Mondiaal gevaar ('El comunismo, peligro Universal') XII 1938
- Overwinning van de spiritualiteit over het materialisme ('Victoria de la espiritualidad sobre el materialismo') 11 IX 1945
- Beweging en geen politieke partij ('Movimiento y no partido') 31 III 1949
- Creatieve poëzie van José Antonio ('Poesía creadora de José Antonio') 12 VI 1951
- De schade van de liberale democratie ('El daño de la democracia liberal') 17 V 1955
- De Kruistocht en de politieke krachten van de Natie ('La Cruzada y las fuerzas políticas de la Nación') 17 VII 1956
- Het voormalige politieke systeem hielp mensen met verdiensten in de vernieling ('El antiguo sistema político deshizo a los hombres de mérito') 13 VI 1958
- De Republiek verergerde al het kwaad ('La República acrecentó todos los malos') 31 XII 1959
- De opoffering van Calvo Sotelo en de Nationale Opstand ('El sacrificio de Calvo Sotelo y el Alzamiento Nacional') 13 VII 1960

Na 1960 nam het aantal toespraken dat een inkijk gaf in het historisch denken van de Caudillo flink af. Op 30 januari 1974 zou hij in een toespraak nog trouw betuigen aan degenen die gevallen waren voor de Kruistocht ('Lealtad con los caídos al servicio de la Cruzada'). Ook Franco's publieke testament dat kort voor zijn dood op 20 november 1975 gepubliceerd werd, voegde niet veel nieuws toe. Terugkijkend op zijn leven herhaalde hij nog eens dat hij Spanje verenigd, groot en vrij ('unida, grande y libre') had willen maken en elke Spanjaard sociale rechtvaardigheid en cultuur had willen bezorgen. Hij riep alle Spanjaarden op deze waarden te blijven nastreven.

3.2 De jaren vanaf 1965: historische propaganda en rivaliteit vanuit het buitenland

Zeker gedurende de eerste twintig jaar van zijn bestaan had het Franco-regime binnen het relatief geïsoleerde Spanje het monopolie op de reflectie op de roerige periode 1931-1939 weten te handhaven. Het had een forse greep op de eigen academici en de weinige geschriften die uit exil-landen als Mexico en Argentinië Spanje binnendrongen of met

17 Agustín del Río Cisneros (ed.), *Pensamiento político de Franco* (Madrid: Ediciones del Movimiento, 1975, 1^e editie), XXXVII- XLI.

behulp van stencilmachines binnenlands werden verspreid, konden relatief gemakkelijk worden afgedaan als Republikeinse of marxistische propaganda. Academisch werk van buitenlandse onderzoekers was vooral door de geringe tijdsspanne die sinds het einde van de burgeroorlog was verstreken, nog niet of nauwelijks beschikbaar.

Begin jaren zestig trad daarin, zoals we al in 2.4 zagen, een verandering op en begon vooral de Angelsaksische academische wereld zich te roeren met gedegen academische studies. Een ijverige ballingenuitgeverij in Parijs, Ruedo Ibérico, liet deze in de ogen van de Spaanse overheid vaak controversiële werken niet alleen terstond in het Spaans vertalen maar ging zich er ook op toeleggen deze publicaties illegaal te bezorgen bij de Spaanse lezer. Dat brengt ons bij de volgende vragen:

- Wat was de omvang en de aard van de uitdaging van Ruedo Ibérico aan het Franco-regime?
- Wat voor een reactie ontlokte deze uitdaging aan het Franco-regime?

Ruedo Ibérico was vanaf haar oprichting in 1961 tot 1977 in Parijs gevestigd, verhuisde in dat jaar naar Barcelona om daar in 1982 definitief met haar activiteiten te stoppen. Het uitgeefbedrijf was een initiatief van vijf Spaanse ballingen met uiteenlopende linkse antecedenten, die een klein startkapitaal bij elkaar hadden gebracht door de verkoop van persoonlijke bezittingen. De drijvende kracht achter Ruedo Ibérico was José Martínez Guerricabeitia, een lid van de anarchistische vakbond CNT, die als minderjarige aan Republikeinse zijde deel had genomen aan de strijd, na Franco's overwinning in een heropvoedingskamp terecht was gekomen en vervolgens in 1947 was uitgeweken naar Frankrijk. Daar had hij geschiedenis gestudeerd bij de hispanist Pierre Vilar en had hij zijn eerste uitgeefervaring opgedaan bij de Franse uitgeverij Hermann.¹⁸ Martínez publiceerde met zijn uitgeverij tussen 1965 en 1979 jaarlijks naast een tiental historische, politieke en literaire werken ook het kritische tijdschrift *Cuadernos de Ruedo Ibérico*. Vanaf de start wilde Ruedo Ibérico 'een wapen tegen het regime van Franco' zijn. De uitgeverij was duidelijk links angehaucht, maar wilde verder geheel onafhankelijk blijven, ook in financiële zin, en zich daarmee onderscheiden van andere linkse ballingenuitgeverijen die vaak een directe band hadden met politieke partijen of vakbonden.

Vanzelfsprekend boycotten Franco en de zijnen Ruedo Ibérico. Dat deden zij om te beginnen door haar boeken in Spanje te verbieden, waardoor de verkoop ervan - hoe succesvol die uiteindelijk soms ook was - altijd moeizaam en langzaam verliep en inkomsten voortdurend geruime tijd op zich lieten wachten, een groot nadeel voor een uitgeverij met weinig tot geen eigen kapitaal. Verder zette de Spaanse ambassade in Parijs met regelmaat de Franse overheid onder druk om stappen te ondernemen tegen een uitgeverij die voortdurend een bevriende natie zou beledigen. Die druk leverde niet

18 Francisco Carrasquer, 'José Martínez Guerricabeitia', <http://www.ruedoiberico.org/articulos/index.php?id=37>, zonder paginering.

veel op. Dat lag wel anders met de pogingen van de Spaanse geheime politie in het bedrijf te infiltreren. Dan ging het het Franco-regime er onder meer om te achterhalen welke Spanjaarden zich verborgen achter het door de uitgeverij vaak gebruikte pseudoniem 'Luís Ramírez'.¹⁹ De activiteiten van de geheim agenten leidden onder meer tot de onthulling van de naam van de auteur die tekende voor de door het regime verfoeide publicatie *Franco, Historia de un mesianismo* (1964): de in Spanje woonachtige activist, journalist en schrijver Luciano Rincón werd in 1971 door de Rechtbank voor Publieke Orde tot vier jaar cel veroordeeld.²⁰

Tot 1975-1976 liep een groot deel van de verkopen van Ruedo Ibérico via boekhandels in het zuiden van Frankrijk, in steden die dicht bij de Spaanse grens lagen of in Andorra, of via boekverkopers in de grote steden van Europa als Parijs, Brussel en Londen; de laatsten kregen vanaf het begin van de jaren zestig steeds meer klandizie van (rijkere) Spanjaarden. Ook was er een - niet specifiek aangeduid - goed functionerend illegaal invoerkanaal dat gerund werd door een voormalige agent van de Guardia Civil. Tenslotte maakte oprichter José Martínez gebruik van de afzetkanalen van de aanvankelijk alleen vanuit Mexico opererende maar in de loop van de jaren zestig ook in Catalonië actieve uitgeverij Grijalbo.²¹ In de zendingen van Grijalbo naar de vestiging in Barcelona liften nog wel eens wat boeken van Ruedo Ibérico mee en nog vaker prospectussen en folders van nieuw verschenen boeken.²²

Grijalbo zou overigens vanaf eind jaren zestig - toen in Spanje de legale markt voor historische literatuur verruimde en er geld te verdienen was - uitgroeien tot een concurrent van Ruedo Ibérico en en passant bekende auteurs als Hugh Thomas bij haar weggakpen. Toen Ruedo Ibérico zich uiteindelijk in 1977 zelf legaal in Barcelona vestigde, was de belangstelling van veel Spaanse lezers voor de turbulente periode tussen 1931 en 1939 al weer enigszins tanende. Bovendien merkte zij dat er in Spanje inmiddels vele andere uitgevers met een kritisch-historisch fonds actief waren.²³

In de periode tot 1975 was het vooral het contemporain-historische en politieke fonds van Ruedo Ibérico dat de ergernis van de Spaanse overheid wist op te wekken. Zo liet de belangrijke overheidsfunctionaris Ricardo de la Cierva zich in een overheidspublicatie over José Martínez ontvallen 'dat het meer dan bekend is dat hij een van de meest

19 Marianne Brull, 'Sobrevivir a contracorriente. Reflexiones sobre la administración de una empresa como Ruedo Ibérico', <http://www.ruedoiberico.org/articulos/index.php?id=63>, zonder paginering 'Se fundó para ser un arma contra el régimen de Franco'.

20 Jon Juaristi, 'Fallece el escritor Luciano Rincón', *El País*, 5 september 1993, https://elpais.com/diario/1993/09/05/cultura/747180007_850215.html, zonder paginering.

21 IISG, ARCH00859-40.

22 Zie ook Antoon De Baets, *Censorship of Historical Thought: A World Guide 1945-2000* (Westport, CT, and London: Greenwood Press, 2002, update 5 oktober 2019, onderdeel 'Spanje'). Ruedo-Ibérico-publicaties van Stanley Payne, Hugh Thomas en Herbert Southworth circuleerden illegaal in Spanje net als niet in Spanje publiceerbare boeken als Bernd Nellesens *Die Verbotene Revolution*.

23 IISG, ARCH00859-40.

partijdige en slechtst geïnformeerde personen op het vlak van de hedendaagse Spaanse geschiedenis is'.²⁴ Het bracht José Martínez in 1974 tot de verzuchting dat De la Cierva - inmiddels formeel verantwoordelijk voor de censuur - wel eens zou kunnen overwegen collega-uitgever Grijalbo toestemming te geven Hugh Thomas' bekende boek *The Spanish Civil War* in vertaling in Spanje te publiceren, enkel en alleen maar om illegale verkopen van de in 1962 als *La Guerra Civil Española* bij Ruedo Ibérico verschenen versie dwars te zitten - een toestemming die er overigens niet kwam.²⁵

Thomas' boek was een van de grootste cash cows van Ruedo Ibérico, samen met een aantal andere historische uitgaven, zoals Gerald Brenans in 1962 in vertaling verschenen *El laberinto español* en Herbert Southworths *El mito de la cruzada de Franco* uit 1963. Dat de verschillende edities van deze werken een flinke totaaloplage wisten te behalen, blijkt wel uit een brief van Martínez aan collega-uitgever Grijalbo uit 1962. Daarin meldde hij van een niet nader aangeduid werk een hele editie van ruim 3000 exemplaren te hebben weggezet via een kanaal in Andorra.

Vermeldenswaard vanwege de omzet en aandacht die zij genereerden, zijn verder Stanley Paynes in 1965 verschenen *Falange. Historia del fascismo español*, Maximiano García Venero's *La Falange en la guerra de España* (1967), *Antifalange* van Herbert Southworth dat in hetzelfde jaar verscheen en Paynes *Los militares y la política en la España contemporánea* uit 1968.

Al deze uitgaven, waarvan de titels deels voor zich spreken, lieten anders dan in bijvoorbeeld het *Dictamen* een multidimensioneel amalgaam aan oorzaken van de burgeroorlog zien, waarin die van sociale aard niet ontbraken. Ook kwamen thema's aan de orde die eveneens in de overheidspropaganda ontbraken, zoals de ideologische banden tussen het franquisme en het fascisme en de voortdurende pogingen van de Spaanse militairen om de in sociaaleconomisch opzicht links georiënteerde delen van de Falange te marginaliseren. Ook kwamen de bewuste auteurs met negatieve oordelen over het wezen en handelen van Franco en de zijnen.

Ruedo Ibérico had echter nog meer troeven in handen dan alleen haar boeken en de illegale verspreiding daarvan in Spanje. Ook haar tijdschrift *Cuadernos de Ruedo Ibérico* dat met enige regelmaat tussen 1965 en 1979 verscheen en de verzamelbundels *Horizonte Español*, die in 1966 en 1972 als supplement bij de *Cuadernos* het licht zagen, vonden binnenlands gretig aftrek. Beide publicaties zetten graag kanttekeningen bij de kernpunten van de ideologie van het regime en de wijze waarop Franco en de zijnen vanaf midden jaren zestig terugkeken op de periode 1931-1936. De besprekingen van meestal illegale publicaties en de kritische artikelen die in de *Cuadernos* verschenen, werden uit veiligheidsoverwegingen vaak niet ondertekend dan wel van een pseudoniem voorzien.

24 IISG, ARCH00859-834.

25 Ibidem.

Aflevering 1 van de *Cuadernos de Ruedo Ibérico* van juni/juli 1965 ging met de bespreking van Juan Triguero's *La generación de Fraga y su destino* meteen in de aanval.²⁶ In Triguero's werk stond het jaar 1956 centraal. Er heerste toen onrust op de Spaanse universiteiten en het werd, aldus de recensie, een aantal Falange-ideologen van het eerste uur als Dionisio Ridruejo duidelijk dat het regime niet meer op de inspiratie van intellectuelen zat te wachten doch definitief in handen was gevallen van opportunistische franquistes als de latere minister Manuel Fraga Iribarne en ambtenaren als Carlos Robles Piquer, in de jaren zestig de hoogste baas van de censuur en de propaganda van het regime. Ridruejo had het regime dan ook de rug toegekeerd, zo had Triguero's ongemakkelijke conclusie geluid.

In aflevering 4 van december 1965/januari 1966 kwam vervolgens Manuel Saizars *La mentalidad española y la democracia* aan de orde en hekelde de criticus de vaak door het regime uitgedragen opvatting dat de Iberische mens sui generis was en met zijn antirationalistische en nationalistische inslag en autoriteitsgevoeligheid niet geschikt was voor democratie.²⁷ De recensent voegde daar nog aan toe dat de openlijke sneren van het regime naar de corrupte democratieën van het Westen inmiddels wel voorbij waren, maar dat Minister Fraga Iribarne democratie ten onrechte nog steeds geschikter vond voor een land als Engeland dan voor Spanje zelf.

In het elfde *Cuadernos*-nummer van februari/maart 1967 werd in een artikel aandacht besteed aan het verschijnen, bij Ruedo Ibérico, van Maximiano García Venero's *Falange*. De deze keer niet anonieme recensent - uitgever José Martínez zelf was aan het woord - vatte in zijn artikel het toenmalige standpunt van het regime over de periode 1936-1939 kritisch samen in de zinsnede dat 'de burgeroorlog moest worden begraven, de Spanjaarden verenigd en dat het zaak was boven de strijdende partijen van toen te gaan staan'.²⁸

In zijn verwoording van het regimestandpunt bouwde Martínez voort op de analyse die een jaar eerder onder het pseudoniem Luís Ramírez in *Horizonte Español* was verschenen.²⁹

Ramírez had er in zijn artikel, waarin de diverse visies op de Spaanse Burgeroorlog centraal stonden, aan herinnerd dat het regime het in de afgelopen decennia altijd graag had doen voorkomen dat in 1939 iedereen onverdeeld blij was geweest met de afloop van de oorlog; Franco had immers een einde gemaakt aan de chaos en de anarchie van het Republikeinse regime en de rechtvaardigen hadden zo de oorlog gewonnen. Deze strijdvaardige toon, zo ging Ramírez verder, wilde het regime vanaf het begin

26 NN, 'Triguero, Juan La generación de Fraga y su destino', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 1 (juni/juli 1965), 5-16.

27 NN, 'Saizar, Manuel La mentalidad española y la democracia', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 4 (december 1965/januari 1966), 84-86.

28 José Martínez, 'Dos libros contradictorios, Maximiano García Venero, Falange' Herbert Southworth, Antifalange', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 11 (februari/maart 1967), 107-113. 'enterrar la guerra civil, reconciliar a los españoles, situarse por encima de los dos bandos'.

29 Luís Ramírez, 'Vision actual de la guerra civil', *Horizonte Español*, deel 1 (1966), 253-279.

van de jaren zestig achter zich laten. Het sprak in 1964 terugkijkend dan ook niet voor niets voortdurend over '25 jaar vrede' ('25 años de paz'). In dat kader had het volgens Ramírez ook bewust afgezien van grote militaire parades, zoals die wel hadden plaatsgevonden in 1939 en ook nog in de jaren vijftig. De staats-tv had in hetzelfde jaar 1964 de verschrikkingen van de periode 1936-1939 gepresenteerd met de invalshoek dat die in een oorlog nu eenmaal moeilijk te vermijden zijn.

Overigens was het volgens de auteur niet zo dat alle Spanjaarden zich door het regime in slaap hadden laten sussen. Ramírez haalde in dat kader het interview aan dat de abt van Montserrat in 1963 aan *Le Monde* had gegeven en waarin deze verklaarde dat 'waar geen vrijheid is, geen rechtvaardigheid kan bestaan en dat dat de situatie in Spanje is'. De abt had daar nog aan toegevoegd dat er geen sprake was van 25 jaar 'vrede', doch vooral van 25 jaar 'overwinning'. Ook deze analyse zal door het regime knarsentandend ontvangen zijn.

Ramírez bracht in zijn artikel ook nog de enquête over de burgeroorlog ter sprake die hij illegaal had laten afnemen onder enkele honderden Spanjaarden in Spanje zelf. Zijn algemene conclusie was dat Spanjaarden vanwege de vele mystificaties van het regime niet goed in staat waren op de burgeroorlog te reflecteren en dat het "us een urgente taak is om gerichte kennis over de burgeroorlog te verspreiden". Ramírez gooide de knuppel nog verder in het hoenderhok door enkele vragen te noemen die hij de geënquêteerden had voorgelegd en de reacties weer te geven die hij zoal ontvangen had. Zo meldden veel respondenten desgevraagd dat de burgeroorlog ook sociaaleconomische oorzaken had gehad - de rijken hadden hun privileges willen beschermen -, dat een deel van de priesters op handen van de Republiek was geweest, dat er in Spanje meer Italianen en Duitsers dan Russen waren geweest en dat er aan beide kanten wreedheden waren begaan doch dat die aan Nationale zijde gericht georganiseerd waren geweest en ook veel langer waren doorgegaan.³⁰

Niet minder onwelgevallig voor het regime waren de opmerkingen uit 1968 van opnieuw een anonymus dat op de illegale bestsellerlijsten van de Spaanse grensplaats Irún de historische werken van Thomas, Brennan en Jackson op een hogere plek prijken dan pornografie. Daar voegde hij/zij nog aan toe dat specialisten zich heus niet om de tuin hadden laten leiden door een recente publicatie van het Ministerie van Informatie met als 'creatieve' titel *Gerald Brennan en el laberinto*.³¹

Met enig genoegen besteedden de uitgevers van Ruedo Ibérico voorts eind 1970 aandacht aan het bibliografische werk van wie in hun ogen hun grootste plaaggeest was: medewerker van het Ministerie van Informatie Ricardo de la Cierva. Die stond in hun ogen symbool voor de franquist bij wie weliswaar nieuwe feiten te lezen waren, maar alleen omdat het regime die niet langer kon verbergen. De anonieme recensent deed

30 Ibidem, 253-279 'donde no hay libertad auténtica no hay justicia; y eso es lo que ocurre en España' en 'Quizá la tarea de una exacta divulgación histórica de la guerra civil sea entonces una tarea urgente'.

31 NN, 'León, Sergio, Los últimos traidores. Anotaciones críticas a dos libros recientes sobre la guerra civil', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 20/21 (augustus/november 1968), 179-191.

dan ook bewust een poging tot karaktermoord op De la Cierva en diens medewerkers door met genoeg de titel van Southworths jongste, bij Ruedo Ibérico verschenen, boek te citeren: *Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores*.³² Ongetwijfeld tot ongenoegen van het regime lieten de *Cuadernos de Ruedo Ibérico* geen middel onbeproefd om de dictator en de zijnen voor een breder publiek weg te zetten als opportunisten die op een huichelachtige wijze met de geschiedenis omgingen.

Het Boletín de Orientación Bibliográfica

Geconfronteerd met het linkse tegengeluid van uitgeverijen als Ruedo Ibérico - het regime sprak overigens liever van linkse propaganda - nam het Ministerie van Informatie, zoals we al in 1.2 zagen, verschillende initiatieven. Eén ervan was het oprichten, binnen de poorten van het Ministerie, van een speciale historische afdeling, die onderzoek moest gaan doen naar thema's uit de periode 1931-1936 en vooral de Spaanse Burgeroorlog en met haar publicaties het brede publiek moest bedienen en beïnvloeden.

Dat grote lezerspubliek was duidelijk niet de doelgroep van het *Boletín de Información Bibliográfica* (*Tijdschrift voor Bibliografische Oriëntatie*), waarmee het Ministerie van Informatie in 1963 startte. Dat tijdschrift dat geleid werd door de eerder genoemde Ricardo de la Cierva, had bewust een besloten circulatie onder de hoogste regeringsambtenaren. Het was er enerzijds op gericht de rijen ideologisch gesloten te houden, opdat de overheid zoveel mogelijk met één mond zou spreken, maar had anderzijds ook het doel een frisse wind binnen te laten, om aldus de positie van het regime te versterken.³³

Het *Boletín* was, zoals te verwachten viel, bovenmatig geïnteresseerd in de uitgaven van Ruedo Ibérico. Van de 130 titels die tussen 1961 en 1982 bij deze uitgeverij verschenen, werden er 35 in het *Boletín* besproken.³⁴ Buitenlandse historische auteurs wie een bespreking ten deel viel, deelde men in twee groepen in. De eersten waren diegenen die te goeder trouw waren doch zich bij de beoordeling van bepaalde feiten en ontwikkelingen enigszins vergist hadden; voor hen waren er naast kritiek vaak ook lofuitingen. De tweede groep bestond uit auteurs die zich lieten leiden door eigenbelang en zelfs haat en daarom een forse afwijzing verdienden.³⁵

Voor de redactie en de recensenten van het *Boletín* bleef verder de bottomline dat contemporaine geschiedschrijving dienstbaar moest zijn aan de legitimatie van het Franco-regime. Door de pagina's heen was de vrees voelbaar dat het regime de greep op de geschiedschrijving zou verliezen. In dat licht is het begrijpelijk dat Southworths

32 NN, 'Southworth, H.R., Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 28/29 (december 1970/maart 1971), 19-45. 'Zij die bang zijn voor boeken: Ricardo de la Cierva en zijn medewerkers'.

33 Aranzazu Sarria Buil, 'El Boletín de Orientación Bibliográfica del Ministerio de Información y Turismo y la editorial Ruedo Ibérico', *Dialnet-ElBoletinDeOrientacionBibliograficaDelMinisterioDe-1069971%20(4).pdf*, 250-251.

34 Ibidem, 233.

35 Ibidem, 234-235.

publicatie *El mito de la cruzada de Franco* (1963) zeer kritisch onthaald werd en dat de schrijver zonder meer werd weggezet als 'onbekwaam'. Southworth had namelijk afbreuk gedaan aan de altijd door het regime uitgedragen stelling dat Franco in opstand was gekomen om een concreet dreigende communistische revolutie te voorkomen.³⁶ Omgekeerd was er binnen het *Boletín* volop lof als er vanuit linkse hoek, bijvoorbeeld uit de hoek van de anarchisten, het geluid kwam dat zij het machtsstreven van de communisten hadden onderschat.

Uiteraard behoorden de censoren van het Ministerie van Informatie tot de reguliere ontvangers van het blad. De beoordeling die het *Boletín* gaf van concrete in het buitenland verschenen, maar vooralsnog in Spanje verboden, werken waren dan ook meteen een gerichte fingerwijzing voor de censuur, mocht een uitgever ertoe overgaan de betrokken publicatie aan te bieden voor de Spaanse binnenlandse markt.

De Editora Nacional

Een ander instrument dat de Spaanse overheid ten dienste stond om haar ideologische tegenstrevers van repliek te dienen was de Staatsuitgeverij ('Editora Nacional'). Deze was al tijdens de burgeroorlog in de Nationale zone opgericht en zou voortbestaan tot in de eerste jaren van de socialistische regeringen van de jaren tachtig. De initiatiefnemers waren falangistische intellectuelen als Pedro Laín Entralgo en het doel was culturele en politiek georiënteerde publicaties het licht te doen zien die de ideeën, waarden en normen van het Franco-kamp konden uitdragen.

In de eerste decennia van haar bestaan verschenen dan ook de nodige werken waarin Franco's visie op de burgeroorlog centraal stond, de ideologie van de Falange-beweging werd toegelicht en de risico's van het communisme en de vrijmetselarij aan de kaak werden gesteld, dan wel meer in het algemeen een enigszins chauvinistische visie op de Spaanse geschiedenis werd uitgedragen. Denk hierbij aan werken met voor zichzelf sprekende titels als *Doctrina e historia de la revolución nacional española* uit 1939 - een niet gesigneerd werk dat benadrukte dat Franco met het Falangisme in Spanje een heuse nationale revolutie was gestart -, het in 1956 van de hand van Eduardo Comín Colomer verschenen *Lo que España debe a la masonería* (Wat Spanje te danken heeft aan de vrijmetselarij) en *25 Años de paz española* uit 1964, een bloemlezing uit de politieke geschriften van Francisco Franco.

Had de Staatsuitgeverij tot halverwege de jaren zestig als non-profit-uitgeverij een centrale positie ingenomen in de Spaanse uitgeverwereld, rond 1970 was zij nog slechts een van de vele uitgeverijen die Spanje rijk was. Daaronder bevonden zich overigens nog wel enkele regeringsgezinde Opus Dei-bedrijven als Rialp, Dopesa en Salvat.³⁷

³⁶ Ibidem, 236.

³⁷ Edouard de Blaye, *Franco and the politics of Spain* (Middlesex: Penguin Books, 1976), 448.

Prominente franquisten als Ricardo de la Cierva zagen de Staatsuitgeverij graag weer een vooraanstaande positie in de uitgeverijwereld innemen, vergelijkbaar met die van de begindagen van het regime. In dit kader is de brief interessant die De la Cierva op 29 juni 1971 aan Minister van Informatie Alfredo Sánchez Bella schreef, aan de vooravond van zijn benoeming tot directeur van de Staatsuitgeverij - een post die hij zou behouden tot de tweede helft van 1973.³⁸ Hij pleitte ervoor de Staatsuitgeverij te vernieuwen en weer Spanjes beste werk te laten uitgeven; er moest een einde komen aan de soms wel erg platvloerse ('vulgar') publicaties van de uitgeverij. Van een dergelijke maatregel zou, aldus De la Cierva, veel meer regeringsinvloed op het ontwikkelde Spaanse (én buitenlandse) publiek uitgaan dan van de bestaande overheidsaanpak die vooral negatief gericht was en alleen maar een dam wilde opwerpen tegen onwelgevallige publicaties.

De la Cierva was naar eigen zeggen een trouwe aanhanger van het regime, maar wilde flinke vraagtekens plaatsen bij de voorstellen en werkwijze van de zittende regering. De Staatsuitgeverij zou, zo ging hij verder, onder meer haar voordeel kunnen doen met de publicaties die De la Cierva samen met andere ambtenaren en veel medestanders aan het voorbereiden was binnen de afdeling van het Ministerie van Informatie die zich bezighield met onderzoek naar de burgeroorlog. Volgens De la Cierva was Spanje overigens in een totale culturele oorlog verwickeld ('plena guerra cultural'); de binnenlandse vijanden ('enemigos') waren inhoudelijk weinig indrukwekkend maar hadden met hun vele publicaties wel een forse invloed op de massa's. De la Cierva hoefde naar eigen zeggen overigens niet zelf de nieuwe directeur van de Staatsuitgeverij te worden - en noemde hoge ambtenaar Joaquín de Entreambasaguas een zeer geschikte kandidaat. De la Cierva was zich ervan bewust, zo ging hij verder, dat admiraal Carrero Blanco - toen de tweede man van het regime - hem als een gevaarlijke liberaal zag en wilde in dat licht graag kwijt 'dat hij een liberaal zou blijven maar zeker geen gevaarlijke'.³⁹

Na De la Cierva's uiteindelijke benoeming - Carrero Blanco had die kennelijk niet willen of kunnen tegenhouden - zou De la Cierva voortvarend aan de slag gaan door natiebreed een oproep te plaatsen voor nieuwe boekprojecten met historische onderwerpen die de Staatsuitgeverij tot dan toe zou hebben laten liggen. Zo zei hij op zoek te zijn naar manuscripten over de interne en externe propaganda van de links-revolutionaire bewegingen, de deelname, individueel of in collectief verband, van Spanjaarden aan de Tweede Wereldoorlog, de culturele bijdragen van de Spaanse ballingen, de oorsprong van de christendemocratie en de ontwikkeling van het Spaanse systeem van politieke vertegenwoordiging in de periode 1937-1971.⁴⁰

38 AGA 3(107)42.08822,01 Een curieus detail is dat deze brief zich in het AGA-archief in een map van de Verbindingsafdeling bevindt die volgens de catalogus officieel gesloten is tot 2026, maar in de praktijk gewoon kon worden opgevraagd.

39 "soy un servidor leal de este Régimen de Franco; pero tengo profundas reservas sobre los propósitos y los métodos de este Gobierno'que sigo siendo liberal (y es verdad) aunque menos peligrosísimo".

40 AGA 3(107)42.08822,01.

De la Cierva's brief van 29 juni 1971 maakte duidelijk dat er aan het begin van de jaren zeventig binnen het regime grote meningsverschillen waren over de op het vlak van de propaganda te volgen koers en dat bij sommige franquistes het besef leefde dat het lezende publiek zich inmiddels meer oriënteerde op andere uitgeverijen dan die welke door het regime werden aangestuurd.

Na het verscheiden van Franco in 1975 is de Staatsuitgeverij zich steeds meer exclusief gaan richten op het aanbieden - tegen een aantrekkelijke prijs - van romans en poëzie van goede kwaliteit. De socialistische regeringen die na 1982 aan de macht kwamen en weinig warme gevoelens koesterden voor een uitgeverij die zo lang de spreekbuis van het regime was geweest, kregen bij voorstellen voor opheffing snel steun van de grote commerciële uitgeverijen. Die raakten graag een concurrent kwijt.⁴¹

Fundación Nacional Francisco Franco

De Nationale Stichting Francisco Franco (FNFF) werd kort na Franco's overlijden in 1976 door, naar eigen zeggen, 226 oprichters opgericht en bestaat tot op de dag van vandaag. Het gaat - aldus de website van de Stichting in 2016 - om een culturele instelling met een eigen rechtspersoonlijkheid die zich verre wil houden van politieke of partijpolitieke doelstellingen en die als voornaamste doel heeft het geven van bekendheid aan Francisco Franco en diens werk.⁴² Daartoe verzorgt de Stichting met subsidie van de Spaanse overheid publicaties, organiseert zij conferenties, beheert zij Franco's persoonlijke archief met ruim 30.000 documenten en trekt zij 'gedocumenteerd en objectief ten strijde tegen de vele leugens en halve waarheden'.⁴³

Tot op de dag van vandaag houdt de Stichting niet alleen minutieus in de gaten hoe er over Franco geschreven wordt in pers en wetenschappelijke literatuur, maar draagt zij ook actief de visie van de oud-dictator en diens (meest) conservatieve medestanders op de periode 1931-1939 uit. De Stichting en haar activiteiten hebben regelmatig ter discussie gestaan. Zo legden progressieve Spaanse politici in 2002 premier José María Aznar de vraag voor of een particuliere stichting met een zo geprononceerde doelstelling wel de beschikking hoorde te krijgen over publieke middelen. Ook vroeg men zich af of het wel juist was dat het archief van een voormalig staatshoofd zich niet in publieke handen bevindt doch in het bezit is van particulieren; die kunnen zo immers besluiten welke delen ervan wel en welke niet voor onderzoekers en andere belangstellenden inzichtelijk zijn en eventueel controversiële stukken laten verdwijnen. In 2017 brak in dit kader in Spanje nog een politiek schandaal uit, toen duidelijk werd dat de toenmalige rechtsgeoriënteerde regering delen van het archief van Franco die nog in publieke archieven berustten, recentelijk had laten onderbrengen in het particuliere archief van

41 <https://elmadriddefranco.wordpress.com/2014/06/30/la-sede-de-editora-nacional-la-literatura-al-servicio-del-estado-1939/>.

42 <http://www.fnff.es/>.

43 <http://www.fnff.es/> '...sale constantemente al paso, de forma documentada y objetiva, de tanta mentira y distorsión de la verdad'.

de Stichting. In datzelfde jaar tekenden 200.000 Spanjaarden een petitie aan de regering om een einde te maken aan de werkzaamheden van de Stichting.⁴⁴

De relatief kleine Stichting en haar activiteiten zijn natuurlijk niet te vergelijken met het propagandistische apparaat dat het Franco-regime nog in zijn laatste jaren ter beschikking stond. De visies op Republiek, burgeroorlog en Franco-regime die de Stichting tot op de dag van vandaag uitdraagt, zijn tegelijk mede daarom interessant, omdat het Franco-regime in zijn laatste jaren geen omvattende visie op de periode 1931-1939 meer uitdroeg en juist de Stichting voor de franquistische visie op de geschiedschrijving zegt te staan.

Een vergelijking tussen wat de Stichting nu te berde brengt en de inhoud van bijvoorbeeld de *Causa General* maakt overigens duidelijk dat ook voor de (voormalige) aanhangers van Franco en zijn regime de tijd niet heeft stilgestaan. Zo wordt nu onomwonden over het bestaan van een burgeroorlog of broederstrijd (‘guerra civil’ of ‘lucha fratricida’) gesproken. Bovendien maakt het enkele verloop van de tijd het de FNFF nu mogelijk te wijzen op de grote verdienste van het Franco-regime op economisch gebied, die ook de basis zouden hebben gelegd voor het Spaanse economische wonder (‘milagro español’) van de jaren negentig.⁴⁵

Op de website van de Stichting is vooral het werk van de veelschrijvende academicus Luis Pío Moa Rodríguez prominent aanwezig. Zo bevat deze een niet nader gedateerde notitie met de titel: ‘Wat stopte er nu en wat begon op 1 april 1939?’⁴⁶ Pío Moa betoogt daarin dat een conglomeraat van separatisten, stalinisten, anarchisten, marxisten, totalitaristen en racisten op 1 april 1939 - de dag van Franco’s overwinning - definitief werd opgedoekt. Dat betekende overigens niet, aldus dezelfde Pío Moa, dat die dag ook een overwinning van de democratie had gebracht. Het ging in de Spaanse Burgeroorlog ook helemaal niet om democratie want die was het land al eerder kwijtgeraakt, eerst door de linkse opstand van 1934 in Asturië en daarna definitief door de overwinning van het Volksfront in 1936 en het gewelddadige revolutionaire proces dat er op volgde. Het ging de Nationalen dan ook om het overleven van de Spaanse natie. Aan het begin van de jaren veertig, zo ging Pío Moa door, probeerde het communisme nog een keer aan de macht te komen, namelijk door de Maquís - guerrilla-eenheden die opereerden vanuit de Franse Pyreneeën - invallen in Spanje te laten plegen. Na de Tweede Wereldoorlog hadden Moskou en de Geallieerden vervolgens een poging gedaan Spanje met een internationaal isolement uit te hongeren. Tevergeefs: Franco had hen de voet dwarsgezet.⁴⁷

In een ander artikel op de website wordt met instemming een artikel uit 1937 van de liberale historicus Gregorio Marañón aangehaald. Deze was onder de titel ‘Liberalismo

44 Network of Concerned Historians, *Annual Report 2017* (<http://www.concernedhistorians.org/ar/17.pdf>), 112.

45 <http://www.fnff.es/>.

46 <http://www.fnff.es/> ‘Qué terminó y qué empezó el 1 de abril de 1939’.

47 <http://www.fnff.es/>.

y Comunismo' immers bijzonder kritisch geweest over het Spaanse liberalisme van de jaren dertig: 'De Spaanse liberaal paarde aan wat alle liberalen ter wereld aankleeft, namelijk kleurenblindheid die maakt dat men wel het zwarte antiliberalisme ziet maar niet het rode, ook nog de oude traditie van het antiklerikalisme'.⁴⁸

De site van de Stichting geeft in 2016 onder de kop "ronología de la II República" ook een niet-gedateerd en evenmin ondertekend overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen van de periode 1931-1936. De gepresenteerde feiten moeten in eerste instantie een bodem leggen onder de zojuist verwoorde visies. Het overzicht besteedt eerst veel aandacht aan de pogingen van Republikeinen als Manuel Azaña om het leger onder controle te brengen en in het nauw te drijven. Vervolgens krijgen aanvallen op de religie en de kerk een centrale plek net als de voortdurend opduikende opstandjes van allerlei anarchistische groeperingen. Natuurlijk kan de revolutie die anarchisten en socialistische vakbonden in 1934 in Asturië ontketenden, niet ontbreken. Franco wist die revolutie, zo maakt het overzicht tegelijk duidelijk, efficiënt de kop in te drukken.

De latere Caudillo bood in het voorjaar van 1936 de regering ook aan de wanorde te beteugelen die ontstaan was na de overwinning van het Volksfront; die hulp werd echter afgeslagen. Met deze laatste opmerking geeft het overzicht even de indruk Franco als verdediger van de liberale rechtsorde te zien. Die indruk slaat de epiloog van het overzicht snel de bodem in. Die stelt onomwonden dat de politici van de Republiek opportunisten waren die eerder trouw de monarchie en de dictatuur van generaal Miguel Primo de Rivera hadden gediend en eenmaal vanaf 1931 zelf aan de macht alleen maar elkaar de loef hadden willen afsteken. Daarkon geen fatsoenlijke staatsvorm uit kunnen voortkomen.⁴⁹

Dat het de franquisten van de Stichting er niet alleen om gaat Franco te laten voortleven als de man die Spanje bevrijdde van het geweld en het land uiteindelijk ook economische voorspoed bracht, maar dat zij ook een triomf in de Historikerstreit om het wezen en het doel van de Spaanse Burgeroorlog nastreven, blijkt wel uit een ander artikel dat prominent op de website van de FNFF prijkt. Auteur Jaime Alonso haalt in zijn artikel 'De clown van de geschiedenis' de Engelse historicus Anthony Beevor aan die tot de constatering komt dat Spanje het enige land is waar de overwonnenen van de oorlog de geschiedenis hebben geschreven, en niet de overwinnaars.⁵⁰ Degene die de geschiedschrijving in de ogen van Alonso het meest gemanipuleerd heeft, is historicus Angel Viñas. Deze immorele clown van een gedegeneerde democratie, zo gaat Alonso verder, heeft immers zomaar ontdekt wat niemand eerder aan het daglicht heeft gebracht, namelijk dat Franco corrupt zou zijn geweest en gedurende zijn loopbaan een fortuin zou

48 'Liberalismo y Comunismo', <http://www.fnff.es/>. 'El liberal español unía al defecto común a todos los liberales del mundo, a saber, una ceguera de colores que sólo le permitía ver el antiliberalismo negro pero no el rojo: la vieja tradición anticlerical'.

49 'Cronología de la II República', <http://www.fnff.es/>.

50 'El bufón de la historia', <http://www.fnff.es/>. 'España es el único caso donde los derrotados de la guerra escribieron la historia y no los vencedores'.

hebben vergaard. Met deze en dergelijke benamingen en formuleringen lijkt een cirkel zich te sluiten en zijn we weer terug bij de toon van de overheidspropaganda zoals die begin jaren veertig naar voren kwam in overheidspublicaties als de *Causa General*.

Overzien we het geheel van de periode 1960-1975, dan valt op dat de ideologische uitdaging aan het regime fors is geweest en dat het regime zich lang strijdbaar heeft opgesteld, om vervolgens ergens aan het begin van de jaren zeventig definitief de greep op de situatie kwijt te raken; interne meningsverschillen maakten een duidelijke lijn niet meer mogelijk.

3.3 Conclusies

Eerst richtten we de blik op de belangrijkste propagandistische werken die het regime in de periode 1940-1965 op het vlak van de contemporaine geschiedenis het licht liet zien; ook keken we naar de impulsen die vanuit deze publicaties uitgingen op de Spaanse historische literatuur. Het Franco-regime, zo bleek, gaf hoge prioriteit aan historische propaganda over de periode 1931-1939. Al in 1939 publiceerde het het *Dictamen* en in 1943 zag de *Causa General* het licht. Beide publicaties werden in de eerste twee decennia van het nieuwe regime veelvuldig door Spaanse historici geciteerd en introduceerden een visie op de meest contemporaine periode van de Spaanse geschiedenis die lang zou beklijven: historische geschriften moesten een rechtvaardiging geven voor de strijd van Franco en de vestiging van diens regime en aanwijzen wie in de periode 1931-1939 fout en wie goed was.

Het *Dictamen* wilde aantonen dat het Republikeinse regime dat op 18 juli 1936 aan de macht was, zijn macht op illegale wijze had verkregen en bovendien illegaal opereerde. Het introduceerde in de Spaanse geschiedschrijving de these van de door het Volksfront gestolen verkiezingen van februari 1936 en agendeerde historische thema's die een lang leven zouden leiden als de moord op Calvo Sotelo en de illegale bewapening van het volk in de julidagen van 1936.

De *Causa General* concentreerde zich meer op de duistere en gewelddadige politieke en maatschappelijke krachten die achter het Republikeinse regime schuil gingen en noemde dan vooral het internationale marxisme en de vrijmetselaars.

Het Franco-regime was zich ervan bewust dat beide geschriften ook de nodige indruk moesten maken op de westerse democratische landen. In het *Dictamen* heette het dat het Republikeinse regime dat Franco terzijde had geschoven, al zelf de eigen liberaal-democratische grondbeginselen had afgezworen; de schrijvers lieten vervolgens enige ruimte voor de indruk dat Franco die beginselen weer in ere wilde herstellen. De *Causa General* was er stelliger over dat in Spanje nooit een liberale democratie bestaan had, met de impliciete stellingname dat het verre van democratische Franco-regime in dezen dus ook niets verweten kon worden.

De *Causa General* zette bovendien de persoon en de verdiensten van Falange-leider José Antonio op de historische kaart. Hier was sprake van een historische mythe die een aantal jaren binnen de boezem van het regime had moeten rijpen. Die mythe vond overigens aansluiting bij de politieke gevoelens van een groep falangisten van het eerste uur die een belangrijk deel uitmaakten van Franco's Beweging. Tegelijk betrachtte het regime met José Antonio de nodige voorzichtigheid; voorkomen moest worden dat Franco te gemakkelijk vereenzelvigd kon worden met de grote fascistische regimes van het Europa van de jaren dertig en de eerste helft van de jaren veertig.

Op de politieke toespraken en geschriften waarin de Caudillo terugkeek op de recente Spaanse geschiedenis, werd door de Spaanse historici nauwelijks gereflecteerd. Wel oefenden deze een indirecte invloed uit op de publieke opinie.

Vervolgens was er aandacht voor het ideologisch tegenwicht tegen de Franco-propaganda dat vanaf het begin van de jaren zestig uitging van ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico in Parijs. Ook kwam aan de orde hoe het regime en organisaties die aan Franco en de zijnen geaffilieerd waren, hierop inhoudelijk reageerden.

De ideologische uitdaging van de in Parijs gevestigde ballingenuitgeverij was groot. Zij wist de fine fleur van de Angelsaksische contemporain-historische hispanisten aan zich te binden en slaagde er bovendien in hun in het Spaans vertaalde werken in relatief grote oplagen illegaal Spanje binnen te smokkelen. Datzelfde lukte ook met haar tijdschrift *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, waarin ongezouten kritiek werd geleverd op het weinig liberale karakter van het Franco-regime en waarin net als in de historische publicaties aandacht werd gevraagd voor historische thema's uit de periode 1931-1939 die het Franco-regime tot dan toe uit de weg was gegaan. De intellectuelen die zich met het Franco-regime verbonden hadden, werden door Ruedo Ibérico graag weggezet als bibliografische angsthazen.

Het regime sloeg niet alleen terug door de geheime politie tegen Ruedo Ibérico in stelling te brengen en de uitgever van Ruedo Ibérico expliciet historiografische incompetentie te verwijten. Vanaf het begin van de jaren zestig pakte het de ideologische handschoen daadwerkelijk op, in de eerste plaats door zijn hoger opgeleide functionarissen met een bibliografische publicatie inhoudelijk op de hoogte te houden van en te instrueren over illegaal in het land circulerende buitenlandse publicaties. Verder ging het zelf historische publicaties voorbereiden en probeerde het via de Staatsuitgeverij ook het grote publiek in directe zin te beïnvloeden.

De triomfalistisch-historische visie die het regime gedurende de eerste twee decennia van zijn bestaan over de periode 1931(1936)-1939 had uitgedragen, liet het bovendien bij gelegenheid van de viering van '25 jaar vrede' in 1964 achter zich. Het Franco-regime zocht zijn fundament voortaan minder in een burgeroorlog die met een overwinning was afgesloten, en meer in de sociaaleconomische vooruitgang die het Spanje had weten te brengen, zo stelde een aantal auteurs. In dat licht wilde het regime de burgeroorlog

liever achter zich laten en had het vooral de wens boven de destijds met elkaar strijdende partijen gaan staan.

Deze stellingname bleek begin jaren zeventig meer een bezweringsformule voor de diverse binnen het Franco-regime samenwerkende groeperingen dan een visie die door Franco's aanhangers breed gedeeld werd. In die jaren namen de spanningen binnen het regime namelijk fors toe en naast uiteenlopende visies op de toekomst van het dictatoriale regime gingen ook divergerende opvattingen over de recente contemporaine geschiedenis een rol spelen.

De meningen van de conservatieve bunker van de eerste helft van de jaren zeventig vonden na 1975 onderdak bij de particuliere Fundación Nacional Francisco Franco die zich tot ver in de 21^e eeuw sterk bleef maken voor een geschiedschrijving over de periode 1931-1939 die haar wortels in de franquistische propaganda van de eerste twee decennia van het Franco-regime nooit echt verloochende.

HOOFDSTUK 4

CENSUUR VAN HISTORISCH WERK: ALGEMENE AANPAK

4.1 Rekrutering van deskundige censoren

Het censureren van historisch werk vereist zowel historische kennis als historisch inzicht. Feiten doen ertoe, maar niet minder oorzakelijke verbanden en oordelen. Wie als censor de weg moest zoeken in de vaak lijvige contemporain-historische werken die vooral vanaf de tweede helft van de jaren zestig ter beoordeling werden aangeboden, moest dus ook zelf de nodige bagage meebrengen en bij voorkeur op historisch terrein over een academisch niveau beschikken. In dat kader gaat de aandacht nu uit naar die censoren die zich vanaf eind jaren zestig een oordeel moesten vormen over eigentijds-historische publicaties:

- Wie waren de censoren die zich vanaf de tweede helft van de jaren zestig met contemporain-historisch werk bezighielden en wat was hun professionele achtergrond?

In de dossiers over contemporain-historisch werk in het Archivo General de la Administración (AGA) dook tot het eind van de jaren zestig een grote diversiteit aan censoren op, die stevast vrijwel uitsluitend met hun nummer werden aangeduid: 'Lector 4', 'Lector 29' et cetera. Vanaf 1969 tot ver in 1974 kwam echter regelmatig een koningskoppel op de proppen: Lector 6 Luis Martos Lalanne en Lector 13 Francisco Castrillo Maceres. We kwamen beiden ook al tegen in 1.6. Martos had vrijwel altijd dienst; Castrillo schoof aan wanneer een moeilijke knoop moest worden doorgehakt, bijvoorbeeld wanneer de censuur een beoordeling moest geven van gerenommeerde en in alle vrijheid geschreven buitenlandse publicaties.

Wie waren deze twee spilfiguren? Castrillo was al in de eerste helft van de jaren zestig als lector actief. Als academisch opgeleid jurist kreeg hij na de invoering van de Wet Fraga van 1966 de rol van juridisch geweten van de Sectie ter Ordening van de Uitgeverij. Ook ging hij, zoals we in 1.2 zagen, optreden als hoofd van de Verbindingsafdeling van het Ministerie van Informatie. Castrillo maakte deel uit van het leger, met de relatief hoge rang van Divisie-Generaal ('General de División').¹ Bovendien was hij historisch publicist. Ook lector Martos was Divisie-Generaal.² Verder had hij volgens een interne notitie van 8 juni 1971 ook een, niet nader aangeduide, academische studie afgerond. De historisch-academische belangstelling en kennis van zowel Martos als Castrillo is overigens evident: in diverse censuurdossiers zijn kopieën te vinden van boekbesprekingen in het gerenommeerde CSIC-tijdschrift *Hispania*. Vaak ging het dan om recensies van in het buitenland verschenen boeken.

Martos en Castrillo maakten deel uit van de vaste groep van ongeveer 25 censoren die zich begin jaren zeventig dagelijks op het ministerie beschikbaar hielden voor het

1 <http://militaresescritores.com/index.php/listado-de-asociados/29-asociados-c/186-castrillo-mazeres-francisco.html>.

2 <https://forum.paradoxplaza.com/forum/index.php?threads/generales-del-ej%C3%A9rcito-nacionalista-propuesta-inicial.66006/>.

beoordelen van publicaties en, zoals in 1.6 bleek, op hoogtijdagen met veel ‘aanbod’ geassisteerd werden door beleidsmatig en administratief personeel van velerlei aard.³ In de ‘historische’ dossiers zitten dan ook regelmatig bijdragen van andere deskundigen met een militaire achtergrond als Ramón en Jesús Salas Larrazábal en van medewerkers van het Ministerie van Informatie als Ricardo de la Cierva.

Aldus wordt het patroon zichtbaar dat de beoordeling van contemporain-historische werken gedurende de laatste zes jaren van het Franco-regime vooral in handen lag van censoren met een militaire achtergrond. Dat is te meer opmerkelijk daar de Wet Fraga van 1966 de militaire censuur juist had afgeschaft. Wellicht gold voor het leger hier het *quid pro quo*: een grote rol in de praktijk als compensatie voor het verdwijnen van de formele positie.

4.2 Een historisch-censorieel complex?

We zagen al dat Spaanse historici optraden als censor bij het beoordelen van het werk van mede-historici. In deze paragraaf nemen we de activiteiten van de historici-censoren nader onder de loep:

- In welke mate en langs welke weg waren Spaanse historici betrokken bij het censureren van het werk van binnen- en buitenlandse historici en kan hier gesproken worden van een omvangrijke structurele bemoeienis?
- In hoeverre besteedden zij daarbij bijzondere aandacht aan de publicaties van regime-kritische publicaties uit het buitenland?
- In welke mate deden zij moeite dan wel slaagden zij erin bij hun censurerende activiteiten historisch-professionele beoordelingen en beoordelingen van meer politieke aard van elkaar gescheiden te houden?
- In hoeverre was het bij auteurs en uitgevers bekend dat professionele historici werden ingezet bij het werk van de censuur?

Professionele historici als Ricardo de La Cierva en de broers Salas Larrazábal doken niet alleen in de censuurarchieven regelmatig op. Zij schreven net als hoogleraar contemporaine geschiedenis Vicente Palacio Atard ook met enige regelmaat - vaak anonieme - recensies van het werk van collega-historici in het *Boletín de Información Bibliográfico*.⁴ Dat tijdschrift kon zo uitgroeien tot het geheime intellectueel-historische geweten van de censuur.

Dat historicus De la Cierva mede-historici met overtuiging dwars zat - en daarin niet alleen stond - bleek al uit de in 3.2 aangehaalde brief van 29 juni 1971 aan Minister van

3 Francisco Rojas Claros, *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España* (Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2013), 52-55.

4 Interview met de weduwe en de dochter van R. de la Cierva, 17 oktober 2016.

Informatie Alfredo Sánchez Bella.⁵ Sprekend over vijanden ('enemigos') die naar zijn mening weinig gezag hadden maar wel de massa beïnvloedden, doelde hij vooral op de binnenlands actieve auteurs van het progressief-politieke tijdschrift *Cuadernos para el Diálogo*. Gelukkig kon hij, zo ging hij verder, in zijn strijd te allen tijde rekenen op informele medestanders als historicus - en kolonel in het leger - José Manuel Martínez Bande en de al genoemde historici Ramón Salas Larrazábal en Vicente Palacio Atard. Aan deze groep censurerende geschiedkundigen kunnen we de historici die in 1939-1940 de zuiveringen onder hun collega's verzorgden en de hoogleraren geschiedenis Florentino Pérez Embid en Jaime Delgado Martín die in een later stadium optraden, nog toevoegen.

De laatste raakte overigens niet pas bij het censureren betrokken, toen hij begin jaren zeventig Directeur-generaal op het Ministerie van Informatie werd. Hoogleraar geschiedenis Miguel Artola vertelde in een interview dat Delgado gedurende vier jaren had 'meegekeken' over de schouders van mede-hoogleraar Carlos Seco Serrano, toen de laatste in de periode 1958-1962 bezig was met het manuscript voor zijn magnum opus *Gran Historia general de los pueblos hispanos, tomo VI Epoca contemporánea*.⁶ Overigens bleek na enig doorvragen dat Seco Serrano al zijn concept-teksten met regelmaat aan Delgado had moeten voorleggen.

Dat vooral buitenlanders die zich over de geschiedenis van Spanje bogen, door Spaanse collega-historici in de gaten moesten worden gehouden, komt naar voren in een redactioneel commentaar in een aflevering van het *Boletín* van december 1974. Jesús Salas herinnert er daar aan dat buitenlandse historici als Gabriel Jackson vaak de stelling betrekken dat de Spaanse historici al 35 jaar 'gehypnotiseerd zijn door de versie van de oorlog die de overwinnaars hebben gemaakt en daardoor maar niet in beweging te krijgen zijn'. Welnu, het waren juist de ballingen of de buitenlanders die zich door hen hebben laten beïnvloeden, waar niets nieuws uit kwam. De Spanjaarden van hun kant produceren echter al gedurende vijftien jaren, zo gaat Salas verder, serieuze overzichtswerken en monografieën, waarna hij op de proppen komt met een opsomming van - ideologisch ver uit elkaar liggende - historici als Rafael Abella, Miguel Artola, José Manuel Martínez Bande, Ramon Salas, Jesús Salas, Carlos Seco Serrano, Ricardo de la Cierva, Javier Tusell en Angel Viñas.⁷ Overigens wist Jackson zijn collega-historicus van het *Boletín* tot een nog explicietere stellingname te inspireren. Klaagde Jackson

5 AGA 3(107)42.08822,01.

6 Interview met Miguel Artola, 14 oktober 2014. Overigens kan een en ander verklaren dat over dit grote en baanbrekende werk - zie ook de hoofdstukken 6 tot en met 9 - in het AGA-archief geen separaat censuur-rapport vindbaar is. Reeds had een censor zijn werk verricht.

7 Jesús Salas Larrazábal, 'La redacción del Boletín comenta', *Boletín de Información Bibliográfica*, nr 100 (december 1974), 7-29. 'hipnotizados con la versión de la guerra dada por los vencedores' 'inmovilismo' exiliados o en aquellos foráneos por ellos influidos' Overigens kwam in hoofdstuk 3 bij de bespreking van het werk van de Fundación Francisco Franco het citaat over de oorlog die geschreven zou zijn door de overwonnenen, ook al naar voren. De Fundación meende overigens dat het afkomstig was van de Britse militair-historicus Anthony James Beevor.

er in een recent werk over dat zijn werk in Spanje niet gelezen mocht worden? Welnu, dan was toch alleen maar diens eigen portemonnee in het geding. Zijn gedachtengoed was kort daarvoor immers prima in Spanje verspreid door de ‘belangrijke econoom en middelmatige historicus’ Ramón Tamames, wiens werk, aldus nog steeds de auteur van het *Boletín*, één grote dwaling was maar wel geweldige verkoopcijfers scoorde.⁸

De portemonnee van de *Boletín*-auteur zelf en eventueel die van diens Spaanse medehistorici bleef in het artikel intussen geheel buiten beeld. Dat financiële belang was er uiteraard wel. Ook behoudende Spaanse historici verdienden graag aan royalties en de relatief grote oplagen waarmee uitgevers van kritisch binnen- en buitenlands werk op de markt kwamen, zijn zeker opgevallen. De sneer naar Tamames kwam dan ook niet uit de lucht vallen.

Het gebruik van het woord ‘middelmatig’ in de verwijzing naar de historicus Tamames toonde intussen een censor-historicus of historisch expert die, terwijl hij actief was in de wereld van de censuur en juist de politiek-maatschappelijke criteria zou moeten hanteren die hem door de minister waren meegegeven, óók historisch-inhoudelijke argumenten een rol liet spelen in zijn argumentatie. Dat een dergelijk aanpak usance was bij het censureren van historisch werk en het hier niet om een incidenteel, snel opgeschreven, oordeel ging, blijkt uit een groot aantal andere voorbeelden die aan het censuurarchief te ontleen zijn. Zo komt de - onbekende - externe censor wiens hulp in 1972 werd ingeroepen bij de beoordeling van het gewraakte werk van Tamames, tot de conclusie dat het ook beter voor de auteur is dat diens werk niet tot publicatie komt. Bezieet hij de opstand van Franco immers niet puur als een verdediging van de belangen van het leger en de Kerk? Dat zijn toch ‘oude theses die al lang herzien en afgewezen zijn door alle historici’?, aldus de censor.⁹ Het voorbeeld dat de censor aanhaalde doet overigens vermoeden dat hier een politiek ongewenste boodschap in het geding was. Uiteindelijk zou het overigens wel van een publicatie van Tamames werk komen.

Een ander mooi voorbeeld van het vermengen van politiek-maatschappelijke en professionele argumenten leveren de censuurrapporten van Hugh Thomas’ *The Spanish Civil War*. Eerder zagen we al dat dit oorspronkelijk in 1961 verschenen werk al in 1962 onder de titel *La Guerra Civil Española* een Spaanstalige versie had gekregen bij Ruedo Ibérico in Parijs. Begin jaren zeventig benaderde vervolgens uitgever Grijalbo de Spaanse censuurinstanties voor een Spaanstalige uitgave in Spanje zelf.

Het was Ricardo de la Cierva die van de afdeling censuur de vraag kreeg voorgelegd of een legale circulatie van Thomas’ werk kon worden toegestaan. De la Cierva laat in een reactie op 25 juni 1971 weten dat wat hem betreft publicatie geen probleem is. Het zijn, zo gaat De la Cierva verder, immers niet zozeer persoonlijke en politieke fouten die Thomas heeft gemaakt, als wel professionele. Zo heeft hij nauwelijks oog gehad voor de pers van

8 Ibidem. ‘notable economista y mediocre historiador’. Zie voor een bespreking van Tamames’ werk *Historia de España, La República, La era de Franco* de hoofdstukken 6 tot en met 9.

9 AGA 3(50)73/2109. ‘viejas tesis ya revisadas y sentenciadas por todos los historiadores’?

die tijd en andere beschikbare primaire bronnen en leunt hij vooral op de boeken van anderen. Voor de onderbouwing van die mening verwijst hij naar eigen publicaties die binnenkort het licht zouden zien.¹⁰

Kon censor De la Cierva in 1971 al niet geheel afstand nemen van historicus De la Cierva, in 1974 - de uitgever had Thomas' werk opnieuw voor een beoordeling aangeboden - werden beide rollen volstrekt met elkaar verward. De la Cierva was inmiddels Directeur-generaal van het Ministerie van Informatie en meldde zijn minister vanuit die functie dat Hugh Thomas naar Spanje zou komen om zich een paar dagen af te zonderen met collega-historicus Ramón Salas Larrazábal.

De la Cierva had Thomas 'formeel de belofte gedaan dat het eindresultaat van dat overleg vrij in Spanje gepubliceerd zou kunnen worden'. Om daar meteen fijntjes aan toe te voegen: 'deze reis lijkt me het historiografisch equivalent van de gang naar Canossa'. De la Cierva sloot zijn briefje aan de minister af met het uitspreken van de hoop dat Thomas' boek in het najaar van 1974 in Spanje gepubliceerd zou kunnen worden 'zonder correcties van de censuur maar met een spontaan door Hugh Thomas aangebrachte revisie op basis van onze suggesties'.¹¹ De heren zijn er in 1974 overigens niet uitgekomen. Salas liet al snel weten dat hij Thomas wel op drie fouten per pagina had moeten wijzen en dat er veel meer gesprekken nodig zouden zijn voordat van toestemming tot publicatie sprake kon zijn. Tenslotte boog in 1975 - Thomas' werk was toen nog steeds niet legaal in Spanje verkrijgbaar - ook het *Boletín de Orientación Bibliográfica* zich nog eens over diens werk.¹² Ook de anonymus die voor deze beoordeling tekende, wist suggesties van meer historiografische aard niet gescheiden te houden van opmerkingen die meer des censors zijn.

De schrijver beweert dat hij altijd een zekere mate van waardering voor het werk van Thomas heeft gehad - toen het begin jaren zestig gepubliceerd werd, was er immers niet veel ander materiaal voor handen. Tegelijk vindt de *Boletín*-auteur dat Thomas altijd weinig gevoel heeft getoond voor het specifieke karakter en de politieke context van de bewuste periode en zo een monster heeft geschapen. Waarom heeft hij in de jaren die sinds de eerste druk van zijn werk verstreken zijn, niet meer werk van Spaanse auteurs tot zich genomen? Dan had hij nu een werkelijk actueel overzichtswerk op de markt kunnen brengen, aldus de anonymus in formuleringen die doen denken aan de beoordeling die het werk van Gabriel Jackson een half jaar eerder in het *Boletín* kreeg.

In die *Boletín*-aflevering had historicus Jesús Salas Larrazábal Gabriel Jackson ook nog op een andere manier terecht gewezen en zich daarbij onverkort een man van de censuur

10 AGA 3(50)73/00498.

11 AGA 3(107)42.08862,17 'con mi promesa formal de que lo que salga de esa reunión se publicara libremente en España'. 'este viaje me parece el equivalente historiográfico de la excursión a Canos' 'no con correcciones de censura, sino con una revisión hecha espontáneamente por el propio Hugh Thomas, orientado así por nosotros'.

12 NN, 'La Guerra Civil española', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr 107-108 (juli-augustus 1975), 5-11.

getoond.¹³ Jackson had er namelijk in het openbaar over geklaagd dat hém almaar de toegang werd geweigerd tot voor de burgeroorlog belangrijke archieven als het Archivo Histórico Militar in Madrid en het burgeroorlog-archief in Salamanca. Met die klachten wist Salas wel raad: ‘ik weet niet waarom dit feit zoveel kabaal oplevert bij een man die nog steeds vindt dat het vanuit een oogpunt van veiligheid niet handig is de namen te noemen van mensen die hem informatie verschaffen; het is ten fundamentele ditzelfde discretie-criterium dat al sinds tijden de archieven van de wereld gesloten houdt’.

Salas gat hier geheel voorbij aan de kern van Jacksons opmerking en die was dat aan hem, Jackson, de toegang werd geweigerd, doch aan anderen niet. Dat juist de rijke archieven in Salamanca een goede poortwachter verdienden, maakte De la Cierva al eerder, in 1970, duidelijk. Het archief had met hoogleraar María Dolores Gómez Molleda een nieuwe directeur gekregen die ‘vertrouwd’ kon worden.¹⁴ Niet elke historicus kon zomaar denken dat hij welkom was.

Dat een aantal Spaanse historici een forse inbreng had bij de censuur, was, zoals we ook al in de passages in 3.2 over Ruedo Ibérico zagen, algemeen bekend bij uitgevers en auteurs. Die probeerden er vervolgens weer hun voordeel mee te doen. Zo stuurde Jacobo Muñoz, directeur literair van uitgeverij Grijalbo, op 9 februari 1974 een brief aan Onderdirecteur-generaal Joaquín de Entreambasaguas. Daarin meldt de eerste Directeur-generaal De la Cierva een kopie te hebben gegeven van zijn bericht aan Ramón Salas Larrazábal dat Hugh Thomas zeer geïnteresseerd is in de aantekeningen van Salas bij diens boek *La Guerra Civil Española*.¹⁵ Hier gaat het kennelijk om de opmaat naar de eerder aangehaalde ontmoeting van Salas en Thomas later dat jaar.

Thomas’ beoogde uitgever Grijalbo toonde overigens ook al in 1971 kennis te hebben van de rol die enkele prominente historici binnen de censuur hadden. In een brief met een enigszins ironische ondertoon van 15 maart van dat jaar aan het Ministerie van Informatie wijst Grijalbo erop dat het zeer recente verschijnen van De la Cierva’s *Historia Ilustrada de la Guerra Civil* een mooie aanleiding is nu ook het boek van Thomas officieel toegang tot de Spaanse markt te geven. Hoe vervelend is het immers niet dat een collega-historicus diens boek niet in Spanje gepubliceerd mag zien, zo sloot Grijalbo zijn brief af.¹⁶ De in Frankrijk werkende historicus Manuel Tuñón de Lara was zich eveneens bewust van de rol die bepaalde mede-historici binnen de censuur speelden. Zo legde Tuñón zijn manuscripten regelmatig informeel voor aan De la Cierva.¹⁷

13 Ramón Salas Larrazábal, *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr 100 (December 1974), 7-29. ‘no sé por qué le produce tanto escándalo este hecho a un hombre al que aún hoy le parece que no es conveniente citar los nombres, como medida de seguridad, de quienes le facilitan información. Es, fundamentalmente, este criterio de discreción el que mantiene cerrados todos los archivos del mundo durante períodos de tiempo muy prolongados...’.

14 AGA 3(107)42.08822,01.

15 AGA 3(50)73/00498 Gezien het feit dat Ramón Salas, zoals we zagen, zich met Thomas zou “psluiten” is het waarschijnlijk dat het hier om Ramón Salas gaat en niet om diens broer Jesús.

16 Ibidem.

17 Gesprek met de weduwe en de dochter van R. de la Cierva, 17 oktober 2016.

De historici die ‘van buiten’ bij het werk van de censuur werden betrokken, waren doorgaans eerder dan de ‘reguliere’ censoren geneigd het werk van een buitenlandse mede-historicus officieel toe te laten. We zagen al het voorbeeld van De la Cierva. Daarover ontstond soms de nodige verbazing bij de personen die formeel eindverantwoordelijk waren voor de censuur. Zo schreef directeur-generaal Robles Piquer op 18 maart 1968 bij gelegenheid van de beoordeling door de censuur van het werk *España 1808-1939* van de Engelse historicus Raymond Carr een uitgebreide brief aan de Spaanse ambassadeur in Londen, de Marqués de Santa Cruz José Fernández-Villaverde y Roca de Togores. Daarin komt naar voren dat Robles Piquer moeite heeft met enkele opmerkingen van Carr over het optreden van het Spaanse leger. Luitenant-kolonel Ramón Salas had de betrokken uitgever Ariel uit Barcelona echter niet alleen een beoordeling gestuurd met gedocumenteerde suggesties voor verbetering maar daarbij ook opgemerkt dat het werk wat hem betreft gepubliceerd mocht worden. Robles Piquer over dat laatste: ‘ik twijfel ernstig of die mening door zijn militaire superieuren wordt gedeeld’.¹⁸

Censurerende historici mogen vaak milder voor hun collega’s zijn geweest dan de vaste - militaire - staf van het ministerie, duidelijk is dat de hulpcensoren regelmatig de grens opzochten van wat in de ogen van de Baets voor een historicus betamelijk is. Uit het bovenstaande komt immers naar voren dat de heren censoren er geen probleem in zagen dat een collega de toegang tot bronnen ontzegd werd. Bovendien verweten ze collega’s financiële motieven en veronachtzaamden ze die van henzelf en stelden ze voorts de objectiviteit van de gecensureerde collega ter discussie zonder ook maar een woord te besteden aan de vraag hoe objectief ze nu eigenlijk zelf waren.

4.3 Een portret van Ricardo de la Cierva

Daar waar in het boevenstaande overheids censuur, propaganda en geschiedschrijving elkaar raakten, dook telkens de naam van één man op: Ricardo de la Cierva. In deze paragraaf besteden we daarom nader aandacht aan het professionele leven van deze intrigerende figuur die voortdurend balanceerde op het raakvlak van overheidsdienst, politiek en historisch vakmanschap:

- Welke functies bekleedde Ricardo de la Cierva?
- Welke ontwikkeling was zichtbaar in zijn inhoudelijke stellingnamen als censor, historicus en publieke persoonlijkheid?
- Hoe werd hierop gereageerd door zijn maatschappelijke omgeving?

Ricardo de la Cierva (1926-2015) werd in Madrid geboren en was tien jaar oud toen de Spaanse Burgeroorlog uitbrak. Hij was een telg uit een vooraanstaande conservatieve

18 AGA 3(50)66/2565 ‘que yo dudo mucho fuese compartido por sus superiores militares’

familie. Zijn grootvader Juan de la Cierva was minister ten tijde van de Monarchie en zijn vader die advocaat was, maakte deel uit van de Acción Española, een rechts-monarchistische beweging. Door deze familiebanden kon hij al in maart 1937 Franco persoonlijk ontmoeten.¹⁹

Na eerst natuurwetenschappelijke en vervolgens filosofisch-historische studies te hebben gevolgd - overigens zonder ooit een officiële graad in geschiedenis te behalen - startte hij begin jaren zestig zijn werkzame leven als ambtenaar op het Ministerie van Informatie. Daar kreeg hij, na eerst op verzoek van de Ministerraad binnen de Afdeling voor de bestudering van de Contemporaine Geschiedenis 'het probleem van het Volksfront' te hebben bestudeerd, midden 1967 de opdracht een afdeling op te zetten die een nieuwe visie op de periode 1931-1939 moest formuleren: de Afdeling voor Studies over de Spaanse Oorlog.

Deze taak combineerde hij met enkele docentschappen, onder andere aan de Universidad Central te Madrid - vanaf 1970 Universidad Complutense genoemd - waarin de geschiedenis van de politieke ideevorming centraal stond.

In juli 1971 aanvaardde hij, zo bleek al in 3.2, een benoeming als directeur van de Staatsuitgeverij. Die functie vervulde hij tot oktober 1973, toen hij onder Minister van Informatie Fernando de Liñan y Zofío de functie van Directeur- generaal van Volkscultuur op zich nam en daarmee opklom tot ambtelijk eindverantwoordelijke voor de censuur. Toen Franco een jaar later Liñans opvolger, Pío Cabanillas Gallas, onder druk van conservatieve krachten verzocht af te treden, gaf ook De la Cierva snel zijn taak terug. Hij wilde de conservatieve wind die hij verwachtte van Cabanillas' opvolger León Herrera Esteban, niet afwachten.

Zijn activiteiten als onderzoeker en docent had hij intussen nooit laten verflauwen. Dat leverde naast een aantal publicaties, waarin hij een bibliografische beschrijving gaf van het vele dat in binnen- en buitenland over de geschiedenis van de burgeroorlog verschenen was, ook overzichtswerken op van de Spaanse contemporaine geschiedenis en in het bijzonder van het tijdperk van de Tweede Republiek en de periode waarin Franco aan de macht was. Ook verschenen er van zijn hand enkele monografieën, zoals over het Spaanse socialisme.

In 1975 verwierf hij dan - overigens pas na een felle discussie binnen de benoemingscommissie en met een aantal jaren aanslepend conflict met tegenstrever Javier Tusell als gevolg - een docentschap Contemporaine Geschiedenis aan de prestigieuze Universidad Complutense, waarna hij in de jaren tachtig onder meer nog hoogleraar Contemporaine Geschiedenis in Alcalá de Henares werd.

In de tweede helft van de jaren zeventig - de periode van de vreedzame overgang van dictatuur naar monarchie en democratie - zou hij ook nog senator, parlements lid en - kortstondig in 1980 - Minister van Cultuur worden voor de Unión de Centro Democrático van minister-president Adolfo Suárez, om uiteindelijk politiek te eindigen

19 Pedro Carlos González Cuevas, 'De Historia y Política; Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista', *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (218), 193-199.

bij de Alianza Popular. Vanaf het begin van de jaren tachtig tot kort voor zijn overlijden in 2015 zou hij actief blijven als docent en publicist over de contemporain-historische periode die hem zo na aan het hart lag.

Zijn historisch schrijverschap vervulde hij echter steeds meer in de (rechtse) marge en toen hem in 1989 door uitgeverij Planeta de jaarlijkse Espejo de España-prijs werd toegekend, brak in Spanje een debat los waarin zowel de toenmalige socialistische Minister van Justitie als collega-hoogleraar Javier Tusell een prominente en zeer kritische rol vervulden.²⁰ Zijn boeken zouden vervolgens in toenemende mate bij de door hemzelf opgerichte uitgeverij Fenix verschijnen. Van zijn werken werden in de loop van zijn leven uiteindelijk vele honderdduizenden exemplaren verkocht.²¹

De la Cierva was een harde werker en een veelzijdig man die zijn vele rollen vrijwel tegelijkertijd uitoefende. Omdat een aantal van die rollen onderling schuurde, werd hij in zijn hoogtijdagen - deze situeren zich tussen 1969 toen zijn grote studie *Historia de la Guerra Civil Española* verscheen en eind 1974 toen hij de functie van Directeur-generaal neerlegde - door partijen uit vrijwel alle hoeken van het politieke spectrum als enigmatisch ervaren. Aan dit beeld, dat hij in de rest van zijn leven niet meer kwijtraakte, droeg de vaak door hem gebezigde formulering dat hij als man van het regime altijd voorstander van een 'opening' ('apertura') was geweest, niet weinig bij: was hij nu een conservatief die mondjesmaat het regime onwelgevallig historisch werk wilde toestaan op momenten dat het echt niet anders meer kon, of was hij de zelfverklaarde liberaal die ten principale de overtuiging had dat elke historicus het recht had te publiceren wat hij of zij wilde?

Rechts en links maakten voortdurend inschattingen over het denken en handelen van De la Cierva en, zoals we eerder zagen, bestaan er over hem dan ook uitgebreide dossiers zowel in de archieven van de Verbindingsafdeling als in die van migrantenuitgeverij Ruedo Ibérico. De Verbindingsafdeling hield een dossier van hem aan, omdat sommige veiligheidsfunctionarissen hem van mogelijk gevaarlijke liberale sympathieën verdachten. Voor de staf van de uitgeverij in Parijs was hij een moeilijk te peilen conservatief met grote invloed binnen het Ministerie van Informatie, wiens gangen men graag vastlegde om te kunnen bepalen of een controversieel manuscript kans zou maken op publicatie op de Spaanse markt.

Twee brieven uit het archief van de Verbindingsafdeling vatten de kern van De La Cierva's politieke positie goed samen. In de al in 3.2 aangehaalde brief van 29 juni 1971 schrijft hij over zichzelf aan Minister van Informatie Alfredo Sánchez Bella: "k ben een trouwe dienaar van het regime van Franco, maar heb de nodige reserves ten aanzien van de voorstellen en methoden van deze Regering". En na het memoreren van de bedenkingen die een van Franco's belangrijkste vertrouwelingen, admiraal Carrero Blanco, over hem,

20 Ibidem, 35.

21 Ricardo de la Cierva, *El encuentro con la Historia* (Madrid: eigen uitgave, 2006, 1^e editie), 6. 'Gabinete de Estudios de Historia Contemporánea'. 'el problema del Frente Popular'. 'Sección de Estudios sobre la Guerra de España'.

De la Cierva, heeft: 'het klopt dat ik nog steeds liberaal ben, maar erg gevaarlijk ben ik niet'.

In hetzelfde dossier bevindt zich ook een eerdere brief aan dezelfde minister van 16 september 1970, waarin De la Cierva hem meldt dat zijn historische onderzoeksafdeling zowel van links als van rechts wordt aangevallen en dat hij hoopt dat de naakte historische waarheid waardering zal brengen voor het werk van Franco 'niet omdat wij overwinnaars het zo geweldig hebben gedaan, maar omdat de andere partij het naar verhouding heel veel slechter deed'. Vervolgens pleit hij voor een 'historische verzoening', waarin ook 'de naakte historisch waarheid over de repressie in beide zones een belangrijke plaats zal innemen'.²² De la Cierva onttrekt zich zo aan al te snelle oordelen en is dan ook met recht enigmatisch te noemen.

De spanning tussen inperken en veroordelen aan de ene kant en ruimte geven aan auteurs aan de andere kant komt goed tot uiting in enkele andere voorvallen. In het najaar van 1974 moest De la Cierva als Directeur-generaal *La España del Siglo XX* van de in Pau, Frankrijk, werkende balling Manuel Tuñón de Lara (laten) beoordelen. *ABC* van 9 november 1974 haalt De la Cierva aan met de opmerking dat hij enkele dagen daarvoor het bewuste werk van Tuñón de Lara had goedgekeurd. Daar voegde hij aan toe dat hij nog nooit een publicatie had afgewezen die hem ter beoordeling was voorgelegd: hoe zou hij immers een historische publicatie kunnen tegenhouden nu hij ook zelf regelmatig historische werken publiceerde?

Het censuur-dossier waaraan een knipsel van dit *ABC*-artikel was toegevoegd, maakt echter meer dan duidelijk hoezeer de censuur in verlegenheid was gebracht door de depósito van Tuñóns werk. De censuurafdeling waagde zich uiteindelijk niet aan een positieve beoordeling van Tuñóns werk en besloot het terzijde te leggen met de grote 'S' van Silencio.²³ Hier speelde mee dat De La Cierva er kennis van had dat Franco zelf uiterst negatieve gevoelens koesterde over Tuñón en diens werk, zo melden de weduwe en de dochter van De la Cierva in een interview.²⁴ Bij de afweging een Silencio te geven en niet een onverkorte afwijzing speelde een afweging die al in 1.4 werd besproken: in het laatste geval zou het standpunt van het ministerie achteraf door een rechter worden getoetst en de hogere ambtenaren kwamen na veel wikken en wegen tot de conclusie dat er geen juridische basis was om het werk aan te pakken. Al met al stelde De la Cierva de Silencio die Tuñóns werk de facto had gekregen in het openbaar debat voor als een regelrechte goedkeuring. De La Cierva zette ook niet bij Franco voor Tuñón de Lara de stap die hij wel nam toen de laatste persoonlijk de publicatie dreigde te dwarsbomen die naaste collega Ramón Salas had voorbereid over het leger van de Republiek. De la Cierva

22 AGA 3(107)42.08822,01. 'soy un servidor leal de este Régimen de Franco, pero tengo profundas reservas sobre los propósitos y los métodos de este Gobierno'. 'sigo siendo liberal (y es verdad) aunque menos peligrosísimo'. 'no porque los vencedores seamos estupendos sino porque el otro bando es incomparablemente peor'. 'reconciliación histórica'. 'historia desnuda sobre la represión en las dos zonas'.

23 AGA 3(50)73/04443.

24 Interview met weduwe en de dochter van R. de la Cierva, 17 oktober 2016.

had - naar eigen zeggen - ten behoeve van de laatste de Caudillo om een persoonlijk onderhoud gevraagd en was er in geslaagd de stellingname van Franco bij te buigen.²⁵ Salas *Historia del ejército popular de la República* kon dankzij zijn interventie, in 1973 dan ook gewoon verschijnen.

In de maanden dat De la Cierva Directeur-generaal was, speelde verder nog de mogelijkheid van een publicatie in Spanje van Gabriel Jacksons *Breve Historia de la Guerra Civil de España*.

Over de behandeling die de censuur Jacksons werk gegeven had, schreef De la Cierva's naaste medewerker en vertrouweling Joaquín de Entrambasaguas op 18 september 1974: 'De Directeur-generaal' - en dat was De la Cierva - 'handhaaft zijn mening dat deze uitgave niet moet worden toegestaan'.²⁶ Uit al deze voorbeelden blijkt wel dat De la Cierva niet altijd de liberale grootmoedigheid aan de dag legde dan wel aan de dag kon leggen die hij in het artikel in *ABC* van november 1974 zo graag suggereerde.

In het voorbeeld van Jackson onthield historicus De la Cierva een medehistoricus zo niet alleen de nodige bronnen, hij stond ook actief dan wel passief publicatie van het werk van een collega in de weg. Overigens kende De la Cierva op geen enkel moment van zijn carrière het probleem dat de censuur hem kennisname van een controversieel buitenlands werk onthield. Veel van de publicaties die niet in Spanje mochten verschijnen, had hij gewoon zelf in bezit; hij kocht ze in Parijs, hem controleerde de douane toch nooit.²⁷

In het aangehaalde dossier over Jackson zit een brief die De la Cierva's niet eenduidige stellingname(s) begrijpelijker maakt. Op 21 maart 1974 dankte De la Cierva Juan Antonio Alberich, Provinciaal Gedelegeerde van het Ministerie van Informatie in Barcelona, voor diens brief van 12 maart. Aan die brief had Alberich een notitie toegevoegd die de hoofdcommissaris van politie van Barcelona hem enkele dagen daarvoor had doen toekomen. Daarin valt het volgende te lezen: een 'FRANSE UITGEVERIJ' wil, gebruikmakend van de 'signalen van D. RICARDO DE LA CIERVA dat het regime meer wil toestaan', toestemming vragen voor publicatie van een boek van Gabriel Jackson. De mensen van de bewuste uitgeverij, aldus de hoofdcommissaris, zullen zich met een brief rechtstreeks richten tot het Ministerie in Madrid om in Spanje 'hun in politiek opzicht minst agressieve boeken te kunnen verspreiden'.²⁸

De hoofdcommissaris was goed geïnformeerd, want van een brief met een dergelijke inhoud zijn van de eerste maanden van 1974 in ieder geval in het archief van Ruedo Ibérico vele concepten voor handen. Alle hebben als kern een pleidooi voor uitgave van Jacksons werk; sommige pleiten tevens voor publicatie van een recent werk dat de bij de Spaanse overheid zeer omstreden Amerikaanse auteur Herbert Southworth had

25 De la Cierva, *El encuentro*, 4.

26 AGA 3(50)73/5872. 'el Director General mantiene su opinión de que no debe autorizarse la edición'.

27 Interview met de weduwe en de dochter R. de la Cierva, 17 oktober 2016.

28 AGA 3(50)73/5872. 'EDITORIAL FRANCESA'. 'manifestaciones aperturistas de D. RICARDO DE LA CIERVA'. 'sus libros politicamente menos agresivos'.

voorbereid over het destijds door de Duitsers gebombardeerde Guénica.²⁹ Het antwoord van De la Cierva op de brief, als dat al gegeven is, kennen we overigens niet. Wel weten we dat het van een publicatie van Jacksons werk gedurende de resterende periode dat De la Cierva Directeur-generaal was, niet meer gekomen is. Pas na Franco's dood kon Jacksons werk op de Spaanse markt verschijnen.

Wellicht was de uitgever er ook al enigszins op voorbereid dat De la Cierva verzoeken om publicatie zou afwijzen. Het bewuste dossier in het archief van Ruedo Ibérico bevat immers ook een knipsel van een artikel van De La Cierva in de krant *Alcázar* van 16 december 1971. Daarin vaart de schrijver uit tegen Ruedo Ibérico in het algemeen en auteur Southworth in het bijzonder. De la Cierva vraagt zich daarbij af waarom Spanje het zover had laten komen dat er vanuit een buurland boeken binnensijpelden met een dergelijke signatuur.

Dat De la Cierva enkele jaren later, in 1974, voor uitgeverijen met kritisch werk lange tijd een baken van hoop is geweest, is tegelijk een onmiskenbaar feit. Een niet nader te duiden krantenartikel van 10 november 1974 dat eveneens aanwezig is in het archief van Ruedo Ibérico, had als onderwerp De la Cierva's recente aftreden als Directeur-generaal en memoreert een hommage dat een groep met naam en toenaam genoemde uitgevers en boekhandelaren betrokkene in Barcelona bracht.

Al met al lijkt De la Cierva in de jaren 1973-1974 wat het censureren van publicaties betreft toch een flinke draai te hebben gemaakt. Die is hem getuige de notitie van de hoofdcommissaris en zijn gedwongen aftreden eind 1974 door delen van het franquistisch establishment waarschijnlijk ernstig kwalijk genomen. De La Cierva's familie presenteert hem terugkijkend tegelijk onverkort als een trouwe aanhanger van de dictator en het regime - eerder zagen we in 3.2 dat De la Cierva zichzelf ook zo zag - en kenschetst hem in een interview als 'volbloed franquist' ('Franquista con mucha honra') en voorts als katholiek, conservatief en anti-communistisch - het begrip 'liberaal' valt daarbij niet. Hij zou er tegelijk altijd voorstander van zijn geweest dat collega-historici vrij in Spanje konden publiceren en ook toegang konden krijgen tot alle archieven - een mening overigens die, zoals we eerder zagen, enige nuancering verdient. Juist om die reden was hij in de ogen van zijn familie altijd meer verketterd door extreem rechts dan door Spanjes linkse krachten. De eersten zouden hem intern zelfs met de term 'rooie' ('rojo') hebben aangeduid.

Tot de slotsom dat extreem rechts ook moeite had met De la Cierva in relatie tot de politiek georiënteerde stellingnamen in diens historische werk, komt de familie overigens niet. Het extreemrechtse deel van Franco's aanhangers moet echter weinig gelukkig zijn geweest met uitlatingen van De la Cierva als in *ABC* van 6 december 1974 dat 'Spaans

29 IISG ARCH00859-194.

rechts altijd extremer is geweest dan Spaans links'.³⁰ Hetzelfde moet gegolden hebben voor het kenschetsen van Spaans extreem-rechts als 'egocentrisch en onverzoenlijk'.³¹ Wel komt De la Cierva's familie nog tot de conclusie dat alle Spaanse media onverkort Spaans extreem rechts hebben gevolgd in zijn vermeende kruistocht tegen De la Cierva.

Die stellingname is in absolute zin niet houdbaar in het licht van de positief getoonzette besprekingen die tussen het einde van de jaren zestig en het midden van de jaren zeventig in ieder geval in de gematigd rechtse krant *ABC* over De la Cierva's werk verschenen; ook publiceerde diezelfde krant in die periode veel artikelen van De la Cierva zelf. Verder kwam op de vraag of het voor De la Cierva ooit een moreel dilemma is geweest collega's te censureren, van de familie geen antwoord.³²

Los van de dichotomie conservatief-liberaal is er meer te zeggen over De La Cierva's publieke stellingnamen, vooral waar zijn visie op de geschiedschrijving over de burgeroorlog in het geding is. Drie jaar nadat het Franco-regime '25 jaar vrede' vierde, meldde hij in 1967 dat zijn bibliografische werk van de geschiedschrijving over de burgeroorlog geschreven was 'in vrede en voor de vrede'.³³ Geschiedschrijving, zo ging hij verder, moest eraan bijdragen dat de Spaanse samenleving die altijd de neiging had gehad uit elkaar te vallen, één werd. De laatste grote strijd - die van 1936 tot 1939 - was dan ook 'een burgeroorlog om nooit meer te herhalen', aldus De la Cierva eind 1974.³⁴ Er waren 'overwinnaars noch overwonnenen geweest, alleen slachtoffers'.³⁵ Van geschiedwerken - of die nu van hemzelf of van anderen kwamen - mocht dan ook worden verwacht dat deze met objectiviteit werden geschreven, dat zij de waarheid zochten en zich aan de feiten hielden.³⁶ Contemporaine geschiedschrijving zou vrij moeten zijn van mythes en propaganda en een goede basis moeten leggen om na te denken over de toekomst. Zo wekte De la Cierva op het meer pragmatische niveau van de geschiedschrijving graag de indruk zelf objectief te zijn en onthield hij die aanduiding, als het kon, vooral zijn buitenlandse mede-historici.³⁷

Niet aan het regime gebonden academici als Javier Tusell gaven De la Cierva intussen ook de nodige credits in diens streven naar een meer objectieve geschiedschrijving. In een

30 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 6 december 1974, 71. 'la derecha española ha sido más extrema que la izquierda'.

31 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 16 december 1974, 72. 'una extrema derecha insolidara y intransigente'.

32 Interview met de weduwe en de dochter van R. de la Cierva, 17 oktober 2016. Wellicht ligt een antwoord op de laatste vraag verborgen in het dagboek dat De la Cierva naar eigen zeggen altijd heeft bijgehouden, in ieder geval tot het jaar 1977. Dit heb ik helaas niet kunnen inzien. De la Cierva's dochter Mercedes de la Cierva Lorente, zelf historica, is naar eigen zeggen voornemens met behulp van diens uitgebreide archief een biografie over haar vader te schrijven.

33 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 18 januari 1967, 63. 'en paz y para la paz'.

34 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 6 december 1971. 'una guerra civil para nunca más'.

35 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 31 maart 1973, 77. 'sin vencedores ni vencidos, solo víctimas'.

36 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 18 maart 1971, 135.

37 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 9 juli 1972, 47.

bespreking van De la Cierva's *Historia de la guerra civil* in het tijdschrift *Hispania* van januari 1971 formuleert Tusell het zo: 'Je zou hebben kunnen denken dat Ricardo de la Cierva door zijn afkomst - hij is immers, zoals men weet, verbonden aan het Ministerie van Informatie - met de onhebbelijkheden van de officiële visie op de proppen zou komen, maar dat is in het algemeen niet zo'.³⁸ Tusell had bij het formuleren van zijn enigszins aarzelende formulering wellicht de opmerkingen in het achterhoofd die De la Cierva nog in 1966 in diens bibliografische *Cien libros básicos sobre la guerra de España* maakte. Toen verdedigde De la Cierva immers onverkort de stelling dat een goede geschiedschrijving over de periode na 18 juli 1936 niet mogelijk was, als de schrijver geen sympathie voor het door Franco geschapen Spanje had.³⁹

Was Tusell in 1971 gematigd positief over de (nieuwe) aanpak en stellingnamen van De la Cierva, diens grote Angelsaksische criticaster Herbert Rutledge Southworth was en bleef wantrouwend en onverzoenlijk. In het archief van Ruedo Ibérico zijn juist uit 1971 veel brieven van Southworth aan uitgever Martínez te vinden waarin deze meldt De la Cierva graag een flinke slag toe te willen brengen door zelf met een nieuwe bibliografie over de Spaanse burgeroorlog te komen. De la Cierva zou verder misbruik hebben gemaakt van zijn positie en ten onrechte denken dat de Spaanse Burgeroorlog van hem was.⁴⁰ Southworth en Martínez zijn in dat kader niet minder verontwaardigd over de ontvangst die de bekende Engelse historicus Raymond Carr De la Cierva begin jaren zeventig in Oxford had bereid.⁴¹ Zij waren kennelijk van mening dat Carr zijn intellectuele nieuwsgierigheid naar het denken van een franquistisch historicus beter had kunnen indammen.

De la Cierva maakte intussen in zijn kritische beschouwingen over de historiografie van de periode 1931-1939 geen principieel onderscheid tussen geschiedschrijving uit Republikeinse en Nationale hoek en ging aldus kritische reacties van de laatsten niet uit de weg. In mei 1974 - De la Cierva zat inmiddels hoog in Franco's ambtenarenapparaat - sprak hij de reactionaire vleugel van het regime zelfs meer dan expliciet via de kolommen van *ABC* toe en pleitte hij ervoor de ramen wijd open te zetten. Zo zou niet alleen een nieuwe generatie de kans krijgen zich op eigen wijze met de burgeroorlog te verstaan, maar - zo sprak hij waarschuwend - zou het regime een laatste kans krijgen zich voor de toekomst te handhaven.⁴²

38 Javier Tusell, 'De la Cierva, Ricardo; Historia de la guerra civil', *Hispania*, nr 192 (januari 1971), 192. 'A pesar de que se pudiera haber pensado que por la procedencia de Ricardo de la Cierva, vinculado, como se sabe, al MIT, su opinión hubiera ofrecido resabios de versión oficial, no es, en general'

39 Ricardo de la Cierva, *Cien libros básicos sobre la guerra de España* (Madrid: Editorial Publicaciones Españolas 1966, waarschijnlijk, 1^e editie), 111-115.

40 IISG ARCH00859-833.

41 González Cuevas 'De historia y política', 12-13.

42 Ricardo de la Cierva, *ABC*, 12 mei 1974, 13 en *ABC*, 23 mei 1974, 123.

Met deze opmerkingen bleef De la Cierva een lans breken voor wat Franco voor Spanje betekend had, ook al verklaarde hij in 1977, twee jaren na Franco's dood, geen belang te hechten aan een politieke verdediging van de Caudillo en ontkende hij in 1985 dat de taken die hij tijdens het Franco-regime had vervuld, een politiek karakter hadden gehad - een evidente vorm van zelfrevisie.⁴³ Tegelijk lieten zich nu niet slechts de kritische censor en historicus De la Cierva zien maar ook de publieke persoonlijkheid die kritisch politiek commentaar niet uit de weg ging. En waar De la Cierva zich tot begin jaren zeventig bij publieke optredens en boekpresentaties doorgaans in de aanwezigheid van hoge vertegenwoordigers van het regime mocht verheugen, zoals Directeur-generaal Robles Piquer en hoofd censuur Jaime Delgado of voormalige fascistisch angehauchte overheidsfunctionarissen als Ramón Serrano Súñer en Ernesto Gimenez Caballero, dook hij vanaf 1974 regelmatig op in fora waar juist vertegenwoordigers van de oppositie als de communistische econoom en historicus Ramón Tamames zich lieten zien.⁴⁴

4.4 Conclusies

Eerst richtte de aandacht zich op de professionele achtergrond van de censoren die vanaf midden jaren zestig historisch werk beoordeelden. Toen in de loop van de jaren zestig er eerst vanuit het buitenland en later ook van binnen Spanje historische publicaties kwamen die zeer kritisch waren over Franco en de zijnen dan wel in ieder geval vraagtekens zetten bij sommige historische dogma's van het regime, kwam de censuur van contemporain-historisch werk steeds meer bij bepaalde gespecialiseerde censoren terecht. Deze waren afkomstig uit de kringen van het leger: de zeer actieve censoren Martos en Castrillo waren beiden divisie-generaals. De bezorgdheid van het regime om de mogelijke maatschappelijke impact van historische publicaties werd nog verder onderstreept door de regelmatige inzet van aan het regime trouwe professionele historici.

Vervolgens bestudeerden we het fenomeen dat in Spanje historici optraden als censor van directe collega's en keken we in het bijzonder naar de vraag in hoeverre daarbij professioneel-historische oordelen en afwegingen van meer politieke aard met elkaar vermengd raakten. Het bleek dat een brede groep historici zich voor werkzaamheden van meer propagandistische aard leende, onder meer door bijdragen aan het onder regeringsgetrouwen circulerende *Boletín de Orientación Bibliográfica*. Zij waren tegelijk ook nauw betrokken bij het direct censureren van vakgenoten, zeker als het om in alle vrijheid geschreven werken uit het buitenland ging.

Deze 'buitenring' van censors betoonde zich overigens regelmatig 'liberaler' dan de censuur-hiërarchie van het Ministerie van Informatie. Opmerkelijk is echter dat zij

43 González Cuevas 'De historia y política, 26 en 27.

44 ABC, 13 oktober 1974, 37

in hun oordelen criteria van politiek-maatschappelijke en overwegingen van meer historisch-inhoudelijke aard niet van elkaar gescheiden wisten te houden. Politiek ongewenste opmerkingen van collega-historici werden regelmatig met argumenten ontleend aan het historisch discours weggewuifd. Ook verdedigden zij meer dan eens de situatie dat zij zelf wel toegang hadden tot cruciale archieven en bronnen, doch dat deze aan vakgenoten onthouden werd. Een enkele keer lieten ze zelfs expliciet merken dat broodnijd in hun denken en handelen een rol speelde.

De balanceeract die de geschiedschrijvers-censoren opvoerden ontging de eigenaren van progressieve uitgeverijen intussen niet. Meer dan eens benaderden zij het Ministerie van Informatie met een pleidooi voor toestemming voor bepaalde werken, waarin ze dan verwezen naar recente publicaties van de hand van de historische adviseurs van het regime.

Tenslotte besteedden we apart aandacht aan spilfiguur Ricardo de la Cierva en de professionele en vakinhoudelijke ontwikkeling die deze doormaakte tussen het begin van de jaren zestig en het einde van de jaren zeventig. De la Cierva werkte vanaf de eerste helft van de jaren zestig gedurende meer dan tien jaren in verschillende functies op het Ministerie van Informatie dat functioneerde als megafoon van Franco's regeringen en dat tevens uitvoerder was van de overheidsensuur.

In zijn functies als hoofd van afdelingen voor historisch onderzoek, directeur van de Staatsuitgeverij en ambtelijk eindverantwoordelijke voor de censuur was De la Cierva op beide hoofdtaken van het Ministerie actief en was hij een franquist die zich dienstbaar toonde aan de dictator en zijn regime. Van De la Cierva's hand verscheen tegelijkertijd een groot aantal publicaties over de recente geschiedenis van zijn land. In het licht van dit alles kan hij dan ook worden aangemerkt als spil binnen het Spaanse censorieel-historisch complex.

De la Cierva betoonde zich in zijn professionele werk voor het regime altijd een overtuigde doch tegelijk gematigde franquist en pleitte er voortdurend voor dat het regime definitief afstand zou nemen van de triomfalistische toon en aanpak die het Franco-regime zo eigen was geweest. Na zich in eerdere jaren altijd voorstander te hebben getoond van het bestrijden van de 'vijanden van het regime' profileerde hij zich vanaf 1972-1973 zowel binnen de muren van het ministerie als in het publieke debat als een verlichte geest die de ramen open wilde zetten en ieder recht van spreken gunde. Hij moest zich echter verhouden met forse oppositie vanuit het reactionaire deel van Franco's aanhangers en dat maakte dat hij binnen de muren van het ministerie niet altijd kon waarmaken wat hij in het openbaar uitdroeg.

De la Cierva's tragiek was dat hij in de ogen van de democratische oppositie van het regime een onvervalste vertegenwoordiger van het franquisme bleef en door sommigen uit die kring zelfs gehaat werd en dat hij vrijwel alleen kwam te staan toen in de loop van de jaren tachtig de voormalige franquisten definitief politiek uitgespeeld raakten en hij bovendien voor veel die-hards van het voormalige regime een vroege verrader van de

grondbeginselen van de overleden dictator was. Hij werd een eenzame figuur, te rechts voor links en te links voor rechts.

Al met al maakt de schets van De la Cierva's leven en werk duidelijk hoezeer tijdens de dictatuur van Franco er op het vlak van geschiedschrijving, censuur en propaganda sprake was van een niet te ontwarren verknoping van het maatschappelijk middenveld met de laag van politiek-bestuurlijk verantwoordelijken. Verder weerspiegelt ook de geleidelijke agonie van het regime zich in de wederwaardigheden van De la Cierva's professionele leven.

HOOFDSTUK 5

CENSUR VAN HISTORISCH WERK: INHOUDELIJKE BEVINDINGEN, GEHANTEERDE PROCEDURES EN TERUGBLIK VAN AUTEURS EN CENSOREN

5.1 Inhoudelijke bevindingen

Het Franco-regime, zo zagen we in hoofdstuk 3, legde in de loop van zijn bestaan in zijn historische propaganda verschillende accenten. Dat heeft ongetwijfeld gevolgen gehad voor de inhoudelijke bevindingen van zijn censoren met betrekking tot bijna vier decennia historisch werk over de cruciale periode 1931-1952.

In de censuurdossiers zijn in de eerste plaats de strepen van het rode potlood en de aanwijzingen tot het wijzigen van passages interessant. Deze geven veel inzicht in de gevoeligheden die op het vlak van feiten, beschrijvingen, causaliteit en oordelen in de recente geschiedenis verborgen zaten en waren ook de meest directe vingerwijzingen voor uitgevers en auteurs die tot publiceren wilden overgaan. Ook bepaalde feiten en ontwikkelingen die de censor in een werk aantrof en waarvan hij de hogere autoriteiten vanuit ijver en gezagsgetrouwheid voor alle zekerheid op de hoogte stelde, verschaffen de nodige duidelijkheid over het denken van de censuur. Daarnaast geven gerichte loftuitingen die de censoren door hen gelezen werken ten deel lieten vallen, soms uiting aan de zorgen die bij hen leefden; zij stelden dan opgelucht vast dat in ieder geval de beoordeelde auteur hún visie(s) deelde en niet die van anderen. Tenslotte geven de overzichten van belangrijke wijzigingen die auteurs en uitgevers bij herdrukken aanleverden, veel informatie; zij verschaffen inzicht in thema's en deelthema's waarvan men wist of vermoedde dat deze bij de censuur gevoelig lagen.

In het onderstaande staan dan ook de volgende vragen centraal:

- Welke inhoud hadden de passages die naar het oordeel van de censoren geschrapt, gewijzigd of nog door anderen nader beoordeeld moesten worden, welk soort teksten kreeg van hen expliciet positieve bijval en in hoeverre speelden auteurs daar op in?
- In hoeverre ontwikkelden de inhoudelijke oordelen van de censuur zich in de loop van bijna vier decennia Franco-regime en in welke mate legde de censuur critici van het regime meer eisen op dan andere auteurs?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden analyseer ik van een aantal spraakmakende boeken de dossiers in het AGA in Alcalá de Henares. De boekbesprekingen in het al eerder genoemde *Boletín de Orientación Bibliográfica* vormen hierop een aanvulling. Overigens zal het duidelijk zijn dat de ene categorie publicaties veel meer de aandacht van de censuur trok dan de andere. Zo stelden vooral de buitenlandse geschiedkundigen die vanaf het begin van de jaren zestig de internationale academische stilte rond de Spaanse Burgeroorlog doorbraken en hun publicaties ook officieel binnen Spanje wilden laten circuleren, met hun in grote vrijheid geschreven teksten de Spaanse censuur danig op de proef.

De publicaties van de in Parijs gevestigde linkse migrantenuitgeverij Ruedo Ibérico konden wellicht lange tijd gemakkelijk worden weggewuifd, dat lag wel anders met regimekritische auteurs die hun manuscripten via een gerenommeerde Spaanse uitgever ter censurering aanboden. Hun werk kon niet zomaar afgewezen worden, omdat altijd

ook de economische belangen van de uitgeverijen in het geding waren. Tegelijk had hun werk vaak wel dezelfde explosieve lading als die van de auteurs van de Parijse uitgeverij en vereiste het in dat licht veel aandacht en energie. Overigens is daarbij de veronderstelling gerechtvaardigd dat wanneer het rode potlood een individueel werk en een individuele auteur trof, deze ervaring snel de ronde deed, al was het maar omdat veel publicaties op initiatief van dezelfde uitgever tot stand kwamen; uitgeverij Grijalbo is hier een treffend voorbeeld. Censuur kon zo snel een bron van zelfcensuur worden.

Een aantal van de publicaties van buiten en binnen de grenzen dat in dit 5^e hoofdstuk aan de orde komt om de gevoeligheden van de censuur bloot te leggen, komt overigens terug in de hoofdstukken 6 tot en met 9. Daar zal ik dan dieper ingaan op de wijze waarop deze werken een aantal historische thema's van het tijdvak 1931-1952 aan de orde stelden. In die hoofdstukken zal ik bij het bespreken van de tussen 1939 en 1977 verschenen publicaties net als in het onderstaande uitgaan van de in de Inleiding geïntroduceerde driedeling 'oude getrouwen', 'voorzichtige hervormers' en 'critici van het regime'. Van elk van deze drie groepen volgen hieronder dan de belangrijkste publicaties, waarvan een 'behandeling' door de censuur voorhanden is. De volgorde waarin deze aan de orde komen, hangt samen met het moment van opstellen van de aangetroffen censuurrapporten.

De oude getrouwen: Esperabé de Arteaga, Pemán, Comín Colomer, Ballesteros Gaibrois en Arrarás

In de twintig jaren die volgden op het einde van de burgeroorlog in 1939, verscheen in vergelijking met de jaren zestig en zeventig slechts een gering aantal werken. De censuur had dan ook weinig werk aan deze historiografische productie van de eerste twee decennia van het Franco-regime. De betrokken publicisten gaven zich bovendien vaak over aan een ongebreidelde propagandadrift of zij bewogen zich met overtuiging binnen de grenzen van het politiek wenselijke. Het ging verder om werk van breed georiënteerde, niet specifiek in de contemporaine geschiedenis gevereerde, hoogleraren geschiedenis; een enkele keer betrof het een publicist die geïnteresseerd was in geschiedenis of hedendaagse politiek.

Overigens kon de aandacht van de censuur, zoals we in 1.1 zagen, nooit geheel verslappen. Op het ritme van ontwikkelingen in de buitenlandse en binnenlandse politieke arena - denk daarbij aan de neergang van de Asmogendheden vanaf 1943 en de vanaf hetzelfde jaar opspelende politieke aspiraties van de troonopvolger van het Huis Bourbon - kregen enkele nieuwe historische studies dan ook volop aandacht van de censuur.

Opmerkelijk is de inhoud van het censuurdossier van Enrique Esperabé de Arteaga, hoogleraar in Salamanca. Die vroeg al in 1939 permissie voor een nog definitief af te ronden publicatie in eigen beheer met de titel *La Guerra de Reconquista española que ha salvado a Europa y el criminal Comunismo: el glorioso ejército nacional y los*

mártires de la Patria (De Spaanse Heroveringsoorlog die Europa redding heeft gebracht en het criminele communisme: het roemrijke nationale leger en de martelaren van het Vaderland). De aanbiedingsbrief waarmee Esperabé zijn werk bij de censor aanpreeft, liep over van propagandistische uitingen. Hij liet weten met zijn werk de reconstructie van het Nieuwe Spanje van ‘onze’ Generalísimo te willen steunen en eer te willen betuigen aan de ‘martelaren van het vaderland’ en de milities van de Falange. Voorts was het zijn doel ‘misdaden en voorbeelden van heiligschennis van de marxisten’ te beschrijven en stil te staan bij ‘de dagen van terreur en barbarij die de steden en dorpen van ons vaderland tot aan de Bevrijding’ hebben doorgemaakt. Esperabé sloot zijn betoog voor de censuur passend af met af met het bekende ‘voor God, Spanje en zijn nationaal-sindicalistische revolutie’.¹ Om elke eventueel nog bestaande twijfel bij de censuur weg te nemen meldde hij zelf over het benodigde papier te beschikken, genoeg voor een oplage van 350 exemplaren; hij zou er voorts bij voorbaat graag 100 aan de regering schenken.

Dat Esperabé de Arteaga de grenzen van de professionaliteit opzocht wat betreft het beschrijven, in een context plaatsen en vervolgens interpreteren van gegevens, staat wel vast. Verder maakt ook de titel van diens werk de lezer duidelijk dat hij geen objectiviteit nastreefde. Esperabé kreeg op zijn aankondiging uiteindelijk de toestemming voor publicatie die hij wilde, maar moest voor alle zekerheid wel net als anderen eerst definitieve drukproeven overleggen.

Ook publicist José María Pemán wist het manuscript van zijn *Historia de España contada con sencillez* dat in 1944 bij uitgeverij Escelicer zou verschijnen en dat bedoeld was voor gebruik in de openbare scholen, met de nodige propaganda te larderen. Zo nam hij in dichtvorm een ode aan Franco op en meldde hij dat de tekst van het boek (al) klaar was in ‘het derde overwinningsjaar’.²

Zijn publicatie zou de censuur echter niet ongeschonden passeren. Zo viel na een passage over het in diskrediet raken van het liberalisme een expliciete verwijzing naar Rome en Mussolini in ongenade. Ook moest het tekstgedeelte weg dat het fascisme ophemelde en vervolgens expliciet in verband bracht met de beste Spaanse tradities uit de tijd van Karel V en Filips II; ook toen had men wel raad geweten met ketterij en materialisme, zo had hij in zijn manuscript nog toegevoegd.

Ook mocht hij van de censuur het monarchisme (‘lo monarquico’) geen essentiële waarde van Spanje noemen. Hier speelden de in 1944 opspelende spanningen tussen Franco en de monarchisten wellicht een rol. Het boek zou overigens - met inachtneming van de geschrapte passages - tot ver in de jaren zestig vele herdrukken beleven. Opmerkelijk is dan weer dat de censor die de voorgenomen herdruk van 1965 in een klein rapportje

1 AGA 3(50)21/06426. ‘los mártires de la patria’, ‘crímenes y sacrilegios de los Marxistas’. “días de terror y de barbarie por que han pasado las ciudades y pueblos de nuestra Patria hasta la Liberación”. ‘por Diós, por España y su revolución nacional sindicalista’.

2 AGA 3(50)21/7522. ‘III año triunfal’.

beoordeelde, expliciet de religieuze, patriottische én monarchistische waarden roemde, die uit het boek zouden opborrelen.

Pemáns warme gevoelens voor de monarchie bleven overigens binnen de kringen van het Ministerie van Informatie vragen oproepen. Zo bleek de Verbindingsafdeling tussen 1965 en 1975 een dossier bij te houden over Pemáns deelname aan het raadgevend orgaan van Juan de Borbón.³ Het Franco-regime was er kennelijk ook in deze periode niet helemaal gerust op dat het greep had op de monarchisten en de troonpretendenten van het Huis Bourbon.

Ook bij publicist en politiemann Eduardo Comín Colomer waren het opmerkingen over de monarchie - zij het deze keer van kritische aard - die een obstakel vormden bij de beoordeling eind 1954, begin 1955, van diens bij uitgeverij NOS te verschijnen *Historia secreta de la Segunda República*.

Toestemming voor publicatie bleef enkele maanden uit, omdat uitgever en auteur niet konden leven met de wens van de censor een hoofdstuk te schrappen dat als titel voerde: 'Indalecio Prieto en het valse vorstenhuis' - Comín Colomer verwees hier naar de contacten die de troonpretendent in de jaren veertig had gehad met socialist in ballingschap Prieto. In een verzoekschrift aan de Directeur-generaal van het Ministerie van Informatie hadden de auteur en zijn uitgever in reactie op het bericht van de censor nog eens naar voren gebracht hoezeer ze Spanjaarden van het goede soort waren. Ze waren, zo stelden ze, zeker de mening toegedaan dat de Bourbondynastie vele eminente vorsten had voortgebracht, maar waren nu toch vooral beducht voor 'de vreemde invloeden' op het Spaanse koningshuis. Comín Colomer schreef in zijn manuscript dan ook dat 'de monarchie die Caudillo Franco, de heroveraar van Spanje, zou installeren een koningschap zou zijn dat geen vrijhaven is voor het verraad van vrijmetselaars en marxisten'. Deze passage bleef voor de censuur echter een onoverkomelijke barrière. Die wilde kennelijk geen formuleringen die erop zinspeelden dat er in het verleden contacten waren geweest tussen de monarchisten en Franco's tegenstrevers en dat de monarchie op een of andere manier weer terug zou kunnen komen en wilde meer in het algemeen voorkomen dat er weer 'gedoe' met monarchistische groepen zou ontstaan. Verder moest in deze publicatie van 1955 de benaming 'burgeroorlog' ('guerra civil') consequent vervangen worden door 'bevrijdingsoorlog' ('guerra de liberación').⁴

De dossiers uit 1964 betreffende hoogleraar geschiedenis Manuel Ballesteros Gaibrois (*España desde el siglo XV a nuestros días*, verschenen bij La Ballesta) en publicist Joaquín Arrarás bevatten van de censor slechts een beperkt aantal inhoudelijke opmerkingen.⁵ In het dossier van de eerste werd - voor alle zekerheid wellicht - de aantekening opgenomen

3 AGA 3(50)21/16195 en AGA 3(107)42.08823,16.

4 AGA 3(50)21/10649. 'Indalecio Prieto y los falsos dinásticos'. '...la monarquía que instaure el caudillo Franco, el reconquistador de España, que ha de ser una monarquía que no constituya puerto franco para la traición masonica y marxista'.

5 AGA 3(50)21/14927. 'Glorioso Alzamiento Nacional' en 3(50)21/14927.

dat het boek de hulp die Italië en Duitsland Franco leverden, uitgebreid aan de orde stelde; en dat hetzelfde gold voor de nederlagen van de laatste bij de veldslagen van Guadalajara en Teruel. Arrarás' vanaf 1956 in eerste druk door de Staatsuitgeverij gepubliceerde *Historia de la Segunda República* liet volgens de censor goed zien hoe triest de periode 1931-1936 was geweest, namelijk vol antireligieuze sentimenten en sovjet-extremisme.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, Reglà i Campistol, Jover Zamora, Palacio Atard en De la Cierva

Toen vanaf begin jaren zestig bij ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico en bij enkele buitenlandse universitaire uitgeverijen de bekende overzichtswerken en deelstudies gingen verschijnen van Angelsaksische schrijvers als Hugh Thomas, Gabriel Jackson, Herbert Southworth en Stanley Payne, zagen vrijwel gelijktijdig ook in Spanje enkele academische publicaties met een nieuwe invalshoek het licht, zowel aan de Universidad de Barcelona als aan de Universidad Central in Madrid. Verder werd de golf buitenlandse werken vanaf het midden van de jaren zestig beantwoord met publicaties van medewerkers van de speciale onderzoeksgroep rond Ricardo de la Cierva. Ook deze groepen binnenlandse auteurs dienden zich - uiteraard - met de censuur te verstaan.

Zo bogen de censoren zich vol ijver over het werk van twee hoogleraren contemporaine geschiedenis die beschouwd kunnen worden als Spanjes grondleggers van de academische studie naar de periode 1931-1952: Carlos Seco Serrano en Vicente Palacio Atard. De eerste had een leerstoel in Barcelona, de tweede was na een start in Barcelona vanaf het einde van de jaren vijftig hoogleraar aan de Universidad Central in Madrid.

Seco Serrano meldde zich in 1962 bij de censuurinstanties met zijn handboek *Historia de España. Época Contemporánea*, deel 6. Het werk verscheen in de prestigieuze historische serie van uitgeverij Gallach en het kwam ondanks de voor die tijd relatief hoge prijs van 750 pesetas in een oplage van 10.000 exemplaren op de markt.⁶

Vier dagen na aanbieding van het zeer omvangrijke werk van ruim 450 pagina's lag er op 8 januari 1962 al een beoordeling van de inhoud van het werk van de hand van lector Emilio Saez. Hier heeft zeker meegespeeld dat Seco Serrano, zoals we in 4.2 zagen, gedurende enkele jaren censor Jaime Delgado als officiële mee-lezer had gehad. Saez liet dit feit overigens geheel onvermeld. In zijn rapportage roemde hij in de eerste plaats de 'objectiviteit' van Seco Serrano die bij de beschrijving van de 'burgerstrijd' ('contienda civil') immers zowel bronnen van 'Nationale' als 'Rode' zijde had gebruikt. Ook noemde Saez - wellicht uit voorzorg - dat ook betrokkenen als de voormalige rechtse politicus José Maria Gil Robles waren geraadpleegd. Verder lieten de boekillustraties vooral 'Nationale persoonlijkheden' zien en zette Seco's publicatie de 'Opstand' ('Alzamiento') in een gunstig daglicht. Het werk pakte, kortom, wat de censor betrof gunstig uit voor Franco's 'Nationale Beweging', zonder ooit apologetisch te worden.

6 AGA 3(50)21/13698.

Overigens zou het werk pas in april 1962 een definitieve 'go' van de censuur krijgen. Dat had te maken met de omslag van het boek, waarop aanvankelijk prominent de aanduiding 'burgeroorlog' prijkte. Ook moest een aantal bijschriften bij foto's nog worden aangepast. Zo dienden verwijzingen naar de monarchie te worden verwijderd, en hetzelfde gold voor uitlatingen van Republikeinen dat ze toch vooral hun 'vaderland' hadden willen verdedigen - dat laatste was kennelijk voorbehouden aan de Nationalen. Tenslotte moest expliciet worden toegevoegd dat er ook in de Franco-gelederen veel vrijwilligers hadden gevochten. Met dit laatste moest ongetwijfeld duidelijk worden dat niet alleen de Republikeinen maar ook Franco en de zijnen veel steun onder de bevolking hadden genoten.

Van Seco Serrano's magnum opus zouden in de loop van de jaren nog enkele herdrukken verschijnen. De nieuwe druk van 1968 beperkte zich vooral tot een verversing van de illustraties - er kwam meer aandacht voor personen en gebeurtenissen uit het Republikeinse kamp - en bij een aantal al in 1962 opgenomen foto's kwamen andere onderschriften. Deze ingrepen liet de censuur niet zomaar over haar kant gaan.⁷ Zo verkreeg de platte tekst binnen drie dagen een volledige autorisatie maar meldde 'lector 14' op 3 april 1968 dat er nog eens goed gekeken moest worden naar de pagina's met illustraties. Helaas verschaft het censuurarchief geen inzicht in de precieze aard van de bezwaren. Wel wordt duidelijk dat er diverse malen lijstjes heen en weer zijn gegaan tussen censuur en uitgever en dat de definitieve goedkeuring van het gehele werk uiteindelijk pas een maand later afkwam.

Van de 'vrijwillige raadpleging' die in 1973 plaatsvond ter gelegenheid van een gewijzigde editie bestaat weer een uitgebreider dossier. Hierin zijn zowel de door de auteur als diens uitgever aangepaste voorwoorden te vinden en ook is er een lijst van gewijzigde dan wel aangevulde passages. Auteur Seco Serrano benadrukt in zijn nieuwe voorwoord dat pas een in de toekomst te verschijnen nieuwe druk een flinke herziening van de tekst zou brengen en zijn uitgever brengt naar voren dat er in het werk een harde les te leren was en dat auteur en uitgever vooruit keken naar een toekomst 'met de meest verlichte hoop op eendracht'.

De voorzichtige aanpak die auteur en uitgever sinds 1962 hadden voorgestaan, bleek verder ook uit de door hen beiden voor de censuur opgestelde overzichtslijst van vernieuwde passages. Deze had zeker tot doel de censor van dienst richting te geven en hem tegelijk gerust te stellen. Zo kwam aan de orde dat de passages over de voorbereidingen van Franco's opstand ontleend waren aan recent en door de censuur goedgekeurd werk van Ricardo de la Cierva. Diens werk wordt door de auteur overigens in positieve zin aangeduid als een 'revisionistische onderneming', zeker waar het ging om de passages over het voorbereiden van de opstand.

Overigens voegt Seco daar nog aan toe dat De la Cierva's bijdragen eerder een essayistische dan een historische waarde hadden - De la Cierva gaf in zijn ogen veel

7 AGA 3(50)21/18622.

te weinig bronvermeldingen als onderbouwing van zijn vele meningen en oordelen. Uitgever en auteur betoonden zich tegelijk expliciet kritisch over de bij Ruedo Ibérico van de hand Luís Ramírez verschenen publicatie *Francisco Franco. Historia de un Mesianismo*: een boek vol politieke passies die naar hun mening objectiviteit in de weg stonden.

Ook wijzen zij er expliciet op dat de ‘Spaanse oorlog’ in 1945 wellicht nog gezien werd als een inleiding op de Tweede Wereldoorlog, maar dat de nieuwe druk van het werk de eigenstandigheid van de periode 1936-1939 benadrukte en daarom de term ‘burgeroorlog’ (‘guerra civil’) gebruikte. Schrijver en uitgever waren er kennelijk gezien hun ervaringen met de eerste druk nog niet helemaal gerust op dat deze aanduiding voor de censuur acceptabel was. Verder melden ze voor de zekerheid ook dat ze Spanjes jarenlange internationale isolement van na 1945 aan de orde zouden stellen en van dezelfde periode ook de gewelddadige strijd van de Maquis tegen het Franco-regime. Daar zouden ze nog aan toevoegen dat Franco in de eerste naoorlogse jaren geprofiteerd had van de ‘solidariteit tussen de dictaturen’ - Spanje had immers voedselhulp gekregen van het Argentinië van Juan Perón - en dat het opbloeien van de Koude Oorlog Spanje weer definitief in het Westerse kamp had gebracht. Tenslotte noemen ze expliciet een thema, waarvan we al eerder zagen dat de censuur er alert op was: de spanningen tussen Franco en de monarchisten. Seco Serrano meldt in te zullen gaan op de samenwerking die er in de jaren 1943-1947 bestond tussen de monarchisten en de voormalige Republikeinen en - in relatie daartoe - de diplomatieke wijze waarop Franco in 1948 alle dreiging uit de lucht haalde door overeenstemming te bereiken met troonopvolger Don Juan de Borbón.⁸

Seco Serrano publiceerde in 1964 samen met Joan Reglà i Campistol, hoogleraar in Valencia, en José María Jover Zamora die een leerstoel in Madrid had, ook de *Historia de España moderna y contemporánea*.⁹ Dit in twee delen uiteenvallende werk - het tweede begon met de start van de Tweede Republiek in 1931 - moest, zo laat de uitgever de censuur weten, een oplage van 4000 exemplaren krijgen en was geschreven voor jongeren die zich voorbereiden op het toelatingsexamen tot de universiteit. Het kon de censuur moeiteloos passeren. Bij de beoordeling waren twee lectoren betrokken, ‘nummer 7’ en ‘nummer 30’.

Uit zorgvuldigheid constateren die nog wel dat het werk ‘naast dat het de geschiedenis bracht ook de politiek tot onderwerp had’. Er is in hun ogen echter ‘geen aanleiding tot welke aanpassing dan ook’. Overigens had historicus Reglà in de jaren zestig wel de voortdurende aandacht van de Verbindingsafdeling van het Ministerie.¹⁰ Hij werd ervan verdacht ‘liberale sympathieën te hebben en een voorstander te zijn van separatisme’.

8 AGA 3(50)73/763. ‘con la más luminosa esperanza de la concordia’. ‘empeño revisionista’. ‘la solidaridad de las dictaduras favorecía al caudillo’.

9 AGA 3(50)21/14969 en 3(50)21/14633. ‘historia también política es...no ofrece motivo de reparo alguno’.

10 AGA 3(107)42.08821,03. ‘de tendencia liberal y simpatizante del separatismo’.

Vicente Palacio Atard verrichtte met zijn midden jaren zestig bij de uitgeverij van de Universidad Central verschenen bibliografische werk *Cuadernos bibliográficos de la Guerra de España* (1965) academisch pionierswerk, zoals Seco Serrano dat eerder had gedaan met zijn drie jaar eerder verschenen handboek. Palacio Atard was intellectueel gevormd in de jaren veertig en kan als zodanig als ‘oude getrouwe’ worden aangeduid, maar zou in de loop van de jaren zestig als éminence grise opduiken in de kring van ‘voorzichtige hervormers’ rond Ricardo de La Cierva.

De censor beoordeelde diens *Cuadernos* over het geheel genomen positief, de ‘tijd van de kruistocht’ (‘tiempo de cruzada’) - de periode 1936-1939 - was goed uit de verf gekomen.¹¹ Wel was er nog een kritisch aandachtspunt dat geen gevolgen hoefde te hebben. In de proloog viel namelijk te lezen dat het Nationale kamp zich in de eerste oorlogsmaanden vooral intern had moeten organiseren en zo weinig oog had gehad voor het eigen imago in het buitenland. Dat hadden, zo parafraseert ‘lector 14’ Palacio Atard, de Republikeinen veel beter voor elkaar gehad. Die wisten journalisten goed te faciliteren en hun eigen strijd handig voor te stellen als een afrekening met de ‘fascistische horden’ (‘hordas fascistas’). Ook in de jaren zestig lag een associatie van Franco en de zijnen met het fascisme kennelijk nog steeds gevoelig.

In 1970 brachten Palacio Atard en anderen, onder wie De la Cierva en de broers Salas Larrazábal een nieuwe publicatie bij de censuur aan, *Aproximación histórica a la guerra española 1936-1939* en deze eveneens bij de Universidad Central verschenen publicatie riep wat meer vraagtekens op.

Na de constatering dat het werk aandacht besteedde aan de oorzaken van de oorlog, aan de strijdende partijen en de wijze waarop de Republikeinse regering opereerde, noemt ‘lector 24’ expliciet dat ten aanzien van de Nationale zijde ook het ‘probleem van de politieke eenwording’ - de door Franco in 1937 afgedwongen fusie van alle politieke partijen van de Nationale sector - expliciet aan de orde werd gesteld. De bijdrage over die eenwording bevatte in de ogen van de censor enkele gruwelijke details; in de bijdragen over andere onderwerpen waren verder wat ‘tendentieuze’ feiten te vinden. Al met al kon de publicatie toch de goedkeuring van de censor wegdragen; zoals deze het uitdrukt: ‘het gaat hier om een hoogst objectieve studie, die gunstig uitpakt voor de Nationale zaak en bewondering uitstraalt voor de autoriteiten en vooral voor de Generalísimo’. Uit deze formulering kan de conclusie worden getrokken dat in 1970 auteurs die de zaak van de Nationalen een goed hart toedroegen, wel een potje konden breken: als het historische eindoordeel gunstig voor Franco uitpakte, waren feiten die minder welgevallig zijn, acceptabel.¹²

De beoordeling van nog weer een nieuw werk van Palacio Atard uit 1973 liet een censor zien die zich ook expliciet leende als propagandist van het regime.¹³ Bij gelegenheid van een formele beoordeling van het bij de Staatsuitgeverij verschenen *Cinco historias de la*

11 AGA 3(50)21/16851.

12 AGA 3(50)66/06111. ‘...estudio sumamente objetivo...favorable a la Causa Nacional y elogioso para sus mandatorios y muy principalmente para el Generalísimo’.

13 AGA 3(50)73/2930.

República y de la Guerra maakt de eerder genoemde 'lector 24' eerst duidelijk dat hij er weinig gelukkig mee was dat de omslag van het boek zich hulde in de kleuren van de Republiek. Tegelijk merkt hij op dat wie juist daarom het boek zou kopen, zich zou laten overvallen door de inhoud en zo geconfronteerd zou worden met zienswijzen die hij of zij nog niet kende. Het boek, zo vervolgt hij, liet immers goed zien dat er een ideologisch-religieuze strijd aan de oorlog ten grondslag lag en dat de term 'Kruistocht' ('Cruzada') op zijn plaats was.

Hier wordt duidelijk dat een deel van de censoren zich zelfs in de loop van de jaren zeventig nog van termen bediende, die hun hoogtijdagen in de eerste twee decennia van het Franco-regime beleefden.

Na eerdere publicaties van Seco Serrano en Palacio Atard kwam eind jaren zestig ook Ricardo de la Cierva uitgebreid in het vizier van de censuur en wel bij gelegenheid van diens *Historia de la guerra civil española, Tomo 1, Perspectivas y antecedentes 1898-1936*, uitgegeven door Editorial San Martín in Madrid. De aanstaande publicatie van dit omvangrijke standaardwerk werd aanleiding tot een fors dossier in de archieven van de censuur.¹⁴

De uitgeverij was op 28 mei 1969 overgegaan tot een zogenaamde 'depósito', een 'vrijwillige beoordeling', zoals als mogelijkheid voorzien in de Wet Fraga, had naar aangeven van de uitgever niet plaatsgevonden. Overigens klopte dit laatste alleen in formele zin. Auteur De la Cierva had zich in de voorafgaande periode namelijk wel degelijk met de collega's van de censuur verstaan.

Dat het werk enigszins controversieel was, blijkt al uit het rapport van 'lector 30' dat niet gedateerd is maar kort na 28 mei lijkt te zijn opgesteld. De censor geeft enerzijds te kennen dat het om een waardevol werk ging dat ook gebaseerd was op betrouwbare bronnen, maar memoreert meteen ook - voor alle zekerheid? - dat De la Cierva de periode 1936-1939 voortdurend aanduidde met de term 'burgeroorlog' en die strijd ook onomwonden voorstelde als een gevecht van Spanjaarden tegen andere Spanjaarden. Het boek wordt uiteindelijk door hem zuinigjes aangemerkt als 'publiceerbaar, met de aangegeven voorbehouden'.

Overigens betreft het hier een term die in formele zin bij een 'consulta voluntaria' hoort. Wellicht gaat het dan om een verschrijving die verband houdt met de informele raadplegingen die De la Cierva in een eerder stadium voor zichzelf georganiseerd had. Zo legt Lector 30 in zijn rapport een relatie naar de concepthoofdstukken die de auteur al in maart en april 1969 rechtstreeks had ingeleverd bij Directeur-generaal Robles Piquer - hoofdstukken waarin de voorbereiding van de opstand van Franco en de zijnen uitgebreid uit de doeken werd gedaan. Ook verwijst de censor naar de briefwisselingen tussen De la Cierva en lector Castrillo die in dezelfde maanden van 1969 eveneens buiten het formele kader van de Wet Fraga hadden plaatsgevonden. Castrillo had De la

14 AGA 3(50)66/03144.

Cierva vele suggesties voor aanpassingen gedaan en de laatste had vervolgens minutieus aangegeven of hij deze al dan niet in het definitieve manuscript zou overnemen.

Dat het rapport van lector 30 en de eerdere rapportages van lector Castrillo enige ongerustheid opriepen binnen de hogere echelons van het ministerie blijkt wel uit een briefje dat op 15 juli 1969 uitging van topambtenaar Joaquin de Entreambasaguas naar een lagere ambtenaar die werd aangesproken met 'Pepe' en als leidinggevende van Castrillo verantwoordelijk was voor het functioneren van de censuur. Pepe kreeg te horen dat de 'directeur' - waarmee Robles Piquer moet zijn bedoeld - de wens had uitgesproken dat het boek van 'onze vriend Ricardo de la Cierva' goed behandeld zou worden en dat deze verder de mening was toegedaan dat publicatie van diens werk als positief moest worden gezien. Entreambasaguas wilde kennelijk zeker stellen dat er naar aanleiding van de depósito geen initiatieven tot gerechtelijke stappen tegen De la Cierva's werk zouden worden ondernomen. Hij eindigde zijn briefje als volgt: 'ik wens dat je over dit onderwerp met je vrienden praat ook al weet ik jou kennende en omdat het om een collega gaat, dat je al al het mogelijke zult hebben gedaan'.¹⁵ Overigens toont ook Entreambasaguas zich hier een voorstander van Orwells bekende adagium 'some animals are more equal than others'.

Wat was nu de inhoudelijke kern van de briefwisselingen van voorjaar 1969? Castrillo plaatst in het manuscript van De la Cierva vooral kanttekeningen bij zinsneden waarin het leger een rol speelde. Zo uit Castrillo bezwaren bij passages over het vermeende slechte functioneren van het Spaanse leger in het opstandige Marokko en vindt hij de zinsnede bezwaarlijk die stelde dat de bevolking als één man de maatregelen had gesteund die het Republikeinse regime vanaf 1931 terzake van het leger genomen had - het ging dan onder meer om het terugbrengen van het aantal generaals. Ook viel slecht dat er volgens De La Cierva na de revolutie van 1934 in Asturië binnen het leger een flinke vleugelvorming van conservatieven en progressieven was ontstaan en dat deze ontwikkeling invloed had gehad op de voorbereidingen van de staatsgreep van 18 juli 1936 en het vervolgens uitblijven van het succes daarvan. De la Cierva liet in reactie weten de laatste aanmerking te zullen negeren: 'de censor heeft het helemaal mis'.¹⁶

Tegelijk lagen die passages onder vuur waarin De la Cierva gerespecteerde Spaanse politici uit het begin van de twintigste eeuw zich al te enthousiast liet uitspreken over de introductie van de democratische rechtsstaat en hetzelfde gold voor zinsneden die toespelingen bevatten op een al te hardvochtige opstelling van de censuurinstanties.

De la Cierva deed de toezegging de gewraakte passages te zullen aanpassen.

Tenslotte vermeldt censor Castrillo nog expliciet dat De la Cierva er een punt van maakte dat de communisten vrijwel geen rol hadden gespeeld tijdens de revolutiedagen van

15 AGA 3(50)66/03144. 'Publicable, con las salvedades señaladas'. 'deseo que hables del tema con tus amigos aunque conociendote y tratandose de un compañero nuestro sé que ya habrás hecho todo lo posible'.

16 AGA 3(50)66/03144. 'el lector está totalmente equivocada'.

1934 in Asturië, maar dat zij er later wel handig gebruik van hadden gemaakt in hun propaganda.

Censor Castrillo besteedt tenslotte nog apart aandacht aan het manuscript dat De la Cierva direct bij Directeur-generaal Robles Piquer had laten bezorgen. De la Cierva had deze zending eerder in een aparte brief aangekondigd waarin hij ook liet weten 'over de uiteindelijke samenzwering - die zou leiden tot de opstand van 18 juli 1936 - fascinerende documenten te hebben gevonden'.¹⁷

De eerste kritiek van Castrillo luidt dat De la Cierva zich ongenueanceerd had uitgedrukt door te stellen dat er in het leger weinig animo had bestaan voor de opstand van 18 juli 1936. De la Cierva deed hierop de toezegging te zullen melden dat de generaals weinig aandrang hadden gevoeld mee te doen maar dat dat bij de lagere officieren wel anders had gelegen.

De la Cierva weigerde verder enkele fel bekritiseerde zinsneden te verwijderen. Zo hield hij vol dat ook Republikeins Spanje het beste had voorgehad met het vaderland en wilde hij evenmin afstand nemen van de passage dat de delen van het leger die trouw waren gebleven aan het Republikeins regime, dat uit volle overtuiging hadden gedaan. Al met al is het duidelijk dat De la Cierva met zijn opmerkingen over het leger een - onzichtbare - lijn had overschreden. Hij voelde zich kennelijk voldoende door hogere autoriteiten gesteund om waar hij dat nodig vond, door te zetten. Zijn publicatie zou uiteindelijk gewoon verschijnen, met inbegrip van de passages die hij niet had willen aanpassen.

Op 26 november 1970 zou De la Cierva namens uitgever Danae opnieuw een publicatie ter 'depósito' aanbieden. Deze *Historia ilustrada de la guerra civil española I y II*, was geheel gewijd aan de periode van de burgeroorlog en was daarmee een vervolg op diens publicatie van 1969.¹⁸ Ook dit werk dat in een oplage van 5000 exemplaren tegen een forse prijs zou verschijnen (2800 pesetas - Seco's grote werk kostte in 1971 1200 peseta's en het boek van Tamames in 1973 260 pesetas -), had een aanzienlijke en interessante gang door de censuurinstanties.

Zo had De la Cierva zijn manuscript al begin augustus 1970 ter 'vrijwillige consultatie' aangeboden, waarna hij op 13 augustus het rapport kreeg toegespeeld dat was opgesteld door 'lector 24'. Daar had De la Cierva nog wel wat werk aan. Pas op 4 november 1970 stuurde hij een hoge ambtenaar van het Ministerie van Informatie, de Onderdirecteur-generaal, een briefje met een fotokopie van de opmerkingen van de lector, compleet met een overzicht zijnerzijds van de reacties die hij had overgenomen. Hij meldt 'vrijwel alle opmerkingen van de censor te hebben verwerkt' en verder van mening te zijn dat 'de rest van de tekst en de foto's absoluut ongevaarlijk is, zij het niet gespeend van enkele scherpe randjes van historisch-journalistieke aard'. Daar voegt hij nog aan toe dat het de uitgevers

17 AGA 3(50)66/03144. 'conspiración final'. 'documentos alucinantes'.

18 AGA 3(50)66/6302. 'que son practicamente todas las propuestas por el lector'. 'el resto del texto y las fotos creo que son absolutamente inocuas, come veras, aunque no exentas de garra historico-periodistica'. 'totalmente aceptable...revisado nuevamente el texto de la obra y examinadas las numerosas ilustraciones que contiene'.

goed zou uitkomen als het groene licht snel zou afkomen, want de kerstcampagne kwam eraan. Hier liet de mercator sapiens die De la Cierva ook was, zich goed kennen!

Uiteindelijk zou de 'depósito' pas op 26 november plaatsvinden. De formuleringen in het censorrapport dat op 27 november 1970 werd opgesteld, maken duidelijk dat de instanties de bijgestelde teksten die De la Cierva op 4 november had ingeleverd, nog eens goed onder de loep hadden genomen. Het werk, zo stelt de censor tevreden vast 'was inmiddels geheel acceptabel nu de tekst opnieuw gereviseerd is en de vele foto's van het werk nog eens zijn doorgenomen'.

Waar was de censor nu mee gekomen in zijn rapport van 13 augustus 1970?¹⁹ Hij begint met te melden wat hem was opgevallen. Zo had De la Cierva 'onze oorlog' als 'een Spaanse oorlog gepresenteerd, zij het dat er een internationale context was geweest'. Verder had De la Cierva erop gewezen dat er in de Nationale zone een tijd lang verschillende machtscentra waren geweest en had hij de 'mysteries' van Salamanca beschreven met inbegrip van de zaak Hedilla, de zaak Fal Conde en de trieste 16^e april 1937 - de censor refereert hier aan de leiders van de falangisten en carlisten die zich hadden verzet tegen Franco's streven naar politieke eenheid en de doden die onder de falangisten waren gevallen tijdens de onderlinge machtsstrijd van april 1937 in Salamanca.

Het was de censor verder 'rauw op het dak gevallen dat de andere kant werd aangeduid als "regering" en de Nationale zijde als nationalistische respectievelijk franquistische "rebellens". Verder zouden de Internationale Brigadisten in de ogen van De la Cierva slechts een ondersteunende rol hebben gehad en geen hoofdrol.

De censor is verder van mening dat het om een positief te duiden boek ging dat allerlei 'reactionaire propagandisten van welke signatuur dan ook een objectief weerwoord gaf'. Op een aantal punten wilde de censor echter zijn gelijk halen en De la Cierva ging daarin in belangrijke mate mee. Zo was opnieuw de eer van het leger in het geding. Op de kritiek dat hij te positief was over de successen van de Republikeinen tijdens de slag om de Ebro riposteerde De la Cierva dat hij een zinnetje zou toevoegen: 'snel zou men zien wie de echte winnaar was, maar voor het moment was de uiteindelijke terreinwinst...'. Andere bezwaren van de censor hadden te maken met de wijze waarop De la Cierva de regering van de Nationale zone karakteriseerde. De laatste toonde zich op aangeven van de censor bereid de aanduiding 'repressief' weg te halen (en een vervangende formulering te gebruiken waarin gesproken werd over 'bijzondere juridische aanpak').

Verder wist hij ook een formulering te vinden die op een meer omfloerste wijze verwoordde dat er in de zone van Franco een tijd lang een machtsvacuüm had geheerst: 'bij een opstand van deze aard waren hiërarchische scrupules van minder belang'. Tenslotte vraagt de censor De la Cierva er duidelijk over te zijn dat de laatste Republikeinse regering zijn val ook echt verdiend had. De laatste wilde niet weigeren en meldde te zullen opnemen dat 'de positieve waarden van de Republiek en Negrín - haar

19 AGA 3(50)66/6302. 'nuestra Guerra fue una Guerra Española con una superestructura internacional'. 'sistema policéntrico'. 'los misterios de Salamanca...donde se trata el asunto Hedilla, el de Fal Conde y el triste 16 de abril de 1937'.

premier - (die ze vanzelfsprekend hadden) voor de Geschiedenis onteerd waren in het kader van hun betreurenswaardige einde'.²⁰ Al met al toonde De la Cierva bereid te zijn enkele offertjes te brengen om het geheel van zijn publicatie te redden.

De la Cierva liet in de eerste helft van de jaren zeventig nog menig eigen werk het licht zien. Deze publicaties leidden anders dan de zojuist besproken werken in het algemeen slechts tot dossiers van bescheiden omvang. Interessant is echter weer de behandeling die de censuur De la Cierva's *Historia básica de la España actual* (1974) gaf.²¹

Hier ging het om een omvangrijk boek van 576 pagina's met een beoogde oplage van 11.000 dat, aldus het dossier, op 30 oktober 1974 voor 'vrijwillige consultatie' werd aangeboden en vervolgens ondanks zijn grote omvang al op 31 oktober een positief label kreeg. De behandelende censor ('nummer 6, Martos') weet te melden dat het boek 'geschreven was met een toon van trouw aan Franco en de regering en dat het daarom toelaatbaar was'. Had Martos het bewuste werk wellicht al eerder officieus mogen inzien en kwam hij daarom zo snel tot een oordeel, zonder zich nog over details te buigen? Of was de toetsing een volslagen wassen neus geweest nu de auteur dezelfde was als degene die als Directeur-generaal de eindverantwoordelijkheid over de censuur had? Hoe het ook zij, de censor maakte geen punt van twee opmerkingen die De la Cierva achterin zijn manuscript nog handgeschreven had toegevoegd en die beide een expliciet politiek commentaar vormden op de woelige politieke situatie van midden 1974, toen in het kader van de snel verslechterende gezondheid van de oude dictator binnen het Franco-regime reactionaire en meer gematigde krachten om de macht stredden. Zo sprak De la Cierva expliciet zijn bewondering uit voor oud-minister Fraga Iribarne die enkele jaren eerder had moeten aftreden omdat hij te vooruitstrevend zou zijn. Ook sprak hij misprijzend over 'een haatdragend en angstig onderdeel van de Spaanse politiek' dat in de 'ongehoorde zomer van 1974 tot het fascisme was gekomen...' - hij doelde hier op de reactionaire 'bunker' waarvan de stem steeds luider werd in en om de regering.²²

De la Cierva's boek verscheen vervolgens binnen een week na de afronding van de 'vrijwillige consultatie'. Enkele dagen daarna legde hij samen met de minister zijn ambt neer. De vraag is of zijn boek zijn positie onhoudbaar had gemaakt of dat hij bij het afronden van zijn boek zag aankomen dat zijn positie onhoudbaar zou worden en hij daarom nog wat politieke stekeligheden aan zijn manuscript had toegevoegd.

20 AGA 3(50)66/6302. 'Chocan las denominaciones de 'gobierno' - para el otro lado - y las 'rebeldes' nacionalistas y a veces franquistas - para el bando nacional'. 'objetividad contra retrogrados portavoces de propaganda de todos los signos'. 'Muy pronto se vería quien es el auténtico vencedor pero por el momento, el balance final de territorio...'. 'en un alzamiento de ese tipo parecen secundarios los escrúpulos jerárquicos'. 'los valores positivos de la república y de Negrín (que por supuesto los tuvieron) quedaron prostituidos para la Historia ante ese final lamentable'.

21 AGA 3(50) 73/04424. 'escrita en tono de adhesión a Franco y al régimen y por tanto autorizable'.

22 AGA 3(50) 73/04424. 'el inédito verano de 1974 - en que una parte resentida y miedosa de la política español ha inventado...el fascismo...'

Tenslotte verdient het commentaar van de censor op De la Cierva's *Historia del franquismo* aandacht, omdat het duidelijk maakt hoezeer in de Spaanse dictatuur de figuur van de dictator door de censuur uit de wind werd gehouden. Het boek werd op 28 november 1975 meteen ter 'depósito' aangeboden, een 'vrijwillige consultatie' vond niet plaats. Wellicht hing dit samen met de wens van de uitgever het werk snel op de markt te brengen nu de oude dictator enkele dagen daarvoor overleden was.

Censor Martos schrijft in zijn commentaar dat De la Cierva de periode 1939-1945 aan de orde stelde en dat deze bekritiseerde wat hij kritiekwaardig vond en loftuitingen had voor wat hij goed achtte. Om daar meteen aan toe te voegen: 'Misschien had er als Franco nog in leven was geweest nog wel een enkele zinsnede verwijderd moeten worden en wel in de paragrafen waarin de schrijver met Franco van mening verschilde. We wegen nu echter mee dat Franco geen staatshoofd meer is doch een figuur uit de geschiedenis die net als alle historische figuren nu eenmaal met kritiek te maken krijgt, waarbij nog meespeelt dat deze kritiek respectvol en correct gepresenteerd wordt'.²³ Deze passage maakt nog eens duidelijk hoezeer het lange leven van de dictator de censuur en daarmee de Spaanse geschiedschrijving op een aantal thema's gegijzeld had gehouden. En hoe snel de panelen konden verschuiven, zodra de dictator overleden was.

Net als De la Cierva publiceerden in de periode 1969-1975 ook de andere leden van de door De la Cierva geleide onderzoeksfadeling van het Ministerie van Informatie nog menig werk. Niet al deze publicisten viel de uitgebreide behandeling door de censuur ten deel waaraan De la Cierva zich had moeten onderwerpen. Exemplarisch is de beoordeling van Jesús Salas Larrazábals *Intervención extranjera en la Guerra de España* (1974).²⁴ Lector 6 Martos, zelf militair, maakt zich er als volgt vanaf: betrokkene is kolonel in het leger, publiceert bij de Staatsuitgeverij, schrijft een werk dat volledig is, kortom de publicatie is 'toelaatbaar'.

Ook deze passage roept reminiscenties op aan de eerder aangehaalde zinsnede uit Orwells *Animal Farm*. Het regime keek overduidelijk anders naar historische publicaties uit eigen kring - zeker als die afkomstig waren van militairen - dan die van buitenaf werden aangeboden.

De critici van het regime: García Venero, Southworth, Carr, Tamames, Abella, Brenan, Jackson, Avilés Fernández, Tuñón de Lara, Tusell, Thomas
De eerste keer dat de censuur echt flink aan de bak moest, kwam relatief vroeg, in 1964, en bovendien uit onverwachte, min of meer binnenlandse, hoek, namelijk van Maximiano García Venero, gedurende de Tweede Republiek en de Spaanse Burgeroorlog

23 AGA 3(50) 73/05189. 'Quizá de vivir Franco hubiera convenido hacer alguna supresión, en los parrafos en que su opinión difiere de la de Franco. Pero en el momento actual, estimamos que ya Franco no es el jefe del estado sino una figura histórica, que, como todas las figuras históricas, esta sujeto a crítica, sobre todo si esa crítica es respetuosa y correcta'.

24 AGA 3(50)73/4239.

actief binnen de falangistische beweging en onder meer oud-hoofredacteur van het dagblad *Arriba*.

In 1964 was García Venero actief als freelance schrijver en journalist en woonde hij afwisselend in Frankrijk en Spanje. Hij had een bewerking gemaakt van de memoires van Manuel Hedilla, de in april 1937 door Franco afgezette en vervolgens opgesloten leider van de Falange-beweging - hij had zich verzet tegen de door Franco geforceerde oprichting van de nieuwe politieke eenheidsbeweging FET y de las JONS.

García Venero was zich bewust van de politieke gevoeligheid van deze episode en peilde daarom in de loop van 1964 langs informele weg bij de censuur of een publicatie van zijn *Falange en la guerra de España* denkbaar was. Hij kreeg daarbij geen groen licht - van de afwijzende reactie is in het Archivo General de la Administración overigens geen dossier aanwezig -, waarna hij het besluit nam zijn heil in Parijs te zoeken bij ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico - een stap waarmee hij als voorzichtige hervormer de facto in het kamp van de critici van het regime terecht kwam.

Het beeld dat een censor op verzoek van de leiding van het Ministerie van Informatie een jaar later, op 31 augustus 1965, van het bewuste werk schetst en dat te vinden is in het archief van de Verbindingsafdeling, laat intussen ten aanzien van de verontrusting die er over García Venero's manuscript bestond, niets aan duidelijkheid over.²⁵ Het boek zou met zijn schets van de vele ongunstige zaken 'die nu eenmaal in elke oorlog plaatsvinden', afbreuk doen aan 'Onze Nationale Beweging', zeker nu zoveel nog actieve politici, onder wie Franco zelf, er in het werk zo slecht van afkomen. De lector signaleert voorts de volgende heikele onderwerpen: Franco en de zijnen zouden provocateurs hebben ingezet om Hedilla in de val te laten lopen, Pilar Primo de Rivera - de zus van José Antonio - zou erop hebben aangedrongen dat de Falange niet in handen van Franco zou vallen, Fal Conde - leider van de andere politieke steunpilaar van Franco, de carlisten - zou in 1937 het land zijn uitgezet omdat hij buiten medeweten van het leger een eigen militaire academie was gestart, Nicolás Franco - de broer van - was van plan geweest een geheel nieuwe partij te starten om zo de prominente Falange te breken, bepaalde hoge officieren zouden opdracht hebben gegeven tot het fusilleren van politieke tegenstanders enzovoorts. Kortom, García Venero had niet alleen de politieke vuile was van de Nationale zone buiten gehangen, maar was ook het gevoelige thema van de terreur in het door Franco bezette gebied niet uit de weg gegaan.

Op 9 oktober 1970 zou García Venero de censuur overigens opnieuw een publicatie over de moeizame politieke eenwording aan Nationale zijde aanbieden: *Historia de la Unificación (Falange y Requeté en 1937)*.²⁶ De - niet nader aangeduide - lector die het boek op 16 oktober in behandeling nam, noemt het boek zowel 'interessant' als 'niet opportuun'. Daarbij wijst hij expliciet op de stellingnames van García Venero dat de rechtse politieke partijen de Falange Española tot ver in 1936 fel bestreden hadden, dat

25 AGA 3(107)42.08808,15. 'que en toda guerra se dan'. 'Nuestro Movimiento Nacional'.

26 AGA, 3(50)66/6125.

conservatief Spanje zich na de start van Franco's opstand snel van de Falange meester had gemaakt, dat voorman José Antonio al in een vroeg stadium had voorspeld dat kapitalistische belangen de ware Falange een kopje kleiner zouden maken en dat dat laatste uiteindelijk ook gebeurd was.

De censor noemt publicatie van García Venero's werk desondanks wenselijk omdat er in het boek zoveel interessante informatie over de Falange was aan te treffen; de hogere autoriteiten moesten verder maar een definitief besluit nemen. De censor vermeldt daarbij niet dat eerder in 1970 een publicatie van De la Cierva, waarin dezelfde politieke eenwording aan de orde was gekomen, gewoon was toegelaten. Evenmin refereert hij aan het feit dat in het buitenland inmiddels al een flink aantal publicaties was verschenen waarin het lot van de Falange-beweging centraal stond - denk hierbij niet alleen aan het eerder genoemde werk van García Venero maar ook aan Stanley Paynes *Falange, a history of Spanish fascism* en Bernd Nellesens *Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange* die al bijna tien jaar eerder, respectievelijk in 1962 en 1963, het licht zagen en zonder twijfel al jaren illegaal in Spanje circuleerden.

Overigens boog op 24 oktober 1970 nog een tweede lector zich over het boek, het hoofd van de Verbindingsafdeling Francisco Castrillo - de censuurinstanties gingen kennelijk niet graag over één nacht ijs.²⁷ Deze roemt García Venero's trouw aan de 'basisprincipes' van de staat en aan de 'Generalísimo' persoonlijk, maar hij vindt wel dat enkele zinsneden uit het manuscript geschrapt moeten worden. Dan gaat het om passages waarin onverkort duidelijk werd dat Franco en de zijnen er vooraf van op de hoogte waren dat een groot aantal prominente falangisten forse problemen hadden met een gedwongen opgaan van hun Falange in Franco's politieke eenheidsbeweging. Ook moet worden geschrapt dat Falange-leider Hedilla aanvankelijk ter dood was veroordeeld en door Franco alleen daarom was gespaard, omdat de weduwe van José Antonio en de Duitse ambassadeur daarop hadden aangedrongen. Opnieuw blijkt hoe gebeten de censuur was op elk vorm van kritiek op het politieke handelen en het beoordelingsvermogen van de dictator zelf.

Kort nadat García Venero's *Falange en la guerra de España* de instanties gealarmeerd had, bogen de medewerkers van het Ministerie van Informatie zich in 1965 over weer een andere kritische publicatie, te weten Herbert Southworths al in 1963 bij Ruedo Ibérico verschenen publicatie *El mito de la cruzada de Franco*. Overigens was de Amerikaan Southworth er ver van gebleven zijn werk voor publicatie voor te leggen aan de Spaanse censuur. De beoordeling van diens werk verscheen dan ook in het *Boletín de Orientación Bibliográfica* en geeft goed inzicht in het denken van de censuur van eind 1964 - begin 1965.²⁸

27 AGA, 3(50)66/6125. 'principios básicos'.

28 NN, 'Herbert Rutledge Southworth...', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 25-26 (januari-februari 1965), geen pagina-aanduiding. 'No creemos posible identificar la España nacional con los países totalitarios y ateos, ni queremos hacer el disfavor de colocar a los Gobiernos de las democracias en el plano de la camarilla asesina de la España roja'.

De anonieme recensent werpt Southworth vooral voor de voeten dat hij het een mythe had genoemd dat Franco met zijn handelen een communistische opstand had willen voorkomen. Bovendien had Southworth veel te weinig oog voor de religieuze vervolgingen die in de jaren 1936-1939 in de Republikeinse zone hadden plaatsgevonden en die in de geschiedenis hun gelijke niet kenden. Verder ging het niet aan de 'Bevrijdingsoorlog' ('Guerra de Liberación') te kenschetsen als een prelude op de Tweede Wereldoorlog: 'We vinden dat het niet mogelijk is het Nationale Spanje te identificeren met de totalitaristische en atheïstische landen, noch willen we het de regeringen van de democratische landen aandoen hen in verband te brengen met de moorddadige klik van het rode Spanje'. De recensent lijkt hier overigens de religieuze kaart te trekken om vooral de afstand van het Franco-regime tot dat van Hitler te benadrukken.

Southworth zag het verder wel correct, zo gaat de recensent verder, dat Franco Spanje bewust uit de Tweede Wereldoorlog had gehouden, omdat het land was uitgeput door het Republikeinse verzet tegen diens machtsovername. Tegelijk sloeg Southworth de plank weer volledig mis met de suggestie dat Franco op enig moment ontsteld was geweest over Hitlers weigering de Franse koloniën in Noord-Afrika aan Spanje over te dragen. Verder had Southworth - en dat moest volgens de recensent aan diens linkse bronnen liggen - de terreur in de 'rode zone' veel te weinig aan de orde gesteld.

Eind 1965 publiceerde het *Boletín* plots nog een tweede bespreking van Southworths werk; kennelijk had het een gevoelige snaar weten te raken.²⁹ De recensent pleegde al in de eerste zinnen van zijn artikel karaktermoord op de auteur. Zo zouden veel lezers er verbaasd over zijn geweest dat Southworth Engelstalig was: was het ressentiment dat uit diens werk naar boven kwam, immers niet voorbehouden aan Spaanse ballingen die vastgeroest zaten aan het verleden? Verder, zo vervolgt de recensent, kreeg het Franco-regime de kwalificatie 'totalitair' opgeplakt, alleen maar omdat het volk geen regimewijziging kon afdwingen. En noemde Southworth Franco en de zijnen fascistisch omdat deze belangstelling hadden getoond voor de gebieden in Noord-Afrika. Dat was toch een veel te smalle basis voor een uitspraak met een dergelijke strekking?

Laat Southworth ook zijn documentatie eens op orde brengen, zo gaat de recensent verder. Franquistische historici zou het verboden zijn te schrijven over de hulp die Franco tussen 1936 en 1939 van Duitsland en Italië ontvangen had, maar die was toch al in 1964, kort na het verschijnen van Southworths boek, uitgebreid aan de orde gekomen in Spanjes *Revista de Historia Militar*? De anonieme beoordelaar sloot zijn recensie dan ook af met een verzuchting: 'Het is erg moeilijk hen wat bij te brengen die ziende niet zien en horende niet horen'³⁰.

Southworth, zo lijken beide recensenten te willen benadrukken, is een linkse activist en mag zeker niet gezien worden als een serieuze speler op het historiografische speelveld. Tegelijk besteedden beide medewerkers van het Ministerie van Informatie wel erg veel

²⁹ Ibidem, 9-16.

³⁰ Ibidem, 9-16. 'Pero poco puede hacerse para iluminar a los que, viendo, no ven y, oyendo, no oyen'.

aandacht aan enkele centrale stellingen in Southworths betoog, namelijk dat er in het voorjaar van juli 1936 geen sprake was van een communistische machtsovername en dat de Franco-dictatuur de facto een fascistisch regime was dat de Tweede Wereldoorlog had weten te overleven. Er was de censuur veel aan gelegen - zo zagen we ook al bij de beoordeling van De la Cierva's werk van 1970 - dat de strijd van de periode 1936-1939 werd voorgesteld als een binnenlandse kwestie en dat het regime dat uit dat conflict was voortgekomen, ook een typisch Spaans karakter had.

In 1968 moest de censuur ook weer formeel met een contemporain-historische tekst aan de slag, ruim drie jaar nadat het manuscript van García Venero aan haar ter beoordeling was voorgelegd. Aan het begin van dat jaar meldde uitgeverij Ariel immers Raymond Carrs al in 1966 in Oxford verschenen *Spain 1808-1939* voor een vrijwillige beoordeling aan. Uiteindelijk zou Carrs werk pas een jaar later, op 13 februari 1969, het predicaat 'toegestaan' krijgen.³¹

In het dossier Carr bevinden zich drie stukken die duidelijk maken waar de pijn zat, een censorbeoordeling van 29 februari 1968, een eerder in 4.2 aangehaalde brief van 18 maart 1968 van Directeur-generaal Robles Piquer aan de Spaanse ambassadeur in Groot-Brittannië José Fernandez-Villaverde y Roca de Togores, Marqués de Santa Cruz en de schriftelijke reactie daarop van de laatste van 25 maart 1968. Overigens komt uit deze briefwisseling naar voren dat Robles en Villaverde de voorgenomen publicatie eerder samen in Madrid bespraken en dat toen de afspraak werd gemaakt dat de ambassadeur teruggekeerd in het Verenigd Koninkrijk informeel contact zou opnemen met Carr.

Bij de functionarissen van de Spaanse overheid bleken tegen Carrs publicatie meerdere inhoudelijke bezwaren te leven. De actie van het leger van 18 juli 1936 werd door Carr ten onrechte een 'rebellie tegen het wettelijke regime' genoemd, een 'contrarevolutie' bovendien van een klassiek conservatieve beweging tegen liberaal-democratische krachten. Carr had bovendien niet gezien dat het om een 'Bevrijdingsoorlog' ging die het dominante communisme wilde bestrijden om orde en gezag te herstellen.

Ook kon het niet door de beugel dat Carr de Kerk had weggezet als een willoos instrument van het leger en andere conservatieve politieke krachten alsmede de Falange een slachtoffer had genoemd van de ambities van Francisco Franco. Carr zou in de ogen van de medewerkers van het Ministerie Franco verder nog hebben beledigd met opmerkingen als dat slechts toevallige ontwikkelingen de Caudillo de hoogste macht in het land hadden gebracht en dat deze bovendien maar een middelmatige militaire strateeg was die de eindoverwinning puur te danken had aan de niet aflatende hulp van Duitsland en Italië. Bovendien ging het niet aan het leger als instituut onheus te bejegenen door, als Carr deed, het verantwoordelijk te maken voor de terreur van de Franco-zone en die terreur bovendien op één lijn te zetten met die van de Republikeinse zone.

31 AGA, 3(50)66/2565. 'rebelión'. 'régimen legal'. 'contrarrevolución'. 'Guerra de Liberación'. 'pronunciamiento'.

De uitgever van Ariel toonde zich in een brief van 24 mei 1968 niet ongenegen tot enkele aanpassingen. Zo kon 'rebellie' wel 'putsch' worden, wilde de schrijver wel verduidelijken dat het leger zich met grote maatschappelijke onrust had moeten verstaan en verdween ook het woord 'contrarevolutie'. Bovendien zou in een nieuwe versie van de tekst Franco's benoeming tot staatshoofd expliciet gerelateerd worden aan het feit dat diens Marokkaanse troepen nu eenmaal de kern uitmaakten van het Nationale leger en zou de hulp van de Asmogendheden slechts worden aangeduid als 'een belangrijke factor'. Het dossier geeft geen uitsluitel over de vraag waarom de uiteindelijke 'toestemming' tot publiceren na deze brief van mei 1968 nog ruim acht maanden op zich liet wachten. In ieder geval is duidelijk dat Carr niet alleen het beoordelingsvermogen en politieke optreden van Franco aan de orde had gesteld maar ook diens prestige in het geding had gebracht. Hetzelfde gold voor het aanzien van het leger, waarvan het optreden op het vlak van terreur gelijk werd gesteld met de activiteiten van de kwalijkste krachten van de Republikeinse zone.

Carr was niet alleen met bepaalde feiten gekomen maar had daar ook negatieve beoordelingen van het leger op gebaseerd. Dit soort oordelen moet zeer zwaar zijn gevallen, zeker in het licht van de opmerkingen die de regimevriendelijke De la Cierva een jaar later nog kreeg over diens feitenrelaas van het optreden van het leger. Het is dan ook heel wel mogelijk dat er tussen mei 1968 en februari 1969 nog sprake was van maanden van - officieus - touwtrekken tussen uitgever en ministerie.³²

Was de censuur eind jaren zestig al gealarmeerd, toen binnenlandse uitgeverijen met de publicaties van Carr en De la Cierva op de proppen kwamen, alle alarmbellen gingen af toen de gerenommeerde uitgeverij Alfaguara begin juli 1972 *Historia de España 7, La República y la Era de Franco* van de bekende econoom en communistische activist Ramón Tamames ter vrijwillige beoordeling aanbod.³³ Het bewuste werk kreeg in 1972 binnen een maand de kwalificatie 'afgewezen', maar kon uiteindelijk na de nodige aanpassingen in september 1973 bij Alfaguara verschijnen. Overigens waren delen van het censuurapparaat ook op dat moment nog van mening dat de bewuste publicatie - die een voorgenomen oplage van 25.000 exemplaren had en slechts 260 pesetas zou gaan kosten en dus potentieel een groot bereik had - 'af te wijzen' was. Het ging immers om een 'vijand van het regime'.

De eerste beoordeling kwam op 15 juli 1972 van de hand van censor Martos en was een belangrijke reden voor de aanvankelijke 'afwijzing' van augustus 1972. Martos had zich onder meer geërgerd aan Tamames' opmerking dat het Nationale leger in vergelijking met het Republikeinse een zootje ongeregeld was en dat de heldhaftige verdediging door Franco-getrouwen van het Alcázar van Toledo op een mythe berustte die door Franco en de zijnen uit puur propagandistische motieven grotendeels verzonnen was. Tamames

32 Alleen een zeer minutieuze vergelijking tussen het aanvankelijk ingeleverde manscript en de uiteindelijke boektekst kan hierover uitsluitel geven. Zelf heb ik deze niet meer verricht.

33 AGA 3(50)73/02870. 'enemigo del régimen' en AGA 3(50)73/2109. 'tachaduras'.

zou bovendien ook leugens verspreiden over een door de Nationalen aangericht bloedbad in Badajoz. En dan had Tamames ook nog de expliciete mening verkondigd dat de maatschappelijke ellende van het Spanje van na de burgeroorlog volledig aan Franco te wijten was geweest.

Een onbekende medebeoordelaar vulde Martos' rapport op 31 juli 1972 verder aan en wees erop dat Tamames de opstand van Franco ten onrechte in het teken had geplaatst van eigenbelang van Kerk en leger. Bovendien maakte de schrijver voortdurend toespelingen op een vermeend dominante rol van Opus Dei in de Spaanse politiek van na de burgeroorlog.

Op 27 februari 1973 vroeg de uitgever opnieuw om een 'vrijwillige beoordeling'. Aan dit tweede verzoek lag een herziene versie van het manuscript ten grondslag. Dat was bijgesteld aan de hand van een uitgebreid overzicht van ruim zestig voorstellen voor 'wijzigingen' dat volgens het dossier al in het najaar van 1972 officieus dan wel officieel op het Ministerie van Informatie circuleerde.

De uitgever of de auteur - er is helaas geen informatie voorhanden bij wie het initiatief had gelegen en wie precies met wat had ingestemd - deed onder meer het voorstel de opmerking te schrappen dat de falangisten de Spaanse staat hadden wilden domineren met de meest agressieve ideologie die rechts Spanje tot dan toe gekend had en die bovendien de valse pretentie van een middenweg tussen socialisme en kapitalisme verwoordde. Ook was het voorstel de opmerking te verwijderen dat Franco's gerenommeerde medestander generaal Emilio Mola slechts een beperkt aantal hervormingen van de Tweede Republiek had willen terugdraaien en zeker niet de intentie had gehad een dreigend communisme het hoofd te bieden. Verder kon worden geschrapt dat de fascistische staten Franco vooral om geopolitieke redenen hadden gesteund en de hoop hadden gehad in hem een actieve medestander te vinden in de strijd tegen democratie en burgerlijke vrijheden. Daarnaast was er een streep gehaald door passages die vermelden hoezeer de Amerikaanse publicist Southworth de onderlinge strijd in Franco's gelederen zo goed in beeld had gebracht. Tenslotte was er de bereidheid het tekstgedeelte te schrappen over 100.000 politieke executies die nog na de burgeroorlog in Spanje zouden hebben plaatsgevonden. Vooral de laatste toezegging maakt duidelijk hoezeer auteur en uitgever genegen waren cruciale passages te schrappen teneinde het ministerie over de streep te trekken.

In het kader van het verzoek om een nieuwe 'vrijwillige beoordeling' schreef censor Martos op 21 maart 1973 ook een nieuwe officiële beoordeling. Daarin memoreert hij nog eens dat de auteur de tijd van de Republiek als louter positief afbeeldde en dat deze van mening was dat de militairen met hun putsch daar met geweld een einde aan hadden gemaakt; in het functioneren van de Republiek was dan ook geen rechtvaardiging te vinden voor de acties van Franco en de zijnen. Bovendien, zo gaat Martos verder, had Franco's 'kruistocht' in de ogen van Tamames steun geen enkele steun onder de bevolking gehad en hadden in de praktijk alleen Duitsers, Italianen en 'Moren'- de Noordafrikaanse strijders in het Afrika-legioen - zich ingezet voor de strijd. Martos kon kort zijn: Tamames' publicatie was nog steeds 'afwijsbaar' ('denegable').

Het dossier geeft geen duidelijkheid over wat er nog is voorgevallen tussen 21 maart 1973 en 4 september 1973, de datum van de ‘depósito’ van het werk door de uitgeverij. Het is mogelijk dat er nog gesprekken over aanvullende wijzigingen zijn geweest; in het najaar van 1972 hadden immers ook al officiële contacten plaatsgevonden tussen het ministerie en de uitgever.

Het dossier bevat alleen nog een met ‘vertrouwelijk’ aangeduid rapport van 13 november 1973 van de hand van Francisco Castrillo, het hoofd van de Verbindingsafdeling. Dit duidt erop dat het werk, toen het werd aangemeld voor depósito ofwel officieel was afgewezen ofwel administratieve stilte had gekregen en dat Castrillo de opdracht had de mogelijkheden van een juridische vervolging te verkennen.

Castrillo benadrukt in zijn beoordeling vooral dat het de intentie van Tamames was om de rol van het communisme en de communistische partij van Spanje in het zonnetje te zetten. Castrillo verwijst daarbij naar opmerkingen over de samenstelling van de Internationale Brigades en de niet aflatende militaire en materiële hulp van de kant van de Sovjet-Unie. Zijn eindconclusie was dan ook dat het werk prima in de collectie van Ruedo Ibérico had gepast. Tot een advies om uitgever en auteur juridisch te vervolgen kwam het echter niet. Het ministerie had het hoofd kennelijk in de schoot gelegd.

Dit is opmerkelijk omdat Tamames niet slechts de mening verkondigde dat het Franco-regime geen legitimatie kon ontlelen aan een falen van de Tweede Republiek, maar bovendien na het einde van de burgeroorlog door eigen falen de belabberde economische situatie van Spanje alleen maar had verergerd en de rechtvaardiging van zijn bestaan dus ook niet kon ontlelen aan een succesvol sociaaleconomisch beleid. Wellicht worstelde het ministerie er vooral mee dat Tamames door de wijzigingen die inmiddels in het manuscript waren aangebracht, niet met de strafwet in de hand aan te pakken was en dat een beroep op de rechter daarom vruchteloos zou zijn en alleen maar veel publiciteit zou genereren.³⁴

Vanaf het moment dat Tamames' publicatie actueel werd, moest de censuur zich bovendien met vele andere in haar ogen controversiële werken verstaan. Kennelijk was vanaf begin 1973 de geest uit de fles en grepen uitgevers de kans regimekritische teksten op de markt te brengen. Dan ging het zowel om manuscripten die nog niet eerder waren gepubliceerd als om studies die soms al jaren daarvoor in het buitenland verschenen waren.

Zo had het ministerie in de tweede helft van 1973 ruim een half jaar nodig voor een definitieve toestemming voor Rafael Abella Bermejo's *La vida cotidiana durante la guerra civil. La España Nacional*, een initiatief van weer een andere gerenommeerde uitgeverij, Planeta.³⁵ Twee censoren bogen zich over de inhoud van de tekst en kwamen tot de opmerkelijke conclusie dat er weliswaar sprake was van een patriottische toon en dat

34 Notulen van een ambtelijk dan wel politiek overleg terzake zou de nodige duidelijkheid kunnen brengen. Deze zijn echter niet aangetroffen.

35 AGA 3(50)73/3026.

de waarheid nergens geweld werd aangedaan, maar dat toch een revisie wenselijk was van het hoofdstuk over de repressie in de Nationale zone - een onderwerp dat, zoals we zagen, de censuur al eerder alert had gemaakt. Het verhaal moest dan ook ontdaan worden van enkele wrede passages.

De facto ging het hier dus niet zozeer om oordelen die te berde ware gebracht als wel om - sprekende - details. Toen uitgever en auteur bereid bleken de tekst terzake enigszins aan te passen, inzicht te geven in op te nemen foto-onderschriften - voor de censuur altijd een bijzondere bron van aandacht - en een wervingsposter te vernietigen waarop vooraanstaande militairen en geestelijken de fascistengroet brachten, kon het boek eind 1973 eindelijk verschijnen.

Zover zou het in de periode 1973-1975 niet komen met het initiatief van uitgeverij Alianza om de Spaanse markt te verrijken met een - legale - Spaanstalige versie van Gerald Brenans al begin jaren veertig verschenen publicatie *The Spanish Labyrinth*.³⁶ Op 1 juni 1973 kwam op het ministerie het verzoek binnen voor een 'vrijwillige beoordeling' en dat leidde ruim een maand later tot het oordeel 'afgezworen'.

Het censuurkoppel Martos-Castrillo vindt kort en goed dat serieuze werken publicatie verdienen. Dat geldt echter niet voor 'uitwassen van onverantwoordelijke propaganda'. Wel merken ze nog op dat de Spaanstalige uitgave van Ruedo Ibérico al bij duizenden illegaal in Spanje circuleert en dat de censuur in respectievelijk 1965 en 1966/1967 zelfs formeel toestemming heeft gegeven voor de import van enkele tientallen exemplaren van de Engelstalige versie van Brenans werk - wellicht hadden wetenschappers hier om gevraagd. De beide censoren kwamen vervolgens met lange lijsten van passages en zelfs complete hoofdstukken die geschrapt zouden moeten worden.

Zo vond Brenans expliciete uitgangspunt dat juist de linkse partijen fatsoen en democratie vertegenwoordigden, geen genade. Ook kon niet door de beugel dat Brenan de mening verkondigde dat de rechtse leiders sterk onder invloed van Duitsland hadden gestaan, dat zij uit waren geweest op de totale vernietiging van hun vijanden en zo verantwoordelijk waren voor een burgeroorlog die Spanje volledig zou ruïneren. Ook ging het rode potlood door passages die stelden dat Franco's bondgenoten Italië en Duitsland in Spanje in financiële zin roofdiergedrag hadden vertoond en dat er mede hierdoor na 1939 onder de Spaanse bevolking hongersnood zou zijn geleden. Tenslotte vinden de censoren het ongepast dat Brenan oordeelde dat aan Nationale zijde niemand zijn stem had verheven tegen het geweld achter het front en dat de Kerk het zelfs had aangemoedigd. Zeker nu Brenan wel meldde dat de Republikeinse regering en de leiders van de politieke partijen en vakbonden in de Republikeinse zone hun achterban regelmatig terughoudendheid hadden gevraagd bij het gebruik van geweld, zij het vaak zonder succes. Al met al ging het de censoren - opnieuw - om tekstdelen die de legitimiteit van het Franco-regime en zijn inzet voor het welzijn van Spanje ter discussie stelden.

36 AGA 3(50)73/3176. 'los arrebatos de una propaganda irresponsable'.

Op 14 september 1974 kreeg de censuur een nieuwe uitdaging op haar bordje. Het Ministerie van Informatie ontving een brief van de Catalaanse uitgever Juan Grijalbo over een mogelijke uitgave van Gabriel Jacksons net voltooide *Breve historia de la guerra civil de España*. In een vervolgbrief aan Directeur-generaal De la Cierva van 18 oktober 1974 memoreert Grijalbo een door diens medewerker Muñoz in een eerder stadium opgesteld rapport met wijzigingsvoorstellen, met daarbij de aantekening dat die wellicht waren ingegeven door een al te grote voorzichtigheid van de kant van de uitgeverij.

Overigens bleek De la Cierva volgens een eerder, namelijk op 11 oktober 1974 aan Grijalbo verzonden brief, ook al zelf direct contact te hebben gehad met Jackson en zelf niet a priori tegen publicatie van diens werk te zijn - De la Cierva wees erop kort daarvoor een vergelijkbaar werk van Manuel Tuñón de Lara te hebben geaccordeerd. Ook gaf De la Cierva op dezelfde 11^e oktober intern opdracht Jacksons werk zo snel mogelijk te accorderen.

Van daadwerkelijke toestemming voor publicatie van *Breve historia de la guerra civil de España* is het echter niet meer gekomen, wellicht omdat De la Cierva in de loop van november 1974 zou aftreden.

Uiteindelijk zou in 1976 Jacksons al in 1966 verschenen magnum opus *La República Española y la Guerra Civil* officieel in Spanje worden gepubliceerd en wel, aldus auteur Jackson in het voorwoord, zonder dat er enige inhoudelijke aanpassing had plaatsgevonden in de oorspronkelijke tekst van midden jaren zestig. Deze expliciete aanvulling van de kant van de auteur kan er op duiden dat de Angelsaksische acteur in retrospectief wat in zijn maag zat met de voorstellen tot tekstwijziging van 18 oktober 1974.

De niet bij naam genoemde censor die in 1974 Jacksons *Breve historia de la guerra civil de España* formeel moest beoordelen, memoreert eerst diens algemene sympathie voor de Republikeinse zaak, om al snel speciale aandacht te vragen voor impliciete beschuldigingen als zou Franco een opportunist en lafaard zijn (geweest). Jackson zou immers geschreven hebben dat de Caudillo in Casablanca had afgewacht of de opstand in Marokko wel een succes zou worden: 'alleen al deze opmerking is naar ons oordeel genoeg reden voor een afwijzing'.³⁷ Een nieuw voorbeeld, kortom, van de zorg van de censuur voor het imago van de dictator zelf.

De censor viel voorts over passages die de indruk wekten dat er vooral in de Nationale zone geweld tegen burgers had plaatsgevonden en dat de militairen daarvoor verantwoordelijk konden worden gehouden. Ook klopte het volgens de censor niet dat het Franco-regime na het einde van de oorlog nog een massale repressie op touw had gezet.

Al met al liet de behandelende censor zich niet vermurwen door de door uitgeverij Grijalbo opgestelde lijst van in Jacksons tekst te schrappen passages. Die blijft interessant omdat hij inzicht geeft in de inschattingen die de uitgever maakte van de zorgen van de censuur. In vrijwel alle gevallen ging het niet om het schrappen van feiten maar

37 AGA, 3(50)73/5872. '...solamente esto a nuestro juicio es ya motivo suficiente para denegar...'

om het weghalen van al te pregnante oordelen. Zo kan in de ogen van de uitgever het tekstgedeelte verdwijnen waarin Franco's Nieuwe Staat werd neergezet als een combinatie van een oppervlakkig fascisme en een persoonlijke en traditionele militaire dictatuur. Dat geldt ook voor de opmerking dat de Falange voor Franco een handig instrument was - omdat hij zelf weinig eigen politieke ideeën had - en dat de dictator de fraseologie van de Falange slechts had overgenomen om een opstand aan Nationale zijde te voorkomen. Tenslotte kan de opmerking wel geschrapt dat Franco in 1939 niet de groothartigheid had kunnen opbrengen die Lincoln na de Amerikaanse Burgeroorlog juist wel had getoond - het Amerikaanse staatshoofd had zich vergevingsgezind opgesteld jegens zijn voormalige tegenstanders en had een president van alle Amerikanen willen zijn. Zoals al eerder gezegd, van publicatie is het niet meer gekomen. Wellicht vond het regime dat er nog steeds teveel passages waren overgebleven, waarin de aard van het regime en het politieke optreden van Franco met een te negatieve bril werden beoordeeld.

Het is opmerkelijk dat het *Boletín de Orientación Bibliográfica* in haar aflevering van mei/juni 1974 - dus nog voor binnenkomst van de hierboven genoemde eerste brief van de uitgever - plots aandacht besteedde aan Jacksons kort daarvoor gepubliceerde nieuwe boek.³⁸ Deze stap hing vrijwel zeker samen met de brief die Directeur-generaal De la Cierva op 12 maart 1974 uit Barcelona ontving - en die al eerder in 4.3 aan de orde kwam. Daarin kwam immers naar voren dat een uitgeverij, waarvan men toen nog vermoedde dat het een Franse was en niet de Catalaanse Grijalbo, een beoordeling van een werk van Jackson zou vragen.

De anonieme auteur van het *Boletín*-artikel - die later Jesús Salas Larrazabal blijkt te zijn - is van mening dat Jackson vooral de omvang van de Nationale terreur schromelijk had overdreven. Van de 300.000 slachtoffers die Jackson voor de periode 1936-1939 noemde, was geen sprake geweest; bij 20.000 à 40.000 was de teller wel blijven steken.

Bijzonder is overigens dat Jackson er destijds in slaagde een exemplaar van het *Boletín* in handen te krijgen en dat hij vervolgens een inhoudelijke reactie opstelde die hij ook nog geplaatst wist te krijgen en wel in een aflevering die verscheen kort na De la Cierva's aftreden als Directeur-generaal.³⁹ Had de laatste Jackson wellicht een exemplaar of kopie toegestuurd in het kader van het directe contact dat tussen hen beiden in oktober 1974 had plaatsgevonden? Hoe dan ook, Jacksons reactie zag het licht en een belangrijk element in diens betoog was dat Nationaal en Republikeins georiënteerde historici zich eens gezamenlijk over de cijfers van de slachtoffers van de burgeroorlog zouden moeten buigen.

38 NN, 'A concise history of the Spanish civil war', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 93-94 (Mei-Juni 1974), 5-15.

39 Gabriel Jackson, 'Dice el señor Jackson', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 100 (December 1974), 7-29. '...mis libros...cuya distribución pública no ha sido autorizada en España a pesar del repetido interés de las editoriales'.

Hij kon het verder niet laten aan het einde van zijn betoog erop te wijzen dat ‘zijn boeken niet officieel gepubliceerd mogen worden in Spanje en dat ondanks herhaaldelijke interesse van de uitgeverijen’.

Toen deed zich nóg wat bijzonders voor: de redactie van het *Boletín* plaatste meteen na Jacksons bijdrage een reactie van de anoniemus die diens werk eerder besproken had en wel onder de titel ‘Jesús Salas antwoordt’ (‘Jesús Salas Contesta’). Deze gaat in zijn uitgebreide reactie onder meer in op Jacksons berekeningen van het aantal burgerslachtoffers. Aan het verbod op publicatie van Jacksons werk besteedt Salas overigens geen woord. Tenslotte rondde de redactie van het *Boletín* de discussie af met enkele persoonlijke aanvallen op Jackson.

Deze bleef de veiligheidsdiensten intussen bezighouden. Zo bevindt zich in het archief van de Verbindingsafdeling nog een bericht over hem van de Directie-generaal voor Veiligheid van 12 juni 1975. Jackson had kort daarvoor een interview gegeven aan het tijdschrift *Actualidad Económica* en daarin de stelling geponeerd dat rechtse krachten met hun behoudend sociaal-economisch beleid en hun fascistische sympathieën veel meer verantwoordelijk waren geweest voor het uitbreken van de burgeroorlog dan links met zijn stakingen en propaganda.⁴⁰ Uit het bovenstaande wordt wel duidelijk dat een buitenlandse auteur die de fundamenteën van het Franco-regime ter discussie stelde, het bij de censuur nog weer wat zwaarder had dan Spanjaarden met vergelijkbare meningen.

Een van de Spanjaarden die in de discussie over de toelaatbaarheid van Jacksons werk een indirecte rol speelde was de al eerder genoemde historicus Manuel Tuñón de Lara. Deze was met de door hem in het Franse Pau georganiseerde discussiebijeenkomsten (‘coloquios’) van kritische historici jarenlang een groot en gezichtsbepalend criticus van het Franco-regime geweest en het boek dat de Barcelonese uitgeverij LAIA op 6 november ter depósito aanbood, *La España del siglo XX*, was dan ook al eerder in het buitenland verschenen.

De inhoudelijke kritiek die de lectoren op Tuñóns werk hadden was niet mals en werd verwoord in een rapport dat begin november 1974 al klaar lag na eerdere officiële contacten in het voorjaar van 1974. De conclusie van de censor was dat het werk onverkort moest worden afgewezen.

Tuñón, zo stelt de censor onder meer, was een overduidelijke ‘vijand van het regime, noemde de Nationalen rebellen, hing de rode propaganda over het bloedbad in Badajoz aan, gaf een tendentieuze versie van de benoeming van Franco tot staatshoofd en had het voor wat het handelen van de Guardia Civil betreft over koelbloedig geprogrammeerde genocide’. Het probleem was echter, zoals we al in 4.3 zagen, dat de uitgever begin november een depósito had gedaan, het boek vervolgens op de markt had gebracht, dat de ambtenaren twijfels hadden over een eventueel oordeel van de rechter en dat het zo een Silencio werd.

40 AGA 3(107)42.08809,08.

Hoe dan ook, de gang van zaken rond *La España del siglo XX* maakt opnieuw duidelijk dat het voor een uitgever kon lonen met een depósito een voldongen feit te creëren, zeker in deze fase van het Franco-regime.⁴¹

Een werk dat rond de zomer van 1974 eveneens de nodige aandacht van de censuur vroeg was de door Miguel Avilés Fernández gecoördineerde verzamelpublicatie *Nueva historia de España, Siglo XX de la Segunda República a nuestros días* van uitgeverij EDAF.⁴² De censor wilde dat een aantal opmerkingen werd geschrapt waarin militair Spanje een centrale rol speelde.

Dan ging het om de bewering dat de opstand niet zou zijn uitgelopen op een burgeroorlog 'als alle militaire krachten op 18 juli in opstand waren gekomen en als de linkse arbeiders die door de regering waren bewapend, zouden zijn aangestuurd door competente legerofficieren' - in het eerste geval was de putsch snel gelukt, in het tweede geval snel mislukt. Ook kritische opmerkingen aan het adres van die andere steunpilaar van het regime, de Falange, konden niet door de beugel. Zo moest worden geschrapt dat deze de nazi's naäapte met betogen over bloed en ras en de regering aanspoorde landkaarten te publiceren waarop Portugal en Gibraltar aan Spanje waren toegevoegd.

Het Franco-regime bleef zich tot zijn einde ongemakkelijk voelen bij een associatie met de agressieve regimes die in de Tweede Wereldoorlog verslagen waren. Het werk zou uiteindelijk in 1975 op de markt komen.

In 1975 - het jaar waarin Franco op 20 november overleed - was nog steeds niet alles publicabel. De bespreking van Hugh Thomas' *La Guerra Civil Española* in het *Boletín de Orientación Bibliográfica* van juli-augustus 1975 maakte duidelijk waar nog steeds de pijn zat. Overigens is deze plotselinge aandacht voor Thomas' al in 1961 gepubliceerde werk opmerkelijk - het *Boletín* had aan dit standaardwerk nooit eerder aandacht besteed. Hier moet hebben meegespeeld dat de redactie van het *Boletín* de verwachting had dat uitgever Grijalbo in 1975 of kort daarna opnieuw een poging tot publicatie zou doen; twee eerdere pogingen, in 1971 en 1974 waren mislukt.⁴³

Hoe dan ook, de anonieme schrijver van het artikel is van mening dat Thomas te negatief bericht had over de weg waarlangs Franco in het najaar van 1936 aan de macht was gekomen. Verder was Thomas terecht lovend geweest over Franco's politieke en diplomatieke capaciteiten, maar veel te negatief over diens militaire competenties. We horen hier een echo van de opmerkingen die de censor eveneens in 1975 maakte bij gelegenheid van het verschijnen van De la Cierva's *Historia del franquismo*: de zorg om de goede naam van het staatshoofd dat op sterven ligt. Overigens publiceerde Grijalbo

41 AGA 3(50)73/04443. 'un enemigo del régimen...llama a los nacionales rebeldes... haciendose eco de la propaganda roja sobre Badajoz...version tendenciosa del nombramiento de Franco como jefe de estado... Guardia Civil...genocidio programado friamente...'.
42 AGA 3(50)73/4313. 'si todas las fuerzas militares se hubieran sublevado el 18 de julio...si los obreros izquierdistas, armados por el gobierno, hubiesen sido dirigidos por oficiales de carrera competentes'.
43 NN, 'La Guerra Civil Española', *Boletín*, nr 107-108 (juli-augustus 1975), 5-11.

op 29 oktober 1976 een ongewijzigde versie van Thomas' werk, en wel meteen met een oplage van 20.000 exemplaren.

Na het daadwerkelijk overlijden van de dictator werden de aan de censuur aangeboden werken nog een tikkeltje brutaler, waarbij opvalt dat de censuur zich niet meteen gewonnen gaf. Zo werd begin 1976 door uitgeverij Grijalbo Joaquín Romera Maura's *Después de Franco Franquismo? Las Fuerzas Armadas, la Corona, la Democracia* voor vrijwillige beoordeling aangeboden, waarna op 2 maart de officiële reactie van de Directeur-generaal volgde 'dat de uitgave niet is aan te bevelen'.⁴⁴ Bij de beoordeling van dit werk kwam een nieuw thema om de hoek, namelijk de niet zozeer historische als meer politieke vraag of het franquisme de dood van Franco wel kon overleven en welke door de dictator gemaakte fouten de inmiddels aangetreden koning Juan Carlos zou moeten vermijden om succesvol te kunnen zijn. De censor is vooral kritisch over de opmerkingen van de auteur over vermeende misdaden van franquistische politici en de wijze waarop dezen zich tijdens de hoogtijdagen van het Franco-regime hadden verrijkt. Zo zouden delen van het militaire apparaat overwogen hebben Franco af te zetten, toen deze mentaal verzwakte en niet meer goed kon opkomen voor hun materiële en politieke belangen. Uit het dossier wordt niet duidelijk of de uitgever de publicatie heeft doorgezet; ook is het boek niet te vinden in de catalogus van de Biblioteca Nacional. Het boek is in 1976 echter gewoon op de markt gekomen. Uitgever Grijalbo is het risico van een proces vanwege smaad kennelijk gewoon aangegaan.

Verder was het Ministerie van Informatie voor wat betreft als historisch te betitelen literatuur nog in 1977 actief met het daadwerkelijk juridisch vervolgen van de uitgevers van Teresa Pàmies i Bertrams *Una Española llamada Dolores Ibarruri* - een publicatie over de bekende communistische voorvrouw uit de burgeroorlog - en Eliseo Bayo Pobladors' *Los atentados contra Franco*, over de aanslagen op Franco in respectievelijk 1948 en 1962.⁴⁵ Het archief van de Verbindingsafdeling geeft geen uitsluitsel over de vraag of de confiscatie van de boeken ook juridisch houdbaar is gebleken.

In 1979 lijkt het getij voor de censuur van historisch werk definitief verlopen. Over Raymond Carrs en Juan Pablo Fusi's *España: de la dictadura a la democracia* werd ter gelegenheid van de 'depósito' nog wel een dossier gemaakt met de mededeling dat lector H het werk zou gaan bekijken. De censuurtaak was inmiddels overgenomen door het Ministerie van Cultuur dat bij voorbaat meldde geen zaken meer voor de rechter te zullen brengen. Daarmee was in Spanje de facto een einde gekomen aan vier decennia censuur van historisch werk.

Het laatste decennium was voor de censoren niet het gemakkelijkste geweest. De lectoren die krachtens de inhoud van hun rapporten mentaal geschoold waren in de

44 AGA 3(50)73/5309. 'no es aconsejable la edición'.

45 AGA 3(107)42.09025.

historische wereld van de ‘oude getrouwen’ hadden zich in toenemende mate niet alleen met ‘voorzichtige hervormers’ moeten verstaan maar ook met steeds doortastender optredende ‘critici van het regime’, zeker toen het overlijden van de oude dictator aanstaande leek.

5.2 Gehanteerde procedures en aanpakken: orthodoxe en minder orthodoxe middelen

Het lijkt zo eenvoudig. Een regime heeft redenen om te voorkomen dat er op de binnenlandse markt historische publicaties beschikbaar komen die het onwelgevallig zijn en kan daartoe op basis van formele wetgeving tot 1966 gebruik maken van het ene stel censuurprocedures en daarna van een andere set. De vraag is nu of het Franco-regime waar het historische publicaties betrof zich strikt aan de eigen regelgeving hield. Dat brengt ons voor deze paragraaf tot het volgende:

- In welke mate hield het regime vast aan de zelf opgestelde censuurprocedures, trok het om vervelende publicaties te voorkomen wellicht meer uit de kast dan alleen het formeel vastgelegde en in hoeverre beperkte het zich tot activiteiten op het eigen grondgebied?

Een eerste en belangrijk inzicht in het antwoord op deze vragen geeft de gang van zaken rondom het uiteindelijk in 1967 bij Ruedo Ibérico verschenen werk *Falange en la Guerra de España* van Maximiano García Venero - deze publicatie kwam in 5.1 al aan de orde. De ontstaansgeschiedenis van dit werk laat zich onder meer aflezen aan het uitgebreide dossier in het archief van uitgeverij Ruedo Ibérico en dat van de Verbindingsafdeling van het Ministerie van Informatie.⁴⁶

Falangist Maximiano García Venero had - we zagen het eerder - zijn toevlucht gezocht tot uitgever José Martínez van ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico, nadat hij met zijn manuscript over de gebeurtenissen in april 1937 rond Falangeleider Manuel Hedilla de nodige teleurstellende ervaringen had opgedaan met de binnenlandse censuur. Martínez wilde het manuscript dat gebaseerd was op memoires die recent door de in Spanje woonachtige Hedilla waren afgerond en door de laatste in handen waren gegeven aan García Venero, maar al te graag uitgeven. Als overtuigde antifranquist en antifalangist wilde hij de publicatie van falangist García Venero wél vergezeld doen gaan van een kritisch notenapparaat en een inhoudelijke toelichting van de hand van Franco-criticus en kenner van de burgeroorlog Herbert Rutledge Southworth.

Afspraken hierover werden tussen Martínez en García Venero vastgelegd in een op 8 oktober 1964 afgesloten contract. Aan het afsluiten hiervan was het nodige voorwerk

46 Maximiano García Venero, *La Falange en la Guerra de España* (Parijs: Ruedo Ibérico, 1967, 1e editie). IISG ARCH00859-342 en AGA 3(107)42.08808,15.

van Southworth voorafgegaan. Die meldde immers in een ongedateerde notitie dat hij García Venero in augustus 1964 in Madrid ontmoet had - deze woonde doorgaans in Zuid-Frankrijk en had een pied-à-terre in de Spaanse hoofdstad - en dat de laatste toen vertelde dat zijn biografie van Hedilla officieus door de censuur was beoordeeld en vervolgens afgewezen. Southworth had García Venero vervolgens op het spoor van Ruedo Ibérico gezet.

De correspondentie tussen García Venero en uitgever Martínez van de periode oktober 1964-mei 1965 maakt overigens duidelijk dat de Spaanse regering al snel op de hoogte was geraakt van García Venero's overstap naar Ruedo Ibérico en daarom García Venero - een brief van de laatste van 3 februari 1965 is daar duidelijk over - tijdens een bezoek aan Spanje de nodige 'ongemakken' ('molestias') had bezorgd.⁴⁷ García Venero gaf over de laatste geen details, maar hij moet door functionarissen van het regime - het ligt voor de hand dat het om leden van de veiligheidsdiensten ging - onder druk zijn gezet niet tot publiceren over te gaan. Kennelijk waren op het Ministerie van Informatie in Madrid de nodige alarmbellen afgegaan.

García Venero en Martínez hadden overigens al in een eerder stadium voorzien dat het Ministerie in Madrid het er niet zomaar bij zou laten, als het op de hoogte zou raken van de deal met Ruedo Ibérico en hadden in dat licht al in november 1964 met elkaar afgesproken dat een eventuele boodschapper van de uitgeverij García Venero, ingeval deze in Spanje verbleef, altijd met een codewoord zou benaderen - kennelijk leefde de angst dat medewerkers van het regime zouden pogen hem met desinformatie om de tuin te leiden. Tevens blijkt uit de genoemde correspondentie klip en klaar dat García Venero zich voortdurend bewust was van de scherpe en antifranquistisch georiënteerde pen van Southworth - hoe kon het ook anders nadat de laatste een jaar eerder, in 1963, zijn zeer Franco-kritische *El mito de la cruzada de Franco* het licht had doen zien. García Venero gaf dan ook aan uitgever Martínez aan mogelijke kritiek van co-auteur Southworth op zijn manuscript bij voorbaat voor te willen zijn door eerdere tekstdoorhalingen die hij ten gerieve van de censuur aan het manuscript had aangebracht, daar alsnog onmiddellijk weer aan toe te voegen.

Met een door García Venero op 11 mei 1965 gestuurde brief kwam er plotseling echter een geheel andere toon en inhoud in de briefwisseling tussen de auteur en uitgever Martínez. García Venero liet vriendelijke woorden aan het adres van Martínez en Southworth achterwege en meldde onlangs een reis naar Madrid te hebben gemaakt, financieel aan de grond te zitten en te overwegen snel terug te willen gaan naar Madrid om iemand te zoeken die hem 5000 francs kon lenen, het bedrag dat hij in een eerder stadium als voorschot van Ruedo Ibérico had gekregen. Hij wilde - zonder expliciet te worden over zijn beweegredenen - Ruedo Ibérico het voorschot teruggeven, het in oktober 1964

47 IISG ARCH00859-342.

gesloten contract ontbinden en afzien van publicatie van het boek over Hedilla en de politieke eenwording van april 1937.⁴⁸

Wat had García Venero tot deze nieuwe stellingname gebracht? Een 'informatief bericht' in het archief van de Verbindingsafdeling van 25 mei 1965 roept de stellige indruk op dat hij in Spanje zwaar onder druk is gezet.⁴⁹ Zo meldde de schrijver van het bericht dat er in de voorafgaande maanden een breuk was ontstaan tussen Hedilla en García Venero omdat de laatste zich niets gelegen had laten liggen aan de eerder tussen beiden gemaakte afspraak dat er alleen sprake kon zijn van publicatie van het door García Venero gemaakte manuscript indien de Spaanse overheid daarmee kon instemmen. García Venero, zo ging het bericht verder, zou in het licht van deze problemen willen afzien van publicatie bij Ruedo Ibérico indien het Ministerie hem zou voorzien van 75.000 pesetas - een bedrag dat in de buurt kwam van het voorschot dat García Venero volgens diens brief van twee weken eerder terug wilde betalen aan Ruedo Ibérico.

Dat García Venero met meer onder druk is gezet dan het ongenoegen van de Spaanse overheid en de breuk met Hedilla, doet de anonieme rapportage over diens gezinsleven vermoeden, die eveneens in het Verbindingsarchief aanwezig is. Die vermeldt dat García Venero 'psychisch enigszins uit balans is, is getrouwd met een lange en lelijke Franse vrouw, dat er in het gezin een jongen van tussen 15 en 20 jaar oud woont van wie ze zeggen dat hij de zoon van het dienstmeisje is en dat hij aan deze jongen aandacht geeft op een wijze die niet past bij de rol van een vader; dat hij verder berooid uit de Bevrijdingsoorlog is gekomen'.⁵⁰

Of het Ministerie op 25 mei 1965 al beschikte over het door García Venero verrijkte manuscript waarover gesproken werd in diens brief van begin februari 1965 aan uitgever Martínez, is overigens niet zeker. Het zou het vileine speurwerk in het persoonlijke leven van de auteur wel verklaren. Het ministerie had het aangepaste manuscript in ieder geval drie maanden later in zijn bezit. Op 31 augustus wist een van de censoren, zo zagen we eerder, van García Venero's werk een zeer kritisch verslag te maken.

In ieder geval volgde er na de al aangehaalde brief van 11 mei 1965 tot in het voorjaar van 1967 een intensieve briefwisseling tussen García Venero en Martínez of beter tussen beider Franse advocaten, waarin de eerste partij op een publicatieverbod bleef hameren. Al snel kwam daarbij als formeel argument naar voren dat de eis van Ruedo Ibérico dat García Venero's werk gepubliceerd zou worden in één band met dat van zijn grootste criticus Southworth, infaam was. Toen Martínez als reactie daarop het besluit nam Southworths werk dan maar apart te publiceren en het te laten bij enkele inleidende woorden van hemzelf bij García Venero's publicatie, begon de laatste vervolgens bezwaar

48 IISG ARCH00859-342.

49 AGA 3(107)42.08808,15.

50 AGA 3(107)42.08808,15. '...un tanto desequilibrado psíquicamente...casado con una francesa alta y fea... un muchacho de entre quince y veinte años...que dicen ser hijo de la criada...atenciones de más de padre... encontrarse bastante apurado al terminar la Guerra de Liberación'.

te maken tegen de inhoud van Martínez' inleiding.⁵¹ Toen Ruedo Ibérico ten langen leste García Venero's werk in het voorjaar van 1967 publiceerde, had uitgever Martínez inmiddels ook afgezien van de gewraakte inleidende woorden.

Wat uitgever Martínez niet wist, was dat García Venero in de gehele periode van onderlinge onmin, dat wil zeggen tussen mei 1965 en het voorjaar van 1967, keurig aan de leiband van het ministerie liep. Zo schreef de auteur op 23 juli 1966 een briefje aan Directeur-generaal Informatie Robles Piquer met de inhoud dat hij alles trouw zou uitvoeren wat zijn advocaat hem zou opdragen - een bericht dat interessant genoeg was voor Robles Piquer om het ook even aan minister Fraga voor te leggen.⁵² Die was immers de betaalheer van García Venero's advocaat, zo bleek uit een brief van dezelfde Robles Piquer aan zijn minister van 21 november 1966. Robles Piquer liet daarin weten dat de advocaat al 200.000 pesetas had gekost en dat het afkopen van het contract tussen García Venero en Ruedo Ibérico naar verwachting nog een half miljoen peseta's extra zou kosten. Alles was volgens Robles Piquer echter beter dan een langdurige rechtszaak met veel gedoe eromheen.

Van een rechtszaak, in kort geding, zou het uiteindelijk echter wel komen. Deze diende op 9 juni 1967 bij de rechtbank in Parijs en behelsde in formele zin curieus genoeg de privaatrechtelijke eis van Hedilla aan uitgeverij Ruedo Ibérico én haar auteur García Venero om niet tot publicatie over te gaan, en wel omdat de laatste niet zou beschikken over een licentie tot het publiceren van de memoires van Hedilla, immers de kern van het betwiste manuscript. Zo wilden de eiser en het ministerie dat achter hem stond, voorkomen dat Ruedo Ibérico daadwerkelijk gevolg zou geven aan haar aankondiging van kort daarvoor dat zij het werk van García Venero in Frankrijk op de markt zou brengen. Vlak voordat het kort geding in Frankrijk diende, kwam de advocaat van Hedilla nog op de proppen met een zeer recente uitspraak van een andere rechtbank, namelijk die in Madrid. De laatste onderstreepte verrassenderwijs dat García Venero niet over het exclusieve auteursrecht van Hedilla's aantekeningen beschikte. Was het immers niet zo dat in 1964 niet alleen García Venero maar ook andere auteurs het ministerie een manuscript ter beoordeling hadden voorgelegd, waarvan de memoires van Hedilla de kern vormden? De Franse rechter wees de eis van Hedilla overigens af en Ruedo Ibérico voegde kort na de uitspraak zowel *Falange en la Guerra de España* als Southworths *Anti-Falange* aan haar fonds toe.⁵³

Op 18 oktober 1968 zou er vervolgens een formeel einde komen aan de bemoeienis van de Spaanse overheid met García Venero's publicatie. De advocaat die Hedilla had bijgestaan in het kort geding liet de Spaanse ambassade in Parijs weten dat hij de zaak zou

51 IISG ARCH00859-342.

52 AGA 3(107)42.08808,15.

53 IISG ARCH00859-342. Het vonnis van de Franse rechter bevindt zich in het IISG-archief. De inhoud van het vonnis van de Spaanse rechter moet worden afgeleid uit de pleitnota van de advocaat van Hedilla.

sluiten. Hij had immers noch van de ambassade noch van García Venero de middelen en materialen gekregen om een bodemprocedure op te starten.⁵⁴ Zo kwam er een roemloos einde aan pogingen van de Spaanse overheid een buitenlandse uitgeverij gericht het zwijgen op te leggen. Intimidatie en manipulatie van verschillende, al dan niet in her buitenland vertoevende, onderdanen maakten er deel van uit evenals een creatief gebruik van de rechterlijke macht of die nu in het binnenland dan wel buiten de grenzen gevestigd was.

Het ministerie bleek bereid en in staat de kaders van de censuurwetgeving te negeren, als er hem veel aan gelegen was publicatie van een zeer onwelgevallig werk te voorkomen. Overigens had het die kaders al opgerekt door in de beginfase het werk een niet in de wet beschreven officieuze beoordeling te geven.

Auteur García Venero kwam intussen zwaar gebutst uit de strijd naar voren. Om inkomsten te verwerven was hij een onzeker avontuur aangegaan, waar hij zich alleen nog maar uit kon redden door stroman van de Spaanse overheid te worden en in het verkeer met zijn Franse uitgever afstand te doen van zijn intellectuele integriteit. Hij deed het immers voorkomen dat hij om inhoudelijke redenen af wilde zien van publicatie bij Ruedo Ibérico en hield voor zijn uitgever verborgen dat hij onder druk werd gezet en gechanteerd door de Spaanse overheid.

De materialen over de kwestie García Venero die aanwezig zijn in het archief van Ruedo Ibérico en het archief van de Verbindingsafdeling maken duidelijk hoezeer de reguliere censuurdossiers in het archief van de Archivo General de la Administración soms het zicht op de werkelijkheid benemen. Gebrek aan een goed overzicht speelde ook historicus Rojas Claros parten. In *Dirigismo Cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* besteedde ook hij aandacht aan de perikelen rondom het werk van García Venero.⁵⁵ Op basis van reguliere censuurfiles kwam hij tot de conclusie dat het ministerie pas in november 1965 tot actie was overgaan; toen zou er vanuit uitgeverij Planeta een officieel beoordelingsverzoek van García Venero's werk hebben voorgelegd.⁵⁶ Auteur en uitgever zouden de publicatie hebben ingetrokken vanwege de zware druk die het ministerie op hen had uitgeoefend. Vervolgens zou het ministerie juridische wegen hebben gezocht om te voorkomen dat de publicatierechten bij Ruedo Ibérico terecht kwamen. Die wegen zocht het ministerie tevergeefs, zo voegde Rojas Claros daar nog aan toe; het werk zou bij Ruedo Ibérico worden uitgegeven. Rojas wist ook nog - abusievelijk - te melden dat Southworths *Antifalange* alleen daarom niet in één band met het werk van García Venero was gepubliceerd, omdat het geheel te omvangrijk was geworden.

Overigens intrigeert de door Rojas Claros aangedragen rol van uitgeverij Planeta wel. Wellicht hebben García Venero en het ministerie haar in eendrachtige samenwerking

54 AGA 3(107)42.08808,15.

55 Francisco Rojas Claros, *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* (San Vicente del Raspeig: Universidad de Alicante, 2013), 123-125.

56 De door Rojas Claros aangeduide files bleken voor ondergetekende niet meer opvraagbaar.

misbruikt of heeft zij zich bewust laten gebruiken als nieuwe rechthebbende, zodat het ministerie of een andere partij op een goed moment de publicatielicentie van Ruedo Ibérico juridisch zou kunnen aanvechten. Zoals we hierboven zagen zou deze kaart daadwerkelijk in juni 1967 bij het kort geding in Parijs worden uitgespeeld.⁵⁷

Bovendien zou het niet de enige poging van het regime zijn geweest om een binnenlandse uitgeverij op te zetten tegen Ruedo Ibérico en haar uitgever. Zo klaagde Martínez in een brief aan Southworth van 4 februari 1974 over De la Cierva's pogingen uitgeverij Ariel ertoe te verleiden bij Ruedo Ibérico auteurs weg te kapen.⁵⁸ Zoals er een - bijzonder te noemen - verwevenheid was tussen de Spaanse censuur en de Spaanse historische wereld, was die er zo ook tussen het ministerie en de wereld van de uitgeverij.

Overigens merkte Rojas Claros op dat Ricardo de la Cierva met een bespreking in het *Boletín de Orientación Bibliográfica* nog de nodige moeite heeft gedaan zowel het boek van García Venero als dat van Southworth in diskrediet te brengen. Dat De la Cierva de anonymus was die het artikel schreef, had hij afgeleid uit hem ter beschikking staande medewerkeroverzichten van het *Boletín*.

Nu is het in de eerste plaats opmerkelijk dat Rojas Claros geheel voorbij gaat aan het feit dat het *Boletín de Orientación Bibliográfica* pas in 1969, twee jaar na dato, tijd vond voor het bespreken van beide publicaties.⁵⁹ Hij had tenminste de vraag kunnen opwerpen of de inhoud daarvan in 1967 wellicht ook voor het in beperkte kring circulerende *Boletín* nog te heikel was of dat het ministerie in dat jaar nog teveel in zijn maag zat met de mislukking van de pogingen publicatie van García Venero's werk te voorkomen.

Verder is het maar de vraag of De la Cierva met zijn recensie van 1969 in de eerste plaats de bedoeling had beide boeken in diskrediet te brengen. Zo werden beide werken waardevolle bijdragen genoemd, ook al zouden ze deels propagandistische doelen hebben gediend en niet altijd de historische waarheid dichterbij hebben gebracht. Verder citeerde De la Cierva Ruedo Ibérico's José Martínez die erover had gesproken hoezeer de censuur García Venero's werk had dwarsgezet en ging hij tevens in algemene termen in op de uitgeefgeschiedenis van beide boeken. Zo werden, aldus de la Cierva, enkele rechtbanken tot hun verbazing bij de publicatie betrokken. Verder wist hij nog te melden dat 'ondergrondse zones van de Spaanse politiek (betrokken waren) en zei hij ervan af te zien min of meer gefundeerde geruchten en stellingen over de ontstaansgeschiedenis van beide publicaties in kaart te brengen'.

57 Wellicht beschikt uitgeverij Planeta nog over de nodige archieven die een licht kunnen werpen op haar vooralsnog schimmige rol en vooral de vraag of een gerenommeerde binnenlandse uitgeverij zich ervoor leende ten gerieve van de Spaanse overheid een buitenlandse concurrent te benadelen. Een juiste ingang om toegang te krijgen tot het archief van Planeta is vooralsnog niet gevonden.

58 IISG ARCH00859-834.

59 NN, 'Herbert Rutledge Southworth Antifalange... Maximiano García Venero La Falange...', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr 81 (september 1969), 37-58 en nr 83-84 (november-december 1969), 43-67. '...zonas suburbanas de la política española y por eso renunciamos a catalogar rumores y tesis más o menos fundadas sobre la génesis de las dos obras'.

De la Cierva was er, zo lijkt het, meer op uit ten aanzien van de uitgeefgeschiedenis van García Venero's werk enige tegels te lichten dan het werk zelf te beschadigen. Tegelijk was het meer dan duidelijk dat De la Cierva meer wist, maar daarover niet wilde of mocht schrijven. Hij suggereerde veel, zonder echt opheldering te verschaffen.

García Venero benaderde de censuur, zoals we eerder zagen, op 9 oktober 1970 opnieuw met een werk over de politieke eenwording van 1937 toen hij een 'vrijwillige beoordeling' vroeg voor *Historia de la Unificación; Falange y Requeté en 1937*. Dat leidde tot enkele weken van koortsachtige activiteiten op het Ministerie van Informatie.⁶⁰

Eind oktober waren er twee censorbeoordelingen gereed met voorstellen voor een flink aantal doorhalingen en liet Directeur-generaal Enrique Thomas de Carranza expliciet weten dat hij op de hoogte wilde worden gehouden van de vorderingen. In de weken die volgden werd minutieus bijgehouden of García Venero alle gewenste wijzigingen wel trouw doorvoerde, een procedurestap die eerder paste bij de censuurprotocollen van vóór 1966.

Toen het boek vervolgens het predicaat 'toegestaan' kreeg volgde de depósito ten langen leste op 25 november 1970. In afwachting daarvan ontving de minister - zo meldde diens secretaris aan De Carranza - nog op 24 november een anoniem briefje over het aanstaande verschijnen van García Venero's boek. Kennelijk wilde iemand de minister nog tot actie bewegen, een onmogelijke stap overigens na een officieel 'toegestaan'.

García Venero's in 1967 ongecensureerd bij Ruedo Ibérico uitgegeven *Falange en la Guerra de España* zou in 1972 nog eens in zijn volle omvang door een Spaanse uitgeverij aan de censuur worden aangeboden. Het leidde tot de beoordeling 'afgewezen', waarna veelvuldig overleg volgde met het juridisch apparaat van het ministerie. De vrees bestond namelijk dat de uitgever toch zou overgaan tot een 'depósito' en vervolgens verspreiding van het werk in Spanje. Dat durfde deze uiteindelijk niet aan, waarna het pas in 1976 op de Spaanse markt verscheen.⁶¹ De boeken van García Venero over april 1937, zoveel is duidelijk, wisten het Ministerie gedurende tien jaren met regelmaat actief te houden. Om alleen al de publicatie te dwarsbomen van *Falange en la Guerra de España* trok het Ministerie van Informatie en Toerisme heel veel uit de kast.

Het Ministerie van Informatie beschikte, zoals we in 1.2 zagen, voor de periode vanaf 1966 ook nog over andere middelen om uitgevers in het gareel te houden; denk daarbij aan de dreiging die uitging van inbeslagname en vervolging in het geval een publicatie het regime onwelgevallig was, maar ook aan de mogelijkheid een uitgeverij haar uitgeverslicentie te ontnemen.

Het beschikbare wettelijk instrumentarium wist het regime verder creatief te combineren met een aanpak die de praktijk ter beschikking stelde, namelijk die van de vertraging.

60 AGA 3(50)66/6125.

61 Rojas Claros, *Dirigismo Cultural*, 263-264.

We zagen eerder al de lange doorlooptijd van ruim een jaar die het werk van Tamames in 1973/1974 ten deel viel, om van de lange en uiteindelijk vruchteloze behandelperiode van vele jaren die Jackson overkwam, nog maar te zwijgen. Daarbij moet bedacht worden dat de censor, als er goede wil was, een aangeboden werk - ook als dat een omvang van enkele honderden pagina's had - gemakkelijk binnen enkele dagen kon beoordelen.

Vaak werden uitgever en auteur overigens onvrijwillige medewerkers aan de vertraging doordat zij zich lieten verleiden tot het herformuleren van eerder ingeleverde manuscripten en daar dan weer de nodige weken voor namen dan wel nodig hadden. Veel keus hadden ze daarbij niet. Zoals de uitgever van Carrs eerder besproken werk het in een brief aan de censor uitdrukte: u kunt rekenen 'op onze goede wil en ons eigenbelang, om conflicten te vermijden'.⁶² Overigens volgde het Ministerie, zoals we zagen, soms ook een omgekeerde versnellingstactiek. Seco Serrano kreeg immers een officiële meelezer toegevoegd, die wellicht gedurende het schrijfproces veel aandacht vroeg, maar er na afronding van het manuscript voor zorgde dat het omvangrijke en zowel inhoudelijk als politiek complexe werk binnen enkele dagen werd goedgekeurd.⁶³

Bij de behandeling door de censuur van Hugh Thomas' *La guerra civil española*, speelde nog een heel bijzondere, onzichtbare, factor een rol. Was het, zoals we eerder zagen, al gebruikelijk dat bij een controversieel werk de gehele hiërarchie van het ministerie in stelling werd gebracht, inclusief de minister zelf, Thomas viel de eer toe dat een nog weer hogergeplaatste functionaris een vingerwijzing ten negatieve gaf, namelijk Franco zelf. De uitgever van *La guerra civil española* had na eerdere vergeefse pogingen in de tweede helft van de jaren zestig ook op 10 april 1971 met een kort briefje van het hoofd van de censuurafdeling de deksel op de neus gekregen. De vertegenwoordiger van het ministerie noemde publicatie toen 'niet aan te raden' en sloot af met de wens 'dat god zich nog vele jaren over de ontvanger van de brief mocht ontfermen'.

Vervolgens boog De la Cierva zich op 25 juni 1971 in een brief aan de Onderdirecteur-generaal nog eens over de kwestie en verkondigde als zijn mening dat het werk eigenlijk gepubliceerd zou moeten kunnen worden. Wel speelt, zo liet De la Cierva weten, dat de Caudillo zelf het boek gelezen had en veel moeite had met publicatie ervan in Spanje. De minister zou dus eerst even met Franco contact moeten opnemen, alvorens toestemming te geven voor de gewenste publicatie. Zo werd ook de publicatie van een historisch werk Chefsache.⁶⁴

Uiteindelijk zou *La guerra civil española* zolang Franco het leven had niet officieel op de Spaanse binnenlandse markt kunnen verschijnen. Pas in 1976 volgde de definitieve depósito. Twee censoren bogen zich toen nog eens over het boek en schatten in dat juridische actie weinig kans zou maken. Wat het Franco-regime wellicht altijd gevreesd had, gebeurde toen alsnog: het boek liep als een trein. In maart 1977 prijkte het bovenaan

62 AGA 3(50) 66/2565. 'nuestra buena voluntad e interés egoísta, para evitar conflictos'.

63 Interview met Miguel Artola, 14 oktober 2014.

64 AGA 3(50)73/00498. 'Dios guarde a usted muchos años'.

de Spaanse bestsellerlijst en toen Thomas in juni van dat jaar in Madrid een signeersessie had, gingen alle door de uitgever meegebrachte 250 exemplaren over de toonbank. (Lang) verboden vruchten, smaken kennelijk het zoetst.⁶⁵

Tenslotte had de Spaanse overheid nóg een bijzondere aanpak in petto om onwelgevallige academische historici de voet dwars te zetten: het verbood hun simpelweg de toegang tot cruciale archieven en bibliotheken. Zo had de jonge Amerikaanse historicus Stanley Payne pas vanaf 1972 toegang kunnen krijgen tot de ‘Sección Guerra Civil’ van het Archivo Histórico Nacional in Salamanca.⁶⁶

Overigens verging het hem beter dan Ramón Tamames; die had het naar eigen zeggen bij zijn in 1973 verschenen werk zonder ‘Salamanca’ moeten doen.⁶⁷ De groep rond De la Cierva kreeg in de ogen van Tamames echter altijd wél volop toegang tot de archieven. Dat laatste werd weer enigszins gerespecteerd door legerofficier Jesús Salas Larrazabal. Die herinnerde zich in een interview dat hij speciale persoonlijke toestemming van de minister nodig had, toen hij in de eerste helft van de jaren zeventig in het Archivo Histórico Militar documenten wilde inzien over de oversteek van Franco’s troepen van Noord-Marokko naar het Spaanse vasteland.⁶⁸

Overigens roemde Salas in één adem de grote bibliotheek die De la Cierva op het Ministerie van Informatie onder zijn beheer had. Daar was echter naar verluidt ook niet iedereen welkom. Zo meldde Southworth in een brief aan zijn uitgever van 12 juli 1971 dat De la Cierva in het openbaar had gemeld dat zijn collectie openstond voor iedereen, behalve voor Herbert Rutledge Southworth.⁶⁹

Javier Tusell klaagde er verder nog in 1977 in *ABC* over dat hij voor zijn meest recente boek ‘bepaalde geheime archieven niet had kunnen consulteren’. In 1979 lijkt het tij echter gekeerd - in 1977 waren, naar we eerder zagen, de meeste archieven opengesteld. Historicus Angel Viñas memoreert in dat jaar in *ABC* dat hij voor zijn boek over de Nationale Bank zelfs de papieren van Franco’s beoogde opvolger Luís Carrero Blanco had mogen inzien.⁷⁰

5.3 Terugblik van auteurs en uitgevers op het censureren van historisch werk

Over de Spaanse censuur, zoals die tot in de tweede helft van de jaren zeventig functioneerde, zijn veel pennen in beweging gekomen. Wetenschappers en journalisten hebben het functioneren ervan beschreven en geanalyseerd en de gevolgen ervan in

65 *ABC*, 18 maart 1977, 55 en *ABC*, 10 juni 1977, 62.

66 Stanley Payne, *España, Una historia unica* (Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2008), Inleiding.

67 Interview met Ramón Tamames, 13 oktober 2014.

68 Interview met Jesús Salas Larrazabal, 16 oktober 2014.

69 IISG 00859-833.

70 Javier Tusell, *ABC*, 17 december 1977, 45 en Angel Viñas, *ABC*, 18 november 1979.

kaart gebracht. Fenomenen als zelfcensuur en de noodzaak als auteur of uitgever met de censuur tot een akkoord te komen, konden dan niet over het hoofd worden gezien. Tegen deze achtergrond valt het stilzwijgen van de censoren en de gecensureerden extra op. We maakten met dit fenomeen al kennis in 1.7, toen de terughoudendheid van de brede groep auteurs, uitgevers en censoren aan de orde kwam. In deze paragraaf waarin de Spaanse historische literatuur centraal staat, wordt aandacht besteed aan de volgende vragen:

- Stelden historici, hun uitgevers of betrokken overheidsfunctionarissen al tijdens het Franco-regime de voors en tegens en de aanpakken van de censuur in het openbare debat aan de orde?
- Hoe keken deze bij het publiceren van historisch werk betrokken actoren na de dood van de dictator terug op fenomenen als censuur en zelfcensuur?

Javier Tusell Gómez was in 1975 de eerste Spaanse historicus die zich expliciet zij het nog steeds enigszins omfloerst over de censuur uitsprak. Bij de publicatie van een nieuwe editie van zijn in 1971 voor het eerst bij uitgeverij DOPESA verschenen *La España del siglo XX* formuleert hij het zo: ‘Wat mijzelf betreft moet ik zeggen dat vanuit de strikt historische optiek die dit boek leidt, wat ik zeg samenvalt met wat ik denk. Wat vanuit een strikt historisch oogpunt ontbreekt, is in ieder geval zeer beperkt en neemt wellicht één pagina in beslag’.⁷¹

In de eerste helft van de jaren zeventig zijn ook degenen die bij de censuur betrokken zijn, terughoudend. De la Cierva’s verwijzingen naar het bestaan van de censuur in de regeringsgezinde krant *ABC* van 9 november 1974 zijn dan ook redelijk uniek. Een analyse van de frequentie van de woordengroep ‘censura franquista’ in de kolommen van hetzelfde *ABC* zegt in dezen genoeg. Tot en met het decennium 1963-1972 ging het om 1 à 2 meldingen per jaar, waarna de periode 1973-1982 66 meldingen liet zien en die van 1983-1992 en 1993-2002 respectievelijk 132 en 227.⁷²

Ook de gemiddelde buitenlandse auteur en uitgever die bij leven van Franco in Spanje wilden publiceren, wisten van de censuur, omdat het eigen werk en dat van collegae niet of slechts met meer of minder grote vertraging in Spanje kon verschijnen. Zij hadden echter weinig aanleiding zich daarover in het openbaar uit te laten. Alleen van Jackson zagen we een expliciete uitlating uit 1974; hij oogste de dubbele reactie van eerst stilzwijgen en vervolgens een sneer van de kant van de betrokken overheidsfunctionarissen.

De terughoudendheid van uitgeverijen te spreken over het fenomeen censuur ontbrak uiteraard geheel bij een exil-uitgeverij als Ruedo Ibérico die bij uitstek kritisch wilde zijn ten aanzien van het Franco-régime en hoe dan ook weinig hoop had op publicatiemogelijkheden in Spanje. Zij publiceerde in 1971 in haar tijdschrift *Cuadernos*

71 Jan van Muilekom, ‘Censuur op geschiedschrijving onder Franco: het beeld van de Falange’, *Theoretische Geschiedenis*, 13,3 (1986), 297. ‘Por lo que a mi respecta, desde la óptica estrictamente histórica que guía este libro, lo que en él se dice es lo que yo pienso. En todo caso, lo que falta, desde un punto de vista estrictamente histórico es muy poca y quizá cupiera un folio’.

72 Digitaal archief *ABC*, Línea de tiempo voor ‘censura franquista’.

de *Ruedo Ibérico* een artikel van de Amerikaanse publicist Herbert Southworth onder de niets verhullende titel 'Los bibliófobos' ('de boekvrezenden'). Southworth besprak De la Cierva's *Bibliografía sobre la guerra de España* (1936-1939) uit 1968 en meldde dat er veel ontbrak en dat als Spanjaarden wilden publiceren, dat vaak in het buitenland moest. Degenen die dat laatste daadwerkelijk deden, kregen dan ook nog eens vaak te maken met de lange arm van de Spaanse ambassade.⁷³ Southworth moet hier gedacht hebben aan wat García Venero enkele jaren eerder was overkomen.

Merkwaardig genoeg - doch geheel in lijn met wat we al eerder in 1.7 zagen - lijkt in de periode na 1977, als de democratie vaste voet krijgt in Spanje en de vrees voor represailles wegebt, bij degenen die bij het historisch bedrijf betrokken waren het animo om vrijelijk te reflecteren op het bestaan en functioneren van de censuur nauwelijks gegroeid.

Carlos Robles Piquer die in de periode 1962-1969 als Directeur-generaal op het Ministerie van Informatie eindverantwoordelijk was voor de censuur, was nog het meest expliciet, zij het dat hij niet veel zelfkritiek toonde. In zijn memoires van 2011 roemt hij de periode van de 'overgang naar de democratie' ('transición'), waarin naar zijn overtuiging de politieke tweedracht werd begraven door de Amnestiewet van 1977. Deze wet bepaalde dat noch aanhangers van Franco noch voormalige Republikeinen nog voor politieke misdaden konden worden vervolgd; ook zou de geschiedenis voortaan zijn overgelaten aan hen aan wie zij toebehoorde: de historici.⁷⁴

Robles Piquer was voorts in 2014 bereid via de mail enkele vragen over Franco's censuur te beantwoorden. Op de vraag of hij als man van de 'opening' ('apertura') van het franquistisch regime - hij zou net als andere franquisten tijdens de transición-periode nog bestuursfuncties bekleden onder minister-president Adolfo Suárez - bij nadere beschouwing fouten had gemaakt bij het verruimen of inperken van de mogelijkheid historisch werk te publiceren, meldde hij: 'Fouten van deze aard herinner ik me niet. Misschien heb ik ze begaan, maar ik herinner ze me echt niet. Het staat me niet bij ooit bezwaar te hebben gemaakt tegen de publicatie van historische boeken of tijdschriften, ook al riep de inhoud van een enkele van deze boeken soms een meningsverschil op, wat in het algemeen vóór de publicatie ervan plaatsvond, omdat de uitgever van dat soort publicaties niet het risico wilde lopen dat zijn boek door de overheid in beslag zou worden genomen. Kort samengevat, het lijkt me dat mijn aanpak, die natuurlijk gesteund werd door de minister, meer mogelijkheden schiep, veel meer - en ik overdrijf in het geheel

73 Herbert R. Southworth, 'Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 28/29 (december 1970-maart 1971), 19-45.

74 Carlos Robles Piquer, *Memoria de cuatro Españas* (Barcelona: Editorial Planeta 2011), 630-636.

niet - dan de aanpak met censuur vooraf, voor de publicatie van boeken met als thema de recente geschiedenis van Spanje'.⁷⁵

Robles Piquer lijkt in zijn reactie voorbij te gaan aan de verbeterde strijd die hij gedurende enkele jaren tegen de publicatie van het boek van García Venero voerde - zie ook 5.2. Ook bij hem is de nodige gêne te bespeuren waar het om zijn bemoeienissen met de censuur gaat. Die waren we eerder in 4.3 ook al tegengekomen bij de familieleden van De la Cierva, bijvoorbeeld bij het antwoord op de vraag of de laatste het als een moreel dilemma had gezien collega-historici te censureren.

Als de door de censuur getroffen auteurs en uitgevers na 1975 over de censuur spraken, sloegen zij meestal een verzoenende toon aan en deinsden zij ervoor terug heel precies aan te geven waar de inhoud van hun werk geleden had onder censuur dan wel zelfcensuur. Zo blikten Seco Serrano en diens uitgever in 1978 bij gelegenheid van een nieuwe herziene druk van Seco's magnum opus terug op de wijze waarop zij beiden in de twintig jaren die achter hen lagen waren omgegaan met de censuur.⁷⁶ Seco beschreef hoe hij vanaf de start van zijn onderzoek in 1958 met tal van kwesties geworsteld had. Zo beschikte hij over een enorme hoeveelheid literatuur maar die was altijd sterk polemisch van aard geweest. Bovendien had hij pas in 1978 'documenten en informatie kunnen toevoegen die het vorige regime als geheim had beschouwd'. De censuur, zo ging hij verder, had vooral op het vinkentouw gezeten als het om de behandeling van de burgeroorlog ('guerra civil') ging - een aanduiding die lang niet gebruikt mocht worden.

Verder memoreerde Seco Serrano nog dat zijn uitgevers in 1962 zozeer schrokken van de door hem ingeleverde tekst dat snel het besluit viel om ter compensatie bij de in het werk geplaatste foto's ronkende nationalistische teksten te plaatsen. Die zouden bij de tweede editie van 1968 alweer weer zijn weggehaald, onder stilzwijgende goedkeuring van de betrokken censor.

Met zijn opmerkingen van 1978 maakt Seco Serrano voor de eerste keer expliciet duidelijk dát zijn publicatie van de censuur te lijden had gehad. Hij gaat echter nog steeds niet in op de vraag op welke thema's de censor nu precies zijn invloed had doen gelden, op basis van direct ingrijpen dan wel door zelfcensuur.

75 Interview met Carlos Robles Piquer op 24 november 2014 (op basis emailverkeer). 'Yo no recuerdo ninguno de esos errores. A lo mejor los he cometido, pero la verdad es que no lo recuerdo. Yo no recuerdo nunca haber objetado a la publicación de libros o revistas de historia, aunque algunas veces el contenido de alguno de esos libros o de alguna de esas revistas podía suscitar una discrepancia, que generalmente era previa a la publicación porque los editores de ese tipo de publicación no querían correr el riesgo de que su libro fuera confiscado por el poder público. En resumen, me parece que mi actitud, que era naturalmente respaldada por el Ministro, permitió que se abriera un campo mucho más amplio, mucho más - y no exagero nada - que el anterior a la publicación de libros que trataban de la reciente historia de España'.

76 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Época Contemporánea. La Segunda República-la Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7e editie), Introducción Autor. 'introducir nuevos documentos e informaciones que en el régimen político anterior habían sido considerados material reservada'.

Was de censuur bij Seco nog een onderwerp waar hij expliciet aandacht aan besteedde, voor een auteur als Tamames vormde zij slechts een kleine rimpeling in zijn persoonlijke geschiedenis. Uit de censuurarchieven weten we - zie ook 5.1 - dat diens in 1973 bij Alfaguara gepubliceerde *Historia de España, La República, La era de Franco* ruim een jaar door de censuur is opgehouden en pas na vele wijzigingen kon verschijnen. Toen hij op 13 oktober 2014 werd geïnterviewd, vertelde hij dat de censuur in het algemeen lastig was maar dat hij zelf weinig had hoeven toegeven. Hij had een goed persoonlijk contact gehad met Jaime Delgado, die als hoogleraar geschiedenis een belangrijke rol vervulde binnen de censuur. Die was, zo ging hij verder, goed op de hoogte geweest van het onderwerp van zijn boek en had hem vooral op een groot aantal 'fouten' ('errores') in zijn tekst gewezen.

Met deze opmerkingen lijkt Tamames en passant de dubbelrol van historicus en censor te vergoelijken. Hij meldde desgevraagd nog de censuurarchieven nooit te hebben geraadpleegd om te kijken hoe zijn werk besproken en behandeld was. Hij had verder meer in het algemeen de indruk dat hem een milde behandeling ten deel was gevallen, omdat zijn onderzoek gefinancierd werd door een machtige partner: de Banco Urquijo.⁷⁷ In Tamames' omvangrijke memoires, in 2013 verschenen onder de titel *Más que unas memorias*, wordt verder met geen woord over zijn problemen met de censuur gerept.

Ook hoogleraar geschiedenis Miguel Artola, die wetenschappelijk eindverantwoordelijke was geweest voor de hele reeks historische Alfaguara-publicaties, liet wellicht het achterste van zijn tong niet zien, toen hij in 2014 geïnterviewd werd. Hij kon zich van bemoeienis van de censuur met Tamames' werk namelijk weinig herinneren. Meer in het algemeen had in diens ogen de censuur in 1973 niet veel meer voorgesteld: iedereen had toch de boeken van Ruedo Ibérico al gelezen?⁷⁸

Jorge Cela Trulock, broer van de bekende Spaanse schrijver en Nobelprijswinnaar Camilo José Cela Trulock en in 1973 binnen Alfaguara de uitgever van Tamames' werk, koos een enigszins andere invalshoek. Ja, er had in algemene zin censuur plaatsgevonden, zo stelde hij, maar dat was in de praktijk 'knoeiwerk' ('chapuza') geweest en had daarmee een typisch 'Latijns karakter' gehad. Van censuur op Tamames' werk kon hij zich niets herinneren. En mocht een censor die laag in de hiërarchie zat met extreme eisen op de proppen komen, dan kon een uitgever met een hogergeplaatste functionaris een deal sluiten door enkele passages te schrappen. De vraag of hij het zelf wel eens met de censuur op een akkoordje had gegoooid, beantwoordde hij in eerste instantie ontkennend. Toen zijn vrouw die het interview bijwoonde, bleef aandringen, werd het antwoord op de vraag al snel 'si'. Op de vraag of hij zelf wel eens een auteur had gevraagd een bepaalde passage te schrappen, kwam echter geen antwoord meer.

Cela Trulock benadrukte dat er in Spanje vooral sprake was geweest van een ingenieuze vorm van zelfcensuur. Verder lag al het officieel verboden buitenlandse werk gewoon

⁷⁷ Interview met Ramón Tamames, 13 oktober 2014.

⁷⁸ Interview met Miguel Artola, 14 oktober 2014.

in de boekhandel. Daar werden vanwege de schaarste hoge prijzen voor gevraagd en dat stelde de regering gerust, aldus Cela Trulock. Alleen de rijken konden zich dan een dergelijk werk veroorloven en die hadden in de ogen van de regering genoeg verstand om zich niet te laten opzweepen.⁷⁹

Toen militair historicus Jesús Salas in een interview gevraagd werd naar de activiteiten van de censuur, noemde hij in eerste instantie de problemen die hij zelf had ondervonden bij het verkrijgen van toegang tot bepaalde archieven. Iets later in het gesprek heette het dat er vooral sprake was geweest van zelfcensuur. Zo zou Seco Serrano als zoon van een in de burgeroorlog gefusilleerde Republikeinse vader terughoudend zijn geweest met het publiceren van bepaalde details. Op de vraag of er dan helemaal geen sprake was geweest van concrete activiteiten van de censuur, komt na enig aandringen een ervaring op tafel die zijn broer en medehistoricus Ramón Salas was overkomen. Diens studie over het Republikeinse leger was bijna tegengehouden door minister-president Carrero Blanco en wel vanwege de titel *Historia del Ejército Popular*. 'Je wordt een rooie', werd hem voor de voeten geworpen.⁸⁰ Salas noemt het pleidooi dat De la Cierva ten gunste van zijn broer bij Franco zelf zou hebben gehouden - het kwam aan de orde in 4.3 -, overigens niet. Evenmin refereerde hij aan zijn eigen activiteiten voor het *Boletín de Orientación Bibliográfica*, waarin Gabriel Jackson nog in de jaren zeventig te horen kreeg dat hij niet moest zeuren over het verbod dat zijn werk in Spanje had getroffen.⁸¹

Terugkijken op de censuur vanuit het - huidige - tijdsgewricht (van democratie en vrijheid) lijkt degenen die direct betrokkenen waren bij de publicatie van historisch werk te confronteren met het vergeten en vervagen van herinneringen en voorts ook ongemak te bezorgen en wellicht ook schaamte. Dat geldt voor de auteur of uitgever die liever niet herinnerd wil worden aan momenten van zelfcensuur en achterkamerdeals met vertegenwoordigers van een autoritair regime, maar ook voor de voormalige functionarissen van dat regime. Dezen willen niet alsnog met een rel te maken krijgen, dan wel hebben wellicht het gevoel een tijd lang aan de verkeerde kant van de geschiedenis te hebben gestaan. Bijna alle betrokkenen doen aan - al dan niet geïmproviseerd - reputatiemanagement.

5.4 Conclusies

De vraag welke boekpassages veel bijval opriepen bij de censoren is het gemakkelijkst te beantwoorden. De censoren hadden gedurende de gehele periode 1939-1977 warme

79 Interview met Jorge Cela, 14 oktober 2014.

80 Interview met Jesús Salas, 16 oktober 2014. 'Te estás haciendo rojo'.

81 Via de Fundación Francisco Franco kwam ik nog op het spoor van Franco-biograaf Luís Suárez. Deze zou nog zeer helder zijn maar stuurde geen antwoord op een brief met vragen over de censuur. Hetzelfde gold overigens voor Carlos Seco Serrano, in het bewuste jaar 2014 nog steeds voorzitter van de Real Academia de la Historia.

woorden voor zinsneden die Franco's opstand omschreven als onvermijdelijk en positief en voor passages die benadrukten dat de Caudillo zich uit patriottisme had verzet tegen het communisme en de Sovjet-Unie. Ook prezen zij formuleringen die bewondering uitdrukten voor de persoon van de grote leider en de wijze waarop hij het verarmde Spanje buiten de Tweede Wereldoorlog had weten te houden.

De vraag die eveneens voorlag, namelijk welke teksten in de ogen van de censuur controversieel waren en welke ontwikkeling in de tijd hierbij zichtbaar was, verdient een uitgebreider antwoord. Auteurs durfden of wilden pas vanaf het midden van de jaren zestig werken voor te leggen die van de censuur een uitgebreide revisie en reactie vroegen.

Tot die tijd waren het vooral twee contemporain-historische thema's die de rode pen met enige regelmaat in beweging brachten: de relatie van het Franco-regime met het Europese fascisme en de rol van het monarchisme binnen de binnenlands-politieke verhoudingen. Zo werd het na het keren van de kansen van de Europese fascistische regimes eind 1942 steeds meer een onbegaanbare weg om een nauwe relatie te suggereren tussen de ideologie van het Franco-regime en die van Hitler en Mussolini en was het nog begin jaren zestig controversieel aandacht te vragen voor de hulp die de Franco-zone tussen 1936 en 1939 ontvangen had van Duitsland en Italië. En het waren de spanningen die vanaf 1943 opstaken tussen Franco en de troonopvolger van het huis Bourbon en diens aanhangers die maakten dat elke positieve dan wel negatieve beoordeling van het monarchisme consequent werd weggestreept.

Een speciale positie is er nog voor de omgang van de censuur met het begrip 'burgeroorlog'. De censuur zag de strijd van de periode 1936-1939 als een door Franco geleide bevrijdingsoorlog, maar schrapte begin jaren zestig termen als 'guerra civil' of 'contienda civil' niet meer weg, indien deze een functie hadden in een betoog dat de Spaanse Burgeroorlog niet simpelweg een voorspel van een door het fascisme verloren Tweede Wereldoorlog was geweest, doch een geheel eigenstandige strijd op Spaanse bodem.

Vanaf het midden van de jaren zestig moest de censuur zich vervolgens kritisch verstaan met een veelvoud aan onderwerpen die zich laten groeperen tot een viertal controversiële thema's die zich successievelijk aandienden maar in de eerste helft van de jaren zeventig tegelijkertijd een rol speelden: 1). Het Franco-regime: interne spanningen en algemene beoordeling, 2) De positie en de beoordeling van de Kerk en vooral het leger, 3). De beoordeling van de persoon van de dictator en 4). De terreur tijdens en kort na de burgeroorlog.

Zo moest de censuur zich al midden jaren zestig verzetten tegen publicaties die duidelijk maakten dat er onder de Franco-getrouwen niet alleen spanningen waren tussen de brede groep conservatieve franquisten rond de Caudillo en de monarchisten maar ook tussen dezen en zowel de vroege falangisten als de gewapende carlisten, de zogenaamde requetés. Ook wilden de censoren toen niets weten van geluiden dat het franquistisch regime uit was geweest op gebiedsuitbreiding in Noord-Afrika en delen

van de falangisten geïnspireerd waren geraakt door het atheïsme van het Duitse fascisme. Begin jaren zeventig hadden zij voorts nog grote moeite met passages die benadrukten dat de Tweede Republiek een rechtsstaat was geweest en was het onbespreekbaar de Republikeinen te verbinden met democratisch fatsoen en het Franco-regime met het tegendeel. Ook bleef het tot het laatst controversieel het Franco-regime de schuld te geven van de enorme armoede gedurende de eerste twintig jaren na de burgeroorlog.

Met betrekking tot de positie van het leger verzette de censuur zich nog midden jaren zestig tegen passages met de inhoud dat Franco en de zijnen tijdens de burgeroorlog ook enkele nederlagen hadden geleden. Enkele jaren daarna moest zij vraagtekens zetten bij opmerkingen als dat het leger helemaal niet zo enthousiast was geweest om in juli 1936 in actie te komen. Snel moest het ook het rode potlood hanteren bij passages die stelden dat belangrijke generaals als Mola slechts een beperkte correctie op de Republikeinse periode hadden gewild, dat het Nationale leger in de eerste maanden slecht georganiseerd was geweest en dat dat leger in de strijd toch vooral zijn eigenbelang had laten prevaleren.

Ten aanzien van de positie van de Kerk wilde de censor niet lezen dat het leger en Franco haar te eigen bate hadden gebruikt.

Met betrekking tot de persoon van de generalísimo hield de censuur aanvankelijk vooral passages tegen waarin Franco beschreven werd als een sluwe politicus die vooral door toeval en geluk was komen bovendrijven en bovendien een middelmatig militair tacticus was. Toen in de loop van de jaren zeventig de kritiek kwam dat hij een opportunistische windvaan was geweest en bovendien een lafaard die eerst de kat uit de boom had gekeken vooraleer zich in de strijd van de burgeroorlog te gooien, kon ook dat bij de censoren niet door de beugel.

Tenslotte was de terreur in de door Franco veroverde gebieden een grote hete aardappel. De censuur had eind jaren zestig de neiging enige woorden over repressie aan Franco-zijde toe te staan, indien tegelijkertijd werd vermeld dat die aan Republikeinse zijde veel omvangrijker was. Zij bleef zich verder tot het laatst verzetten tegen passages over de omvangrijke bloedbaden die het leger tijdens de burgeroorlog aanrichtte in plaatsen als Badajoz, achttien tevens opmerkingen over de executies van de eerste jaren na de burgeroorlog niet opportuun en dat gold eveneens passages over het massieve repressieve apparaat dat Franco in de jaren na 1939 optuigde.

Op de vraag of de censuurinstanties critici van het regime een evident andere behandeling gaven dan auteurs die geacht werden Franco en de zijnen te steunen, kan volmondig ‘ja’ worden gezegd. Dan gaat het niet alleen om voorbeelden dat hogere autoriteiten succesvol een soepele behandeling van een ‘vriend’ regelden of dat een werk per ommegaande goedkeuring kreeg, omdat het nu eenmaal gepubliceerd werd door de Staatsuitgeverij of uit de koker van het leger kwam. Ook kregen kritische auteurs regelmatig commentaar bij passages die bij regimevriendelijke publicisten al lang goedkeuring hadden gekregen.

Vervolgens stond de vraag centraal in hoeverre het regime bij het beoordelen van historisch werk strikt vasthield aan in wetgeving vastgelegde censuurprocedures dan

wel in voorkomende gevallen ook meer uit de kast trok om onwelgevallige publicaties te voorkomen. Het was duidelijk dat de hogere ambtenaren die eindverantwoordelijk waren voor de censuur, genegen waren buiten alle wetgeving om informeel overleg te voeren met auteurs en uitgevers om zo tot een 'deal' te komen (en aldus de wel erg aan conservatieve vormen en gedachten vasthoudende lager in de hiërarchie gesitueerde censoren te omzeilen). De Spaanse overheid liet tegelijk waar nodig ook een geheel ander gezicht zien en toonde zich bereid, zoals in de zaak García Venero, alles uit de kast te trekken wat een dictatoriaal regime ten dienste staat om onwelgevallige publicaties te voorkomen. Waar nodig zette het veiligheidsdiensten aan het werk, intimideerde het auteurs, instigeerde en manipuleerde het rechtszaken, ook in het buitenland, en deed het pogingen de ene uitgever op te zetten tegen de andere. In een enkel geval fungeerde de onwil van de dictator zelf als ultimum remedium om een publicatie af te houden. Deze inspanningen hadden overigens niet altijd het gewenste eindresultaat. Een instrument dat het regime verder ten aanzien van een groot aantal serieuze historici inzette, was het afschermen van gearchiveerde informatie door middel van een zeer selectief en restrictief toelatingsbeleid.

Tenslotte werd aandacht besteed aan de reflectie op het fenomeen censuur, bij degenen die haar ten uitvoer brachten en bij de uitgevers en auteurs die eronder leden. Het is opvallend dat zolang Franco leefde het fenomeen censuur nauwelijks ter sprake werd gebracht. De enkele historicus of overheidsfunctionaris die er over schreef of sprak, liet het bij een melding van haar bestaan en bij de algemene opmerking dat de censuur bij de publicatie van bepaalde werken een zekere rol had gespeeld. Deze omzichtigheid kleeft ook aan auteurs die in het buitenland werkzaam waren. Alleen exil-uitgeverij Ruedo Ibérico kwam met een niet mis te verstaan geluid: het Franco-regime censureerde veel en graag en dat moest onverkort worden afgewezen.

Na Franco's dood in 1975 en vooral na het de facto wegvallen van de censuur in 1977 gingen zowel de betrokken overheidsfunctionarissen als de uitgevers en historici die door censuur getroffen waren, het fenomeen niet meer uit de weg. De eersten legden daarbij wel een zekere gêne aan de dag en hadden de neiging haar impliciet te vergoelijken. De getroffen gaven enigszins schoorvoetend toe dat de censuur werkzaam was geweest, maar bleken nauwelijks in staat of bereid concreet aan te geven waar dat had geleid tot het schrappen of aanpassen van passages in hun eigen publicaties. Als de censuur een rol had gespeeld, was dat toch vooral bij de totstandkoming van werken van andere auteurs. Ook brachten zij naar voren dat de censuurinstanties weinig efficiënt hadden gewerkt en altijd wel bereid waren geweest tot informeel overleg.

Kortom, niemand van de nauw betrokkenen liet terugkijkend graag het achterste van zijn tong zien.

HOOFDSTUK 6

DE PERIODE 1931-1952: TWEEDE REPUBLIEK, BURGEROORLOG EN VROEGE FRANQUISME

6.1 Algemeen

In dit hoofdstuk komen enkele centrale thema's uit de geschiedschrijving over de periode 1931-1952 aan de orde, als introductie op de hoofdstukken 7, 8 en 9 waarin aandacht is voor (deel)thema's uit respectievelijk de tijdvakken van de Tweede Republiek (1931-1936), de burgeroorlog (1936-1939) en het vroege franquisme (1939-1952).

Enkele algemene opmerkingen over de historische werken die in de hoofdstukken 6 tot en met 9 aan de orde komen, zijn daarbij op hun plaats.

De in de veertig jaren na 1939 in Spanje gepubliceerde dan wel illegaal beschikbare publicaties, vallen, zoals we eerder zagen, grofweg in drie groepen uiteen, te weten de 'oude getrouwen', de 'voorzichtige hervormers' en de 'critici van het regime'. In deze volgorde zullen zij in de hoofdstukken 6 tot en met 9 ook telkens behandeld worden. Van elk van de drie groepen komen dan tenminste twee auteurs uitgebreid aan de orde, zo mogelijk aangevuld met een korte bespreking van verwante auteurs met een bijzondere invalshoek of mening.

Wat de 'hoofdselectie' betreft gaat het in alle gevallen om auteurs, naar wie anderen vaak verwijzen en die in Spanje meestal ook relatief grote oplagen hebben gehad.

De groep 'oude getrouwen' was, zo bleek, vooral maar niet exclusief in de jaren veertig en vijftig actief en wordt onder meer vertegenwoordigd door Joaquín Arrarás' *Franco* uit 1939 en de vier tussen 1942 en 1967 verschenen versies van José Luís Asián Peña's *Manual de historia de España*.

De als 'voorzichtige hervormers' te karakteriseren tweede groep kwam vanaf het begin van de jaren zestig naar voren; Ricardo de la Cierva en Carlos Seco Serrano maken hiervan deel uit. Van de eerste komen twee werken aan de orde: *Historia de la Guerra Civil Española, Tomo Primero, Perspectivas y Antecedentes, 1898-1936*, gepubliceerd in 1969 en *Historia básica de la España actual (1800-1974)* uit 1974. Seco Serrano is vertegenwoordigd met zijn *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, Tomo VI Epoca contemporánea* uit 1962 en de gewijzigde herdruk van dit werk uit 1978 gepubliceerd onder de deeltitel *Tomo VII Epoca Contemporánea. La Segunda República-la Guerra Civil-La Era de Franco*. Ook is er aandacht voor de drie edities - uit respectievelijk 1964, 1968 en 1970 - van het werk *España Moderna y Contemporánea*, dat door Seco Serrano geschreven is in samenwerking met Juan Reglà Campistol en José María Jover Zamora.

Gabriel Jacksons *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (1965) en Ramón Tamames' *Historia de España, La República, La era de Franco* uit 1973 staan vervolgens voor de groep 'critici van het regime' model. Het boek van Jackson kon pas na Franco's dood officieel in Spanje verschijnen, maar was, zoals we in 5.1 zagen, vanaf het moment van publicatie meer dan dat van andere buitenlandse auteurs in positieve of negatieve zin een referentiepunt voor vrijwel alle Spaanse historici en verdient daarom alle aandacht.

De laatstgenoemde groep historici voelde zich ongetwijfeld het meest vrij om de thema's, feiten, beschrijvingen, verklaringen en oordelen die hun historische geweten en professionaliteit hun ingaf, ook daadwerkelijk aan het papier toe te vertrouwen en zij beschikten zeker in vergelijking met de groep oude getrouwen over het voordeel van de historische distantie en de onderzoeksresultaten van voorgaande auteurs. Hier passen drie kanttekeningen.

Of historici nu wel of niet de invloed van censuur of zelfcensuur voelen, zij ondergaan altijd nog - al dan niet onbewust - de invloed van hun eigen maatschappelijke waarden bij de selectie van aan te snijden thema's, het formuleren van oordelen et cetera; velen hadden bovendien ook de nodige persoonlijke offers moeten brengen tijdens Franco's dictatuur. Ook de critici van het regime brachten dus geen totaal waardenvrije wetenschap.

Verder kon pas de - zeer - geleidelijke openstelling van de archieven die vanaf het midden van de jaren zestig plaatsvond, historici de nodige details en preciseringen geven - denk daarbij aan cijfers over de omvang van de internationale hulp die de strijdende partijen ontvingen. Dat betekent overigens niet dat de historici van de eerste decennia na de burgeroorlog niet al op hoofdlijnen van veel ontwikkelingen op de hoogte konden zijn.

Ten derde dicteert ook de aard van een publicatie aan hoeveel feiten en ontwikkelingen een historicus aandacht kan besteden. Een publicatie die de gehele geschiedenis van Spanje als onderwerp heeft, kan zo minder historische details van de burgeroorlog presenteren dan een monografie die geheel gewijd is aan een specifiek thema uit de bewuste periode 1936-1939.

6.2 Historische introductie op de periode 1931-1952 en overzicht centrale thema's

Bij het bespreken van de centrale thema's wordt vaak verwezen naar concrete feiten en ontwikkelingen uit de periode 1931-1952. Daarom volgt nu eerst een algemeen historisch overzicht van de periode van de Tweede Republiek, de burgeroorlog en het vroege franquisme.

Begin 1931 kwam in Spanje de monarchie ten val en trad de Tweede Republiek aan. Er werd een democratische grondwet opgesteld en in de periode 1931-1933 maakten socialisten en progressieve liberalen ('Republikeinen') in de regering de dienst uit en wel onder leiding van Manuel Azaña Diaz. Deze startte een ambitieus wetgevingsprogramma waarin landhervormingen, een scheiding van Kerk en staat op het vlak van familierecht en onderwijs en legerhervormingen centraal stonden. Met haar politiek maakte de regering van Azaña binnen de meer conservatieve groepen van de Spaanse samenleving de nodige vijanden. De onrust in die kringen werd nog vergroot door rellen op straat: vooral bij de start van het Republikeinse regime viel een aantal kerken en kloosters ten prooi aan losgeslagen arbeiders.

In 1933 vonden er verkiezingen plaats, die in eerste instantie een kabinet van louter behoudende Republikeinen opleverden. Eind 1934 werd dit opgevolgd door een regering, waarvan ook politici van de conservatief-katholieke Confederación de Derechas Autónomas (CEDA) deel uitmaakten, onder wie de prominente politicus José María Gil Robles.

Deze stap was voor de socialistische vakbond Unión General de Trabajadores (UGT) en de anarchistisch georiënteerde Confederación Nacional del Trabajo (CNT) het sein voor een grote opstand in Asturië in oktober 1934. Deze werd na weken van bloedige gevechten door het Afrika-legioen onder leiding van Francisco Franco neergeslagen. De opstand in Asturië was zowel ter linker- als ter rechterzijde een jarenlange bron van felle emoties.

De val van de conservatieve regering in de laatste maanden van 1935 leidde in februari 1936 tot verkiezingen die gewonnen werden door een Volksfront van linkse politieke partijen en progressieve Republikeinen. Er kwam een kabinet van de laatsten, met al snel opnieuw een belangrijke rol voor Manuel Azaña, dit keer in de rol van president van de Republiek. De invloed van de linkse politieke partijen - vooral de socialistische onder leiding van Francisco Largo Caballero, een politicus die ook een prominente rol had vervuld in Asturië - was sterk voelbaar in het parlement en werd verder uitgeoefend via het vakbondswerk en activiteiten op straat.

De verkiezingsoverwinning die het Volksfront in februari 1936 behaalde en het enthousiasme van de massa's dat er op volgde, leidden binnen Spaans rechts tot ongenoegen en hier en daar zelfs tot grote paniek: de revolutie zou net als in het Rusland van 1917 op uitbreken staan. Zowel van links als van rechts kwamen er oproepen tot afscheid van de liberaal-democratische orde en er vielen op straat ook regelmatig doden en gewonden. De moord op de ultrarechtse José Calvo Sotelo, leider van de monarchistische Renovación Española, die op 13 juli 1936 plaatsvond, zette het politieke leven verder op scherp en zou in de propagandaslag rond de burgeroorlog uitgroeien tot een belangrijk referentiepunt voor rechts. In dit politieke klimaat begonnen binnen het leger plannen voor een staatsgreep concrete vormen aan te nemen, vooral bij die militairen die altijd al vraagtekens hadden gehad bij het functioneren van de Tweede Republiek.

Toen er op 17 en 18 juli 1936 in Spaans-Marokko, respectievelijk het Spaanse vasteland delen van het landleger een staatsgreep entameerden, kreeg die niet in alle kazernes navolging; bovendien bleven de marine en de luchtmacht in overgrote meerderheid trouw aan de wettig gekozen regering en bewapende de regering in een aantal steden arbeidersmilities. De staatsgreep mislukte zo en de Spaanse Burgeroorlog was een feit. De start van de burgeroorlog was vervolgens her en der in Spanje voor veel anarchistische en socialistische groepen het sein tot start van de sociale revolutie.

De Franse Volksfrontregering, die zich net als Italië en Duitsland vanaf het begin in de strijd gemengd had, was de enige die zich na 4 augustus 1936 daadwerkelijk zou houden aan het op die dag door de Europese landen afgesproken beginsel van non-interventie.

Italië en Duitsland bleven militair materieel sturen en vanaf het late najaar ook compleet bemande vliegtuigen alsmede grondtroepen - de laatsten zouden vooral uit 'vrijwilligers' bestaan. De Republikeinse regering zou de steun die de Nationale zone van de grote fascistische staten ontving, een grote plek geven in haar propaganda. Mede als reactie op die steun - en omdat de Republikeinse regering haar benaderd had na het wegvallen van de Franse steun - startte de Sovjet-Unie vanaf oktober 1936 met de levering van militaire goederen, technici en adviseurs. Ook kreeg de Republikeinse regering vanaf dat najaar steun van vele tienduizenden Internationale Brigadisten, links georiënteerde activisten die deels op instigatie van de Communistische Internationale uit een veelheid van Europese landen in Spanje neerstreken. Deze steun voor het Republikeinse regime was weer gefundenes Fressen voor de Nationale propaganda die maar al te graag de Republikeinen vereenzelvigde met het internationale marxisme.

Mede vanwege de successen van Franco's troepen begon aan Republikeinse zijde in de loop van het voorjaar van 1937 de positie van Largo Caballero, minister-president van een kabinet waaraan naast socialisten ook anarchisten deelnamen, wankel te worden. De relatief kleine Partido Comunista de España (PCE) - sterk geworden door een efficiënte interne organisatie en goede banden met de belangrijkste internationale steunpilaar van de Republikeinse regering, de Sovjet-Unie - eiste samen met delen van Largo Caballero's eigen socialistische partij dat deze met het oog op de strijd tegen Franco en de zijnen meer zou inzetten op het handhaven van de maatschappelijke orde en centralisatie van de oorlogsinspanning. Er moest een einde komen aan de energie kostende revolutionaire woelingen van de anarchisten, trotskisten en de socialistische vakbond UGT; eerst moest Franco maar eens verslagen worden. Largo Caballero werd vervangen door de socialist Negrín.

In het eerste halve jaar van de strijd was het de Nationalen niet gelukt Madrid in handen te krijgen. Wel namen zij andere delen van Spanje in hun bezit, vooral in het noorden en zuiden van het land. De strijd in de omgeving van Madrid leverde Franco intussen een mooi propagandistisch ijkpunt op: de ontzetting door de Nationale troepen van het heldhaftig tegen een grote Republikeinse overmacht verdedigde Alcázar van Toledo, een mythe die niet compleet was zonder het relaas over generaal Moscardó die zijn zoon die in Republikeinse handen was, opofferde voor de goede zaak.

Om de behaalde successen te stabiliseren en verder uit te bouwen ontstond binnen wat snel de Nationale zone zou gaan heten, de behoefte aan een bundeling en centralisatie van het militaire en politieke leiderschap. Nadat Franco begin november 1936 al alle politieke en militaire macht in handen had gekregen en zich was gaan tooien met titels als Caudillo en Generalísimo, zouden aan Nationale zijde in april 1937 alle bestaande politieke groeperingen, waaronder de tot een enorme organisatie uitgegroeide fascistisch georiënteerde Falange Española, ook gedwongen worden op te gaan in één alomvattende politieke beweging, de FET y de las JONS, ook wel aangeduid als de 'Beweging' ('Movimiento'). Deze Beweging beweerde altijd dat zij het politieke programma van de

Falange Española onverkort had overgenomen en sprak dan over 26 programmapunten; het 27e punt waarin geregeld werd dat de Falange-beweging afstand moest houden van andersgerichte politieke krachten, bleef dan ongenoemd. Van de FET y de las JONS maakten ook de carlistische requetés en algemeen-conservatief georiënteerde groeperingen als de CEDA deel uit.

Op 1 april 1939 kwamen Franco's troepen definitief als overwinnaar uit de strijd. De machtsbasis van het regime lag intussen bij het leger en de veiligheidstroepen. De enige toegestane politieke beweging, de FET y de las JONS, was een aanvullend machtsmiddel dat ten dienste stond van de dictator. Hiertoe trok Franco in 1941 ook het voorzitterschap van de Beweging naar zich toe.

De diverse politieke families die aan het ontstaan van het Franco-regime hun steun hadden gegeven, opereerden deels binnen en deels buiten de FET y de las JONS. Zij verkeerden in sterke concurrentie met elkaar, niet in de laatste plaats omdat de dictator bewust een politiek van verdeel en heers voerde. De grootste contribuanten aan Franco's eenheidsbeweging, de falangisten van het eerste uur - velen met vage ideeën over sociaaleconomische herordening - en de carlisten, verloren al in de eerste jaren van het regime veel politieke invloed, ten voordele van in algemene zin conservatief-katholieke en nationalistisch georiënteerde politici die wel met de term 'franquisten' werden aangeduid.

Op het terrein van de buitenlandse politiek was de persoonlijke ontmoeting tussen Hitler en Franco, op 23 oktober 1940 in de Spaanse grensstad Hendaya, een belangrijk feit. Daar zou Franco eerder geformuleerde eisen op het vlak van voedselhulp en uitbreiding van het Spaanse grondgebied in Noord-Afrika nog eens hebben herhaald en vervolgens de toezegging hebben gedaan aan de zijde van zijn oude steunpilaren Duitsland en Italië deel te nemen aan de Tweede Wereldoorlog; een concrete datum daarvoor noemde hij echter niet. Op 17 juli 1941 hield hij wel een toespraak waarin hij hoog opgaaf van de continuïteit tussen de strijd die de Nationalen in de periode 1936-1939 tegen het communisme hadden gevoerd, en Hitlers stap van een maand daarvoor om de Sovjet-Unie binnen te vallen; Spanje had in Franco's ogen met zijn strijd de eerste bouwstenen gelegd van de Nieuwe Europese Orde. De Spaanse regering had overigens al op 24 juni 1941 de División Azul af laten reizen naar het Russische front, om daar samen met de Duitse troepen op te trekken tegen de communisten.

Toen de geallieerden in 1944-1945 zowel in het westen als het oosten definitief door de Duitse fronten braken, kwam de vraag op of ook een inval in Spanje niet in de rede lag. Hier speelden allerlei motieven een rol: de Sovjet-Unie zou vooral een einde hebben willen maken aan een haar vijandig regime en de democratische politici vonden het autoritaire cq totalitaire Spaanse regime niet meer passen in het net van fascisme bevrijde Europa. Een invasie van de geallieerden bleef echter uit en het Franco-regime wist zich tot halverwege de jaren zeventig te handhaven.

In dit hoofdstuk 6 stel ik in het licht van het bovenstaande de volgende centrale thema's met betrekking tot de periode 1931-1952 aan de orde:

- Welk beeld hadden de auteurs van het algemene functioneren van de Spaanse Tweede Republiek in de periode 1931-1935/1936 en wat was in dat kader hun oordeel over de grote opstand van links in 1934 in Asturië?
- Welke oorzaken zagen zij voor het uitbreken van de burgeroorlog op 17 en 18 juli 1936? Presenteerden zij het optreden van Franco en de start van de burgeroorlog al dan niet als onvermijdelijk en was er voor hen aanleiding van schuldigen te spreken?
- Welke politieke krachten maakten in hun ogen vanaf midden 1936 aan Franco's zijde (geleidelijk aan) de dienst uit en wat was de situatie aan de Republikeinse kant?
- Hoe karakteriseerden zij het regime dat in de eerste jaren na 1939 vorm kreeg?
- In welke mate was in hun ogen de strijd tussen beide partijen een voorspel voor dan wel vroege start van de Tweede Wereldoorlog?
- Hoe gingen zij om met belangrijke mythes en symbolische gebeurtenissen uit de periode 1936-1939 als de bevrijding van het Alcázar van Toledo en welke bewoordingen en begrippen gebruikten de diverse auteurs om hun betoog vorm te geven?
- In welke mate was de (vermeende) objectiviteit van de contemporain historicus voor de auteurs een kwestie?

6.3 De oude getrouwen: Arrarás, Asián Peña en anderen

Joaquín Arrarás' *Franco* verscheen in 1939, telde 320 pagina's en bevatte notenapparaat noch bibliografie.¹ Arrarás was een in politiek en geschiedenis geïnteresseerde journalist die na de start van de burgeroorlog actief zou worden in het propaganda-apparaat van Franco. Zijn publicatie kende een sterk finalistische redeneertrant die erop gericht was een zeer specifiek oordeel aannemelijk te maken, namelijk dat de burgeroorlog onvermijdelijk was geweest en dat Franco de enige kandidaat was om Spanje weer op het goede spoor te brengen. Franco's nationalisme en grote hart voor de Spaanse zaak werden geroemd; al in diens jonge jaren was duidelijk dat het land daar zijn voordeel mee zou kunnen doen.²

De Spaanse Burgeroorlog kon bij het verschijnen van de eerste editie van dit boek in het voorjaar van 1939 nog niet worden afgeschilderd als een voorspel van de Tweede Wereldoorlog. Wel, zo stelde Arrarás expliciet, stonden de acties en doelen van Franco op één lijn met die van Hitler en Mussolini - de latere drijvende krachten achter die Tweede

1 Joaquín Arrarás, *Franco* (Valladolid: Librería Santarén, 1939, 7e uitgebreide editie).

2 Ibidem, 129.

Wereldoorlog. Die zouden zich ervan bewust zijn geweest dat ze vanuit hun historische missie solidair moesten zijn met het Spanje van Franco.³

Arrarás zag bovendien een duidelijke parallel tussen het gezamenlijke handelen van Franco, Mussolini en Hitler en de glorie-dagen van de middeleeuwen, toen katholiek Europa pal stond voor de herovering ('reconquista') van Spanje op de Arabieren. Daarnaast vergeleek hij Franco's herovering van Spanje in de jaren 1936-1939 met de verovering van Abessinië in 1936 door de Italiaanse generaal Rodolfo Graziani.⁴ Met deze en vergelijkbare opmerkingen leek Arrarás voor Spanje aansluiting te zoeken bij de agressieve buitenlandse politiek van zowel de Italiaanse als de Duitse dictator. De identificatie met de twee grote voorbeeldlanden en -leiders kwam ook naar voren op een van de laatste pagina's van het boek. De auteur gaf daar hoog op van de glimlach van Franco: die kon de vergelijking doorstaan met de stalen en trotse blik van Mussolini en de peinzende van Hitler.⁵

Twee grote ideologieën hadden in de ogen van Arrarás in de achterliggende jaren om de macht gestreden, de katholieke en totalitaire aan de ene kant en die van de falende 'anorganische' democratie aan de andere kant.⁶ Arrarás maakte zo ten aanzien van het vanaf 1936 langzaam vorm krijsende Franco-regime geen duidelijk onderscheid tussen de totalitaire op het fascisme georiënteerde krachten en de meer conservatief-katholieke. Spanje hoorde, aldus Arrarás, voortaan onmiskenbaar bij het katholiek-totalitaire kamp.⁷ De katholiek en totalitair denkende Spanjaarden werden intussen afgeschilderd als de enige echte vaderlanders.

De voorstanders van de anorganische democratie zocht hij bij de liberale partijen die gedurende een groot deel van de Tweede Republiek het initiatief hadden gehad. Arrarás kwam dan bij uitstek met voormalige presidenten en minister-presidenten als Manuel Azaña y Díaz, Santiago Casares Quiroga en Niceto Alcalá Zamora op de proppen. Hun werd verweten dat ze zich hadden laten leiden door duistere internationale krachten als de vrijmetselarij en dat zij van belangrijke ministeries een ware loge hadden gemaakt - waarmee Arrarás zich liet zien als een nationalistische geschiedschrijver die zich erop toelagde onvaderlandse minderheidsgroepen te identificeren.⁸ Overigens, zo gaat Arrarás verder om bij zijn grootste verwijt uit te komen, hadden de liberalen het mogelijk gemaakt dat een andere internationale samenzwering in Spanje zijn werk kon doen en dat was die van het marxisme. In dat verband denkt Arrarás vooral aan de socialisten die in 1934 onder leiding van Largo Caballero de revolutie zouden hebben uitgeroepen. De communisten zijn bij Arrarás in 1939 nog maar nauwelijks in beeld; wel verwijst hij weinig concreet naar de wereldrevolutie met het noemen van vaag aangeduide termen

3 Ibidem, 311-312.

4 Ibidem, 141 en 313.

5 Ibidem, 316.

6 Ibidem, 303.

7 Ibidem, 150-154.

8 Ibidem, 179.

als ‘Moskou’ en ‘Trotsky’. Arrarás’ aandacht gaat meer uit naar de kracht van de linkse ideologie dan naar de activiteiten van de Sovjet-Unie van Stalin.⁹ Gelukkig, zo gaat hij verder, had Franco in 1934 klaargestaan om in Asturië in te grijpen.

Vervolgens ziet Arrarás de komst van het Volksfront in de eerste maanden van 1936 als een herhaling van de revolutionaire zettingen van twee jaar eerder.¹⁰ Goede vaderlandse krachten als Gil Robles en zijn CEDA en Calvo Sotelo met diens Renovación Española hadden in de jaren 1934-1936 het nodige gedaan om de anarchie in te tomen, maar zij werden snel weggezet als reactionairen en fascistten. Uiteindelijk wilde Franco in het voorjaar van 1936 erger voorkomen met het advies voor een staat van beleg, maar leidende liberale politici leverden het land liever uit aan de revolutie.¹¹ Het onvermijdelijke moest gebeuren, de politici moesten het lot zijn weg laten gaan, namelijk door: ...’de poorten te openen waardoor de ruiters van de Apocalyps binnen moesten komen...’.¹² Madrid was in dat voorjaar van 1936 al niet meer de hoofdstad van Spanje, aldus Arrarás en het zou ook snel de nodige illegale verhoorplaatsen en executiepelotons krijgen.

Arrarás schetst vervolgens dat het leger vanaf de 18^e juli ingreep en dat uit die eerste verwarde uren Spanje verdeeld te voorschijn zou komen. Franco had daar al vóór 18 juli voor gewaarschuwd: ‘Als de staatsgreep mislukt, zal de burgeroorlog heftig en lang zijn; Spanje heeft vele machtige vijanden.’¹³ Dat Franco en de zijnen uiteindelijk zouden winnen, kwam doordat het de marxistische regering aan geloof en ideaal ontbrak; er hadden haar op zich genoeg middelen ter beschikking gestaan.¹⁴

De terminologie van het boek was consistent: veel marxisme en revolutie en een grote nadruk op woorden als terreur en chaos. Ook doken termen op als ‘roemrijke staatsgreep’ (‘Glorioso Alzamiento’, met hoofdletters!). De term ‘burgeroorlog’ (‘guerra civil’) ging de schrijver intussen niet uit de weg; hij legde hem zelfs Franco zelf in de mond. Verder werd de mythe van het Alcázar de Toledo breed uitgemeten en dat gold ook voor de moord op politicus Calvo Sotelo.

Opvallend is verder dat Arrarás warme woorden had voor de rechtse partijen van de periode 1931- 1936, heikele feiten als de hulp van Italië en Duitsland niet uit de weg ging en er evenmin een been in zag de democratische tradities van het westen aan te vallen en aan het Franco-regime het epitheton ‘totalitair’ te hangen. Arrarás was hier duidelijk stelliger dan de *Causa General* en het *Dictamen*; beide werken worstelden immers op eigen wijze met de vraag hoe om te gaan met het feit dat Franco de facto een einde had gemaakt aan een democratisch regime. De franquistische ideologie moest zich in 1939

9 Ibidem, 174-179.

10 Ibidem, 211-213.

11 Ibidem, 207 en 225.

12 Ibidem, 199. “abrir la puerta por donde habían de entrar los jinetes del Apocalipsis”.

13 Ibidem, 260. ‘Si el golpe fracasa, la guerra civil será encarnizada y larga, los enemigos de España son muchos y poderosos’.

14 Ibidem, 301.

en de eerste jaren daarna kennelijk nog uitkristalliseren. Overigens bleven bij Arrarás gebeurtenissen en afwegingen aan Republikeinse zijde geheel buiten beeld.

José Luís Asián Peña publiceerde in 1942 de eerste druk van zijn *Manual de historia de España*; in 1959 volgde een gecorrigeerde en verbeterde achtste druk, waarna er nog een negende in 1967 verscheen.¹⁵ Al die tijd was de schrijver leraar aan het Instituto Jaime Balmes in Barcelona. Asiáns handboek werd gedurende meer dan twee decennia gebruikt in programma's die voorbereidden op het toegangsexamen tot de universiteit. Het bevatte bijna 400 pagina's - vanaf de achtste druk ruim 40 pagina's minder -, kende noten, doch geen bibliografie en behandelde in de hoofdstukken 42 en 43 (onder meer) de periode 1931-1939.

Dat ook Asián Peña schuldigen zocht voor de strijd die in 1936 uitbrak, en dat diens werk een sterk apologetische doelstelling had, blijkt al uit de titels die hij zijn paragrafen meegaf: 'Antecedentes en rechtvaardiging van de Nationale Beweging' en 'De Kruistocht, van de start tot de uiteindelijke overwinning'. Net als bij Arrarás verscheen het 'ergerniswekkende' liberalisme ten tonele, waarin het aan respect voor leiderschap en autoriteit ontbrak en dat de kwalijke rol speelde anti-Spaanse sentimenten en activiteiten te faciliteren, zoals het beledigen van Kerk en leger, ordeverstoringen, revoluties in Asturië en stakingen.

Vervolgens kwam, aldus Asián Peña, in 1936 het Volksfront aan de macht en wel met zoveel geweld en stakingen dat de proloog van een rode revolutie daar was. De moord op Calvo Sotelo was vervolgens de aankondiging dat een schipbreuk nabij was, zo laat Asián Peña verder weten in zijn betoog dat een sterk tragische en finalistische verteltrant laat zien.¹⁶

Als antwoord op al deze ondermijnende ontwikkelingen werd het oude Spaanse traditionalisme weer actief en dat ging de strijd aan met het liberale regime. Het traditionalisme vond hierin een bondgenoot in de Falange dat, zoals de Caudillo het voorstelde, dezelfde doelen nastreefde en met zijn jeugdige aanhang en elan het vaderland wilde redden.

Wel wekte Asián Peña in afwijking van Arrarás de stellige indruk dat de inhoudelijke inbreng van de totalitair georiënteerde Falange in de Franco-beweging en het Franco-regime bescheiden was geweest. Immers, de traditionalistische bijdrage zou, aldus de schrijver, 'voor historische continuïteit hebben gezorgd, terwijl de Falange voor ambitie, normen en stijl zorgde, evenals groet, emblemen en onderscheidingstekens'.¹⁷

15 José Luís Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk, 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk).

16 José Luís Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk), 323-325. 'exacerbado liberalismo'.

17 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1959 en 1967), 326-330 respectievelijk 281-283. 'la aportación tradicionalista es garantía de la continuidad histórica, mientras que Falange da su vocación, norma y estilo a la vez que su saludo, sus emblemas y sus distintivos'.

Daarop volgden nog wel enkele pagina's met biografische schetsen van voormannen van de Falange. Asián Peña staat, zoals we eerder zagen, als nationaal-katholiek te boek en hij laat zich in de bewoordingen die hij in dit werk kiest ook kennen als een vertegenwoordiger van de katholieke aanhang van de Caudillo.

Opmerkelijk is wel dat in de versies van het handboek die vanaf 1959 verschenen, enkele passages door de auteur geschrapt zijn. Zo verdween na de opmerking dat Franco de verschillende politieke partijen en bewegingen in de loop van de burgeroorlog verenigde, de passage dat de nieuw gestichte Beweging als leidraad voor haar handelen de 26 programmapunten van de Falange Española had overgenomen en daarmee pal stond voor katholicisme en sociale harmonie.¹⁸ Deze schrapactie laat zich wellicht verklaren als een bewuste dan wel onbewuste gedeeltelijke *damnatio memoriae* van de Falange door de auteur, vooral van haar sociale component, die onder het nieuwe regime immers weinig armslag had gekregen. Ook kan Asián Peña zich in 1959 ongemakkelijk hebben gevoeld bij de overduidelijke link van de Falange-beweging met het fascisme.

Deze laatste gedachte vindt ondersteuning bij een andere passage die in 1959 de eindredactie van de auteur niet overleefde. Zo stond er in de eerste druk een korte passage waarin weliswaar geen expliciete link werd gelegd tussen de strijd in Spanje en de Tweede Wereldoorlog, maar die wel duidelijk maakte dat de 'twee dominante ideologieën' op het Europese continent de partijen in Spanje hadden gesteund en dat de roden hadden kunnen rekenen op zowel de steun van de Sovjet-Unie als die van de grote democratieën en dat het Nationale Spanje was teruggefallen op de totalitaire staten. In de versie van 1959 is de hele zinsnede over wie nu precies hulp kreeg van wie weggelaten.

Overigens is het opmerkelijk dat deze passages over het bestrijden van de democratie en dat het Franco-regime daarbij buitenlandse hulp kreeg, tot 1959 in alle zeven edities gehandhaafd werden en niet door de censuur werden geschrapt dan wel door de auteur zelf werden verwijderd. Hier kan redactionele luiheid van de auteur of diens uitgever een rol spelen. Ook kan het zijn dat de edities nooit meer (officieel) zijn voorgelegd - in het censuurarchief is ook alleen het screeningsdossier van 1942 terug te vinden. Tevens is het mogelijk dat de censuur juist door de gewraakte passages enigszins in verlegenheid was gebracht. In het censuurbestand van 1942 viel immers te lezen dat de censor de auteur opdracht had gegeven in zijn werk vooral de ideologische achtergrond van de Nationale Beweging beter te belichten.¹⁹

De auteur gebruikt verder met regelmaat termen als 'roden' bij het aanduiden van de tegenstanders van Franco en de zijnen. In alle versies komt ook de strijd om het Alcázar van Toledo aan de orde. De zinsneden dat het hier ging om feiten die onvergetelijk waren en deden denken aan de glorieuze dagen van de onsterfelijke geschiedenis van

18 José Luís Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1959 en 1967), 331-332 en 281-282.

19 AGA, 3(50)21/6952.

Spanje vonden in 1959 in de ogen van de auteur echter geen genade meer en werden geschrapt.

Dat er een objectiviteitsprobleem was, kwam bij de gehele groep oude getrouwen nooit expliciet op tafel. Pedro Aguado Bleye, een historicus die na de burgeroorlog enige jaren in ballingschap had doorgebracht, stelt hem in zijn *Manual de Historia de España* van 1959 wel in een lichte, meer impliciete, vorm aan de orde. Hij heeft daarbij het oogmerk te verduidelijken dat hij en zijn medeauteur Cayetano Alcázar Molina het publiek in ieder geval geen propaganda of een hagiografie willen aanbieden: 'In deze pagina's over de huidige tijd wilden we geen hoffelijke loftuitingen noch onderdanige formuleringen opnemen...maar we kunnen er niet onder uit generaal Franco te prijzen en onze dank te bewijzen, de Caudillo van Spanje, die buitenlandse krachten, het communisme en de vijanden van Spanje, de baas werd, opdat ons volk zijn geschiedenis kon voortzetten en onderdeel kon blijven uitmaken van het westen en tevens zijn beschaving kon handhaven'.²⁰

José Maria Pemán, productief literair auteur en lid van de Academia Real de España, windt er eerder, in 1950, echter geen doekjes doekjes om: waarheid en feiten zijn dan misschien wel belangrijk, enthousiasme en drama verdienen ook hun plek en die zijn er wat hem betreft op gericht de 'zwarte legende' ('leyenda negra') onderuit te halen die de waardering voor Spanje in de wereld altijd in de weg heeft gezeten.

Vergelijkbare geluiden waren in 1942 ook al van José Luis Asián Peña gekomen. Die schrijft in zijn *Manual de Historia de España*: 'Het bestuderen van de geschiedenis van een volk kan worden vergeleken met het maken van een morele boedelbeschrijving van dat volk...De Spanjaard die de geschiedenis van zijn vaderland kent, weet goed welke fout vermeden, welke schandalige zaken betreurd, welke deugden gerespecteerd dienen te worden en welke glorieuze voorvallen ons volk een waardige plaats in de geschiedenis bezorgen'.²¹

Kortom, het was geen probleem dat geschiedschrijving erop gericht was een expliciet maatschappelijk of politiek doel te dienen en met sterke morele oordelen kwam.

Een onbekende recensent van *Hispania* had in 1941 een aanpak als deze nog met een extra argument ondersteund. Bij het bespreken van een boek over de carlisten meldt hij nuchter dat de meeste geschiedenisboeken altijd instrumenten van democratische

20 Pedro Aguado Bleye en Cayetano Alcázar Molina, *Manual de Historia de España III* (Madrid: Espasa Calpe, 1959, 8e editie), 932. 'Ni elogio cortesano ni frases de servilismo quisiéramos que figuraran en estas páginas de nuestros días'tampoco podemos eludir el elogio y la gratitud que merece el General Franco, Caudillo de España, que supo vencer las fuerzas extranjeras, el comunismo y los enemigos de España, para continuar nuestra historia y la posibilidad de ser un pueblo de Occidente y defensor de su civilización'.

21 José Maria Pemán, *Breve Historia de España* (Madrid: Escelicer SL, 1950, waarschijnlijk 1e editie), 7. José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e editie), 9. 'El estudio de la historia de un pueblo es algo así como su inventario moral'El español, que conoce la historia de su patria, sabe bien qué errores hay que evitar, qué desgracias hay que lamentar, qué virtudes hay que respetar y qué hechos gloriosos hacen a nuestro pueblo digno de eterno recuerdo'.

propaganda waren geweest en dat het juist goed was een keer een werk met een geheel andere invalshoek te lezen.²²

Waren na Arrarás de meeste auteurs terughoudend met het gebruik van de term ‘guerra civil’, Aguado Bleye gebruikt deze zonder aarzeling en vaak en zag de burgeroorlog ook al ver voor 1936 glore, namelijk in de chaos die in 1931 ontstond bij de start van de Republiek, verder vanaf 1933 en - natuurlijk - in het voorjaar van 1936.²³

Dat in het voorjaar van 1936 elk moment de sociale revolutie kon uitbreken is verder bij alle oude getrouwen een gedeelde mening. Een enkeling als historicus-schrijver José Pla verdedigt in 1941 daarnaast zelfs de stelling dat met het ten uitvoer brengen van het verkiezingsprogramma van het Volksfront ook de links-Republikeinse regering zelf druk doende was geweest van Spanje een communistische heilstaat te maken.²⁴

Vervolgens zat vrijwel iedereen in Spanje op tegenactie te wachten, aldus een aantal schrijvers. Zo schrijft Pedro Aguado Bleye: ‘Iedereen vroeg zich hetzelfde af: “Wanneer herstelt het leger de orde?”; en het leger antwoordde: Generaal Franco nam het initiatief tot de Glorieuze Nationale Opstand’.²⁵ Dat de linkse revolutionairen een in omvang bescheiden groep vormden en vrijwel heel Spanje tegenover zich vonden, benadrukt ook Falange-militant en oud-militair Manuel Aznar, grootvader van de latere minister-president José Maria Aznar, in 1941 in een fel nationalistisch getint betoog: ‘...dat alle krachten in het land, echt alle, van het militaire tot het economische leven, gedreven werden door één zwaard, op de impuls van één en hetzelfde denken en op het ritme van één hart’.²⁶

Velen benadrukken in lijn met de finalistische denktrant van Arrarás en Asián Peña op hun eigen manier dat de strijd niet alleen onvermijdelijk was geweest, doch ook maar één winnaar kon hebben. Dezelfde Aznar ziet hier zelfs de wetten van de logica, de moraal en de techniek aan het werk.²⁷ Spanje was eerder gevechten als deze aangegaan; zo had het niet onder de strijd tegen de ketterse Moren uitgekund. José Diaz de Villegas, oud-generaal van de División Azul - de divisie die in de Sovjet-Unie de Duitse gelederen had versterkt - ziet in 1958 in een boek, dat als deeltitel ‘de kracht van de rede’ meekreeg, Franco’s strijd geheel in lijn met weer een ander gevecht dat Spanje eerder succesvol had

22 NN, ‘J.J. Peña e Ibañez, Las guerras Carlistas’, *Hispania* (1 januari 1941), 125-126.

23 Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual*, 906-907, 911, 915.

24 José Pla i Casadevall, *Historia de la segunda república española IV* (Barcelona: Destino, 1941, 1e editie), 256-261.

25 Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual*, 919. ‘Todo el mundo preguntaba lo mismo: Cuándo restablece el orden el ejército? Y el ejército respondió: el general Franco inició el Glorioso Alzamiento Nacional’.

26 Manuel Aznar Zubigaray, *Historia militar de la guerra de España* (Madrid: Ediciones Idea, 1940, waarschijnlijk 1e editie), 847. ‘que todos los poderes, desde el militar al económico, se movieran bajo el imperio de una sola espada, al impulso de un solo pensamiento y al ritmo de un solo corazón’.

27 Ibidem, 847.

gevoerd, namelijk tegen de ‘bacillen’ van de Franse Revolutie.²⁸ De logica zat hem voor deze auteurs kennelijk niet in het zorgvuldig wegen van bewijs doch in het oproepen van een voor Franco gunstige analogie met eerdere passages in de Spaanse geschiedenis.

Ziet Arrarás de strijd in Spanje al in een groter internationaal verband en noemt hij daarbij ook de vrijmetselarij, sommigen zetten de internationale samenzwering tegen Spanje nog wat zwaarder aan. De ‘Servicio Histórico Militar’ van het Ministerie van Defensie heeft het nog in 1945 over destructieve krachten die het gemunt hebben op alles wat deel uitmaakt van het geestelijk, westers en christelijk erfgoed en noemt dan vooral het jodendom, de vrijmetselarij en het marxisme.²⁹

José Maria Pemán gaat in een boek van 1950 nog weer een stap verder door te schetsen dat dankzij de vrijmetselaars het liberalisme van Napoleon terug was gekomen, dat antikatholieke krachten Luther weer hadden binnengeloofd en dat de Turken het Spanje opnieuw moeilijk kunnen maken dankzij het handelen van de Bolsjewieken en de Aziaten.³⁰

Diego Sevilla Andrés houdt het bij de korte vaststelling dat de stap van de 18e juli in eerste instantie antidemocratisch overkwam of gericht tegen sociale gerechtigheid, maar dat de opstandelingen een - niet nader gespecificeerde - ‘groep’ de voet dwars wilden zetten die zich niet verhielde met het ‘historische wezen van Spanje’. Dat laatste bleek, aldus Sevilla Andrés, ook wel uit het handelen van de rode regering in het voorjaar van 1937. Zoals de Russen in 1917 in Brest Litowsk de Duitsers onwaardige concessies hadden gedaan, boden de Spaanse roden Frankrijk en Engeland in ruil voor steun in de strijd tegen Franco Spanjes protectoraat in Noord-Afrika aan.³¹ De nationalistisch gekleurde preoccupaties van deze groep auteurs ging bijna aan geschiedschrijving voorbij om uit te komen bij filosofieën over wat Spanje nu tot Spanje maakt. Daarin was voor vreemde smetten in ieder geval geen plaats.

Dat juist het democratische staatsbestel voor krachten als het communisme en de vrijmetselarij ruim de deur opende en daarom fel bestreden moest worden, was vervolgens tot 1945 bij menig auteur de kern van het betoog, ook in het werk van hoogleraar geschiedenis Antonio Ballesteros Beretta uit 1941.³² Dat Franco’s Nationalen daarbij konden rekenen op hulp van het buitenland, kwam net als bij Arrarás en Asián Peña bij veel auteurs van de eerste vijf jaren na 1939 naar voren. Historicus en lid van de Real Academia de la Historia Enrique Esperabé de Arteaga kaart in 1939 de hulp

28 José Díaz de Villegas, *Guerra de Liberación (la fuerza de la razón)* 2e druk (Barcelona: Editorial AHR, 1958, 2e editie), 16-19.

29 Servicio Histórico Militar, *Historia de la guerra de liberación 1936-1939* (Madrid: Estado Mayor Central del Ejército, 1945, waarschijnlijk 1e editie), 296.

30 Pemán, *Breve Historia*, 379-380.

31 Diego Sevilla Andrés, *Historia Política de la zona roja* (Madrid: RIALP, 1963, 2e editie), 11-12, 226.

32 Antonio Ballesteros Beretta, *Síntesis de Historia de España* (Barcelona: Salvat Editores, 1941, 6e editie), 551

van Duitsland en Italië aan in zijn *La guerra de reconquista española que ha salvado a Europa y el criminal comunismo: el glorioso ejército nacional y los mártires de la Patria* en benadrukt hoezeer beide Europese landen door geloof bewogen waren geweest, toen ze Franco steun gaven bij diens 'heilige en evangelische missie het vrije Europa ook daadwerkelijk vrij te houden'.³³

In de publicaties van na 1945 kwamen juist het anticommunisme van Hitler en Mussolini meer naar boven. Mussolini kreeg dan het aureool van de grote staatsman die het nationale met het sociale wist te verbinden; Hitler kwam nog wel eens als een starre antireligieuze racist uit de bus. Een aantal publicaties liet de hele internationale component (liever) onvermeld.³⁴ José María Pemán wil in 1950 de relatie tussen het franquisme en het fascisme niet ontkennen, maar wijst er wel op dat 'het eerste in onder meer spirituele en katholieke zin en in brede menselijkheid veruit superieur was aan de fascismen van de nationalistische en heidense soort'.³⁵

Hoogleraar geschiedenis Manuel Ballesteros Gaibrois, zoon van historicus Antonio Ballesteros Beretta, behandelt in zijn *España del siglo XV a nuestros días* van 1964 de vraag hoe het Franco-regime van na 1939 te karakteriseren was. Hij benadrukt dat vanaf het voorjaar van 1936 naast de militairen en de rechtse krachten ook de Falange betrokken was bij de voorbereiding van Franco's opstand en dat juist die Falange binnen het nieuwe regime richting zou gaan geven aan een nieuwe revolutionaire ideologie voor de inrichting van het sociaaleconomische leven. De Falange bracht immers de 26 programmapunten van José Antonio in. Ballesteros Gaibrois die, zoals we in 2.1 zagen, bekend staat als fervent falangist, lijkt zich hier te ontfemen over de erfenis van de Falange waarvan Asián Peña eind jaren vijftig afstand had genomen.

In hoeverre José Antonio's programmapunten in de periode tot 1964 door Franco gerealiseerd waren, laat echter ook Ballesteros Gaibrois in het midden. Wel meldt hij nog - wellicht als excuus voor het zwakke sociale beleid van diens regeringen - dat Franco het in de jaren na 1945 door de grote internationale druk op sociaaleconomisch gebied niet gemakkelijk had gehad.³⁶

33 Enrique Esperabé de Arteaga, *La guerra de reconquista española que ha salvado a Europa y el criminal comunismo: el glorioso ejército nacional y los mártires de la Patria* (Madrid: San Martín de Madrid, 1939, 1e editie).

34 Dat geldt bijvoorbeeld voor Real Academia de Historia-lid Melchor Fernández Almagro, *Historia de la república española 1931-1936* (Madrid: Biblioteca Nueva, 1940, 1e editie) maar ook nog voor hoogleraar geschiedenis Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Ediciones Anaya, 1963, 1^e editie).

35 Pemán, *Breve Historia*, 381-382 '...superaba en mucho en sentido espiritualista y católico, en respeto a la persona humana y amplitud de universalidad, a los "fascismos" de topo puramente nacionalista y pagano...'.
36 Manuel Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV hasta nuestros días* (Madrid: Editores La Ballesta, 1964, 1^e editie), 179-180, 184-185.

6.4 De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en anderen

De eerste editie van Seco Serrano's grote werk *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, Tomo VI Epoca contemporánea* verscheen in 1962 en bevatte toen ruim 300 pagina's, inclusief vele foto's. In de literatuuropgave werden de publicaties vermeld van onder meer Arrarás, Brenan, Thomas en werken van Zuid-Amerikaanse uitgeverijen. In zijn geheel herziene editie van 1978, inmiddels 350 pagina's in omvang, voegde hij aan de literatuurlijst nog de werken toe van De la Cierva ('wat essayistisch'), Tusell, Tamames en Jackson ('het beste buitenlandse boek tot nu toe'). In 5.1 werd al duidelijk hoezeer de censuur de voorbereiding van de eerste druk zorgvuldig begeleid had.

In het voorwoord bij de editie van 1962 stelt Seco Serrano expliciet een kwestie aan de orde die bij de oude getrouwen nauwelijks een rol speelde: die van de objectiviteit van de contemporain historicus, vooral als het om de periode vanaf 1936 ging. We moeten maar gewoon praktisch aan de slag gaan, zo is zijn pragmatische insteek; voor de toekomstige historicus is het immers sowieso interessant te weten welke opvattingen historici over hun eigen tijd hadden. In ieder geval is het naar eigen zeggen zijn uitgangspunt beweegredenen en oorzaken te zoeken en geen schuldigen.³⁷ Met deze formuleringen neemt hij impliciet afstand van veel van zijn voorgangers die ofwel de objectiviteitsvraag ontlopen hadden of juist hadden gepleit voor een geschiedschrijving die dienstbaar was aan de zaak van Franco.

Ook in het voorwoord bij de editie van 1978 komt Seco Serrano terug op zijn eigen objectiviteit en integriteit. Seco Serrano meldt daar dat hij aan het begin van de jaren zestig van publicisten als Southworth het onterechte verwijt kreeg dat hij via zijn werk een baantje bij de censuur had willen regelen. Hij stond echter ook toen al voor wat door hem op schrift was gezet en komt nu dan ook niet met een geheel andere visie; dat zou opportunisme zijn. Overigens intrigeert het waarom hij juist Southworths woorden over de censuur aanhaalt: om collega-historici die, zoals we in 4.2 zagen, wél bij de censuur actief waren geweest, op impliciete wijze terecht te wijzen?

Seco Serrano weet in 1978 met betrekking tot zijn voorgangers verder nog te melden dat hij in afwijking van wat gebruikelijk was termen als 'kruistocht' ('cruzada') en 'roden' ('rojos') altijd vermeden had. Deze opmerking sneed overigens geen hout. Het is juist opvallend dat in de editie van 1978 in vergelijking met die van 1962 zeker twee keer de term 'rojos' vervangen is door 'Republicanos'.³⁸ In hetzelfde voorwoord van 1978, zo

37 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, Tomo VI Epoca contemporánea* (Barcelona: Instituto Gallach, 1962, 1^e editie), Voorwoord.

38 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Epoca Contemporánea. La Segunda República-la Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7^e editie), Voorwoord, 240.

bleek ook al in 5.3, meldt hij ook nog dat termen als 'burgeroorlog' ('guerra civil') en 'twee Spanjes in oorlog met elkaar' ('dos Españas en guerra') in 1962 geen plek mochten krijgen in een boek en zeker niet op de omslag daarvan. In dat kader is het opvallend dat Serrano's leermeester, Vicente Palacio Atard in 1945 in een aflevering van *Hispania* zonder omhaal de term 'guerra civil' gebruikte.³⁹ Kort voor 1962 had Aguado Bleye hetzelfde had gedaan. De censuur was minder consequent dan Seco het voorstelde.

Het boek dat Seco in 1964 samen met de hoogleraren Jover en Reglà schreef, *España Moderna y Contemporánea*, en waaruit in het onderstaande eveneens volop wordt geput, had ruim 500 pagina's en kende tot in de vroege jaren zeventig verschillende edities. De drie historici gebruikten wat de contemporaine periode betrof neutrale termen als 'España Republicana', 'España Nacional' en 'guerra civil' en ook de foto's waren weinig propagandistisch van aard; de tekst zou tot in de vroege jaren zeventig ook geen inhoudelijke veranderingen ondergaan. Het boek was, zoals de auteurs aangaven, bedoeld als handboek voor het toelatingsexamen tot de universiteit.⁴⁰

Voor Seco Serrano en diens mede-auteurs was de economische crisis van de jaren dertig een belangrijke oorzaak van de burgeroorlog en daarmee sloeg hij een professionele weg in die de oude getrouwen altijd gemeden hadden, namelijk de benadering van de Spaanse Burgeroorlog als een multicausaal fenomeen. Overigens doelde Seco als hij het over economische problemen had, vooral op achterstallige agrarische hervormingen. Daarbij citeert hij - wellicht om een onverdachte autoriteit aan te halen nu hij met een geheel nieuwe invalshoek kwam - Falange-leider José Antonio.⁴¹ De politici die aan de macht waren in de periode 1931-1933, het zogenaamde linkse tweejaarlijkse ('bienio izquierdista'), namen door de haast en soms ook afgunst die zij tentoon spreidden, echter niet alleen de landbezittende klassen tegen zich in, maar ook de Kerk en het leger, twee krachten die nodig waren voor de maatschappelijke stabiliteit.⁴²

Vervolgens noemt Seco Serrano vooral de enorme impact van de gebeurtenissen in Asturië van 1934, tijdens welke de socialistische partijen zich buiten de parlementaire orde hadden geplaatst en onder leiding van Francisco Largo Caballero de facto een dictatuur van het proletariaat hadden willen vestigen. Seco sluit zich hier aan bij de analyse van veel oude getrouwen. Nieuw was wel de verklaring die hij aandraagt voor de stap van Largo Caballero: de linkse leider had de Spaanse socialistische partijen het lot van de Oostenrijkse socialistische partijen willen besparen - die waren door de rechts-conservatieve coup van Dollfus van 1934 immers in de cel beland. Seco Serrano refereert hierbij - wellicht opnieuw

39 Vicente Palacio Atard, 'Historia de la guerra de liberación', *Hispania*, nr. 5 (oktober 1945), 686.

40 Juan Reglà Campistol, José María Jover Zamora, Carlos Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea* (Barcelona: Editorial Teide, 1964, 2e editie, 1968, 5e editie en 1970, 8e editie).

41 Ibidem, 422-423.

42 Ibidem, 423-424.

voorzichtigheids halve - aan de analyse van de internationaal gerespecteerde Spaanse historicus Jaime Vicens Vives.⁴³

In de passages over de directe aanloop naar de burgeroorlog zijn er interessante ontwikkelingen tussen de werken van 1962, 1964 en 1978. In 1962 en 1964 stelt de schrijver nog onomwonden dat voor socialistenleider Largo Caballero het Volksfront slechts een tijdelijk tactisch instrument was, dat de Komintern voor 1 augustus 1936 onder leiding van diezelfde Largo Caballero een coup op stapel had staan en dat het leger dus wel moest ingrijpen, zodat een catastrofe onvermijdbaar werd. Seco's betoog had hier nog de finalistische ondertoon van de oude getrouwen, maar betrof die niet meer op Franco's stappen van 18 juli 1936 maar meer op de in zijn ogen ongewenste gebeurtenissen van na die datum.

Anderhalf decennium later spreekt hij nog slechts over de samenzwering van de militairen die in het voorjaar van 1936 werd voorbereid en die een vroegtijdig einde betekende voor pogingen van behoudende socialisten en gematigde rechtse krachten, onder wie CEDA-leider Gil Robles, om samen een regering te vormen. Moest het dus wel echt misgaan, vraagt hij zich nu dan ook af?⁴⁴ Uiteindelijk, weet hij in 1978 te melden, bleek de Republiek niet opgewassen tegen twee 'mythes', namelijk dat er een coup van links dreigde en dat rechts zich daartegen moest wapenen en dat links zich vanaf 1931 moest voorbereiden op een coup van rechts. Een internationale communistische samenzwering had dus volgens Seco Serrano in het voorjaar van 1936 niet meer op stapel gestaan; de angst ervoor bij extreemrechts was er overigens niet minder door geweest. In 1978 stelt hij verder ook onomwonden dat de staatsvorm van de Republiek geïnspireerd was geweest door het liberaal-democratisch denken, dat vooral de groep rond Azaña welgemeende pogingen had gedaan deze idealen breed in Spanje te verbreiden en dat de periode 1931-1936 - en Seco Serrano gebruikt hier marxistische terminologie - die van de bourgeois-revolutie in Spanje was.⁴⁵

Ten opzichte van 1962 had Seco Serrano in 1978 op een aantal onderwerpen dan ook een enorme draai gemaakt. Een veel grotere tournure dan hij in het voorwoord van 1978 wilde doen voorkomen. De nieuwe inhoudelijke stellingnamen van Seco Serrano zou de censuur in de jaren zestig overigens ook nooit hebben laten passeren. Eerder zagen we al dat de medewerkers van het Ministerie van Informatie tot begin jaren zeventig er niet alleen op letten dat de periode van de Tweede Republiek niet als te positief werd afgeschilderd. Auteurs mochten er ook geen twijfel over laten bestaan dat de ingreep van het leger vanwege een dreigende communistische samenzwering noodzakelijk was

43 Ibidem, 431-432.

44 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI Epoca contemporánea*, 20 en 152. Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 435-436. Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 20, 76, 165-170.

45 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI*, 13.

geweest. De censor die Seco Serrano's werk van 1962 beoordeelde, had dan ook tevreden vastgesteld dat diens werk een apologie van de 'alzamiento' was.

Seco Serrano onderstreept in al zijn publicaties dat er in Spanje weliswaar aanhangers van zowel het bolsjewisme als van de democratie als van het fascisme activiteiten hadden ontplooid, maar dat de redenen van de grote landen om te interveniëren dan wel dat niet te doen, vooral geopolitiek van aard waren geweest.⁴⁶ Alle grote landen, de fascistische, communistische en democratische staten, hadden vanwege het preciaire Europese machtsevenwicht in formele zin belang gehad bij non-interventie van de andere; Italië en Duitsland gedroegen zich vanaf het begin in de praktijk echter anders.

Benadrukt hij verder in zijn vroege publicaties dat de Spaanse communisten zich alleen maar gematigd voordeden om steun bij de brede bevolking te krijgen, aldus macht te verwerven en zo de aan Republikeinse zijde populaire socialisten te overvleugelen, in 1978 is deze theorie van de 'Grote Misleiding' ('Gran Engaño') van de baan. Ook is in deze publicatie de foto verdwenen van de Russische ambassadeur Rosenberg, inclusief het onderschrift dat deze zich in Spanje had gedragen als een onderkoning van wie Largo Caballero dagelijks orders moest aannemen.⁴⁷

Aan Republikeinse kant, zo stelt Seco Serrano in al zijn boeken, was na 18 juli 1936 wel degelijk een ware revolutie uitgebroken. In 1964 formuleert Seco Serrano het - verwijzend naar wat er eind jaren veertig in Oost-Europa zou plaatsvinden - zonder nadere toelichting aldus: '...de ontwikkeling van een Volksfrontregering naar een Volksrepubliek die zich verder ontwikkeld had dan die welke opkwamen na de Tweede Wereldoorlog, in het uitgeputte Europa van 1945'. Het revolutionaire fanatisme binnen de Republikeinse zone - en niet de steun die Franco van Italië en Duitsland had ontvangen - had er uiteindelijk voor gezorgd dat het aanvankelijke evenwicht tussen de twee partijen omsloeg ten gunste van de Nationalen.⁴⁸ Seco verstond zich in geen van zijn publicaties met de theorie dat juist de communisten eerst de oorlog hadden willen winnen en pas daarna met de revolutie hadden willen starten.

Seco benadrukt dat het te simpel was om de burgeroorlog te zien als een strijd tussen het progressieve Spanje en het 'Zwarte Spanje' ('España Negra') van de oude reactionaire oligarchieën. Ook aan Nationale zijde waren brede groepen van de bevolking, vooral die uit de middenklasse, betrokken bij en begaan met de coup ('alzamiento') van het leger.

46 Ibidem, 195-196. Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 232-233 en Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 410-413.

47 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI*, 180 en 203.

48 Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 444. ...'la evolucion de una república frentepopulista a una democracia popular más avanzada que las que surgieron, tras la Guerra Mundial, en la postrada Europa de 1945'.

Een politiek van restauratie kwam daar slechts op gang als reactie op de revolutionaire uitbarstingen die na de 18^e juli aan de andere zijde plaatsvonden. Hij spreekt in dat kader van een sociale contrarevolutie ('contrarrevolución social') die erop gericht was aan de klassenstrijd een te maken, onder andere door een uitgebreide arbeidswetgeving tot stand te brengen ('Fuero de Trabajo').⁴⁹

Met deze formuleringen uit 1964 die suggereren dat de voorbereidingen van de 18^e juli niet gestuurd werden door specifiek sociaaleconomische belangen of bewuste politieke afwegingen en dat de sociale contrarevolutie aan Nationale zijde moet worden gezien als een reactie op de gebeurtenissen in de Republikeinse zone, blijft Seco Serrano nog ver van de (latere) critici van het regime. Die leggen immers de nadruk op de bewuste keuzes die Franco cum suis van meet af aan op sociaaleconomisch en politiek vlak gemaakt hebben.

In 1978 verlegt Seco Serrano het accent echter enigszins in de richting van deze auteurs. Hij heeft het dan immers over de strijd die de op sociaaleconomisch vlak progressieve Falange-beweging in 1936 en 1937 heeft moeten voeren om een positie in het politieke bestel te krijgen en lijkt hier impliciet aan te sluiten bij auteurs die het Franco-regime een dictatuur noemen die ten principale gericht was op het bestendigen van traditionele maatschappelijke verhoudingen.⁵⁰

Dat Seco Serrano in de eerste helft van de jaren zestig nauwelijks of niet inging op de spanningen die er tussen de franquistische families bestonden, zeker niet als deze over de door de regering te volgen sociaaleconomische koers ging, paste overigens goed in het straatje van de censuur. Tot in de jaren zeventig, we zagen het eerder in 5.1, vond deze het immers inopportuun te schrijven over de spanningen die er vanaf de oprichting van de Falange Española de las JONS in 1933 hadden bestaan tussen haar aanhangers en de vertegenwoordigers van de gevestigde belangen. Opmerkingen als dat Franco cum suis uit waren geweest op het beschermen van de sociaaleconomische posities van de maatschappelijke elite of het eigenbelang van het leger en in dat licht de Falange hadden misbruikt, moesten eveneens achterwege blijven.

In het kader van de ongerustheid die bij de uitgevers leefde over een mogelijke reactie van de censuur, kreeg de extreemrechtse politicus Calvo Sotelo in 1962 nog een paginagroot portret en een loftuiting die hem prees als 'een stem die opkwam voor de waarden van het eeuwige Spanje'. Die tekst was in 1978 verdwenen; de foto was vervangen door twee kleine fotootjes van de vermoorde politicus. De mythe van de heldhaftige verdediging van het Alcázar van Toledo hield Seco Serrano overigens ook in 1978 nog overeind. Niemand

49 Ibidem, 440, 456-457.

50 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 76 en 268-270.

minder dan Hugh Thomas, zo zegt hij, had immers bevestigd wat de Nationalen over de verdediging van het Alcázar naar voren hadden gebracht.⁵¹

In twee omvangrijke werken, *Historia de la Guerra Civil Española* uit 1969 en het in 1974 gepubliceerde *Historia básica de la España actual*, geeft na Seco Serrano ook Ricardo de la Cierva zijn visie op de jaren dertig en vroege jaren veertig.⁵² Het eerste boek, ruim 800 pagina's, belooft een bibliografie in een tweede deel - dat als zodanig overigens nooit verschenen is. De andere publicatie had ruim 550 pagina's en was eveneens voorzien van noten; ook hier kwam geen uitgewerkte bibliografie in voor doch wel een afsluitende paragraaf met 'notas metodológicas'. Vooral het eerstgenoemde boek, zo bleek al in 5.1, passeerde de censuur niet zonder (kleine) kleerscheuren.

De la Cierva snijdt - net als Seco Serrano vóór hem - in 1969 in zijn inleiding meteen de kwestie van de objectiviteit van de historicus aan. Waar Seco Serrano slechts aankondigt een poging tot objectiviteit te zullen ondernemen, iss De la Cierva stilliger. Hij meldt absoluut geen partij te zullen kiezen en zal ook zeker niet in het verborgene aan officiële geschiedschrijving doen. Een gebruiker van de Biblioteca Nacional in Madrid hechtte aan deze geruststelling overigens weinig waarde: die schreef met rood potlood 'fascista' door de titel van het boek.⁵³

De la Cierva maakt in dezelfde inleiding ook duidelijk dat hij bewust de term 'burgeroorlog' gebruikt, dat die term in de periode 1936-1939 in alle vrijheid in de Nationale zone werd benut en dat het hem niet uitmaakt dat de Kerk en de bisschoppen - die hij verwijt in de jaren dertig het contact met de sociale noden van de tijd te hebben verloren - altijd termen als 'kruistocht' hadden gebezigd. Dat ook Franco de term 'cruzada' gebruikte, benoemt hij overigens weer niet expliciet.

De la Cierva schetst verder net als eerder Seco Serrano de groeiende ongelijkheid en de toename van de groep armlastigen als bepalende factoren voor de contemporaine Spaanse geschiedenis. Over de positie die de adellijke grootgrondbezitters en de financiële bourgeoisie hadden ingenomen, is hij duidelijk. Deze vertoonden 'een gebrek aan sociaal en christelijk gevoel en waren daarmee een enorme reactionaire ballast in de leiding van het land'.⁵⁴ Tegelijk speelden ook verschillen van mening over de positie in de samenleving van religie en Kerk een belangrijke rol bij het oplopen van maatschappelijke en politieke spanningen. Ook De la Cierva wil aan een ingewikkeld fenomeen als een burgeroorlog niet een te beperkt aantal oorzaken verbinden.

51 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI*, 136-137 en 186 en Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 175, 225.

52 Ricardo de la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española, Tomo Primero, Perspectivas y Antecedentes, 1898-1936* (Madrid: Editorial San Martin, 1969, waarschijnlijk 1^e editie) en Ricardo de la Cierva, *Historia básica de la España actual (1800-1974)* (Barcelona: Editorial Planeta, 1974, waarschijnlijk 1^e editie).

53 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, XV-XIX, XXX.

54 Ibidem, 29.

Het handelen van delen van Spaans links ziet hij vervolgens in 1969 wel als de belangrijkste oorzaak van het uitbreken van de burgeroorlog. Zo zouden “meerdere documenten” wijzen op het bestaan van subversieve plannen van revolutionair links in het voorjaar van 1936. De la Cierva geeft echter niet aan op welke documenten hij dan precies doelt noch waar deze (ook voor anderen) vindbaar waren. Aldus bemoeilijkt hij het zijn collega-historici zijn constatering te verifiëren.

Dat opruiende woorden van leiders als de socialist Largo Caballero serieus moesten worden genomen - het waren, aldus De La Cierva, in tegenstelling tot wat Seco Serrano zou hebben beweerd, socialisten en zeker ook anarchisten veel meer dan communisten die in de Republiek het initiatief hadden - blijkt volgens De la Cierva wel uit de gebeurtenissen in Asturië in 1934. Na de eerdere revolutionaire woelingen van 1917 in Barcelona was oktober 1934 een proloog van de latere burgeroorlog en was het daar onmiskenbaar mee verbonden.⁵⁵ Het was voor links een kwestie van wachten op een goed moment om definitief toe te slaan en dat zou komen in 1936, toen er onder het volk wapens werden uitgedeeld, afkomstig uit de kazernes van Madrid.

Voor De la Cierva is het duidelijk ‘dat de Spaanse revolutie een historische noodzakelijkheid was, maar haar weg zou moeten zoeken langs onvoorziene wegen’.⁵⁶ Wat hem betreft - en hij gaat hier de polemieken aan met collega-hoogleraar Vicente Palacio Atard - was het niet direct onvermijdelijk dat de burgeroorlog juist in juli 1936 zou uitbreken. Tot ver in juli leefde immers bij velen de wens dat de vrede bewaard zou blijven. Tegelijk werd duidelijk dat er twee Spanjes actief waren die steeds extremer tegenover elkaar kwamen te staan en het politieke centrum deden verdwijnen.⁵⁷ De rol die de Falange-beweging had gehad in de geweldsspiraal, zou wat De la Cierva betrof ook nog wel meer historische aandacht mogen krijgen.

Al met al raakt De la Cierva's betoog steeds meer doorspekt met termen als ‘tragedie’ en ‘onverwachte stormen die opsteken’ en laat hij net als vele voorgangers de finalistische denkrant niet los: de hoofdpersoon van het verhaal - Spanje in dit geval - ging onmiskenbaar zijn lot tegemoet. Tegelijk heeft De la Cierva meer dan veel van zijn voorgangers oog en waardering voor de gematigde krachten die er zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van de samenleving waren geweest en die een burgeroorlog hadden willen voorkomen.

Leefde het antiparlementaire denken vooral bij links, ook aan de rechterkant van het politieke spectrum was het sterk en kreeg het vorm in het corporatisme dat voor linkse krachten steeds moeilijker te onderscheiden was van het fascisme. Die stroming wekte breed in de samenleving afschuw op, reden voor links zichzelf vooral als anti-fascistisch

⁵⁵ Ibidem, XXVIII, 348 en 428.

⁵⁶ Ibidem, 65 ‘Después de 1917 la revolución española seguirá siendo una necesidad histórica, pero tendrá que abrirse paso por imprevisibles senderos’.

⁵⁷ Ibidem, 622.

te afficheren.⁵⁸ De ‘democraten’ die het begrip in de mond namen, hadden in de ogen van De la Cierva echter vaak de hoop niet zozeer de democratie te redden doch in de eerste plaats de revolutie. Die revolutie was ook de reden dat Stalin samenwerking met democraten stimuleerde, iets wat de Spaanse communisten met het Volksfront van 1936 ook voor elkaar kregen.

Dat linksdenkenden weinig vertrouwen hadden in de rechtse krachten zegt De la Cierva wel te kunnen begrijpen. De historici van rechts hadden, aldus de schrijver, altijd veel te weinig aandacht besteed aan de middelpuntvliedende krachten in eigen kring en aan de beperkingen en het egoïsme van de politici ter rechterzijde.⁵⁹ Een rechtse politicus als Gil Robles - en De la Cierva citeert hier de grote liberale (exil-)historicus en voormalig diplomaat Salvador de Madariaga - had echter zijn best gedaan om de democratie te laten functioneren en was beslist niet de fascist geweest die in Spanje de dictatuur had willen invoeren.

Al met al was de burgeroorlog vooral een ontwikkeling van eigen Spaanse bodem en slechts in marginale en indirecte ideologische zin een onderdeel van een typisch Europese trend. Het uitbreken van de Spaanse Burgeroorlog was dan ook de facto een verrassing voor Europa en geen enkel Europees land leverde er in formele zin een bijdrage aan.⁶⁰

Overigens lijkt De la Cierva in eerste instantie van veel Spaanse historici uit de jaren veertig en vijftig afstand te willen nemen, als hij een niet bij naam genoemde Jezuïet aanhaalt die van mening was dat over de invloed van vrijmetselarij op het ontstaan van de burgeroorlog altijd meer geschreven was dan wetenschappelijk verantwoord kon worden. Vervolgens heeft De la Cierva het wat de vrijmetselarij betreft toch nog over ‘een duistere rol, misschien niet essentieel, maar wel van coördinerende aard en zaken versoepelend’.⁶¹ Ook hier blijft voor de lezer onduidelijk wat het onderliggende bewijs was.

Met zijn relativering van de invloed die het internationale fascisme in Spanje had gehad en zijn pleidooi de Spaanse Burgeroorlog toch vooral te zien als een product van Spaanse bodem, sluit De la Cierva nauw aan op stellingnames die in de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ook binnen de censuur leefden. De medewerkers van het Ministerie van Informatie - en daar was historicus De la Cierva er uiteindelijk één van - waren van mening dat het Nationale Spanje niet op één lijn mocht worden gesteld met het totalitaire fascisme en dat - parallel hieraan - de Republikeinen niet vereenzelvigd mochten worden met de strijd voor democratie.

Wat het gebruik van termen betreft: de aanduiding ‘rojos’ past hij toe omdat, zoals hij stelt, de betrokkenen zelf elkaar ook als zodanig aanmerkten. De term ‘rebeldes’ voor Franco cum suis benut hij naar eigen zeggen bewust niet, daar deze term beledigend

58 Ibidem, 499-510.

59 Ibidem, 615.

60 Ibidem, 267.

61 Ibidem, 31.

bedoeld was en als zodanig ook door de Caudillo werd opgevat.⁶² Al met al stapt De la Cierva hier gemakkelijk over bijna drie decennia pejoratief gebruik van de term ‘rojos’ heen.

Vijf jaar na *Historia de la Guerra Civil Española* publiceerde De la Cierva in 1974 zijn *Historia básica de la España actual (1800-1974)*. In de eerste pagina's van dit werk komt hij opnieuw met de objectiviteitsvraag op de proppen. Hij zelf zou dicht bij de feiten blijven, zo stelt hij nog eens, en zegt zich graag te spiegelen aan - opnieuw! - historicus Jaime Vicens Vives. De la Cierva meldt voorts gebruik te hebben gemaakt van recent gepubliceerde monografieën over de contemporaine periode, zoals die van Martínez Bande, Tusell Gómez en de broers Salas Larrazábal. Daarin onderscheidt hij zich naar eigen inzicht in gunstige zin van een publicist als Tuñón de Lara, die, zoals De la Cierva graag wil benadrukken, alleen dankzij hem in Spanje had kunnen publiceren. Hij kon hier zijn ijdelheid niet onderdrukken en vermengde opnieuw zijn rol als collega-historicus met die van censor. Verder maakte De la Cierva onder meer gebruik van de overzichtswerken van Arrarás, Palacio Atard en Seco Serrano, om uiteindelijk tot de conclusie te komen dat het in Spanje nog steeds aan synthetische werken over de contemporaine periode ontbrak. Dat gat vulde hij nu zelf met de publicatie die voorlag.⁶³

Dat De la Cierva voortdurend bezig was met zijn positie binnen de Spaanse historiografie en daarbij een haat-liefderelatie onderhield met een aantal buitenlandse historici, bleek wel uit de opmerkingen die hij over Hugh Thomas maakt. Op het achterplat heet het nog dat Thomas de grootste historicus over de periode 1931-1939 was. Op andere momenten noemt De la Cierva echter graag hoe weinig Thomas zich gelegen had laten liggen aan feiten-onderzoek en daardoor snel gedateerd was geraakt.

Overigens is in dit kader de discrepantie tussen twee teksten over het werk van Jackson nog opvallender. Op de omslag van een werk dat De la Cierva in 1975 publiceerde, kreeg juist Jacksons werk de kwalificatie van beste auteur tot dan toe. In de *Historia básica de la España actual* wordt echter fijntjes opgemerkt dat aan Jacksons liefde voor Spanje niet getwijfeld hoefde te worden, dat zijn werk objectief leek doch dat het eigenlijk een pseudowetenschappelijk aftreksel was van propaganda uit de periode 1936-1939. Het was dan ook maar goed dat het Ministerie van Informatie midden jaren zestig onder zijn leiding een eigen historisch onderzoekscentrum had ingericht.⁶⁴ Daarbij realiseerde hij zich dat ook hij zelf een historicus-politicus werd genoemd, maar dat deden vooral degenen die maar politiek bleven maken van wat al geschiedenis was.⁶⁵ De implicatie van al deze opmerkingen lijkt te zijn dat velen dwaalden, doch dat De la Cierva eindelijk het licht bracht.

62 Ibidem, 394 en 810-811.

63 De la Cierva, *Historia básica*, 11-12, 520-522, 550.

64 Ibidem, 549.

65 Ibidem, 12. “sobre todo por quienes se siguen obstinando en hacer política de lo que ya es historia”.

In *Historia básica de la España actual* besteedt De la Cierva veel aandacht aan de periode 1931-1936. De Republiek had gefaald en beide zijden van het politieke spectrum speelden daarin hun rol, naar het inzicht van de auteur; gedragingen en acties ter rechterzijde komen bij hem daarbij steeds vaker in beeld. Zo komt De la Cierva in 1974 voor het eerst met het door rechtsgeoriënteerde groeperingen gehanteerde geweld op de proppen en stelt hij onomwonden vast dat de grootste politieke partij op rechts, de CEDA, snel na haar aantreden in de regering in 1934 had laten zien dat zij niet trouw was aan de Republiek.⁶⁶

Twee passies die in de Spanjaard schuilden, zo citeert hij opnieuw Salvador de Madariaga, hadden verder de tragedie van de burgeroorlog in algemene zin veroorzaakt: dictatuur en separatisme. Er was ook geen ontkomen aan. Nu José Antonio citerend: 'De ontploffing moest komen en dat gebeurde ook'. Om daaraan toe te voegen dat de opstand van 18 juli bij velen de verzuchting 'eindelijk dan' ontlokte.⁶⁷ Overigens is het opvallend hoezeer De la Cierva hier verbindende concepten als 'De Republiek', 'Dictatuur' en 'Separatisme' gebruikt, waarbij het onduidelijk blijft welke invulling hij precies aan die concepten geeft.

Aan zijn analyse van de 18^e juli voegt hij in 1974 nog een notie toe die in zijn publicatie van 1969 volkomen ontbrak. De opstandelingen onder Franco hadden wellicht - overigens niet nader toegelichte - 'biologische' redenen, doch weinig sterke juridische argumenten om zichzelf te verdedigen. Er was immers geen sprake geweest van een aanstaande machtsovername van links. Na deze voor hem en zijn directe omgeving ongewone constatering - de dreigende revolutie van de marxisten was immers een centrale stelling in het franquistische historische denken - maakt hij verderop in zijn werk duidelijk dat het voor veel Spanjaarden in het tijdsgewricht van 1974 ook niet veel meer uitmaakte hoe de kaarten in het voorjaar van 1936 precies gelegen hadden. Zij waren Franco hun hele leven trouw gebleven en het kon hun niets meer schelen hoe hij aan de macht was gekomen. Alleen polemisch ingestelde publicisten bleven nog de verbinding leggen tussen de 'Caudillo' en de 'Guerra Civil'.⁶⁸ De these van de 'legitimidad de origen' - Franco's dictatuur was te rechtvaardigen met diens doortastend optreden in de burgeroorlog - verwijst De La Cierva, zo lijkt het, definitief naar de mestvaalt van de geschiedenis.

Overigens laat hij zijn stellingnames niet vergezeld gaan van een reflectie op hoe hij in het verleden tot heel andere conclusies was gekomen. Had hij valse bronnen moeten gebruiken, had hij bestaande bronnen verkeerd geïnterpreteerd of had hij zich mee laten slepen door decennia franquistische propaganda? Met zijn constatering dat er in 1936 geen valide juridische redenen waren om in opstand te komen, neemt hij in ieder geval

66 Ibidem, 291 en 322-323.

67 Ibidem, 371. 'La cosa tenía que estallar y estalló'. 'por fin'

68 Ibidem, 375 en 464.

wel afstand van een van de belangrijkste werken in de Franco-propaganda, het *Dictamen* - zie ook 3.1.

Nog een ander heilig huisje van de franquistische propaganda van de jaren vijftig en zestig wordt door De la Cierva in 1974 neergehaald, namelijk dat de burgeroorlog in essentie een anticommunistische strijd was geweest. De communisten, zo stelt hij, waren aan Republikeinse zijde altijd slechts een minderheid geweest, om daar meteen aan toe te voegen dat men om een vergelijkbare reden de periode 1936-1939 ook niet kan kwalificeren als een strijd tegen het fascisme. De burgeroorlog, zo is zijn stelling, begon en eindigde als een puur Spaans fenomeen. Omdat de Tweede Wereldoorlog snel op de burgeroorlog volgde, raakten concepten als de strijd tegen het fascisme en de strijd voor de democratie in retrospectief echter nauw met Spanjes oorlog verbonden. Dat gebeurde extra gemakkelijk omdat in de laatste periode van de strijd de Republikeinen uit tactische overwegingen hun zaak tot een Europese kwestie maakten en Franco en de zijnen zich in de periode 1939-1945 sterk verbonden zeiden te voelen met de zaak van de Asmogendheden. Zo ontstond vervolgens ook gemakkelijk het beeld dat Spanje tot de verliezers van de Wereldoorlog behoorde.⁶⁹

In de Spaanse Burgeroorlog mag dan in De la Cierva's ogen de strijd tegen het communisme niet meer centraal hebben gestaan, dat betekent nog niet dat er geen sprake was geweest van communistisch gekonkel. De la Cierva houdt dan ook graag vast aan de these dat de communisten weliswaar om tactische redenen een gematigd sociaaleconomisch beleid hadden voorgestaan, maar er uiteindelijk op uit waren een totalitair en revolutionair stalinisme in Spanje te vestigen.⁷⁰

De 'Guerra de España' bleef echter een interne strijd van een leger dat samen met de bevolking de strijd aanging met een ander leger dat eveneens veel steun onder de bevolking genoot, waarbij de Republikeinse kant aanvankelijk veel groter en sterker was. De internationale hulp was vervolgens voor beide zijden ongeveer even groot uitgevallen.

De la Cierva is dan ook van mening dat het uiteindelijke verlies van de Republikeinen intern-politieke redenen had. Franco wist tussen 1936 en 1939 oude rechtse partijen als de machtige CEDA buitenspel te zetten, een dictatuur te vestigen en - in mindere mate - totalitaire middelen in te zetten. De Republikeinen echter werden geplaagd door het fenomeen van de 'dubbele macht', waarbij de officiële regering werd gedwarsboemd door tegenstrevende politieke partijen, vakbonden en activistische groepen.⁷¹ De Republikeinen hadden dan ook niet voor niets een negatief en defensief geformuleerde overwinningssleus: 'ze komen er niet door' ('no pasarán'). Aan Franco-zijde leefde daarentegen het 'cruzada'-begrip sterk, aanvankelijk met een vooral patriottistische invulling. Vanaf voorjaar 1937 kreeg het begrip, op aangeven van de Kerk, een steeds

69 Ibidem, 375 en 400-401.

70 Ibidem, 426. "comunismo staliniano de puro totalitarismo de expansión revolucionario".

71 Ibidem, 380. 'doble poder' en 408.

religieuzere invulling: christenen en ‘muzelmannen’ gingen de strijd aan met het atheïsme.⁷²

Wat de aard van het (vroege) Franco-regime betreft komt De la Cierva in 1974 tot een verdergaande conclusie dan Seco Serrano vier jaar later. Franco en zijn nog jonge regime werden in 1945 door derden in verband gebracht met de verslagen fascistische regimes, en er was in de ogen van De la Cierva ook daadwerkelijk sprake geweest van beïnvloeding. Pedro Carlos González Cuevas‘ constatering dat De la Cierva in 1974 uitdroeg dat Franco’s Spanje toch vooral de politieke idealen van het Vaticaan incarneerde, behoeft dan ook nuancering.⁷³ In de ogen van De la Cierva hadden het totalitaire en wat hij het traditionele noemt, zich voortdurend tot elkaar moeten verhouden, waarbij het leidende Spanjaarden als Franco’s zwager Serrano Súñer er eigenlijk vooral om ging de excessen van de democratie en de inefficiëntie van de monarchie de voet dwars te zetten. Zo ontstond een corporatistische staat met conservatief-katholieke trekjes. De regeringen die Franco vormde, bevatten dan ook altijd een mengsel van generaals, monarchisten en falangisten van het eerste uur. De laatsten waren echter nooit revolutionairen of vertegenwoordigers van ‘nationaal-links’.⁷⁴

Al met al trekt De la Cierva ook in 1974, zij het impliciet en minder stellig dan eerder, nog steeds de conclusie dat het aantreden van het Franco-regime historisch onvermijdelijk was geweest. Wel was dit regime in zijn ogen de speelbal van extreme krachten geworden die, zoals hij dat stelt, er in Spanje ter rechterzijde altijd meer waren geweest dan aan de linkerkant van het politieke spectrum. ‘Zo kan een rechtsstaat toch niet functioneren’, luidt vervolgens zijn verzuchting: ‘niemand weet beter dan de mannen van de 18^e juli wat er gebeurt met een regime dat, zoals het door hen ten val gebrachte, brandstichting tolereert en aanslagen verhult’.⁷⁵ De la Cierva maakt zo een ongebruikelijke parallel tussen de situatie in Republikeins Spanje van het voorjaar van 1936 en die in het Spanje van Franco van de eerste helft van de jaren zeventig en schuift zo op in de richting van de critici van het regime. Wellicht hangt dat samen met de rechtse aanslagen op links geachte boekhandels in de jaren 1973-1974 en De la Cierva’s eigen ervaringen met de franquistische bureaucratie. Eind 1974 nam hij immers ontslag als Directeur-generaal, toen de zittende Minister van Informatie op ultrarechtse voorspraak het veld moest ruimen. Zo ging hij geleidelijk de aloude notie omarmen dat de heerser weliswaar deugde maar dat dat niet behoefde te gelden voor diens naaste adviseurs.

De la Cierva’s gebruik van begrippen was in 1974 neutraler van aard dan in 1969. Hij spreekt immers zowel over ‘Zona Nacional’ (of ‘Zona de Franco’) als over ‘Zona

72 Ibidem, 385-386 en 404.

73 Pedro Carlos González Cuevas, ‘De historia y política: Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista’, *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (218), 191-221.

74 Ibidem, 436, 452, 462-464 en 469-470.

75 De la Cierva, *Historia básica*, 516-517. ‘nadie mejor que los hombres del 18 de julio saben lo que sucede a un régimen que, como el que ellos derribaron, tolera incendios y disimula atentados’.

Republicana' en ook niet meer over 'rojos'. Ook heeft hij het nu, over Franco's troepen sprekend, plots over de 'columnas rebeldes'. De mythe van het Alcázar van Toledo ontbreekt in 1974 niet bij De la Cierva, wel benadrukt hij dat Franco uit tactische overwegingen bewust een heldenmythe had willen aanmoedigen. 'Waren de fascistische aanvallen op Madrid echter later niet de Alcázar-mythe van de Republikeinse zone?', voegt hij er nog wel ter verontschuldiging van de Caudillo aan toe.⁷⁶

José Luís Comellas García-Llera en José María García Escudero publiceerden in de tweede helft van de jaren zestig respectievelijk midden jaren zeventig hun visie op de moderne en contemporaine periode van de Spaanse geschiedenis en gingen beiden in op de door veel critici van het regime verwoorde stelling dat aan Franco-zijde al bij het aangaan van de strijd gevestigde economische belangen een grote rol hadden gespeeld en dat zich dat vervolgens weerspiegelde in het Franco-regime, zoals dat na 1939 vorm kreeg. Hoogleraar contemporaine geschiedenis Comellas García-Llera blijft aan de voorzichtige kant en houdt het erop dat het Franco's tegenstanders er in ieder geval om ging een maatschappij zonder privileges tot stand te brengen.⁷⁷

José María García Escudero - jurist, historisch publicist en voormalig Directeur-generaal van het Ministerie van Informatie - benadert de kwestie vanuit een heel andere invalshoek. Na Jackson te hebben geciteerd met diens opvatting dat het leger in 1936 vooral in opstand was gekomen om de belangen van de haute bourgeoisie veilig te stellen, komt hij tot de constatering dat dat gewoonweg niet kan kloppen: er was onder brede lagen van de bevolking toch steun geweest voor Franco? Tegelijk waren er vanuit de Falangebeweging pleidooien gekomen waar andere onderdelen van het Nationale Spanje zich wel wat van hadden moeten aantrekken. Zo had Falange-leider José Antonio in zijn brieven van 1935 en 1936 opgeroepen ervoor te waken dat grootgrondbezit en grootindustrie sociale compassie zouden verdrukken en had hij ervoor gewaarschuwd dat velen wel zeiden de belangen van kwetsbare groepen te verdedigen maar in hun hart de facto rechts waren. Verder was het terugkijkend gemakkelijk praten geweest voor Jackson; het regime had immers nog niet de kennis gehad dat steun voor het kapitalisme en het doorvoeren van sociale hervormingen gemakkelijk met elkaar te combineren waren.⁷⁸ Van een zekere worsteling met het thema van de economische belangenstrijd lijkt bij García Escudero wel sprake te zijn.

García Escudero's omgang met de vraag of de opstand van Franco juridisch en moreel wel legitiem was, is niet minder boeiend. In lijn met De la Cierva meent ook hij dat juridische twijfels op hun plaats waren. Het *Dictamen* van de regering van begin jaren veertig stelde echter tegelijk terecht de vraag of er op de bewuste 18e juli 1936 wel een wettige regering aan de macht was. Waren de parlementaire zetels van de

⁷⁶ Ibidem, 413 en 420.

⁷⁷ José Luís Comellas García-Llera, *Historia de España moderna y contemporánea (1474-1965)* (Madrid: Rialp, 1967, 1e editie), 612.

⁷⁸ José María García Escudero, *Historia política de las dos Españas, I-IV* (Madrid: Editora Nacional, 1975-1976, 2e gecorrigeerde en uitgebreide editie), 1394, 2000, 1804-1807 en 1835-1836.

regeringspartijen immers niet gewoon geroofd en had die 'regering' ook niet opdracht gegeven tot moord en doodslag? Verder haalt hij nog graag Salvador de Madariaga aan met diens stellingname dat links Spanje na de rebellie van 1934 in ieder geval elke morele autoriteit verloren had om Franco's opstand te veroordelen.⁷⁹ Overigens vindt García Escudero de Spaanse Burgeroorlog niet - als eerder De la Cierva en Seco Serrano - een fenomeen dat alleen maar betreurd kon worden. Beide partijen hadden immers ook voor echte idealen gestreden.⁸⁰

Ook in zijn beoordeling van het wezen van de burgeroorlog weet García Escudero nieuwe invalshoeken te vinden. Waar anderen juist voorzichtig afstand hadden genomen van de stelling van het 'bedrog' van de communisten, gaat hij een stap verder. Er zou immers sprake zijn geweest van een dubbel 'bedrog': dat van de communisten ten opzichte van de rest van Republikeins Spanje - de burgeroorlog moest immers gerekt worden om Stalin in 1939 een goede onderhandelingspositie bij Hitler te geven - en vervolgens dat van de Republiek als geheel in het zicht van de wereld. Was de Republiek er immers niet in geslaagd de sociale revolutie in haar zone voor andere landen verborgen te houden en er met haar propaganda voor te zorgen dat Spanje in 1945 in de beklagdenbank kwam, samen met de Europese staten die Franco in de strijd hadden bijgestaan? Overigens was het Franco-regime in de ogen van García Escudero geen grote vriend van de Asmogendheden geweest. Mussolini had nog het meest nabij gestaan, omdat die zo verstandig was geweest nationale en religieuze sentimenten met elkaar te verbinden. De 'guerra española' was in zijn wat onsamenhangende betoog dan ook zeker niet een voorbode van de Tweede Wereldoorlog.

García Escudero heeft ook zijn eigen opvattingen over het gebruik van termen. Zo kan wat hem betreft de aanduiding 'rojos' gewoon gebruikt worden. Hadden de communisten, socialisten en anarchisten immers niet de overhand gehad onder Franco's tegenstanders en hadden die zichzelf niet ook voortdurend als 'rojos' aangeduid? Hier klinkt in 1975 een echo van De la Cierva's werk uit 1969. Ook de term 'Republicanos' is in zijn ogen minder geschikt, omdat deze impliciet Franco en de zijnen als amokmakers aanduidt. Voorts heeft hij wél enige aarzelingen bij het hanteren van de aanduiding 'cruzada'. Deze vindt echter toch genade, omdat er zoveel christelijke inspiratie aan Franco-zijde te vinden was. De term 'guerra civil' zou verder na een aanvankelijk gebruik door Franco aan het begin van de jaren veertig pas vanaf het einde van de jaren zestig weer in Spanje zijn opgedoken.⁸¹ Ook dat ligt genuanceerder, zo weten we inmiddels; de censuur bestreed lang het gebruik van de aanduiding maar deze kon in de loop van de eerste 25 jaar van het regime toch regelmatig in teksten worden aangetroffen.

79 Ibidem, 1123. 'El mejor comentario lo ha hecho Madariaga: con la rebelión de 1934, la izquierda española perdió hasta la sombra de autoridad moral para condenar la rebelión de 1936'.

80 Ibidem, 1433. 'La verdad de la Guerra de España es que media España luchó con la otra media, cada una por un ideal. Esa fue su tragedia. Su grandeza también'.

81 Ibidem, 1357-1361 en 1441-1448.

García Escudero's werk bleef in het Spanje van 1975/1976 niet onopgemerkt. Alberto Ruiz Gallardón wijdt er een ruime boekbespreking aan in *ABC* en prijst het boek vanwege García Escudero's missie de Spanjaarden met elkaar te verzoenen. Daar kon Tamames nog wat van leren.⁸² Vicente Palacio Atard is het in het historisch tijdschrift *Hispania* geheel eens met Ruiz Gallardón's loftuitingen en prijst verder de terughoudendheid van de schrijver waar het andere auteurs betrof - met uitzondering dan van Hugh Thomas die ook door García Escudero flink werd aangepakt.

De waarde van García Escudero's werk is er in de ogen van Palacio Atard in gelegen dat hij de 'guerra civil' begrijpelijk had gemaakt en dat was voor buitenlanders niet echt weggelegd. Dat de schrijver niet strikt neutraal of objectief was, deert Palacio Atard niet; dat plaatst publicaties van de andere kant juist mooi in het vereiste daglicht.⁸³

Een vergelijkbare redenering had Palacio Atard al eerder, in 1965, in *Hispania* gehanteerd, namelijk toen hij de verschijning van een nieuwe editie van deel II van Joaquín Arrarás *Historia de la Segunda República Española* aangreep voor een korte boekbespreking. Arrarás' werk mocht dan subjectief zijn en voor een historicus te licht, zo was Palacio's redenering, het maakte wel duidelijk dat de burgeroorlog de enige uitweg was geweest. Riepen dit soort boeken vanuit de tegenpartij - en hij doelde hier waarschijnlijk op de historici die de Republikeinse zaak waren toegedaan - bovendien niet altijd reacties op met nog veel zwaardere vooronderstellingen?⁸⁴

Al met al lijkt Palacio Atard de mening toegedaan dat een beetje vooringenomenheid voor de goede zaak wel door de beugel kan. Hiermee botste hij in formele zin met De la Cierva die juist pleidooien hield voor zoveel mogelijk objectiviteit bij het bespreken van de periode 1931-1939. Overigens behoorden de genoemde boekbesprekingen van Palacio Atard tot de weinige keren dat *Hispania* in welke vorm dan ook aandacht besteedde aan de periode van Republiek en burgeroorlog.

6.5 De critici van het regime: Jackson, Tamames en anderen

Gabriel Jackson publiceerde zijn ruim 550 pagina's tellende werk *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* in 1965. Vrijwel meteen verscheen er ook een Spaanstalige versie bij Ruedo Ibérico in Parijs. Het is bekend dat deze in Spanje circuleerde; een officiële publicatie in Spanje was pas mogelijk na het overlijden van de dictator in 1975. Jacksons bronnen waren kranten uit de bewuste periode, interviews met Spanjaarden uit beide kampen en een breed scala aan historische publicaties, zowel van oude getrouwen als Arrarás als van critici van het regime als Gerald Brenan en Hugh Thomas.⁸⁵

82 José María Ruiz Gallardón, 'Historia política de las dos Españas', *ABC*, 7 september 1975, 45.

83 Vicente Palacio Atard, 'Estudio crítico. Dos Españas frente a frente', *Hispania* (1 januari 1975), 679-686.

84 Vicente Palacio Atard, 'J. Arrarás, Historia de la Segunda República Española', *Hispania* (1 oktober 1965), 605-606.

85 Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1965, 1^e editie).

Jackson maakt al in de eerste pagina's van zijn boek duidelijk waar hij staat in de discussie over de betekenis van de Tweede Republiek en de Spaanse Burgeroorlog. Aan de burgeroorlog lagen in zijn ogen typisch Spaanse problemen ten grondslag en met de Tweede Wereldoorlog verbonden begrippen als fascisme, communisme en democratie speelden slechts in beperkte mate een rol.⁸⁶ Met dit beeld week Jackson niet veel af van de algemene visie die we eerder bij voorzichtige hervormers als De la Cierva tegenkwamen.

Voor Jackson zette de start in 1931 van de Tweede Republiek twee belangenconflicten op scherp, namelijk de sociale strijd tussen bezitlozen en bezitters en het deels daarmee samenvallende gevecht tussen een brede coalitie van arbeidersbeweging en intellectuelen die de rol van de Kerk in de samenleving wilde terugdringen, en een Kerk die halsstarrig vasthield aan haar positie. In de steden, zo gaat Jackson verder, hielden gematigde socialistische krachten en de progressieve middenklasse de arbeiders in het algemeen goed in toom, op het platteland ging het echter al snel hard tegen hard tussen de anarchistisch georiënteerde landloze massa's en de grote landerijen bezittende aristocraten.⁸⁷ De Kerk stond ook snel op haar achterste benen, toen jonge heethoofden in de eerste dagen van de Republiek een beperkt aantal kloosters aanvielen en de Republikeinse regering ervoor terugdeinsde tegen de massa's politiegeweld in te zetten.⁸⁸

De polarisatie in het land werd in de ogen van Jackson enorm gestimuleerd door de opstand in Asturië in het najaar van 1934. In essentie wilden de socialisten die de opstand hadden georganiseerd, voorkomen dat de conservatief-katholieke CEDA-partij aan de macht zou komen en er in Spanje een 'fascistisch' regime zou worden gevestigd zoals in Oostenrijk onder de christendemocraten Dolfuss en Von Schuschnigg.⁸⁹ De socialistische leider Francisco Largo Caballero stopte echter - om de band met de anarchisten aan te halen - zoveel revolutionair vuur in zijn toespraken dat ter rechterzijde de indruk ontstond dat de ultieme sociale revolutie daadwerkelijk was uitgebroken. Die indruk werd nog versterkt doordat de socialistische en communistische leiders er niet in slaagden arbeiders af te houden van plundering en brandstichting.⁹⁰

Zouden deze ontwikkelingen al een enorme polarisatie in de Spaanse samenleving veroorzaken, de overwinning van het Volksfront in de verkiezingen van februari 1936 versterkte deze nog verder. De links-liberale regering kreeg de openbare orde niet geheel onder controle, toen groepen arbeiders opnieuw kerken aanvielen en aan de andere kant van het politieke spectrum falangistische en rechtskatholieke jongeren gewapend de

86 Ibidem, V-VII.

87 Ibidem, 39-40.

88 Ibidem, 31-35.

89 Ibidem, 148. 'The October revolution was intended to prevent the CEDA from participating in the government, a participation which appeared both to the middle-class liberals and to the revolutionary left as equivalent to fascism in Spain.'

90 Ibidem, 124 en 152-156.

straat op gingen. Er ontstond een sfeer waarin rechtse belangengroepen Largo Caballero konden afschilderen als de Spaanse Lenin, die elk moment een oproep tot revolutie kon doen.

Toen kwam de staatsgreep van het leger op 17 en 18 juli 1936. Deze stap was in de ogen van Jackson verre van onvermijdelijk - en hier week zijn visie sterk af van die van de voorzichtige hervormers. Er was immers slechts sprake van incidenteel geweld, zo stelt hij, en de overgrote meerderheid van de Spanjaarden steunde nog steeds de Republikeinse liberaal-democratische rechtsorde.

Er brak een burgeroorlog uit, zo gaat Jackson verder, omdat de militaire coup niet overal in het land een succes werd, en de twee strijdende partijen ontwikkelden vooral uit praktische motieven kort voor, dan wel kort na het uitbreken van de strijd hun internationale contacten: ze hadden beide simpelweg onvoldoende materieel om het gevecht lang vol te kunnen houden. De redenen dat Duitsland, Italië en de Sovjet-Unie zich actief met de burgeroorlog inlieten, waren volgens Jackson vooral geopolitiek en weinig ideologisch van aard. De burgeroorlog kwam ook voor hen onverwacht: 'De ontwikkeling van een staatsgreep tot een heuse burgeroorlog had de Europese machten overvallen'.⁹¹ De buitenlandse politiek van de communistische Sovjet-Unie was erop gericht samen met de democratische staten het nazistische Duitsland de voet dwars te zetten en vooral in dat kader was de Spaanse Republikeinse regering een nuttige partner.

In het politieke leven van de jaren dertig, zo gaat Jackson verder, waren op zich drie grote ideologische hoofdstromen actief, te weten de communistische, de democratische en de fascistische en dat Franco in de ogen van velen bij het fascistische kamp hoorde, had veel te maken met de propagandamachine van het Republikeinse Spanje: die wilde zo hulp vanuit het buitenland veiligstellen. Dat de Republikeinse kant in de ogen van de buitenwereld sterk communistisch georiënteerd was, klopte evenmin. Wel waren er na de deels mislukte staatsgreep van de militairen en het uitbreken van de burgeroorlog aan Republikeinse zijde processen van revolutie en collectivisatie op gang gekomen, echter vooral op instigatie van de socialistische en anarchistische vakbonden, de belangrijkste krachten op links in het eerste jaar van de burgeroorlog.⁹² Franco van zijn kant wist deze ontwikkelingen goed uit te buiten. Hij wees er dan graag op dat de overwinning van het communisme in Spanje aanstaande was en hoopte zo de fascistische staten tot hulp en de democratische landen tot neutraliteit te bewegen.

In de praktijk, zo vervolgt Jackson, waren het juist de communisten die een dam opwierpen tegen revolutionaire omwentelingen en er voorstander van waren eerst

91 Ibidem, 252. 'The transformation of a pronunciamiento into a civil war caught the European powers by surprise'.

92 Ibidem, 246-248, 257-258 en 279-283.

de strijd tegen Franco te winnen. Deze stellingname versterkte in de loop van de burgeroorlog de politieke positie van de communisten binnen de Republikeinse regering wel.⁹³ Overigens lukte het hun niet de democratische staten te laten volharden in steun aan de Republikeinen. Chamberlain en Daladier maakten om een oorlog te voorkomen in september 1938 in München zelfs gemene zaak met Hitler en Mussolini en van die afspraken zou een overwinning van Franco in Spanje de facto deel hebben uitgemaakt. Zo vervloog, aldus Jackson, bij de Republikeinen de met veel propaganda uitgedragen verwachting dat een Europese oorlog hen tijdig in het antifascistische kamp van de democratieën zou brengen, en wel voordat Franco een genadeklap zou kunnen uitdelen.⁹⁴

Kortom, Jackson ziet de Spaanse Burgeroorlog als een in essentie interne Spaanse strijd die vermengd raakte met internationale geopolitieke belangen die ook in de Tweede Wereldoorlog een grote rol zouden spelen. De in Spanje strijdende partijen zelf zetten in hun oorlogspropaganda graag de bredere ideologische betekenis van hun burgeroorlog voorop, met als doel de interne tegenstander op het internationale toneel verdacht te maken.

Jacksons visie op het ontstaan en het wezen van de burgeroorlog van midden jaren zestig zou overigens binnen de Spaanse historiografie een lange doorwerking hebben. Nog begin jaren tachtig constateerde een groep historici, onder wie Manuel Tuñón de Lara en Angel Viñas Martín, dat de angst voor een revolutie de dominerende klassen in de jaren 1936-1939 juist een revolutie gebracht had en dat de burgeroorlog in essentie een binnenlands conflict was geweest, zij het één dat zwaar door het buitenland was gefaciliteerd.⁹⁵

In de periode vanaf de 18e juli 1936 werkte Franco in de ogen van Jackson gestaag aan de geleidelijke uit- en opbouw van zijn Nationale zone. Zowel tijdens als na de burgeroorlog leidde hij deze als een ouderwetse negentiende-eeuwse dictator geheel op eigen wijze, zonder al te veel ideologische ballast, waarbij het steeds duidelijker werd dat vooral gevestigde economische en religieuze belangen bediend zouden worden. Aan de Falange-beweging met haar weinig coherente programma vol vage sociale idealen bewezen Franco's regeringen dan ook slechts lippendienst.⁹⁶ Een programma om de sociale problemen waarmee het land kampte, serieus te bestrijden, had de dictator in ieder geval niet; binnenlandse repressie zou het regime dan ook vele jaren kenmerken.⁹⁷ Franco leidde, om kort te gaan, in de ogen van Jackson een autoritair regime met een sterk antirevolutionaire inslag.

93 Ibidem, 361-373.

94 Ibidem, 443-444 en 460.

95 NN, 'Tuñón de Lara-Viñas'La guerra civil española, 50 años después', *Hispania*, jaargang 45 (september 1985), 674-678.

96 Ibidem, 419-422.

97 Ibidem, 496.

In zijn betoog gebruikt Jackson de termen ‘Nacionales’ en ‘Republicanos’ die beide partijen ook voor zichzelf gebruikten. De militairen van 17 en 18 juli duidt hij aan met ‘opstandelingen’ (‘insurgentes’) die een ‘burgeroorlog’ (‘guerra civil’) hadden ontketend. Met een speciale bijlage wil hij verder (nog eens) de legende ontkrachten dat Spanje in de periode 1931-1939 vooral belaagd zou zijn door internationaal georiënteerde samenzweringen van vrijmetselaars en communisten.⁹⁸

Ramón Tamames publiceerde zijn 623 pagina’s tellende werk *Historia de España, La República, La era de Franco* in 1973 - we hebben in 5.1 gezien hoe zijn werk geruime tijd werd opgehouden door de censuur.⁹⁹ Het boek heeft een uitgebreide bibliografie waarop oude getrouwen prijken als Arrarás, voorzichtige hervormers als Seco Serrano en De la Cierva en critici van het regime als Brenan en Jackson. Tamames was tot 1973 in Spanje vooral bekend als een vooruitstrevende hoogleraar economie met overduidelijk communistische sympathieën.

Tamames benadrukt dat in 1931 links Spanje zich op een klein groepje extremisten na vol overtuiging achter de democratische oplossingen van de Republiek schaarde en dat de eerste regeringen van de Republiek in positieve zin voortvarend aan de slag waren gegaan. Verder kan hij zich in belangrijke mate in het betoog van Jackson vinden en analyseert hij dat de Republiek geteisterd werd door sociale problemen, conflicten rondom de Kerk en problemen van handhaving van de openbare orde. Een voorspoedige sociaaleconomische ontwikkeling was in Tamames’ ogen dé cruciale factor voor een welslagen van het Republikeinse experiment. Overigens waren er nog wel meer problemen die de Republikeinse regering zou moeten oplossen, omdat deze de

98 In de loop van de periode 1939-1978 hebben ook de Spaanse kranten veelvuldig aandacht besteed aan de gebeurtenissen in de periode 1931-1945. De grote dagbladen *ABC* van Madrid en *La Vanguardia* van Barcelona beschikken over een digitaal archief dat de gehele periode vanaf 1939 afdekt en zich laat onderzoeken op de frequentie waarin een bepaald begrip of een bepaalde term in een bepaalde tijdsperiode in een krantenartikel voorkomt. Zo is het opvallend dat een begrip als ‘zona roja’ in beide bladen tot aan het einde van de jaren zeventig aanwezig blijft. Er is een hausse in de jaren tussen 1939 en 1946, waarna er sprake is van een nieuwe opleving in de periode 1955-1962. De term ‘los rojos’ werd in *ABC* vanaf 1963 in steeds mindere mate gebruikt, terwijl ‘los Republicanos’ juist een enorme sprong omhoog liet zien; in *La Vanguardia* gebeurde hetzelfde vanaf het einde van de jaren zestig. Het begrip ‘cruzada de Franco’ viel in *ABC* in vier decennia slechts een enkele keer, terwijl het in *La Vanguardia* nooit weg is gegaan en er in de jaren zestig een sprong in het gebruik was. Iets vergelijkbaars gold voor ‘guerra de reconquista’. *ABC* gebruikte het in de genoemde veertig jaren slechts enkele keren per decennium, terwijl *La Vanguardia* het na een opleving tot 1945 nog tientallen keren per decennium blijft gebruiken. ‘La rebelión de Franco’ viel in *ABC* regelmatig, met een hoogtepunt in de periode 1963-1970; *La Vanguardia* gebruikte het jarenlang slechts een enkele keer per tijdsperiode, waarna er een flinke stijging plaatsvond aan het begin van de jaren zeventig. Dat de benaming ‘guerra civil española’ altijd wel emplot heeft gehad, bleek eveneens uit de archieven van *ABC* en *La Vanguardia*. Duidelijk is dat *ABC* met zijn terminologie meer aansloot bij de ‘voorzichtige hervormers’ dan *La Vanguardia*. Verder blijkt opnieuw dat de censuur de term ‘guerra civil’ niet consequent heeft verbannen.

99 Ramón Tamames, *Historia de España, La República, La era de Franco* (Madrid: Ediciones Alfaguara S.A./Alianza Editorial S.A. 1973, waarschijnlijk 1^e editie)

samenleving verder verdeelden in een links en een rechts kamp: de hervorming van het leger en het opkomende separatisme in Baskenland en, vooral, Catalonië.¹⁰⁰

Tamames is er veel meer dan Jackson van overtuigd dat de grote partij ter rechterzijde, de CEDA, in principe bereid was de Republiek te omarmen. Dat er van die kant almaar geen consequente en praktische steun voor de Republiek kwam, had te maken met het onvermogen van de Republikeinse regeringen de anarchisten van vakbond CNT aan zich te binden - iets wat de CEDA achterdochtig maakte. De anarchisten waren in de ogen van Tamames dan ook de grote onruststokers, een interpretatie die hij niet nader met cijfers onderbouwt. Naast de anarchisten zouden ook de socialisten - de belangrijkste kracht ter linkerzijde - onverstandig hebben geopereerd. De socialisten maakten namelijk in 1934 in Asturië een enorme radicalisering door en lieten zo de kans schieten samen met de meer gematigde kapitalistische krachten van het land geleidelijke maar merkbare sociaaleconomische hervormingen tot stand te brengen.¹⁰¹ De socialisten waren dus niet alleen maar slachtoffer van negatieve beeldvorming, zoals Jackson eerder betoogd had.

Wederzijdse polarisatie, zo gaat Tamames verder, dreef de socialisten en de CEDA uiteindelijk steeds verder uit elkaar en het was het leger dat in het zo ontstane gat sprong, vooral - en hier vinden hij en Jackson elkaar weer - om de belangen van de bezittende klassen veilig te stellen. Tamames verwoordt het zo: 'Dat de strijd op onze bodem snel een internationaal karakter kreeg, kan niet verhelen dat het ten diepste een burgeroorlog was: het kwam tot de ultieme klassenstrijd die zich in Spanje vanaf 1931 steeds scherper had afgetekend'.¹⁰²

Het ging vanaf 1931 in essentie om sociale kwesties die onvermijdelijk een uitweg zochten - en Tamames schaart zich hiermee, zij het vanuit een andere invalshoek, in de lange rij Spaanse historici met een finalistische trant van redeneren. Een gewapende strijd had alleen kunnen worden voorkomen door verstandig optredende politieke krachten. Die waren in Spanje in zijn ogen echter nauwelijks voorhanden - een standpunt, waarmee hij zich weer verwijdt van Jackson. De rechtse groepen onder Franco gingen op 18 juli 1936 de strijd aan met het democratische systeem dat hun sociaaleconomische belangen bedreigd had. Het was vervolgens de arbeidende klasse die voorkwam dat Franco cum suis een snelle overwinning konden boeken: de opstand mislukte in het grootste deel van het land vanwege het verzet van een goed georganiseerde arbeidersklasse, die opkwam voor haar Volksfrontregering.¹⁰³

100 Ibidem, 13 en 224.

101 Ibidem, 26, 40-41 en 238.

102 Ibidem, 250-251. 'Pero el hecho de que la contienda sobre nuestro suelo se viese internacionalizada en muy alto grado no puede desdibujar su carácter fundamental de guerra civil: en ella se alcanzó el punto extremo de la lucha de clases que desde 1931 se advertía en España de forma cada vez más acusada'.

103 Ibidem, 259. 'El alzamiento fracasó en la mayor parte del país fundamentalmente por la oposición que la clase obrera mostró en favor del gobierno del Frente Popular'.

Tamames laat in afwijking van Jackson in het midden wat precies de belangen waren die Duitsland, Italië en, vooral, de Sovjet-Unie tot interventie brachten. Het is in zijn ogen echter een feit dat zonder hun hulp de strijd in Spanje snel zou zijn opgedroogd. Dat maakte het allerlei commentatoren gemakkelijk de Spaanse oorlog ('Guerra de España') te kwalificeren als voorportaal van de Tweede Wereldoorlog.¹⁰⁴ Net als Jackson ziet Tamames hier beeldvorming een zelfstandige rol nemen. Zo vormden communisten een meerderheid in de Internationale Brigades en dat bracht rechts tot de veelgehoorde waarschuwing dat een overwinning van de Republiek geen democratie zou brengen doch een communistisch regime. Aan de linkerzijde viel juist te beluisteren dat de anti-Republikeinen van Spanje een fascistisch oord wilden maken. Tamames vat het als volgt samen: 'de combinatie van beide thesen resulteerde in de meest gemakzuchtige synthese die de grootste weerklank zou krijgen, namelijk dat er in Spanje in essentie een conflict zou zijn geweest tussen het communisme en het fascisme'.¹⁰⁵ Mede door deze beeldvorming, zo betoogt Tamames, zette Engeland vanaf het begin van de burgeroorlog Frankrijk onder druk te stoppen met actieve interventies. Als er een internationale kracht schuldig was aan het mislukken van de Republiek, zo luidt dan ook Tamames' verrassende conclusie, dan was het het Engeland van minister-president Anthony Eden.¹⁰⁶

Met deze en dergelijke opmerkingen - hij had zich met betrekking tot de periode 1931-1936 ook al negatief uitgelaten over het gedrag van de anarchisten - toont Tamames zich bij het analyseren van de periode 1931-1939 anders dan Jackson geïnteresseerd in de schuldvraag, waarbij het hem er niet als bij de oude getrouwen om gaat wie nu het uitbreken van de burgeroorlog op zijn geweten had, maar hij op basis van een in toenemende mate unicausaal betoog vooral wil aanwijzen wie verantwoordelijk waren voor de nederlaag van de Republikeinen.

Aan Republikeinse kant beoordeelt hij dan vooral de rol van de anarchisten, de socialisten en de linkse burgerij als negatief en niet die van de communisten. De eerstgenoemden hadden in de ogen van Tamames veel te weinig strategisch en tactisch besef getoond. Hadden de meeste anarchisten en socialisten immers niet eerst de revolutie tot stand willen brengen om pas daarna de oorlog te winnen? En hadden dezen er vervolgens niet tevens voor gezorgd dat aan Republikeinse kant duurzame onderlinge overeenstemming was uitgebleven, ja dat er eigenlijk sprake was geweest van een burgeroorlog binnen een burgeroorlog? De eenheid van het door het internationale communisme gesteunde Volksfront was erdoor versplinterd geraakt. Tamames laat overigens ook bij deze stellingnames een zorgvuldige en volledige beschrijving en analyse van gegevens achterwege en laat zo het vermoeden ontstaan vooral het stoepje van de communisten schoon te willen vegen.

¹⁰⁴ Ibidem, 250.

¹⁰⁵ Ibidem, 249. 'De la combinación de ambas tesis resultaba la síntesis más fácil y la que alcanzó mayor difusión: en España había un conflicto comunismo-fascismo'.

¹⁰⁶ Ibidem, 244-248.

Intussen, zo gaat Tamames verder, voerde Franco aan Nationale zijde een centralisatie door, waarbij de sociale idealen van een deel van de Falange werden onderdrukt. Binnen zijn regime stonden de belangen van de bestaande economische machten, het leger en de Kerk immers voorop.¹⁰⁷ Voor het karakteriseren van de staat die geleidelijk aan vanuit de Nationale zone ontstond, gebruikt Tamames in afwijking van Jackson - die sprak van een anti-revolutionair autoritair regime - de term totalitair: 'De militaire opstand ontwikkelde zich steeds meer tot een totalitaire staat die een Nieuwe Orde bracht'.¹⁰⁸ Wel zag hij Franco in de loop van de Tweede Wereldoorlog al te enthousiaste aanhangers van de Asmogendheden uitrangeren, maar daar lagen vooral tactische overwegingen aan ten grondslag, geen principiële.¹⁰⁹ Tamames bedient zich verder van hetzelfde vocabulaire als Jackson.

Tamames' publicatie van eind 1973 ging aan de conservatief-monarchistisch georiënteerde krant *ABC* niet onopgemerkt voorbij. Binnen een maand werd het boek in verschillende rubrieken en artikelen door collega-historici besproken. De rode lijn in de reacties was dat het boek de verdienste had dat het de eerste synthese over de Tweede Republiek en de burgeroorlog was die in Spanje gepubliceerd werd, maar dat de auteur niet objectief, nee juist zeer partijdig was en feiten had weggelaten, andere had verdraaid dan wel in ieder geval zwak was in details, zeker als het militaire zaken betrof. Zo kwam hij tot onredelijke oordelen, onder meer waar het de verdiensten van de Caudillo betrof.¹¹⁰

We horen hier een echo van de objectiviteitsdiscussie die, zoals we eerder zagen, in de jaren zestig bij een aantal van de franquistisch georiënteerde voorzichtige hervormers opdook. Overigens publiceerde *ABC* anderhalf jaar later bij gelegenheid van een herdruk van Tamames werk een ingezonden brief met een heel ander geluid. Onder de titel 'Ten gunste van Tamames' meent de indiener dat Tamames kleine foutjes vergeven moesten worden. Diens werk had respect afgedwongen in het buitenland en was verre van een communistische apologie.¹¹¹ De schrijver van de ingezonden brief zal dat laatste niet voor niets expliciet vermeld hebben.

Andere critici van het regime dan Jackson en Tamames kwamen met nog weer andere invalshoeken zowel om de Tweede Republiek te karakteriseren als om haar uiteindelijke falen te verklaren.

107 Ibidem, 328 en 360-361.

108 Ibidem, 339-340. '...la insurrección militar se fue transformando progresivamente en un estado totalitario, en el Nuevo Estado'.

109 Ibidem, 362.

110 José María Ruíz Gallardon, 'Historia de España Alfaguara VII', *ABC*, 6 december 1975, 51. José Julio Perlado, 'Historia de España Alfaguara VII', *ABC*, 5 januari 1974, 74. Ramón Salas Larrazábal, 'El grave riesgo de la información histórica', *ABC*, 13 december 1973, 21.

111 José Castillo Rodríguez, 'En favor de Tamames', *ABC*, 7 juni 1975, 14.

Zo schetst Javier Tusell Gómez de Republiek in 1975 onomwonden als volgt: ‘De Tweede Republiek wordt het best geprezen, natuurlijk, door stil te staan bij wat zij wilde zijn. Zoals gezegd, nooit heeft Spanje een politiek systeem gekend dat meer leek op dat van West-Europa’.¹¹² Als een van de oorzaken van het falen van die Republiek brengt hij het persoonlijke optreden van de progressieve republikein Manuel Azaña naar voren. Deze had als minister-president en president ongetwijfeld positieve bedoelingen gehad, maar hij was erg vaak ontactisch opgetreden tegen die groeperingen die door zijn politiek in hun belangen getroffen werden (de Kerk, het leger).¹¹³ De belangrijkste oorzaken dat de Republiek zich niet kon handhaven lagen in de ogen van Tusell tegelijkertijd elders: vreedzaam samenleven binnen de Republiek was alleen mogelijk geweest als rechts erin was geslaagd zich op een positieve manier te profileren en links daarmee genoeg had genomen. De CEDA wist zich echter niet duidelijk voor de Republiek uit te spreken en dat was een van de redenen van het uitbreken van de Oktoberrevolutie van 1934.¹¹⁴ Tusell toont zich zo onderdeel van die groep historici die de oorzaken van de burgeroorlog in het gedrag van beide kampen zoekt en op basis van een possibilistische geschiedvisie de mening is toegedaan dat er zich tussen beide kampen ook een positieve dynamiek had kunnen ontwikkelen.

Tusell geeft verder ook een diverser beeld van de motieven aan Franco-zijde om een opstand te ontketen: aanvankelijk prevaleerden vooral antirevolutionaire motieven, daar kwamen echter al snel overwegingen van religieuze aard bij.¹¹⁵ Zijn beoordeling van 40 jaar Franco-regime is verder niet mals. Kort na Franco’s dood liet hij ABC uit zijn mond optekenen: ‘Het franquisme was het langdurig vagevuur dat een land moest doorstaan dat de vergissing maakte bestaande verschillen met geweld te willen oplossen’. Daarbij paste wel de kanttekening dat als Franco niet had gewonnen, er zich wellicht een ander soort dictatuur in Spanje had gevestigd.¹¹⁶

Avilés Fernández’ in 1977 gepubliceerde visie op de oorzaken van de burgeroorlog sluit nauw op die van Tusell Gómez aan. Ook hij staat uitgebreid stil bij Azañas’ optreden tegen de Kerk dat ten principale gebaseerd was op een scheiding van kerk en staat, en was de mening toegedaan dat deze politiek Spaans rechts in elkaars armen had gedreven. Anders was het tot op het bot verdeeld gebleven en had het ook nooit een opstand

112 Javier Tusell Gómez, *La España del siglo XX (desde Alfonso XIII a la muerte de Carrero Blanco)* (Barcelona: Dopesa, 1975, 1e editie), 303. ‘El elogio más grande que se puede hacer de la Segunda República consiste, desde luego, en recordar lo que intentó ser. Como ya se ha dicho, nunca España había tenido un sistema político más semejante al de la Europa Occidental’.

113 Ibidem, 248.

114 Ibidem, 271-274. ‘Que el régimen republicano fuera el de pacífica convivencia entre los españoles dependía de la capacidad de la derecha para definirse positivamente y de la izquierda para aceptar esta definición’.

115 Ibidem, 359.

116 ABC, 8 maart 1977, 113.

kunnen ontketenen die enige kans van slagen had.¹¹⁷ Tusells these dat de CEDA zich niet geloofwaardig had weten te profileren als een democratische partij, werkt hij nog wat verder uit. CEDA-leider Gil Robles zelf had in zijn ogen de Republiek volwaardig omarmd, maar hij had een reactionair en prefascistisch imago gekregen door de acties van extreemrechtse facties in zijn achterban.¹¹⁸

Avilés Fernández sluit zich verder wat de oorzaken van de burgeroorlog betreft deels aan bij Tamames' these inzake de economische ontwikkeling van Spanje: de Republiek en de democratie werden teveel door een kleine ontwikkelde bovenlaag gedragen en om de Spaanse bevolking in den brede mee te krijgen had er op de golven van economische groei een flinke stijging van de levensstandaard moeten plaatsvinden. Dat laatste was echter niet gebeurd.¹¹⁹ Zo kwam het dat de linkse facties binnen de socialistische partij in het voorjaar van 1936 niet zozeer zelf een revolutie aan het voorbereiden waren, maar wel de hoop hadden dat er vanuit rechts een contrarevolutie in gang zou worden gezet. Een dergelijke stap zou dan definitief duidelijk maken dat rechts Spanje niet te vertrouwen was en dat de macht in handen zou moeten komen van de linkse partijen.¹²⁰

Wat Avilés betreft - en hier wijkt hij af van de voorzichtige hervormers en de critici van het regime die eerder ter sprake kwamen - stond de burgeroorlog die in 1936 in Spanje uitbrak, niet op zichzelf. Hier was sprake van een ideologische confrontatie die Europa meer in het algemeen verdeelde en die een paar jaar later tot een grote oorlog zou uitgroeien.¹²¹ Welke ideologieën hij dan precies met elkaar in strijd ziet, meldt hij niet. Bij het beschrijven van het regime dat uit de burgeroorlog zou ontstaan, neemt Avilés vervolgens een middenpositie in tussen Jackson en Tamames. Franco's bewind combineerde respect voor de Spaanse traditie met een oppervlakkig fascisme dat niet alleen in symbolen en rituelen zichtbaar werd maar ook in ideologische stellingnames. Zo had vooral de Falange-beweging - wier leiders zeker na de Tweede Wereldoorlog in de marge van het regime terechtkwamen - wel degelijk ook uitgedragen dat het Spaanse ras bijzondere eigenschappen had en waren er ook niet-uitgewerkte plannen geweest om het Spaanse imperium weer uit te bouwen, waarbij dan de herovering van Gibraltar prioriteit had.¹²²

117 Miguel Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia de España V* (Madrid: EDAF 1977, waarschijnlijk 1e editie), 271-272.

118 Ibidem, 290.

119 Ibidem, 265-266.

120 Ibidem, 312.

121 Ibidem, 342-343. '...enfrentamiento ideológico que la dividía y que la conduciría muy pocos años después al gran enfrentamiento bélico'.

122 Ibidem, 355-356 en 370-374. "ciertos rasgos superficiales fascistas"espeto a la tradición española"

6.6 Conclusies

Met betrekking tot de aard van de Tweede Republiek liepen de meningen sterk uiteen. Voor de oude getrouwen was de Tweede Republiek niet veel meer dan één grote poel des verderfs, waar niet veel woorden aan vuil hoefden te worden gemaakt. Het volstond te melden dat ongewenste internationale krachten, het marxisme en de vrijmetselarij voorop, Spanje in hun greep hadden gekregen en dat het totaal had ontbroken aan orde, dat de Kerk voorts in de vuurlinie had gelegen en dat de revolutie nooit ver was geweest, zie vooral de gebeurtenissen in Asturië in 1934. De conclusie was dan ook dat er niet veel minder dan een aanval op het westerse erfgoed had plaatsgevonden.

De voorzichtige hervormers brachten vervolgens veel meer grijstinten aan. Ook voor hen was de sociale revolutie die in 1934 in Asturië had plaatsgevonden, een mijlpaal binnen en een belangrijk symbool voor de gehele periode na 1931. Ze hadden echter ook oog voor de economische crisis die het land in zijn greep had, en voor de funeste invloed van het uitblijven van vooral agrarische hervormingen. En waar deze groep historici begin jaren zestig vooral over de afgunst van links sprak en zijn verre van redelijke aanvallen op Kerk en leger, kwam eind jaren zestig ook de kortzichtige houding van de bezittende klassen ter sprake en konden de meningsverschillen in de samenleving over de rol van Kerk en leger in neutrale bewoordingen ter sprake komen; in werken van latere datum zouden nog veel meer nuanceringen volgen.

De critici van het regime, tenslotte, schetsten in den brede de spanningen in de Spaanse samenleving en zagen de gebeurtenissen in Asturië minder als een poging van links de maatschappij te domineren dan wel als een wanhoopsdaad om een rechts-autoritair regime à la het Oostenrijkse buiten de deur te houden. Deze auteurs brachten ook een invalshoek die bij alle anderen ontbroken had: de Tweede Republiek was in de eerste plaats een democratisch experiment geweest dat Spanje in de vaart van de westerse volken had gebracht; ook binnen links had een grote meerderheid geloof gehad in dat experiment.

Hoe beroordeelden de auteurs nu de opstand van de 18^e juli en de burgeroorlog die daaruit voortkwam? De negatieve blik van de oude getrouwen op de gehele periode vanaf 1931 en de negatieve rol die Spaans links daarin speelde, maakte dat zij Franco's handelen op 18 juli 1936 een onvermijdelijk antwoord noemden op de activiteiten van die groepen die schuld hadden gehad aan de ontwrichting van de Spaanse samenleving.

De voorzichtige hervormers van hun kant spraken niet meer over schuldigen en zochten vooral naar oorzaken van de burgeroorlog. De grootste veroorzakers waren dan weer wel - zeker in de vroege werken - Spanjes linkse krachten, de communisten voorop; die hadden in het voorjaar van 1936 immers een heuse sociale revolutie op stapel staan. Zo was het onvermijdelijk op een burgeroorlog uitgedraaid. In latere werken die vanaf het midden van de jaren zeventig verschenen, zou een aantal voorzichtige hervormers het bestaan van linkse revolutieplannen in twijfel trekken. Deze spraken dan meer over het effect dat opruiende linkse retoriek op Spaans rechts had gehad en zochten de oorzaken

van de burgeroorlog voor een deel ook in onverzoenlijk gedrag aan de rechterkant van de Spaanse samenleving. Aldus kwam impliciet de vraag op tafel of de burgeroorlog nu wel echt onvermijdelijk was geweest.

Met dit soort constateringën kruisten zij het pad van de critici van het regime. Die stelden meer expliciet dat de burgeroorlog er kwam door een samenspel van gedragingen ter linker- en rechterzijde, vooral van de meer extremistische vleugels aan beide kanten van het politieke spectrum. Daar voegden ze anders dan de voorzichtige hervormers nog aan toe dat de sociaaleconomische belangen van rechts een prominente rol hadden gespeeld en dat de staatsgreep van Franco de facto overbodig was, omdat de overgrote meerderheid van de Spanjaarden in het voorjaar van 1936 nog geloof in de democratie had gehad. Franco's staatsgreep was verder alleen daarom op een burgeroorlog uitgelopen omdat het leger zwaar verdeeld was geweest.

Over de maatschappelijke en politieke krachten die in het Franco-kamp verzameld waren, konden de oude getrouwen kort zijn. Of ze meldden kortweg dat vrijwel geheel Spanje zich onverkort achter Franco had geschaard of ze spraken over een harmonieus samengaan van vanouds traditionele krachten en het nieuwe van de Falange. Opvallend was wel dat de Falangebeweging van José Antonio pas geleidelijk aan een plek in de boeken kreeg. Wellicht duurde het even voordat van het Franco-regime het signaal uitging dat aan deze beweging - die immers in 1937 onder dwang haar zelfstandigheid verloor - speciale aandacht mocht of moest worden besteed. En duiden de oude getrouwen politieke stromingen in het Franco-kamp aan, dan streefden die in de ogen van de auteurs altijd dezelfde doelen na. In werken die vóór 1945 verschenen, was dan vaak nog de vermelding te vinden dat de 26 punten van José Antonio die doelen inhoud hadden gegeven. De politieke differentiatie in het andere, Republikeinse, kamp kreeg bij de oude getrouwen tegelijk in het geheel geen aandacht: het waren daar allemaal marxisten.

De voorzichtige hervormers op hun beurt maakten vooral meer werk van de diversiteit in Franco's achterban en spraken over oligarchie en brede middenklasse en over traditioneel geïnspireerden en groepen die geraakt waren door het Europese fascisme en er nieuwe ideeën op na hielden. Die laatsten zouden op de achtergrond zijn geraakt, toen er zich na de 18^e juli in de Republikeinse zone een heuse sociale revolutie voordeed. Dat was het sein geweest voor een echte contrarevolutie in het Franco-kamp, een ontwikkeling en een term die bij de oude getrouwen geheel ontbrak. Dat geldt a fortiori voor de constatering waarmee een aantal voorzichtige hervormers vanaf midden jaren zeventig op de proppen kwam: binnen het Franco-kamp was het sociaal-progressieve deel van de Falange al vanaf de start van de opstand bewust zo snel mogelijk uitgerangeerd.

Anders dan bij de oude getrouwen kreeg bij de voorzichtige hervormers ook de diversiteit in het andere kamp kleur. Er waren onder meer bolsjewieken en democraten geweest en ten aanzien van de communisten paste de kanttekening dat die zich tijdens de burgeroorlog gematigd hadden opgesteld.

De analyses van de critici van het regime verschilden waar het de samenstelling van Franco's achterban betrof niet veel van die van de voorzichtige hervormers van de jaren zeventig. Wel waagden de critici zich nog aan een algemene politieke beoordeling van het Franco-regime. Met meer of minder argumenten gebruikten zij dan de termen 'autoritair' of 'totalitair'.

De vraag of de strijd in Spanje een voorportaal van de Tweede Wereldoorlog was, kreeg bij de oude getrouwen een divers antwoord. Zo kwam er zeker na 1945 bij de auteurs een verandering van toon en inhoud bij het beoordelen van de fascistische staten Italië en Duitsland. Werd Franco vóór dat jaar nog op één lijn met Mussolini en Hitler geplaatst, daarna bleef het bij enkele zuinige vermeldingen van de hulp die dezen Franco tussen 1936 en 1939 verleend hadden. Tegelijkertijd verdwenen ook alle verwijzingen naar het principieel antiliberaal karakter van het Franco-regime. Daarvoor in de plaats kwam een aanvankelijk vaag geformuleerde bestrijding van marxisme en communisme die in de loop van de Koude Oorlog snel vervangen werd door een principieel anticommunisme en een afwijzing van de politiek van de Sovjet-Unie. De vooral impliciete stelling van vóór 1945 dat er een rechtstreeks verband was tussen de strijd in Spanje en de in de loop van 1939 ontketende Tweede Wereldoorlog werd zo niet minder impliciet vervangen door het standpunt dat de strijd in Spanje vooral een voorspel van de Koude Oorlog was geweest.

Ook de voorzichtige hervormers zouden de anticomunistische kaart graag uitspelen, maar benadrukten tegelijkertijd met veel argumenten dat de strijd van 1936-1939 vooral een puur Spaans fenomeen was geweest.

Onder de critici van het regime bestond over dat laatste geen overeenstemming. Sommigen vonden de Spaanse Burgeroorlog namelijk wel degelijk een voorspel van de Tweede Wereldoorlog: was het immers niet de eerste gewelddadige confrontatie tussen democraten en linkse krachten aan de ene kant en fascistische aan de andere?

Met betrekking tot de gebruikte terminologie moest er na Franco's overwinning in 1939 enige tijd verstrijken tot duidelijk werd wat wel en wat niet kon dan wel wenselijk was. Dat bleek wel uit het gebruik van de term 'guerra civil'. In de eerste jaren werd dit begrip dat een gelijkwaardige broederstrijd impliceerde, vrijelijk benut. Later botste het gebruik ervan met het concept dat Franco het enige ware Spanje had vertegenwoordigd en het had verdedigd tegen in omvang bescheiden politieke en maatschappelijke groeperingen die het land met behulp van buitenlandse krachten hadden willen vernietigen. In op het brede publiek gerichte publicaties dook de term dan ook pas weer in de tweede helft van de jaren zestig op, overigens zonder in de periode 1945-1965 (in wetenschappelijke publicaties) geheel in ongebruik te zijn geraakt. Meer in het algemeen zorgde de sterk politieke context waarbinnen de contemporaine geschiedschrijving plaatsvond, ervoor dat het ertoe deed met welke termen de strijdende partijen werden aangeduid. Het gebruik, tot ver in de jaren zestig, van de term 'rojos' spreekt hier boekdelen. Hetzelfde

gold voor de decennia lange afwezigheid van de aanduiding ‘rebeldes’ of ‘insurgentes’ voor de Franco-getrouwen.

Tenslotte stonden bepaalde historische gebeurtenissen garant voor een sterke politieke symboliek. Zo kreeg vooral bij de oude getrouwen de moord op de rechtse politicus Calvo Sotelo doorgaans een belangrijke plek in het historisch betoog en mocht de heldhaftige strijd om het Alcázar van Toledo tot eind jaren zestig niet in de geschiedschrijving ontbreken.

De objectiviteit van de historicus kwam vanaf het begin van de jaren zestig vooral bij de voorzichtige hervormers expliciet op tafel. Zij moeten zich er bij uitstek van bewust zijn geweest dat de auteurs die in de jaren veertig en vijftig in Spanje publiceerden, verre van objectief waren geweest. Dit bewustzijn werkte verschillende kanten op. De één stelde zich terughoudend op en meldde slechts zelf naar een zo groot mogelijke objectiviteit te streven. De ander nam een meer zelfbewuste houding aan en zei de eerste te zijn die de periode vanaf 1931 objectief behandelde. Weer anderen maakten van de nood een deugd door partijdigheid voor de goede zaak te billijken. Na de jaren zestig ebde de objectiviteitsdiscussie weer weg.

Overzien we hoofdstuk 6 in den brede dan valt op dat er bij de ontwikkeling van de Spaanse historiografie over de jaren 1931-1945(/1952) sprake is geweest van ‘schuivende panelen’. De werken van de oude getrouwen domineerden volstrekt in de jaren veertig en vijftig en zouden vervolgens in Spanje nog herdrukken beleven, toen de werken van de voorzichtige hervormers al weer enkele jaren beschikbaar waren. Met de voorzichtige hervormers gebeurde in relatie tot de critici van het regime hetzelfde: de eersten kwamen in Spanje op de markt op een moment dat de laatsten geruime tijd eerder in het buitenland hun werken het licht hadden laten zien.

Meer in inhoudelijke zin dringt zich een sterke parallel op tussen de bevindingen in dit hoofdstuk en wat we in hoofdstuk 5 over de censuur lezen. Daar werd immers duidelijk dat de censoren zeer alert waren op wat auteurs te berde brachten over interne spanningen binnen het regime en hoe de auteurs het ontstaan en de aard van regime karakteriseerden. Ook weerspiegelden in dit hoofdstuk de prioriteiten van de censuur zich in de mate waarin Franco’s opstand noodzakelijk en onvermijdelijk werd genoemd en hetzelfde gold voor de relatie tussen het Franco-regime en de fascistische staten. Ook besteedden de auteurs conform de wensen van de censoren pas vanaf het midden van de jaren zestig aandacht aan de verschillen van denken en handelen die er op 18 juli 1936 binnen het leger hadden bestaan en bleef ook de diversiteit aan meningen over het te voeren sociaaleconomische beleid lang onbeschreven.

HOOFDSTUK 7

HET FUNCTIONEREN VAN DE TWEDE REPUBLIEK 1931-1936

In het vorige hoofdstuk werd onder meer duidelijk in welke mate de historici verschillend oordeelden over het functioneren van de Tweede Republiek (1931-1936) en over de verantwoordelijkheid die bepaalde maatschappelijke groepen droegen voor het uitbreken van de burgeroorlog. De opstand van socialisten en anarchisten in de provincie Asturië van oktober 1934 bleek in vrijwel ieders ogen een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van de Tweede Republiek en de mate van revolutionaire gezindheid van Spaans 'links' was meer in het algemeen een veel besproken onderwerp. Ook ging er veel aandacht uit naar de opstelling van conservatief Spanje in den brede en die van de rechtskatholieke CEDA-partij in het bijzonder. Tenslotte besteedden de meeste historici aandacht aan de invloed die van het Europese fascisme uitging op het Spaanse maatschappelijke en politieke leven.

In dit hoofdstuk komt de periode 1931-1936 die in het vorige hoofdstuk al op een aantal hoofdthema's aan de orde kwam, nader onder het vergrootglas te liggen, waarbij dit tijdvak wordt onderverdeeld in vier gemarkeerde fasen. Aldus zijn we in de gelegenheid meer in detail te kijken naar de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen die in juli 1936 zouden leiden tot de start van een burgeroorlog.

In de eerste paragraaf gaat het om de eerste twee jaren van de Tweede Republiek, waarin socialisten en progressieve Republikeinen in de regering de dienst uitmaakten en wel onder leiding van Manuel Azaña Diaz.

In november 1933 waren er dan verkiezingen, die in eerste instantie een kabinet opleverden van louter behoudende Republikeinen, dat in oktober 1934 werd opgevolgd door een regering, waarvan ook politici van de CEDA deel uitmaakten. Dit kabinet viel ruim een jaar later in december 1935, waarna het besluit viel voor februari 1936 landelijke verkiezingen uit te schrijven. Deze episode vormt het onderwerp van de volgende paragraaf.

Vervolgens staan de verkiezingen centraal die gewonnen werden door het Volksfront van linkse politieke partijen en progressieve Republikeinen en die tot een kabinet van de laatsten leidden, met Manuel Azaña in de rol van president van de Republiek.

Tenslotte gaan we in op de staatsgreep van rechts die vanaf het vroege voorjaar van 1936 werd voorbereid en waar ook generaal Francisco Franco bij betrokken raakte.

In elke paragraaf zullen net als in vorige hoofdstukken de historische publicaties van de oude getrouwen, de voorzichtige hervormers en de critici van het regime successievelijk de revue passeren. Elke paragraaf wordt voorafgegaan door een kort feitelijk overzicht van relevante feiten en ontwikkelingen.

7.1 De komst van de Tweede Republiek en het optreden van de progressieve regering van Manuel Azaña 1931-1933

De Tweede Republiek kwam niet uit de lucht vallen. De instabiliteit die het Spaanse politieke leven in de negentiende eeuw had gekenmerkt - tientallen staatsgrepen, ettelijke

grondwetten, twee vorstenhuizen, een kortstondige Eerste Republiek - zette zich in de eerste twintig jaar van de nieuwe eeuw alleen maar voort. Voortdurend alternerende conservatieve en liberale regeringen wisten niet goed hoe om te gaan met de grote sociale spanningen die de Spaanse samenleving zowel op het platteland als in de (zich industrialiserende) steden parten speelden. Een en ander leidde in de loop van de jaren twintig tot een staatsgreep van generaal Miguel Primo de Rivera, de vader van Falange-leider José Antonio Primo de Rivera; koning Alfonso XIII accepteerde hem vervolgens als dictator.

Het vastlopen van Primo de Rivera's dictatuur zou uiteindelijk in 1931 ook tot de val van de monarchie leiden. Alfonso XIII trok zijn conclusies uit de voor de monarchisten teleurstellende uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van april 1931 en trad af.

In de vervolgens snel uitgeroepen Tweede Republiek kregen de linkse en progressief-Republikeinse krachten het op basis van de algemene verkiezingen van juni 1931 voor het zeggen. De progressieve republikein Manuel Azaña werd minister-president en hij startte met zijn kabinet dat uit socialisten en Republikeinen bestond een ambitieus wetgevingsprogramma waarin landhervormingen ten gunste van landloze boeren, een scheiding van kerk en staat op het vlak van familierecht en onderwijs en legerhervormingen, waaronder het in omvang terugbrengen van het aantal hoge officieren, centraal stonden.

De twee wetgevingsjaren van Azaña werden voortdurend begeleid door onrust op straat. Bij de start van het nieuwe regime werd een aantal kerken en kloosters in brand gestoken - de regering aarzelde aanvankelijk met ingrijpen hiertegen - en in augustus 1932 mislukte een staatsgreep van de conservatieve generaal José Sanjurjo y Sacanell. Rechts Spanje liet in het algemeen geleidelijk aan meer van zich horen, een ontwikkeling die bij de verkiezingen van november 1933, uitgeroepen door president Niceto Alcalá Zamora om de kiezer een oordeel te vragen over de politiek van de zittende regering ten aanzien van de Kerk, een einde bracht aan het regime van Azaña.

Fascistische voorbeelden elders inspireerden in de jaren 1931-1933 enkele vooralsnog kleine initiatieven als de Juntas Ofensivas Nacional Sindicalistas (JONS) van Onésimo Redondo Ortega en Ramiro Ledesma Ramos en de Falange Española (FE) van José Antonio. Beide bewegingen herbergden zowel traditionele Spaanse waarden in zich als een vooruitstrevende blik op sociale problemen en - in beperkte mate - kritiek op de rol van de Kerk. De twee organisaties zouden in oktober 1934 onder leiding van José Antonio samengaan in één politieke beweging, de FE de las JONS, die na het uitbreken van de opstand van juli 1936 niet slechts deel ging uitmaken van de gelederen van Franco maar vanaf 1937 zelfs de kern vormde van diens politieke eenheidsbeweging FET y de las JONS. Daarmee kregen de activiteiten van de tot voorjaar 1936 in omvang en politieke invloed bescheiden FE de las JONS met terugwerkende kracht extra betekenis, een reden om deze in deze paragraaf aan de orde te stellen.

Aldus komen voor de verschillende groepen historici de volgende deelthema's bovendien:

- Hoe beoordeelden de historici de val van de monarchie en de komst van de Tweede Republiek in 1931?
- Welk beeld schetsten zij van Manuel Azaña en welke mening formuleerden zij over diens beleid?
- Welk beeld gaven zij van het geweld dat in de periode 1931-1933 plaatsvond en wie identificeerden zij als aanstichters?
- Welk beeld schetsten zij van de JONS en de FE?
- Welke beoordeling gaven zij van het einde van de eerste twee wetgevingsjaren van de Tweede Republiek?

De oude getrouwen: Asián Peña, Arrarás en anderen

Asián Peña besteedt op de vier pagina's die in zijn *Manual de historia de España* (1942, respectievelijk 1959 en 1968) voor de periode 1931-1936 waren gereserveerd, slechts enkele woorden aan de eerste jaren van de Republiek. Zo was deze er in zijn ogen alleen maar gekomen vanwege de electorale winst die Republikeinen en socialisten in de provinciehoofdsteden hadden weten te behalen. Het gevolg was dat een dolgedraaid 'liberalisme' aan de macht kwam dat anti-Spaanse sentimenten waaronder separatisme almaar liet groeien en dat verder brandstichting en straatgeweld stimuleerde.

Gelukkig, zo betoogt Asián Peña, kwam een aantal groepen nog wel degelijk op voor het aloude Spaanse traditionalisme ('antiguo tradicionalismo español') als antwoord op het vigerende regeringsbeleid: religieus geschoffelden, vernederde militairen en zij die zich zorgen maakten over de Spaanse economie die door de klassenstrijd in een desastreuze staat verkeerde. En bij deze 'emotie' sloot de in oktober 1933 opgerichte Falange Española zich aan, aldus Asián Peña. Daarbij is het opvallend dat de weinige uitweidingen over de vroege JONS en FE die in de versie van zijn werk van 1942 nog te lezen waren, in 1959 geheel waren verdwenen. Dan gaat het onder meer om het verbod van publicaties als *La conquista del estado* en *El Fascio*, om de passage dat José Antonio in het blad *Arriba* artikelen schreef met een 'verheven visie op de nationale problemen' en de zinsnede dat de politieke activiteiten van zijn volgelingen 'zowel moedig als heroïsch' waren.¹ Asián Peña volgt hier het stramien van de na 1945 afnemende aandacht voor het Spaanse fascisme dat ook al in hoofdstuk 6 aan de orde kwam.

Ook Arrarás besteedt in zijn *Franco* van 1939 weinig algemene woorden aan de eerste jaren van de Republiek. In zijn vanaf 1956 vierdelig verschijnende magnum opus *Historia*

1 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk), 326-327 en José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk), 361-366 'elevada visión de los problemas nacionales' en 'tan gallardas como heroicas'.

de *la Segunda República española* komt de periode 1931-1933 veel beter uit de verf en sluit hij zich voor de hoofdlijn van zijn betoog aan bij Asián Peña.² In tegenstelling tot de laatste - en andere oude getrouwen - maakt Arrarás echter wel veel werk van het gedachtegoed van de JONS en komt hij met het eind 1931 door deze partij gepubliceerde 16 punten-programma op de proppen. Dat had ervoor gepleit Spanje net als in de 17^e en 18^e eeuw weer leider te maken van een groot wereldrijk, aldus Arrarás, sprak over de bereidheid 'rood' geweld met geweld te beantwoorden, pleitte er expliciet voor de rijkdom van het land in dienst te stellen van het staatsbelang en formuleerde voorts de noodzaak hard op te treden tegen - niet nader aangeduide - uitbuiters van het volk. Tot de eventuele slotsom dat Ledesma Ramos antikapitalistische sympathieën koesterde, komt Arrarás overigens niet.³

Over de afschaffing van het koningschap en de introductie van de Republiek kwamen de pennen van de oude getrouwen altijd wel in beweging. De val van de monarchie werd unaniem betreurd, vooral ook in het licht van de krachten die door de komst van de Republiek werden losgemaakt. Wel werd er genuanceerd gedacht over hoe het einde van het koningschap nu precies verlopen was.

Sevilla Andrés houdt het er in zijn *Política de la zona roja* in 1963 net als Asian Peña op dat er in 1931 maar weinigen echt overtuigd Republikein waren geweest. Vooral de geschoolde burgerij in de steden had voor de Republiek gestemd (of zich bij de gemeenteraadsverkiezingen van stemming onthouden) en de koning had moeten vertrekken toen de monarchisten niet bereid bleken zich als één man achter hem op te stellen.⁴

Ballesteros Gaibrois benadrukt in *España del siglo XV a nuestros dias* uit 1964 - zonder daarvoor een met feiten onderbouwd logisch betoog te geven - dat de Republikeinen de sympathie van het publiek alleen maar hadden gewonnen door zich als willige slachtoffers in de gevangenis te laten zetten en dat de koning had besloten de strijd niet aan te gaan, toen hem duidelijk werd dat het leger zich niet unaniem achter hem wilde opstellen. Daarbij negeerde de koning de aansporingen van zijn minister Juan de la Cierva y Peñafiel - de grootvader van auteur Ricardo de la Cierva - om wel aan te blijven en dat had grote gevolgen. De socialisten konden nu hun slag slaan, aldus Ballesteros Gaibrois: 'Er was een forse stap voorwaarts gezet op weg naar de marxistische revolutie. Het volgende doel was het vernalen van de Republikeinse partij' - de regeringspartner van de socialisten.⁵

2 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española* (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk).

3 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española* deel I (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk), 238 en Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española* deel III (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk), 66.

4 Diego Sevilla Andrés, *Historia Política de la zona roja* (Madrid: RIALP, 1963, 2e editie), 21, 59 en 82-86.

5 Manuel Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV a nuestros dias* (Madrid: Editores La Ballesta, 1964, 1e editie), 175. 'se había dado un gran paso en el camino de la revolución marxista. Triturar a los republicanos era el próximo objetivo'.

Weer een andere auteur, Pemán, meent in zijn *Historia de España* van 1950 dat er wel degelijk ook militairen en katholieke religieuze leiders waren die te goeder trouw dachten dat het 'parlementarisme' goed was voor Spanje. Ook brengt hij naar voren dat de Republiek in de grotere steden inderdaad een meerderheid van de stemmers achter zich had gekregen doch dat er in Spanje als geheel vier keer zoveel monarchisten als Republikeinen waren geweest - ook op deze bewering volgde geen onderbouwing. De koning wilde verder niet dat er vanwege zijn persoon bloed zou vloeien: 'de laatste gulle geste van een Monarchie'.⁶

Konden de oude getrouwen nog enigszins verschillend denken over de wijze waarop het aftreden van Alfonso XIII gestalte had gekregen, zij veroordeelden unaniem het wetgevingsprogramma van Azaña en de zijnen - vaak met hetzelfde rijtje concrete voorbeelden -: het verbod van de Jezuïetenorde, een statuut voor een autonoom Catalonië, de confiscatie van de bezittingen van de koning, de aantasting van de rechten van het leger, de secularisatie van het onderwijs, het intrekken van de subsidies voor de Kerk et cetera.

Ballesteros Beretta geeft nog te kennen dat de grondwet die in 1931 tot stand kwam, een slap aftreksel was van die van de Weimar-Republiek - een veelomvattend historisch begrip dat kennelijk voor zichzelf moest spreken -, dat deze grondwet nooit gewerkt heeft en er in essentie 'voor gezorgd heeft dat Spanje niet katholiek meer was' - een formulering die de auteur overneemt van Azaña en bewust in een verkeerde context plaatst; de laatste had slechts aangegeven dat kerk en staat voortaan gescheiden waren.⁷ Ook aan deze interpretatie ging geen onderbouwd betoog vooraf.

Bij dit alles is het opvallend dat de initiatieven van de regering Azaña om het grootgrondbezit aan te pakken, nauwelijks in de lijstjes voorkwamen. De sympathie die een aantal auteurs voor deze maatregelen mocht hebben, paste wellicht niet goed in hun standaardbetoog ten gunste van het Franco en de zijnen, voor wie privébezit immers een groot goed was.

Wat de aandacht voor JONS en de FE betreft: Ballesteros Gaibrois schuift voor de periode 1931-1933 niet de JONS maar juist de Falange Española naar voren. Die zou, aldus de auteur, in 1934 onder leiding van de zoon van de oud-dictator een aantal groepen in zich weten te verenigen die zich identificeerden met het anticommunisme, het vaderland en de 'waardigheid van de arbeid'.⁸ Ook enkele andere auteurs noemen de Falange veelbelovend en onderstrepen dan - zonder nadere toelichting - dat deze de verontwaardiging van het traditionele Spanje leek te belichamen.

6 José Maria Pemán, *Breve Historia de España* (Madrid: Escelicer SL, 1950, waarschijnlijk 1e editie), 378-379. 'la ultima generosidad de una Monarquía'.

7 Antonio Ballesteros Beretta, *Síntesis de Historia de España* (Barcelona: Salvat Editores, 1941, 6e druk), 543. 'España ha dejado de ser católica'.

8 Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV*, 178.

Alle auteurs zijn voorts unaniem van mening dat door het wetgevingsprogramma van de Republikeinse regering opgezweept linkse menigten zich steeds gewelddadiger waren gaan gedragen. Dan ging het niet alleen om de brandstichting van kerken en kloosters in de steden, maar ook om anarchistische machtsgrepen op het platteland, zoals in het veelbesproken Andalusische dorp Casas Viejas in januari 1933. Onvermeld blijft dan dat de wettige regering in zulke gevallen altijd snel en fors ingreep.

Ook noemen zij de geweldsincidenten veroorzaakt door de aanhangers van de JONS en de FE niet. De poging tot staatsgreep die een deel van het leger in 1932 onder leiding van generaal Sanjurjo uitvoerde, komt doorgaans ofwel terloops aan de orde of in het geheel niet. Ballesteros Beretta spreekt in 1941 in zijn *Síntesis de Historia de España* nog over 'moedige militaire eenheden' die het tij probeerden te keren, maar niet konden voorkomen dat kort na het mislukken van de staatsgreep de regering de Catalanen hun statuut gaf.⁹ Wellicht speelt hier mee dat de franquistische visie op de burgeroorlog - namelijk dat Franco's ingrijpen in 1936 onvermijdelijk was geweest omdat juist de linkse krachten subversief gedrag hadden vertoond -, in 1941 nog niet zo was uitgekristalliseerd.

De wederwaardigheden die leidden tot het houden van nationale verkiezingen in het najaar van 1933, hebben bij de oude getrouwen weinig aandacht gekregen. Wel verwoordden zij de opluchting dat deze verkiezingen een einde brachten aan de dominantie van Azaña en diens medestanders.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Seco Serrano beschrijft in zijn *España Moderna y Contemporánea* van 1964 de overgang van de monarchie naar de Tweede Republiek in neutrale termen en beziet deze vooral in het licht van de verschuivende machtsverhoudingen in het land. Met betrekking tot de wetgevingsvoorstellen van Azaña vraagt hij juist wel aandacht voor het programma van landhervorming, in zijn ogen hét grote thema in de politieke strijd van de jaren 1931-1933. Meer in het algemeen speelt de economische crisis van de jaren dertig in zijn betoog een rol; deze had vooral negatieve gevolgen gehad voor de op export gerichte olijfolie-industrie. Seco Serrano vraagt op deze manier aandacht voor onderwerpen die de oude getrouwen volstrekt veronachtzaamd hadden. Hij wijst er bovendien op dat terwijl het juridische proces van grondonteigeningen al stroperig verliep, de afspraak landeigenaren te compenseren tot de meeste vertraging had geleid. Hierdoor ontstond onder de beoogde begunstigten, de landlozen, al snel de nodige frustratie. Seco Serrano verwijst - ter geruststelling van de censuur? - naar José Antonio als 'onverdachte bron'

9 Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 544.

voor zijn visie op de opstelling van de grootgrondbezitters en wel ‘vanwege diens niet-marxistische invalshoek’.¹⁰

Seco Serrano is verder de mening toegedaan dat het regeringsbeleid van de periode 1931-1933 een sterk ‘sektarische’ inslag had, een interpretatie die hij niet nader toelicht. Tegelijk wijst hij erop dat er naast de landhervormingspolitiek die hij als ‘voorzichtig’ omschrijft, ook nog sprake was van een ‘tactische’ aanpak van het leger; hij toonde begrip voor het terugbrengen van het grote aantal officieren. Voorts is hij van mening dat er ook snel een ‘goed compromis’ tot stand was gebracht met de Catalanen die meer zelfbestuur hadden gekregen. Seco Serrano kiest hier duidelijk andere invalshoeken dan de oude getrouwen. Tegelijk heeft hij weinig begrip voor de omgang van Azaña en zijn ministers met de Katholieke Kerk die zij graag op haar nummer zetten, deels om principiële redenen, deels ook om, zoals hij dat stelt, proletarisch links en de vrijmetselarij als bondgenoten te kunnen behouden.¹¹

Net als de oude getrouwen legt Seco Serrano dan ook veel nadruk op de brandstichting in kloosters en kerken van de meimaand van 1931. Noemt hij in 1962 nog dat communisten en anarchisten hierin actief waren geweest en dat de socialistische ministers niet hadden willen ingrijpen, in 1978 zijn het juist de progressieve republikeinen die hadden geargeld, bang als ze waren steun voor de nieuwe Republiek kwijt te raken.¹² Al met al ontstond er zo in het land een flinke oppositie die zelfs leidde tot een ‘ouderwetse staatsgreep’ als die van Sanjurjo, een causale relatie die Seco Serrano overigens niet nader onderbouwt.¹³

De beschrijving van de JONS van de jaren 1931-1933 zou in Seco’s werk tussen de jaren 1962 en 1978 een diepgaande verandering ondergaan. Is hij in 1962 voorzichtiger dan Arrarás in 1956 en laat hij het erbij dat de JONS op de bres had gestaan voor traditionele waarden onder afwijzing van een al te conservatieve sociaaleconomische politiek, in 1978 meldt hij zelfs dat zowel Ledesma Ramos als Redondo Ortega expliciete sympathie hadden gekoesterd voor... de anarchisten (‘hadden die maar wat nationaler gedacht’). Ledesma Ramos zou zijn contacten met het syndicalisme bovendien hebben voortgezet, nadat de JONS in 1934 waren opgegaan in de FE de las JONS. Ledesma Ramos was, aldus Seco Serrano in 1978, voorstander geweest van ‘een gezamenlijk programma met de anarchisten dat er heel anders moest uitzien dan het Falange-programma, zoals dat zich na 1936 zou ontwikkelen, en dat men daarom graag “onder de pet hield”. Onder

10 Juan Reglà Campistol, José María Jover Zamora, Carlos Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea* (Barcelona: Editorial Teide, 1964, 2e editie), 418-423. ‘por su origen no marxista’.

11 Ibidem, 426-428.

12 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI Epoca contemporánea* (Barcelona: Instituto Gallach, 1962, 1e editie), 20 en Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Epoca Contemporánea. La Segunda República-la Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7e editie), 38.

13 Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 427-428.

wiens pet precies, meldt Seco Serrano overigens niet en ook niet waarom dat in 1978 nog steeds zo is.

Seco Serrano benadrukt in 1978 ook nog dat er forse spanningen waren geweest tussen Ledesma Ramos die zich zonder meer op de Duitse Nazi's had georiënteerd, en Redondo Ortega die dezen om religieuze redenen had afgewezen.¹⁴ Verder komt Seco Serrano in een noot met nog een ander nieuwtje: zowel de JONS als de FE hadden in de periode 1931-1933 geld ontvangen van monarchistische Baskische bankiers die hen wilden gebruiken om links Spanje met straatgeweld tot wedergeweld te provoceren en zo de Republiek te destabiliseren. Seco Serrano meldt deze laatste wijsheid ontleend te hebben aan recent onderzoek.¹⁵

Opvallend is dat hij daarvoor geen concrete bronvermelding geeft en collega's zo niet in de gelegenheid stelt zelf heuristische activiteiten te verrichten. Wellicht speelt hier mee dat het onderzoek waaraan Seco Serrano refereert, al veel ouder was - Payne en Nellesen hadden hierover al in de jaren zestig gepubliceerd, dat hij de bewuste gegevens eerder om politieke redenen niet had willen publiceren en dat hij dat laatste nu uit schaamte niet wil toegeven. Met de genoemde opmerkingen had Seco Serrano zich inmiddels wél ver verwijderd van de oude getrouwen die het geweld op straat altijd links in de schoenen hadden geschoven.

De la Cierva is er in 1969 in zijn *Historia de la Guerra Civil Española* duidelijk over: in 1931 was echt niemand van mening dat het Spaanse volk voorstander van een regimewisseling was. 'Dat was slechts een boodschap waarmee propagandisten achteraf kwamen aanzetten'. De gemeenteraadsverkiezingen van begin 1931 waren dan ook 'zowel vanuit statistisch als democratisch oogpunt' gewonnen door de monarchisten.¹⁶ De Tweede Republiek is er in De la Cierva's ogen alleen maar gekomen, omdat de monarchisten onderling 'schandalig' verdeeld waren en de aanhangers van de Republiek hun meningsverschillen tijdelijk wisten te onderdrukken - een beschrijving van de start van de Republiek die De la Cierva overigens niet met cijfermateriaal onderbouwt. Sluit De la Cierva zo nog vrijwel naadloos aan op de bevindingen van de oude getrouwen, hij zag wel veel meer dan de laatsten ook de goede bedoelingen in het handelen van Azaña en de zijnen, zeker waar deze de sociale situatie op het platteland wilden verbeteren en zo de strijd aangingen met conservatieve en reactionaire elementen. Azaña had het op dit dossier en bij andere onderwerpen echter teveel bij mooie woorden gehouden, stond

14 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI*, 46-47 en Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 66-67, 76. 'totalmente distinto al que ha regido en nombre de Falange desde 1936 y que se procuró silenciar'.

15 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 95-96.

16 Ricardo de la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española, Tomo Primero, Perspectivas y Antecedentes, 1898-1936* (Madrid: Editorial San Martín, 1969, waarschijnlijk 1e editie), 131, 125-126 en 136-137. 'Nadie aseguraba en la intimidad que el pueblo español sintiese de veras la necesidad de un cambio de régimen'. 'se ha confirmado arbitraria y hábilmente desde la propaganda histórica posterior'

eigenlijk ook teveel alleen in zijn strijd - twee beoordelingen die De la Cierva nauwelijks met een logisch en van feiten voorzien betoog schraagt.

De eerste twee jaren van de Republiek konden verder beter niet 'bienio reformista' of 'bienio terrible' worden genoemd, maar veeleer 'bienio romántico'. Het onvermogen het probleem van de slechte landverdeling echt aan te pakken zou in de praktijk het einde van de Republiek inleiden, aldus De la Cierva. Daarbij moest ook bedacht worden dat het democratische experiment van de Republiek plaatsvond in een tijd dat de economische en politieke crisis in Europa op zijn hoogtepunt was.¹⁷

Dat de regering Azaña in kerkelijke kringen de nodige oppositie had opgeroepen, onderstreept ook De la Cierva. De politiek jegens de Kerk (de ontbinding van de Jezuïetenorde, de noodzaak om toestemming te vragen voor processies) ziet hij in tegenstelling tot Seco Serrano en andere eerdere auteurs niet meer als de grootste splijtzwam van de Republiek. Voor De la Cierva zijn het toch vooral het 'lommenproletariaat dat zich bekende tot het anarchisme en gedesorïënteerde communisten en mindere goden van het plattelandssocialisme' die, voortgestuwd door uitblijvende sociaaleconomische hervormingen, in de eerste jaren van de Republiek en eigenlijk gedurende de gehele periode 1931-1936 de openbare orde en daarmee de Republiek voortdurend onder druk zetten. Hij kon zich dan zeker ook kunnen vinden in de constatering die García Escudero nog in 1975 naar voren brengt, dat in de loop van de eerste jaren van de Republiek de situatie opgeld deed dat '...de socialisten niet meer, als begin 1931, ten dienste stonden van de Republikeinse bourgeoisie, doch dat precies het omgekeerde het geval was...'¹⁸ Wel besteedt De la Cierva nog aandacht aan pogingen van rechts de Republiek met geweld te beëindigen. Die lijkt hij echter te bagatelliseren: ze hadden het klassieke karakter van de 'pronunciamiento' (militaire staatsgreep) in zijn puurste vorm en hadden het patina van de negentiende eeuw.¹⁹ Informatie over de impact van een staatsgreep van rechts op de politieke krachten die achter de regering-Azaña stonden, geeft hij echter niet.

De JONS komt bij De la Cierva vooralsnog vooral als een opvallend ideologisch fenomeen voorbij en minder als een pregnante politieke kracht. Redondo Ortega kon men in zijn ogen overigens hoogstens 'fascistizado' noemen - zo ontbrak bij hem de sociaalrevolutionaire invalshoek van het fascisme - en een man als Ledesma Ramos kon echt geen Hitleradept worden genoemd, aldus De la Cierva in een niet nader onderbouwd betoog. Diens *La Conquista del Estado* zou in De la Cierva's ogen zelfs wel eens tot de Spaanse klassieken kunnen gaan behoren, en dat ondanks het algemene falen van het fascisme en het feit dat de auteur tot 1968 was doodgezwegen vanwege diens breuk met

17 Ibidem, 177-178 en 188-190.

18 José María García Escudero, *Historia política de las dos Españas, I-IV* (Madrid: Editora Nacional, 1975-1976, 2e gecorrigeerde en uitgebreide editie), 1124. '...que no era, como en 1931, el socialismo al servicio de la burguesía, sino exactamente lo contrario'.

19 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española*, 211, 234.

José Antonio in 1934.²⁰ Wie nu precies Ledesma Ramos hadden doodgezwegen en hoe daaraan in 1968 een einde was gekomen, laat De la Cierva intussen in het ongewisse. Wel vermeldt (ook) hij in het voorbijgaan en zondere nadere toelichting dat er voor de JONS geld van Baskische bankiers beschikbaar was geweest. Het is duidelijk dat eind jaren zestig de gevoeligheid rond het thema van de door het fascisme geïnspireerde voorgangers van Franco's eenheidsbeweging aan het afnemen was, maar nog niet geheel was verdwenen.

De critici van het regime: Jackson, Tamames en Avilés Fernández

Jackson gaat in 1965 een grote stap verder dan Seco Serrano in 1962 en De la Cierva in diens publicatie van 1969. Voor Jackson is de komst van de Tweede Republiek, in 1931, onvermijdelijk. De koning had met dictator Primo de Rivera op het verkeerde paard gewed en zo bij het brede publiek de steun voor de monarchie verspeeld. Bovendien had het leger geen zin gehad hem te hulp te komen.²¹

Het is voorts Jacksons visie - en hierin volgt hij Seco Serrano weer wel - dat de Republiek vervolgens al in haar eerste jaren geplaagd werd door sociaaleconomische tegenstellingen, vooral op het platteland, en ook door hoog oplopende religieuze conflicten en hij besteedt vooral veel aandacht aan de laatste. Daarbij spelen de brandstichtingen in kerken en kloosters van 1931 voor hem een relatief kleine rol. Had de regering immers niet matigend en tegelijk ook doortastend opgetreden en hadden niet alle regeringspartners, socialisten en progressieve Republikeinen, het vandalisme tegen de Kerk onmiddellijk en ondubbelzinnig veroordeeld? Wel hadden die brandstichtingen tot een verharding van de posities over en weer geleid, waarbij hij het optreden van aartsbisschop Pedro Segura y Sáenz aanhaalt die in pastorale brieven hel en verdoemenis over de Republikeinse regering had uitgestrooid en mede daarom in mei 1931 door de regering tot persona non grata was verklaard.²² Veel overheidsmaatregelen op religieus gebied zijn in de ogen van Jackson volstrekt begrijpelijk - een stellingname waarmee hij zich van alle voorgaande auteurs onderscheidt - en hij noemt dan onder meer het beëindigen van de positie van het katholicisme als staatsgodsdienst, de aanpassingen van het familierecht - er kwam een recht op echtscheiding - en het verbod op activiteiten van de kerk in handel en industrie, concrete initiatieven die alle niet genoemd werden door de voorgaande auteurs.

Dat de regering de vrijheid van religie had willen inperken was verder onzin en dat zagen ook progressieve krachten in de kerk en zelfs de opvolger van Segura, aartsbisschop Isidro Gomá y Tomás, die meer een middenpositie wilde innemen. De regering had echter zijn hand overspeeld door ook alle door de kerk geleide scholen te willen sluiten, een in de ogen van Jackson suïcidale sektarische politiek, die de overtuigd katholieke president Niceto Alcalá-Zamora y Torres er in 1933 toe bracht de Cortes te ontbinden en

20 Ibidem, 518 en 525.

21 Gabriel Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1965, 1^e editie), 6-7.

22 Ibidem, 35.

nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Deze verkiezingen brachten mede door de onvrede die onder de gezeten burgerij over de economische prestaties van de regering leefde de conservatief-Republikeinen de regeringsmacht.²³

Met de nadruk op de - uiteindelijk - desastreuze uitwerking van de religieuze politiek van de regering Azaña sluit Jacksons betoog eerder aan bij dat van Seco Serrano dan bij de inzet van De la Cierva; veel meer dan de eerste geeft hij echter een genuanceerde algemene beoordeling van Azaña's politiek. Jackson gaat daarin niet voorbij aan de onvrede die er door de regeringspolitiek binnen het leger was ontstaan. Het streven om het aantal officieren tot een derde terug te brengen acht hij echter rationeel, om er enigszins malicieus aan toe te voegen dat dit ertoe zou hebben geleid dat enkele van de meest actieve medestanders van Franco, zoals de generaals Emilio Mola y Vidal en José Millán Astray, in 1936 met pensioen hadden moeten, als de opstand van de 18e juli was uitgebleven. Een vergelijkbare opmerking maakt hij over generaal José Sanjurjo y Sacanell, de man van de militaire opstand van 1932. Die opstand was weliswaar uitgelokt door Azaña's politiek Catalonië meer regionale autonomie te geven, maar kon zeker niet los worden gezien van Sanjurjo's recente ontslag als opperbevelhebber van de Guardia Civil.²⁴ Opmerkingen als deze, waarin de rancune van Spaans rechts en vooral de persoonlijke belangen van specifieke legerofficieren doorklinken, hebben de ontvangst van zijn boek bij de censuur - we zagen in 5.1 alle bureaucratische verwickelingen - er zeker niet gemakkelijker op gemaakt.

Jackson heeft voor de periode 1931-1933 overigens weinig aandacht voor nog weer andere vijanden van de Tweede Republiek, de JONS en de Falange Española. Mogelijk wil hij zich beperken tot de hoofdstromingen van deze periode en voorbij gaan aan politieke bewegingen, waarvoor in deze jaren vrijwel geen steun onder de bevolking bestond.

Ramón Tamames is in 1973 stellig: de monarchisten hadden ervoor gezorgd dat de Republiek er kwam en de Republikeinen hadden haar vervolgens uit hun handen laten glippen. Immers, na het echec van dictator Primo de Rivera wilden de monarchisten terug naar normale politieke verhoudingen en organiseerden zij daarom verkiezingen. Waar deze, zoals in de grotere steden, niet beïnvloed konden worden, immers alleen op het platteland en in de kleinere steden hadden monarchistisch georiënteerde landeigenaren de touwtjes ferm in handen, bleken de aanhangers van de koning in de minderheid, wat voor de vorst reden was op te stappen. Tamames sluit zich wat de verkiezingen betreft dan ook aan bij de analyse van Jackson. Verder hadden de linkse partijen zich vooral daarom achter het democratische experiment van de Republiek geschaard, omdat ze er een flink aantal beleidsmatige veranderingen van verwachtten op belangrijke terreinen als het leger, de Kerk, regionale autonomie en het sociaaleconomisch leven.²⁵

23 Ibidem, 48, 58, 103-104, 106-108.

24 Ibidem, 66 en 73.

25 Ramón Tamames, *Historia de España, La República, La era de Franco* (Madrid: Ediciones Alfaguara S.A./Alianza Editorial S.A., 1973, waarschijnlijk 1^e editie), 7-11 en 13.

Het sociaaleconomisch beleid van de regering Azaña krijgt vervolgens volop Tamames' aandacht, vooral waar het gaat om pogingen het grootgrondbezit aan te pakken. Voor Tamames zijn de jaren 1931-1933 dan ook echt een 'bienio transformador'; de twee daarop volgende jaren duidt hij aan met 'bienio negro'. Dat de twee jaren van Azaña uiteindelijk geen succes werden en de regeringscoalitie in 1933 een verkiezingsnederlaag leed, kwam door de strijd over het voortzetten van de regeringsdeelname die oplaaide onder de socialisten en door het simpele feit dat de anarchistische organisaties zich niet aan de hervormingspolitiek van de regering wilden verbinden, ja zelfs voor opstandjes zorgden, zoals in Casas Viejas. Daardoor slaagde de regering er onvoldoende in een krachtige sociaaleconomische politiek te voeren en de groei van de werkloosheid in te dammen.

Met zijn analyse van de gevolgen van de opstelling van de grote linkse organisaties komt Tamames dichtbij eerdere auteurs uit; met zijn onverkort positieve appreciatie van de regeringspolitiek van Azaña zet hij echter een nieuwe stap die deels kan verklaren waarom zijn werk - zie 5.1 - bij de censuur zo'n lange doorlooptijd had.²⁶ Overigens maakt Tamames net als Jackson voor de periode 1931-1933 niet veel woorden vuil aan de JONS en de Falange Española; hoogstens ziet hij de figuur van José Antonio in de publiciteit aandacht trekken met laatdunkende opmerkingen over het parlementaire systeem.

Avilés Fernández kan zich in zijn publicatie van 1977 *Nueva Historia de España V* in het algemeen goed vinden in de analyse die Jackson ten beste gaf van de religieuze politiek van Azaña en de zijnen. Wel brengt hij nog een aantal nuances aan die bij anderen ontbraken. Zo was naast het recht om te scheiden de instelling van het burgerlijk huwelijk een belangrijke stap, maatregelen overigens waarop niet noodzakelijkerwijs een grote groep Spanjaarden zat te wachten. Verder was het verzet dat de Kerk tegen de regering op touw zette, in zijn ogen vooral materieel geïnspireerd: de scheiding van kerk en staat zou op termijn tot het opdrogen van de regeringstoelage aan geestelijken leiden en de opheffing van de Jezuïetenorde tot een afbraak van winstgevende kerkelijke monopolies en bezittingen. Met betrekking tot de controversiële aartsbisschop Segura y Sáenz brengt Avilés nog enkele opmerkelijke feiten: die zou in 1931 het land zijn uitgezet, niet alleen omdat hij zich in het openbaar was blijven uitspreken ten gunste van de monarchie maar ook omdat hij parochies had opgeroepen buiten het zicht van de belastingdienst bezittingen te verkopen. In de jaren van de burgeroorlog zou hij, aldus Avilés Fernández, ook nog een lastpost voor de autoriteiten in de Franco-zone worden.²⁷ Dat laatste is er wellicht debet aan geweest dat in de publicaties van de oude getrouwen aan de aartsbisschop weinig woorden werden vuil gemaakt.

Dat Azaña bij de verkiezingen van 1933 veel steun verloor en zijn coalitie niet kon voortzetten, heeft wat Avilés betreft behalve met de ronduit vijandige houding van de

26 Ibidem, 220 en 223.

27 Miguel Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia de España V* (Madrid: EDAF, 1977, waarschijnlijk 1e editie), 267-268, 271, 275.

anarchisten zeker ook met de halfslachtige houding van de socialisten te maken. Deze zouden met lede ogen hebben aangezien dat Azaña weliswaar agrarische hervormingen aankondigde maar tegelijk te allen tijde rechtstatelijke principes hoog in het vaandel had staan. Zo dienden wetten een uitgebreide behandeling in het parlement te krijgen en werden ongeduldige landarbeiders met behulp van ordetroepen in het gareel gehouden. Meer dan voor de parlementaire methoden van de regering, waren veel socialistisch geörienteerde arbeiders dan ook geporteerd geweest voor de directe aanpak van de anarchisten en hun organisatie CNT.

Azaña verloor zo de steun voor zijn regering en als positief te beschouwen voornemens als de stichting van enorme hoeveelheden nieuwe scholen en het fors optrekken van de leraarssalarissen verdwenen snel achter de horizon.²⁸ Mét Tamames gebruikt Avilés voor de periode 1931-1933 dan ook de termen 'bienio transformador' en 'bienio reformista'. Hij kan zich tevens vinden in Tamames' stellingname dat links zelf de goede zaak door de vingers had laten glippen; wel besteedt hij meer dan Tamames aandacht aan de moeite die delen van links hadden met de spelregels van het parlementaire systeem.

Avilés meldt verder dat de geest van orde en discipline die altijd al domineerde in het leger steeds meer ook in de politieke partijen te vinden was en hij richt zich in dat licht onder meer op de JONS die zich op de Nazi's oriënteerden en in 1933 ongeveer 900 leden hadden. De JONS werden door de monarchisten en de CEDA niet serieus genomen, zo stelt hij expliciet, maar kreeg wel geld van enkele Baskische bankiers. Tegelijk heeft hij aandacht voor de Falange Española van Primo de Rivera en citeert hij uit diens vroege speeches. Zo komt Avilés met enkele uitlatingen die eerdere auteurs hadden laten liggen, namelijk dat de CEDA bestond uit 'bang geworden kapitalisten' en dat de anarchisten in positieve zin een plek in de geschiedenis van Spanje verdienden; hun enthousiasme en daadkracht waren vergelijkbaar met die van de veroveraars ('conquistadores') van Amerika.²⁹

Al met al raakten de critici van het regime nog ver in de jaren zeventig ook over de eerste jaren van de Republiek niet uitgeschreven en kwamen ze met betrekking tot die periode ook met nieuwe invalshoeken. Overigens kan daarbij bedacht worden dat in het officiële Spaanse publieke leven, zoals dat zichtbaar werd op de Spaanse televisie RTVE,

28 Ibidem, 273 en 275. 'como premisa de un gobierno democrático, fue una de sus características más positivas'.

29 Ibidem, 283-285 'capitalistas atemorizados' en 'los depositarios de la heroica tradición de los conquistadores'.

de visie van de critici van het regime pas halverwege de jaren tachtig dominant leek te worden.³⁰

7.2 De conservatieve regeringen van de periode eind 1933-begin 1936

Toen de landelijke verkiezingen van november 1933 verlies brachten voor de partijen die de regeringen van de periode 1931-1933 hadden gevormd, gaf de president van de Republiek aan de conservatieve Republikein Alejandro Lerroux y García de opdracht een nieuwe regering te vormen. Tot begin oktober 1934 leidde deze een minderheidsregering die in het parlement gesteund werd door de rechtskatholieke CEDA-partij. Toen in oktober 1934 enkele ministers van de CEDA, onder wie partijleider Gil Robles, toetraden tot het kabinet, was dat zowel het sein voor een rebellie in Catalonië, waar de onafhankelijkheid werd uitgeroepen door regio-president Lluís Companys, als voor een revolutionaire opstand in Asturië, waarin socialistische kopstukken als Largo Caballero een belangrijke rol vervulden. De revolutie in Asturië, die met betrekking tot haar impact ook al eerder uitgebreid aan de orde kwam, kreeg al snel gewelddadige trekjes en werd binnen enkele weken met geweld neergeslagen door de Marokkaanse troepen van het Vreemdelingenlegioen; Francisco Franco was van die troepen de bevelhebber. Prominente partijpolitici uit het eerste tijdvak, onder wie Manuel Azaña, werden aanvankelijk als de drijvende krachten achter de opstanden gezien en verdwenen

30 In het kader van deze paragraaf zijn ook de twee televisieseries vermeldenswaard die Radio TeleVisión Española (RTVE) in respectievelijk 1984 en 1986 gedurende vele weken op de buis bracht: *España Historia Inmediata*, 21 delen onder regie van José Luis Garner en *España en Guerra*, een serie in 31 delen van de hand van Pascual Cervera. Beide series waren thematisch-chronologisch van inhoud en richtten zich met behulp van het vergaarde beeldmateriaal vooral op de weergave van feiten en ontwikkelingen en lieten zich veel minder dan de hier besproken werken kennen door een al dan niet expliciete theoretische of ideologische basis. De series zijn tegelijk opmerkelijk, omdat ten behoeve van beide wetenschappelijke adviesraden met klinkende namen actief zijn geweest. Bij de serie uit 1984 ging het in belangrijke mate om historici die in de periode tot eind jaren zeventig reeds ruimschoots hun sporen hadden verdiend en zowel afkomstig waren uit de groep voorzichtige hervormers als die van de critici van het regime 'denk aan Ramón Salas Larrazábal, José María García Escudero en Ramón Tamames. Bij *España en Guerra* doken vooral critici van het regime als Manuel Tuñón de Lara op, de historicus die eerder al betrokken was geweest bij de tv-serie *Memoria de España* van Ricardo Blasco (1983). Ook was bij *España en Guerra* een groot aantal nieuwe namen als Alberto Reig Tapia, Angel Viñas en Gabriel Cardona betrokken. Het verschil in samenstelling van beide adviesraden liet zich terugzien in de twee series, ook in de delen over (de eerste jaren van) de Republiek. De serie uit 1984 schetste in deel 1 weliswaar dat de beter gesitueerden in Spanje altijd te weinig oog hadden gehad voor het lot van de arbeiders (en dat ze daar later de wrange vruchten van zouden plukken), maar al snel kwam in deel 2 een hoge militair aan het woord met verhalen over het in brand steken van de kerken, slechte bevorderingsmogelijkheden in het leger, de Catalaanse onafhankelijkheidsstrijd en de revolutionaire opstanden van de CNT et cetera. In contrast hiermee sloeg *España en Guerra* uit 1986 in deel 2 meteen een geheel andere toon aan door de noodzaak van landhervorming te laten zien en te spreken over de legitieme aanpak van de religieuze kwestie en het topzware militaire apparaat. Ook kwam in deze serie snel aan de orde dat het Europese fascisme ook in Spanje voet aan de grond had gekregen en wel binnen de Falange Española en dat die ontwikkeling Spaans links onrustig had gemaakt.

onder beschuldiging van ondermijning van het regeringsgezag voor enkele maanden in de cel.

Op straat vonden er in de periode tussen eind 1934 en begin 1936 regelmatig gewelddadige schermutselingen plaats, waaraan linkse activisten en aanhangers van de nieuw gevormde beweging FE de las JONS zich schuldig maakten. De laatstgenoemde beweging kwam overigens niet zonder de nodige kleerscheuren onder leiding van José Antonio te staan; een van de kopstukken van de vroegere JONS, Ledesma Ramos, zou enkele maanden na de fusie de nieuwe beweging verlaten. José Antonio werkte zijn ideeën in enkele belangrijke toespraken uit, onder meer in het 27-punten-programma van oktober 1934, waarbij het 27e punt bepaalde dat de falangisten alleen dan mochten meedoen aan een gewelddadige opstand als zij daarin een overheersende positie hadden. Ook kwam hij met voorstellen om het kapitalisme te beteugelen, bijvoorbeeld door een nationalisatie van de banken en eventueel ook de industrie. Mede vanwege hun gewelddadige karakter werden de FE de las JONS en haar leiders met regelmaat door de regeringen van de periode 1933-1936 vervolgd.

Eind 1935 kwam aan de samenwerking tussen de conservatief-Republikeinen en de CEDA een einde vanwege een groot corruptieschandaal dat veel politici trof, onder wie ook premier Alejandro Lerroux; dezen hadden in ruil voor een jaarlijkse commissie hun goedkeuring gegeven aan een nieuw casinokansspel. De president van de Republiek verzocht de conservatief-Republikein Manuel Portela Valladares als interim minister-president op te treden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven voor 16 februari 1936. Socialisten, communisten en diverse progressieve Republikeinse partijen verenigden zich als reactie daarop in het Volksfront en gingen gezamenlijk de verkiezingen in.

Voor deze paragraaf zijn de volgende deelthema's relevant:

- Hoe beoordeelden de historici de toetreding van de CEDA tot de regering in 1934?
- Welk beeld schetsten zij van de (voorbereiding van) de opstand van oktober 1934 in Asturië en de wijze waarop deze werd neergeslagen en werd er melding gemaakt van de onafhankelijkheidsverklaring van Catalonië die gelijktijdig plaatsvond?
- Hoe beoordeelden zij in meer algemene zin het handelen van de kabinetten die actief waren in de periode eind 1933- begin 1936?
- Welk beeld schetsten zij van de positie van de FE de las JONS in de Spaanse politiek, de ideologische ontwikkelingen die binnen deze beweging en bij haar leider plaatsvonden, en de scheuringen die er vanaf 1934 optraden?
- Hoe beoordeelden zij tenslotte de opdracht van de president om voor 16 februari 1936 nieuwe verkiezingen uit te schrijven en wat is het beeld dat werd gecreëerd van het Volksfront?

De oude getrouwen: Arrarás, Asian Peña en enkele anderen

Arrarás laat er in 1939 in zijn *Franco* geen misverstanden over bestaan: na hun gedwongen aftreden in 1933 waren de voormalige socialistische ministers met niets anders bezig geweest dan met het voorbereiden van een revolutie. Ze wisten dat het laten slagen daarvan moeilijk zou worden en zochten dan ook bij voorbaat steun bij politici 'die hun na stonden en belangen met hen deelden, zoals Azaña'. Toen begin oktober 1934 duidelijk werd dat de CEDA zou gaan toetreden tot de regering, hoefde de revolutie alleen nog maar te worden uitgeroepen.³¹ Franco, zo gaat Arrarás verder, kweet zich vervolgens prima van zijn taak de opstand in Asturië te beëindigen.

De regering kwam na het neerslaan ervan in de positie om een aantal krachtige maatregelen te nemen. Zo begon Minister van Defensie en CEDA-leider Gil Robles in 1935 het leger weer te versterken 'dat echt niet in staat was zich de luxe van een staatsgreep te permitteren'. Gil Robles was alleen met de beste krachten tevreden: Franco werd chef-staf van het leger en onder meer generaal Emilio Mola y Vidal kon terugkeren, nu als militair gouverneur van Navarra.³² De CEDA in het algemeen en Gil Robles in het bijzonder zijn voor Arrarás krachten die Spanje weer uit het dal konden trekken, een invalshoek die in de jaren veertig en vijftig niet door iedereen werd uitgedragen.

Franco, die de toestand van het leger volgens Arrarás altijd goed in de gaten was blijven houden, 'deed verrassende ontdekkingen met betrekking tot activiteiten van Rusland om Spanje uiteen te laten vallen' en het was tevens duidelijk dat ook de president van de Republiek een doel instrument van de revolutie was: gaf hij in 1935 immers niet de Republikein Portela Valladares de opdracht verkiezingen te organiseren, terwijl hij de macht ook in handen van de CEDA had kunnen geven?³³ Arrarás' negatieve beoordeling van het Volksfront dat zich eind 1935 vormde, zou verder in latere jaren nog bij menige auteur terugkomen.

In Arrarás' werk van 1939 ontbreekt nog vrijwel elke verwijzing naar de FE de las JONS en haar voorman José Antonio. Is dat omdat hij zich vooral op Franco wil concentreren of omdat José Antonio's positie in het heldenpantheon in 1939 nog niet duidelijk is? In 1956 besteedt hij in zijn *Historia de la Segunda República española* in ieder geval menig warm woord aan de beweging en haar voorman. Deze worden daarbij ook expliciet, zij het summier, in verband gebracht met het Europese fascisme. Dat zou José Antonio in 1933 definitief tot het zijne hebben gemaakt: 'Uit de warme sympathie waarmee hij over het fascisme sprak in deze en andere briefwisselingen, kon men afleiden dat dit denken vaste voet had gekregen in zijn geest en dat hij overtuigd was van de heilzame werking

31 Joaquín Arrarás, *Franco* (Valladolid: Librería Santarén, 1939, 7e uitgebreide editie), 173-177. 'de quienes por afinidad y por conexión de intereses serán sus aliados' "zaña"

32 Ibidem, 191-194 "quien conocía la verdadera situación del Ejército sabía que éste no podía soñar con tales lujos".

33 Ibidem, 195 en 199 "...hacer sorprendentes descubrimientos sobre la labor de Rusia para descomponer a España".

ervan. Onzekerheid over het volgen van de uitgestippelde koers zou vanaf nu niet meer bij hem te bespeuren zijn'.³⁴

Bij de hierop volgende bespreking van de fusie tussen de JONS en de Falange Española van maart 1934, haalt hij Ledesma Ramos aan met diens opmerking dat José Antonio in de loop van 1934 terecht de ideeën van de JONS was gaan overnemen. Daarmee doet Arrarás tenminste de suggestie dat de nieuwe voorman na de fusie op sociaaleconomisch terrein voorzichtig naar links was opgeschoven. Tot een expliciete constatering dat José Antonio linkser was geworden, komt Arrarás echter zeker niet, ook niet na in zijn werk zowel José Antonio's belangrijke toespraak van 29 oktober 1933 als de '27 punten' van oktober 1934 in extenso te hebben weergegeven. Het openlijk antikapitalistische standpunt dat een van de 27 punten verwoordt, krijgt dan ook geen nadere aandacht. Wel maakt Arrarás duidelijk dat José Antonio duidelijk reserves had bij 'bepaalde' - niet nader aangeduide - krachten aan de rechterzijde van de Spaanse politiek en de sociaaleconomische belangen die deze verdedigden. Arrarás komt vervolgens met een citaat uit een toespraak van José Antonio op de Tweede Nationale Vergadering van de FE de las JONS van november 1935; daar stond de noodzaak van een Nationaal Front als weerwoord op het Volksfront op de agenda: 'De vlag van het "Frente Nacional" zal geen smokkelwaar kunnen dekken'. 'Wachtposten zullen in de gaten houden of iedereen de facto alle groeps- en klassenbelangen buiten de legerplaats zal houden'. Overigens laat hij uit diezelfde toespraak de concrete antikapitalistische maatregelen die José Antonio voor de korte termijn zei voor te staan, opnieuw achterwege.³⁵

Wat Arrarás echter niet onbenoemd laat was dat de conservatieve regeringen van de periode 1933-1935 de FE de las JONS regelmatig publicatieverboden oplegden. Waarom deze dat deden, komt vervolgens weer niet ter sprake. Arrarás suggereert vervolgens nog dat de rechtse partijen de Falange uiteindelijk niet in hun verkiezingscoalitie hadden opgenomen, omdat dat enerzijds nauwelijks tot meer stemmen zou leiden, anderzijds de rechtse partijen wel het odium zou brengen dat ze het op een akkoord hadden gegooid met het fascisme. In de ogen van Arrarás zijn het altijd tactische afwegingen die in het geding waren. Dat de beweging van José Antonio gewaardeerd werd om haar grote vaderlandsliefde stond bij hem nooit ter discussie.³⁶

34 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española*, deel I (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk), 153. 'Por la simpatía y ardor con que se expresaba José Antonio en ésta y otras correspondencias se advertía que la idea del fascismo había arraigado en su mente y era un convencido de su bondad. Desde ahora no se advertirá indecisión cuando siga el camino que se ha trazado'.

35 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española*, deel II (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1^e druk), 228 en Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española*, deel III (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1^e druk), 242. Jan van Muilekom, 'Censuur op geschiedschrijving onder Franco: het beeld van de Falange', *Theoretische Geschiedenis*, 13,3 (1986), 299. 'bajo esta bandera del Frente Nacional no se podrá meter mercancía de contrabando. Habrá sentineles a la puerta para ver si de verás dejaron fuera del campamento los intereses del grupo y de clase'.

36 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española*, deel III (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1^e druk), 62-63 en Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española*, deel IV (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1^e druk), 14.

Over het straatgeweld laat Arrarás zich beslist uit: de leden van de FE de las JONS beantwoordden de provocaties die van links kwamen, pas na enige tijd met geweld. De expliciete oproepen tot geweld die in diverse programma's van de Falange en in de speeches van haar voorman te vinden waren, laat Arrarás verder volledig ongenoemd.

Het is opmerkelijk dat in 1956 een boek de censuur kon passeren waarin een link werd gelegd tussen het Europese fascisme en een beweging, FE de las JONS, die de kern zou gaan vormen van Franco's eenheidsbeweging FET y de las JONS. Wellicht maakten de censoren de afweging dat de indirecte link met de fascistische ideologie veel onschuldiger was dan een vereenzelviging van Franco's regime met dat van de fascistische dictaturen van de jaren dertig en veertig.

Verder schrikt Arrarás er in 1956 niet voor terug - zij het in vage bewoordingen - te wijzen op de verschillende standpunten die er nog begin 1936 bestonden tussen groeperingen die enkele maanden later zouden toetreden tot de coalitie van Franco. Dat die meningsverschillen ook op sociaaleconomisch vlak lagen, laat hij evenmin onvermeld en daarmee hanteert hij een geheel andere aanpak dan, zoals we zullen zien, veel andere auteurs van de jaren veertig en vijftig die de Falange liever neerzetten als de zoveelste tak aan de rechtse stam.

Het is echter ook voor Arrarás een brug te ver om expliciet aan te geven met welke rechtse politieke partijen precies - de CEDA bijvoorbeeld? - de FE de las JONS op sociaaleconomisch gebied van mening verschilde, laat staan om zonder omhaal te stellen dat de rechtse partijen in de ogen van de Falange-voorman een slechte prestatie hadden geleverd in de conservatieve regeringen van de periode 1933-1935. Meer in het algemeen, zo zagen we, onthoudt hij de lezer bepaalde invalshoeken of gegevens die deze in staat kunnen stellen zich een volledig beeld te vormen van de FE de las JONS. Duidelijk is wel dat de Falange en vooral haar voorman inmiddels tot het geaccepteerde heldenpantheon van de burgeroorlog waren gaan behoren en dat partijen als de CEDA in achting waren gedaald. Expliciet lovende woorden aan het adres van CEDA-voorman Gil Robles, in de 1939-publicatie van Arrarás nog volop aanwezig, ontbreken in 1956 dan ook geheel.

Asián Peña geeft in het verlengde van het bovenstaande in de diverse drukken van zijn *Manual de historia de España*, waaronder de eerste van 1942, weinig details over de periode eind 1933- begin 1936 en laat het bij de al vermelde opmerkingen over het geschoffeerde religieus gevoel, de vernedering van militairen en een economie die door klassenstrijd in een desastreuze staat was geraakt.

Het aloude Spaanse traditionalisme was hierdoor weer sterker geworden en bij deze ontwikkeling sloot de opkomst van Falange Española in zijn ogen naadloos aan. Asián Peña spreekt daarbij slechts van de '26 punten van de Falange'; dat er een ook een 27^e was geweest met een waarschuwing tegen een overhaaste samenwerking met rechtse elementen, blijft onvermeld. Zoals Francisco Franco het zelf had gesteld, aldus opnieuw Asián Peña: 'beide bewegingen, het traditionalisme en het falangisme, streefden hetzelfde doel na'. Franco doelde dan enerzijds op de Spaanse jeugd die zich had aangesloten bij de

Falange Española, en anderzijds op de jongerenafdelingen van de conservatieve partijen die het vaderland uit handen van de rode revolutie wilden houden.³⁷ Asián Peña betreft hier een stelling die alle Spaanse auteurs van de jaren veertig en vijftig in essentie delen, namelijk dat voor alle (latere) deelnemers aan Franco's strijd het nationale belang en de nationale eenheid volstrekt voorop stonden.

Aguado Bleye spreekt in 1959 in zijn *Manual de Historia de España* wel over de 27 punten van de Falange, maar gaat niet op details in en presenteert het totaal van de programmapunten als een antirevolutionaire stellingname, gericht zowel tegen de Catalaanse regionale regering die in 1934 de onafhankelijkheid had uitgeroepen, als tegen de gelijktijdige rebellie in Asturië die alle maatschappelijke verhoudingen om had willen woelen.³⁸ Over de periode van de rechtse regeringen heeft hij verder vrijwel niets te melden. Wel komt hij in de gereviseerde versie van zijn werk van eind jaren vijftig plots wel met de mededeling dat bepaalde grote landeigenaren de voorzichtige agrarische politiek van de conservatieve regeringen van de periode 1933-1936 nog te ver vonden gaan.³⁹

Sevilla Andrés gaat in 1963 met zijn *Política de la zona roja* nog weer een stapje verder door te betogen 'dat de conservatieve krachten een verkeerde houding hadden aangenomen en dat de politici van de periode 1933-1935 zware fouten hadden gemaakt, wat echter geen excuus was voor de partijen ter linkerzijde om met de constitutie te breken'. Daarbij zet Sevilla Andrés zich af tegen historicus Vicens Vives die het gedrag van de linkse arbeiderspartijen begrijpelijk had genoemd in het licht van de zeer negatieve ervaringen van hun Duitse respectievelijk Oostenrijkse zustergroeperingen met Hitler in 1933 en Dolfuss in 1934, en hij neemt tevens expliciet afstand van Seco Serrano die Manuel Azaña in 1962 had vrijgepleit van de gebeurtenissen in Asturië.⁴⁰ Verder blijft bij Sevilla Andrés het gehele beginselprogramma van de Falange van oktober 1934 onvermeld.

Van de oude getrouwen die, zoals gezegd, in het algemeen weinig belangstelling tonen voor de periode 1933-1935/1936, zijn er nog twee van belang. Zo komt Ballesteros Beretta in 1941 met de redenering dat, als er aan de rechterkant van het politieke spectrum fouten waren gemaakt, die dan toch vooral bij de conservatieve Republikeinen lagen. Gil Robles van de CEDA noemt hij een openbaring en die had in 1935 van de president van de Republiek het aanbod moeten krijgen premier te worden, hetgeen hem onthouden

37 Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk), 364-366. 'ambos movimientos eran esfuerzos con un objeto común'.

38 Pedro Aguado Bleye en Cayetano Alcázar Molina, *Manual de Historia de España III* (Madrid: Espasa Calpe, 1959, 8e editie), 912.

39 Ibidem, 913.

40 Sevilla Andrés, *Historia Política*, 152-154 '...el reconocimiento de una conducta equivocada, incluso de graves errores en la política del bienio derechista, no exculpa la actitud de las izquierdas iniciadoras de la ruptura constitucional'.

was, omdat hij zich niet expliciet een voorstander van de Republiek had genoemd.⁴¹ Rumeu de Armas is als oude getrouwe van na de eerste helft van de jaren veertig - hij publiceerde in 1963 - juist weer kritischer op de CEDA: dat had een wankele regering met de conservatieve Republikeinen gesteund en zo de facto ervoor gezorgd dat het sektarische werk van de regering van het voorgaande bienium niet ongedaan was gemaakt. Ook was het de CEDA ontgaan dat ter linkerzijde ‘op aandringen van de Komintern en met haar financiële steun’ het Volksfront tot stand werd gebracht.⁴²

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

De voorzichtige hervormers zouden veel aandacht besteden aan de periode 1933-1935/1936. Seco Serrano benadrukt in zijn *España Moderna y Contemporánea* (1964) dat de uitslag van de verkiezingen van 1933 inhield dat de Spaanse kiezers de Republiek nog steeds omarmden, echter vooral een einde wilden zien aan radicale veranderingen en zo uit waren op een correctie van het eerste bienium.

Allerlei factoren speelden bij deze wens een rol en Seco Serrano noemt ze alle, daarbij vier collega-historici citerend, de eerste twee uit het Franco-kamp, de laatste twee duidelijk kritisch op het Franco-regime: weerstand op het platteland tegen de politiek van de regering (José Pla), de groei van het nationalisme (Melchor Fernández Almagro), het uiteenvallen van de samenwerking van de socialisten en de Republikeinen (Salvador de Madariaga) en de principiële stellingname van de anarchisten om niet te gaan stemmen (Gerald Brenan).

Aldus kwamen er, zo gaat Seco Serrano verder, rechtse regeringen van wisselende samenstelling waarbij zowel de conservatieve Republikeinen als de CEDA te kampen hadden met afvalligen in eigen kring.

Tegelijk ziet Seco Serrano vooral de socialisten als de kwade genius van de periode 1933-1936. Die streefden onder leiding van Largo Caballero een sociale revolutie na, omdat ze - en Seco Serrano citeert daarbij de niet partijgebonden Spaanse historicus Vicens Vives - bang waren geworden dat ze net als in Oostenrijk en Duitsland snel door een dictatoriaal regime vermorzeld zouden worden. Overigens steunt Seco Serrano in dit verband Vicens Vives ook in diens stellingname dat de CEDA met haar politieke programma gewoon binnen de Republiek had gepast. Voorts steunt hij Salvador de Madariaga (‘een smetteloze democratische historicus’) in diens stellingname dat de socialisten er veel te gemakkelijk vanuit waren gegaan dat Gil Robles op een dictatuur uit was en dat die alleen met buitenparlementair geweld de voet dwars kon worden gezet. Vervolgens komt hij ook nog met de begin jaren zestig nog niet controversiële franquistische publicist García Venero op de proppen. Deze bracht naar voren dat de

41 Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 547.

42 Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Anaya, 1963, 1^e editie), 179-181. “por instigaciones del Komintern y con su apoyo económico”.

socialisten met hun onverzettelijkheid het posibilisme van Gil Robles de voet dwars hadden gezet; die had niet de kans gekregen aan de Republiek te wennen.

Een en ander laat in Seco Serrano's ogen overigens onverlet dat de regering er na het neerslaan van de opstand in Asturië weinig aan had gedaan haar draagvlak onder de bevolking te versterken. Uiteindelijk zou het vastlopen van de republiek van rechts ('república de derechas') van 1933-1935 de Tweede Republiek definitief begraven, alle positieve inspanningen van Azaña na de verkiezingen van februari 1936 ten spijt.⁴³

Seco Serrano geeft overigens geen verantwoording van de keuze van de door hem bestudeerde en vervolgens geciteerde historici. Opvallend is wel dat hij de nieuwe invalshoeken en beoordelingen waarmee hij naar voren trad en waarvan hij wellicht vermoedde dat deze bij de censuur slecht zouden vallen, graag relateert aan publicaties die hetzij eerder al in Spanje gepubliceerd waren hetzij in ieder geval afkomstig waren van gematigde krachten met een internationale reputatie - zo was De Madariaga weliswaar in ballingschap gegaan maar was hij een gevierd lid van de internationale liberale beweging en liet hij zich ook geregeld kritisch uit over het communisme. Seco Serrano zou de verwijzingen naar medepublicisten overigens in alle volgende versies van zijn werk gewoon handhaven.

Die continuïteit in de tijd geldt ook de inhoud van de passages die hij in zijn grote werk van 1962 aan de Falange Española de las JONS wijdt. Hij laat zijn betoog nauw aansluiten bij dat van Arrarás van 1956 en citeert in dat kader ook dezelfde toespraken en geschriften van José Antonio. Hier en daar is Seco Serrano nog een graadje voorzichtiger. Zo laat hij in tegenstelling tot Arrarás elke verwijzing naar het 'fascisme' achterwege en laat hij het erbij dat de Falange Española links noch rechts was geweest en slechts beïnvloed was geraakt door 'de meest moderne Europese politieke stromingen'. Wat de belangrijke toespraak van José Antonio van oktober 1934 betreft spreekt hij van 27 punten, waarna hij de eerste 26 in extenso weergeeft om vervolgens het 27e helemaal over te slaan. Vermelding van de belangrijke toespraken uit 1935 ontbreekt bij Seco Serrano geheel.⁴⁴

Enkele jaren later publiceert Ricardo de la Cierva zijn *Historia de la Guerra Civil Española* (1969). De regeringen van de periode 1933-1936 hadden in diens ogen een 'reactionair' karakter; de religiewetten van Azaña cum suis werden immers integraal ingetrokken. De kabinetten voerden voorts een weinig coherent beleid en deden ook nauwelijks wat aan dringende kwesties als de hoge werkloosheid.⁴⁵ Voor de kabinetten die na 1933 aantraden, waren de begin oktober 1934 door de regioregering van Catalonië georganiseerde algemene staking en de grote opstand in Asturië van dezelfde maand de grootste uitdagingen.

43 Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 429-436.

44 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 74-75. 'las más modernas corrientes políticas europeas'.

45 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española*, 264-267.

De geschiedschrijving van de opstand in Asturië, zo laat De la Cierva weten, was altijd aan propaganda en vanzelfsprekendheden ten prooi gevallen. Daar wil hij graag wat aan doen. In zijn ogen waren de socialistische opstand vooral gestart omdat ze de schuld wilden wegwassen van de in hun ogen onvruchtbare samenwerking met het republikanisme van Azaña. Er was volgens hem dan ook nauwelijks een verband te bespeuren met eerdere gebeurtenissen in Oostenrijk en Duitsland. Dat er verder - van beide kanten - excessen waren geweest staat voor hem vast; het dodental zou de honderd echter niet hebben overschreden: 'veel minder dan te verwachten was bij een dergelijke enorme revolutionaire explosie en in het zicht van de inzet van niet-gebruikelijk contrarevolutionair geweld'. Daar voegt hij - deels inhakend op wat ook Seco Serrano al had gemeld - nog aan toe: '...de kille repressie na afloop van de opstand was nog weer een ander probleem...' Meer in het algemeen zet hij vraagtekens bij de politieke afhandeling van de revolutie van oktober 1934 door de rechtse politieke partijen: er werden beschuldigingen aan het adres van de vrijmetselaars gericht, de anarchisten werden flink vervolgd en opgesloten en ook de linkse Republikein Azaña moest het verduren met beschuldigingen en opsluiting. Aan de linkerkant van het politieke spectrum zouden door deze onverstandige politiek de rijen zich gaan sluiten, terwijl Spaans rechts tegelijkertijd juist steeds meer verdeeld raakte.⁴⁶

Zet De la Cierva met zijn opmerking dat er in 1934 aan beide zijden excessen waren voorgevallen een opmerkelijke stap - zeker omdat het aan regeringszijde de Spaanse Moorse troepen onder commando van generaal Franco waren die een flinke duit in het zakje hadden gedaan -, ook diens uitlatingen over de internationale oriëntatie van de rechtse Spaanse partijen en het effect dat deze hadden op de linkerkant van het politieke spectrum zetten een nieuwe lijn uit. Zo schetst De la Cierva dat er in de loop van de periode 1934-1936 in toenemende mate sprake was van een vorm van '...corporatisme, waarvan het onderscheid met het fascisme steeds minder zichtbaar was voor de verontruste toeschouwers ter linkerzijde...' en noemde hij het een 'algemeen kenmerk van alle groepen ter rechterzijde van de jaren dertig dat ze de democratie wantrouwden en, afhankelijk van de politieke schakering, zelfs veroordeelden'.⁴⁷ Tegen deze achtergrond citeert hij vervolgens net als Seco Serrano eerder had gedaan, De Madariaga en wel met de opmerking dat Gil Robles zijn best had gedaan het democratisch bestel te laten functioneren, om er vervolgens snel zelf aan toe te voegen dat de laatste niet erg vastomlijnde gedachten had gehad; in ieder geval had hij een mogelijke interventie van het leger niet uitgesloten. Zo zou Gil Robles al tijdens de revolutie van oktober 1934

46 Ibidem, 362, 369, 420, 435. '...mucho menor que la previsible en tan espantosa explosión revolucionario y ante el inusitado despliegue de fuerza de la contrarrevolución' la fría represión posterior de la revuelta es problema bien diferente'.

47 Ibidem, 499 en 501. "un corporatismo cuya distinción del fascismo era cada vez menos visible para los alarmados observadores de la izquierda" denominador común de todos los grupos de la derecha española en los años treinta era la desconfianza ante la democracia, que, según los matices, llegaba hasta la franca condenación'.

met bepaalde generaals contact hebben opgenomen om hun bereidheid tot het plegen van een staatsgreep te peilen.

De la Cierva acht het overigens niet onmogelijk dat deze dat deed om te voorkomen dat de extreemrechtse politicus José Calvo Sotelo zich kon opwerpen als de man van het leger. Hij citeert daarbij Gil Robles waar die in zijn memoires *No fue posible la paz* van 1968 - een publicatie die de Spaanse censuur niet passeerde, omdat de schrijver zich in voorgaande jaren regelmatig tegen de dictatuur van Franco had uitgesproken - naar voren bracht dat hij in de kern antimilitaristisch was geweest en dát in tegenstelling tot politici als Calvo Sotelo die voortdurend uit waren geweest op een ingrijpen van het leger.⁴⁸ De la Cierva vergoelijkt de opstand van linkse krachten in 1934 intussen niet, maakt deze tegelijk wel te plaatsen.

Geheel nieuw voor Spanje was de wijze waarop De la Cierva de ideologie van de Falange Española en haar voorman José Antonio naar voren liet komen. Zo geeft hij commentaar bij programmapunten die bij anderen tot dan toe onbesproken waren gebleven en citeert hij - overigens niet altijd geheel juist - ook feiten die collega-auteurs hadden achtergehouden dan wel niet kenden.

Zo vermeldt hij uit de bekende toespraak van José Antonio in het Teatro de la Comedia van oktober 1933 expliciet diens pleidooi voor het gebruik van geweld. Hij laat het bewuste citaat echter eindigen met de zinsnede 'nadat de overige mogelijkheden zijn uitgeput'. Zou hij echt letterlijk hebben geciteerd dan zou hij die laatste toevoeging hebben weggelaten, omdat deze door José Antonio nooit is uitgesproken. In de vijf jaar eerder, namelijk in 1964, gepubliceerde en door De la Cierva wel in algemene zin genoemde *Obras Completas* van José Antonio viel immers slechts te lezen: 'Er is niet meer dialectiek toegestaan dan die van de vuisten en de pistolen, wanneer men de gerechtigheid of het Vaderland beledigt. Dit is onze mening'.⁴⁹ Ofwel: wanneer het hogere belang dat vraagt moet discussie wijken voor geweld.

Verder geeft De la Cierva in extenso het eerder genoemde punt 27 uit de toespraak van oktober 1934 weer en meldt hij expliciet dat dit punt tijdens de burgeroorlog werd weggemoffeld. Over de precieze inhoud ervan werd hij, naar eigen zeggen, voor het eerst geïnformeerd in het in 5.1 besproken boek van García Venero uit 1967 - en kennelijk dus niet in de *Obras Completas* van Primo de Rivera die drie jaar daarvoor het licht hadden gezien. De kern van punt 27 zou volgens De la Cierva zijn geweest dat de Falange niet zomaar met iedereen een pact zou afsluiten. Daarmee gaat hij enigszins voorbij aan de kern van het punt, namelijk dat de Falange alleen zou meedoen aan een, eventueel met geweld gepaard gaande, opstand, indien het daarin een overwicht had: 'Alleen bij de laatste slag om de Staat te veroveren zal de leiding de noodzakelijke samenwerkingen

48 Ibidem, 446, 454 en 480.

49 Ibidem, 536. 'Pero no hay más dialéctica admisible que la dialéctica de los puños y de las pistolas cuando se ofende a la justicia o a la Patria. Esto es lo que pensamos'.

aangaan, voor zover ons overwicht is veilig gesteld'.⁵⁰ De la Cierva toont bij het geven van een toelichting op de inhoud van dit punt dus nog steeds de nodige terughoudendheid. Hier lijkt enige angst voor de censuur een rol te hebben gespeeld; punt 27 kon immers in terugblik maar al te gemakkelijk worden geïnterpreteerd als een motie van wantrouwen van José Antonio tegen het leger in het algemeen en Franco persoonlijk in het bijzonder. Het was immers onmiskenbaar zo dat de laatsten in de strijd die op 18 juli 1936 tegen de Republikeinse regering uitbrak, altijd het initiatief hadden gehad.

Intussen had De la Cierva met het citeren van het punt een stap gezet die andere historici voor hem altijd vermeden hadden. Verder ging De la Cierva ook ten aanzien van twee andere toespraken van José Antonio aanzienlijk verder dan bijvoorbeeld Arrarás en Seco Serrano. Zo citeert hij uit José Antonio's toespraak van 19 mei 1935 de zeer expliciete passage dat de monarchisten en de CEDA alle benodigde sociaaleconomische hervormingen tegenhielden en dat juist een felle antikapitalistische politiek nodig was.

Ook komt hij met de toespraak van november 1935 op de proppen, waarin de Falangevoorman duidelijk maakte dat het 'Aziatisch front' - door De la Cierva niet toegelicht, maar José Antonio zal hier het communisme van Rusland in gedachten hebben gehad - alleen kon worden gestopt, als de banken zouden worden genationaliseerd, bij absentisme de pacht op het platteland zou worden afgeschaft en op termijn ook de industrie genationaliseerd zou worden. In de praktijk van alledag, zo laat De la Cierva verder nog weten, volgden de door de CEDA gesteunde regeringen in het bestrijden van de Falange gewoon de lijn die eerder door Azaña en de zijnen was uitgezet.⁵¹

Komt De la Cierva met een aantal ongemakkelijke feiten over en uitspraken van de Falange op de proppen, in andere kwesties neemt hij ook graag weer wat gas terug. Zo stelt hij, sprekend over de financiële banden tussen de Falange Española de las JONS en bepaalde Baskische bankiers, dat daarover pas de nodige duidelijkheid was ontstaan in het boek *Falange, a history of Spanish fascism*, in 1962 gepubliceerd door de Amerikaanse historicus Stanley Payne. Die zou als enige in de gelegenheid zijn geweest met de meest betrokkenen gesprekken te voeren. Wie de relevante pagina's in Payne opslaat, moet echter concluderen dat deze zijn conclusies baseerde op het al in 1947 gepubliceerde *Report from Spain* van E.J. Hughes.⁵² De la Cierva toont zich ook hier een historicus die slordig om gaat met zijn bronnen.

De rechts georiënteerde regeringen van de periode 1933-1935 waren in de ogen van De la Cierva om meerdere redenen geen succes en leidden ertoe dat een deel van de burgerlijke partijen en de linkse krachten elkaar weer gingen opzoeken. De la Cierva houdt het erop dat het Volksfront dat tot stand kwam, vooral gedragen werd door de linkse Republikeinen van Manuel Azaña en het gematigde deel van de socialisten onder

50 Ibidem, 549-552. 'Sólo en el empuje final por la conquista del Estado gestionará el Mando las colaboraciones necesarias, siempre que esté asegurado nuestro predominio'.

51 Ibidem, 344-345 en 573.

52 Stanley Payne, *Falange, a history of Spanish fascism* (Stanford: Stanford Maritime, 1962), 61-64.

leiding van Indalecio Prieto Tuero. Deze groep socialisten lieten zich daarbij flink beïnvloeden door de communisten die het overigens van het grootste belang vonden dat ook de radicalere socialisten binnen het Volksfront zouden blijven.

Hij voegt daar nog aan toe dat niet nader aangeduide communistisch georiënteerde auteurs de rol en houding van de communisten altijd als zeer positief hadden afgeschilderd en hen dan presenteerden als nationaal georiënteerde progressieve krachten en dat de 'historici van rechts' altijd van een even grote rol van de communisten waren uitgegaan, maar dan binnen het kader van een negatief beoordeeld internationaal complot. Hoe dan ook - zo gaat De la Cierva verder zonder zelf nader positie te kiezen - progressief Spanje wist zich te verenigen, hoe dubbelzinnig zijn programma ook was. Zo was in het midden gebleven of het wel of niet voorstander was van nationalisatie van de grond en de nationale bank.

De onderhandelingen over een verkiezingsfront ter rechterzijde, bijvoorbeeld die tussen Gil Robles en José Antonio, liepen intussen mis, vooral omdat de laatste door buiten een rechtse coalitie te blijven ook stemmen van arbeiders hoopte binnen te halen. De ingrediënten voor een 'tragische lente' waren daar, aldus De la Cierva.⁵³

García Escudero benadrukt ruim vijf jaren na De la Cierva - in zijn in 1975 en 1976 verschenen *Historia política de las dos Españas* - dat pas in de periode 1934-1936 de onontkoombaarheid van de burgeroorlog was komen vast te staan. Daarbij deelt hij - vanuit een nieuwe invalshoek - een belangrijke negatieve rol toe aan de CEDA. 'De vrede was niet mogelijk', zo parodieert hij de titel van de memoires van Gil Robles, omdat de CEDA zich nooit in staat had getoond de macht echt naar zich toe te trekken en zo een stabiele regering te vormen. Tegelijk gebruikten de anarchisten de aanloop naar de verkiezingen van 1936 voor niets anders dan het ondermijnen van het gezag van de staat en waren de communisten er voortdurend op gebrand de activistische vleugel van de anarchisten ervan te overtuigen dat die staatsmacht via een revolutie moest worden veroverd.⁵⁴ Ook deze laatste constatering was relatief nieuw en had in zijn boek een logische onderbouwing met het nodige bewijsmateriaal verdiend.

Door de onverzoenlijke houding van orthodox links kwam bovendien de FE de las JONS intussen steeds meer in het rechtse kamp terecht - waar zij, zo meende de schrijver, in het licht van haar in toenemende mate antikapitalistische koers feitelijk niet thuishoorde. Tegelijk deden de gevestigde rechtse partijen met de verkiezingen in zicht weinig moeite met de Falange tot een vergelijk te komen. In dit licht komt García Escudero tot de opmerkelijke conclusie dat de burgeroorlog er niet zou zijn gekomen als links de moed had gehad samen met de FE de las JONS de problemen van Spanje op te lossen, namelijk door via een nationaal-syndicalistische revolutie een einde te maken aan de liberaal-democratische rechtsorde van de Tweede Republiek. Ook ten aanzien van deze opmerking is het niet duidelijk of nu de historicus of de politicus García Escudero aan het

53 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española*, 579-580, 608-609.

54 García Escudero, *Historia política*, 1166-1172 en 1289-1291. 'No fue posible la paz'.

woord is - hij was lid van Franco's FET y de las JONS geweest en zowel in de jaren vijftig als zestig Directeur-generaal voor Film en Theater. In ieder geval neemt hij niet de moeite aan te tonen dat er enig draagvlak voor een dergelijke samenwerking aanwezig was. Wel laat hij nog enigszins weemoedig weten: 'En ook al mocht het niet zo zijn en verhinderden enkele ontwikkelingen, die we te zijner tijd zullen analyseren, dat de nieuwe staat naar de wensen van de Falange werd gevormd - en kwam dit alles waarschijnlijk goed uit gezien de internationale gebeurtenissen waarvan we de afloop nu kennen - de historische betekenis van de Falange blijft iets bijzonders tegen de achtergrond van de dramatische tegenstelling tussen links en rechts die altijd zo kenmerkend was voor Spanje'.⁵⁵ Een pleidooi van de auteur, zo lijkt het, voor een visie op de Falange als miskende reddende engel die de potentie in zich had boven de kibbelende partijen te staan en zo de facto een einde te maken aan het verafschuwde concept van de Twee Spanjes.

De critici van het regime : Jackson, Tamames en Avilés Fernández

Ook de critici van het regime besteedden veel aandacht aan de periode 1933-1935/1936. Jackson meent in zijn *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* uit 1965 dat de regeringen van de periode 1933-begin 1936 aan de macht waren gekomen dankzij een algemene onvrede onder de tot dan toe weinig strijdbare Spaanse middenklasse. De verschillende regeringen trokken de door Azaña gemaakte wetten overigens niet zozeer terug maar negeerden vooral hun bestaan. Door onderlinge twisten en corruptieschandalen kwam het verder ook nauwelijks tot nieuwe wetgeving.⁵⁶

De revolutie van oktober 1934, waar de nieuwe coalitie een antwoord op moest formuleren, bestond in Jacksons ogen uit drie onderdelen: algemene stakingen verspreid over het gehele grondgebied van Spanje, een van bovenaf georganiseerde revolutie in Catalonië en een spontane gewapende revolutie in Asturië. Binnen het socialistische kamp, aldus Jackson, had er vooral onder intellectuelen veel twijfel bestaan bij de pogingen de CEDA door middel van een mijnwerkersopstand buiten de deur te houden. Oud-regeringsleider Azaña had deze aanpak zelfs publiekelijk ontraden - maar kreeg desondanks vanuit regeringskringen veel verwijten over zich heen. Jackson laat, kortom, in afwijking van bijvoorbeeld de voorzichtige hervormers graag de grijze tinten zien waar het de voorbereiding van en steun voor de revolutie betrof.

Hij meldt verder dat naast de Guardia Civil vooral het Spaanse Afrika-legioen in Asturië werd ingezet, omdat de regering bang was dat gewone dienstplichtigen niet bereid zouden zijn te vechten. In weerwil van regeringsopdrachten misdroeg overigens vooral de Guardia Civil zich enorm, onder meer door gearresteerden te martelen. Hiermee geconfronteerd

55 Ibidem, 1223 en 1245. 'Y si no fue así, y los factores que a su tiempo analizaremos, impidieron que el nuevo estado fuese hechura suya, y posiblemente ello resultó providencial cara a los acontecimientos internacionales cuyo desenlace conocemos hoy, la significación histórica de la Falange queda como algo impar en el dualismo dramático de las dos Españas'.

56 Jackson, *The Spanish Republic*, 103-104, 121 en 177-183.

wilden de socialisten de handdoek wel in de ring gooien maar werden zij, aldus Jackson, daarvan afgehouden door de communisten.

Overigens benadrukt Jackson - zoals later ook De la Cierva zou doen - dat vanwege de censuur die de Spaanse regeringen tot in 1936 ten aanzien van 'Asturië' hanteerden, er over de toedracht van oktober 1934 veel onduidelijk is gebleven. Na diens overwinning in 1939 deed Franco er verder alles aan om zijn eigen visie op die gebeurtenissen op te leggen. Zo konden er aan beide zijdes allerlei mythes ontstaan, die al vanaf het eind van 1935 een rol gingen spelen binnen de geradicaliseerde jeugdbewegingen van zowel de socialisten als de CEDA. Daar liepen de kleine groepjes 'pistoleros' van José Antonio nog weer doorheen. De laatste meldde weliswaar regelmatig geweld af te wijzen, maar verdedigde zijn revolverhelden vervolgens wel altijd in de Cortes, aldus Jackson. Veel bijeenkomsten van de Falange werden dan ook door de conservatieve regeringen van de periode 1933-1935 verboden en plaatselijke partijkantoren werden regelmatig gesloten.⁵⁷

Toen verkiezingen begin 1936 onvermijdelijk werden, waren het vooral de communisten die - in lijn met de orders van de Internationale - samenwerking met de democratische krachten van Azaña zochten; de socialist Largo Caballero hield samenwerking in een Volksfront juist lang af, omdat hij zich niet al te veel met de bourgeoisie wilde inlaten. Al met al kwam een links Volksfront tot stand en niet de coalitie van het midden, waarop president Alcalá Zamora zijn zinnen had gezet.⁵⁸ Jackson schetst zo in 1965 een heel ander beeld van het optreden van de communisten dan in eerdere en ook latere publicaties vaak opgeld deed. Waar voor de oude getrouwen de communisten altijd de drijvende krachten binnen een op revolutie gericht Volksfront waren geweest en voorzichtige hervormers als De la Cierva het lieten bij de constatering dat er veel mythevorming was rond hun rol, schildert Jackson hen af als progressieve krachten die in Spanje de democratie overeind wilden houden om zo het fascisme de voet dwars te zetten. Eerder bleek al dat ambtenaren op het Ministerie van Informatie Jackson verdachten van 'propaganda roja' en passages als deze zullen hen niet milder hebben gestemd.

Tamames ziet in zijn *Historia de España, La República, La era de Franco* van 1973, zo werd duidelijk in 6.5, de anarchistische beweging als de grote schuldige voor het in sociaaleconomisch opzicht falen van de regering van de jaren 1931-1933, meent verder dat door haar optreden een aantal conservatieve bewegingen zich ging verenigen binnen de CEDA en laat in relatie daartoe weten dat zo de verkiezingsoverwinning van rechts in 1933 aan haar te wijten was. Wellicht spelen bij Tamames' gebetenheid op de anarchisten de eerder aangehaalde meningsverschillen tussen communisten en anarchisten over de aanpak van de burgeroorlog nog een rol. In ieder geval had

57 Ibidem, 137-143, 148-149, 156-162, 166-167 en 177-183.

58 Ibidem, 184-187.

hij de grote verantwoordelijkheden die hij op de schouders van de anarchisten legde, uitvoeriger met feiten en verklaringen kunnen onderbouwen.

De kabinetten van de periode 1933-1936, zo gaat Tamames verder, hadden de slechte sociaaleconomische situatie waarin Spanje verkeerde, alleen maar verergerd, namelijk door het stopzetten van de landverdelingspolitiek en door het zeer conservatieve financieel-economische beleid. Toen de CEDA ook echt ministersposten dreigde te krijgen, sloegen de vakbonden van socialisten en anarchisten, geholpen door enkele communisten, de handen ineen en begonnen zij in Asturië een revolutie. Tamames noteert vervolgens droog slechts het resultaat daarvan: 30.000 politieke gevangenen. Het programma van het Volkfront van 1936 beoordeelt hij vervolgens - in tegenstelling tot de oude getrouwen en de voorzichtige hervormers - als verre van revolutionair: zo was er bijvoorbeeld geen woord te lezen over nationalisatie van banken of grootgrondbezit.⁵⁹

Tamames ziet verder één doorgaande lijn tussen de FE en de JONS van voor 1934 en de FE de las JONS die in dat jaar onder leiding van José Antonio tot stand kwam. Beide partijen wilden op gewelddadige wijze een einde maken aan de liberaal-democratische staatsvorm, nu die de sociaaleconomische belangen van de burgerij niet meer verdedigde - hier lijkt Tamames terug te vallen op de gebruikelijke marxistische analyse van het fascisme. Overigens klopt het in zijn ogen wel dat het programma van de FE de las JONS in sociaaleconomisch opzicht in de loop van 1934 wat naar links was opgeschoven. Dat was echter vooral een tactische zet geweest en wel om de grote massa van arbeiders te verleiden, een typische fascistische truc, aldus Tamames. De CEDA had José Antonio intussen niet nodig - Tamames volgde hier dezelfde lijn als García Escudero - en zette diens beweging graag onder druk. Het oordeel van de Falange-leider over CEDA-voorman Gil Robles was begin 1936 dan ook niet mals: 'Gil Robles draagt de schuld van alles. Gedurende twee stupide jaren, toen hij alles had kunnen doen, deed hij niets.'⁶⁰ Eerder, in 5.1, bleek al dat Tamames van de censor het verwijt kreeg dat er in zijn beschrijving van het functioneren van de Republiek geen rechtvaardiging te vinden was voor het optreden van Franco op 18 juli 1936. De censor ging het er dan vooral om dat Tamames geen aandacht besteedde aan het misbruik dat linkse krachten van de Republiek hadden gemaakt. Franco's handelen legitimeren was natuurlijk ook niet Tamames' doel. Oog voor het functioneren van de Republiek had hij tegelijk wel degelijk en daarbij trok dan vooral de rol die het geweld niet schuwende rechtse krachten als de FE de las JONS hadden gespeeld bij het ondermijnen van de democratie, zijn aandacht.

In zijn analyse van het conservatieve spectrum van de Spaanse politiek sloot Avilés Fernández in 1977 nauw aan bij de gedachten van De la Cierva. In heel Europa was sprake geweest van een hang naar orde en discipline en in Spanje had die zijn neerslag gevonden in onder meer de JONS en de Falange Española: José Antonio had fors

59 Tamames, *Historia de España*, 223-227.

60 Ibidem, 232. 'Gil Robles tiene la culpa de todo. Durante dos estúpidos años, cuando podía haberlo hecho todo, no hizo nada'.

afgegeven op het democratische systeem en en passant ook Spanjes kapitalisten in het verdomhoekje gezet. CEDA-voorman Gil Robles was verder geheel in de geest van zijn tijd aanhanger van corporatistische idealen geweest en had wellicht wat vage plannen met de Republiek gehad, maar hij was ten onrechte door links weggezet als dictatoriaal en prefascistisch. Ook had hij zijn best gedaan zich te ontdoen van de meest extreme elementen binnen zijn partij.

Net als eerder Seco Serrano en De la Cierva haaldt Avilés Fernández De Madariaga erbij om zijn argumenten kracht bij te zetten. Overigens is het in diens ogen zo dat naast de Falange Española ook de CEDA financiële steun kreeg van obscure financiers uit Baskenland.⁶¹

Bij het duiden van de achtergronden van de opstand in Asturië volgt Avilés Fernández vooral Jackson. De socialistische vakbond UGT had het voortouw genomen en de regeringsdeelname van de CEDA was minder de echte reden voor de opstand dan de vrees dat de socialisten in Spanje het wrede lot van hun kameraden in Oostenrijk ten deel zou vallen - in Oostenrijk verdwenen immers tezelfdertijd socialisten in het gevang of werden om hun overtuigingen vermoord. De samenwerkende socialisten, anarchisten en communisten wisten een gewelddadige minderheid echter niet in de hand te houden en het was vervolgens Franco die de regering ervan overtuigde de Marokkaanse troepen er op af te sturen, die de opstand vervolgens met veel geweld beëindigden.

De CEDA deed zeker na het neerslaan van de opstand zijn best alle maatregelen van de regering van de voorgaande periode te neutraliseren en dreef met zijn inerte agrarische politiek de anarchistische landarbeiders in de armen van het Volksfront. Binnen de voor het slagen van het Volksfront belangrijke socialistische partij bestonden verder vooral binnen de activistische vleugel onder leiding van Largo Caballero de nodige twijfels over een nieuw pact met de linkse burgerij. 'De angst voor een verondersteld fascisme en het perspectief op amnestie [voor de kameraden die vanwege Asturië in het gevang zaten] werkten als verbindende kracht'. Het zou verder juist Largo Caballero zijn geweest die de communisten over de streep had getrokken om zich bij het Volksfront aan te sluiten en die aldus bij de totstandkoming van het Volksfront een veel positievere rol had vervuld dan Jackson hem toedichtte.⁶² Al met al bleef de discussie over de betekenis van de periode 1933-voorjaar 1936 ook de historici van de jaren zeventig (en begin jaren tachtig) bezig houden.⁶³

61 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia*, 283-286 en 290.

62 Ibidem, 294-299 en 301. 'El temor a un supuesto fascismo y la perspectiva de la amnistía hicieron de elementos aglutinantes'.

63 In haar beoordeling van de periode 1933-1936 liet de in paragraaf 7.1 al genoemde TV-serie *España Historia Inmediata* (1984) zich opnieuw kennen als een adept van de groep 'voorzichtige hervormers'. De periode 1933-1936 was met de wanorde van Asturië een voorbode van de latere burgeroorlog. *España en Guerra* (1986) daarentegen benadrukte met name in deel 3 meer de autoritaire tendensen die op rechts in de volle breedte leefden, het anti-Republikeinse geweld dat ontketend werd door de Falangisten en het ontstaan van twee grote coalities, een almaar sterker wordend Volksfront en een Nationaal Front dat constant een prooi van versnippering was.

7.3 Landelijke verkiezingen en oplopende politieke en maatschappelijke polarisatie in de eerste helft van 1936

Op 16 februari 1936 volgde de eerste ronde van de landelijke verkiezingen voor het Congres van Afgevaardigden, gevolgd door een tweede op 23 februari.

Het Volksfront behaalde door de opzet van de kieswet een ruime meerderheid van 60% van de zetels, hoewel het slechts 1 à 2 % meer stemmen had vergaard dan zijn tegenstanders. Die overwinning kwam er ondanks de oproep van de anarchistische vakbond CNT om niet te gaan stemmen - zij had er met haar wantrouwen tegen de staat weinig fiducia in dat het lot van de arbeiders van overheidsswege kon worden verbeterd.

Het resultaat was dat de conservatief-republikeinse interim-premier Portela Valladares met instemming van zijn achterban en president Alcalá Zamora de regeringsmacht overdroeg aan Manuel Azaña. Overigens hadden bepaalde rechtse politici, onder wie Calvo Sotelo, Portela Valladares opgeroepen de macht over te dragen aan het leger, met als argument dat de verkiezingen vervalst waren ten gunste van de kandidaten van het Volksfront en dat er voorts algemene chaos dreigde.

Azaña vormde een kabinet met ministers van links-Republikeinse huize, dat kon regeren met steun van de socialisten en de communisten. In de loop van het voorjaar besloot het parlement op aangeven van de radicale vleugel van de socialisten tot een vervanging van de gematigde president Alcalá Zamora door de progressieve Republikein Manuel Azaña.

De laatste deed vervolgens een poging een stabiele regering van het midden tot stand te brengen, met progressieve delen van de CEDA en meer gematigde krachten van de socialistische partij, onder leiding van Indalecio Prieto. Radicalere socialisten hielden deze stap echter tegen, waarna Manuel Azaña het premierschap op 13 mei 1936 opdroeg aan de progressieve Republikein Santiago Casares Quiroga, die vervolgens met partijgenoten een regering vormde.

De polarisatie van het politieke klimaat ging intussen door. Zowel van links als van rechts kwamen er oproepen tot afscheid van de liberaal-democratische orde en er vielen op straat ook regelmatig doden en gewonden. Zo verdween Falange-leider José Antonio in mei 1936 in de gevangenis vanwege wapenvondsten in de kantoren van diens partij.

De moord, op 13 juli 1936, op de ultrarechtse José Calvo Sotelo, leider van de monarchistische Renovación Española, zette het politieke leven verder op scherp; deze moord werd begaan door politiefunctionarissen, overigens geheel buiten medeweten van de regering.

Tenslotte zouden conservatieve officieren binnen het leger, die elkaar al vanaf begin maart 1936 onder leiding van generaal Mola waren gaan ontmoeten, op de 17^e en de 18^e juli 1936 de macht proberen te grijpen, wat uiteindelijk leidde tot de Burgeroorlog.

Voor deze paragraaf zijn met betrekking tot de drie groepen auteurs de volgende deelthema's relevant:

- In hoeverre zijn de verkiezingen van februari 1936 eerlijk verlopen, waarom won het Volksfront en hoe reageerden politiek rechts en het leger hierop?
- Hoe werd de politieke samenstelling van de regeringen die vanaf februari 1936 aan de macht kwamen, aangeduid en hoe is hun politiek te karakteriseren?
- In hoeverre waren de linkse partijen, en vooral ook de communisten, verantwoordelijk voor het straatgeweld dat na de verkiezingen van februari 1936 verhevigde en in welke mate waren de linkse partijen een revolutionaire machtsovername aan het voorbereiden?
- Welke rol speelden de falangisten en andere rechtse groeperingen in het oplopende straatgeweld?
- Wie waren er schuldig aan de moord op Calvo Sotelo?

De oude getrouwen: Arrarás, Asian Peña, Pemán, Sevilla Andrés en anderen

Voor oude getrouwe Arrarás is het in 1939 (*Franco*) duidelijk dat de verkiezingen van 1936 'gestolen' waren. De tegenstanders van het Volksfront hadden in de eerste ronde een meerderheid van de stemmen behaald; links straatgeweld had rechtse kiezers in de tweede ronde echter thuis gehouden en op veel plekken rechtse samenwerking illegaal onder druk gezet - concreet cijfermateriaal hierover ontbreekt echter in zijn betoog. De regeringen die van februari tot juli 1936 aan de macht waren, deden vervolgens weinig meer dan het faciliteren van de anarchie die door de 'marxistische' krachten van het Volksfront werd aangewakkerd en dan vooral door de communisten. In dat licht kwam Gil Robles van de CEDA dan ook met de beschuldiging dat de regering wapens aan moordenaars had gegeven en presenteerde Calvo Sotelo in het parlement lange lijsten met moordaanslagen en gevallen van heiligschennis in kerken en kloosters. Om die reden, zo gaat Arrarás verder, bedreigde premier Casares Quiroga de laatste en Calvo Sotelo zou dat uiteindelijk met zijn leven betalen: naar de stellige overtuiging van Arrarás werd hij in opdracht van de regering vermoord.

Franco had al deze ontwikkelingen echter al vroeg zien aankomen en had zowel de generaal van de Guardia Civil Sebastián Pozas Perea als minister-president Portela Valladares meteen na de verkiezingen de suggestie gedaan de staat van beleg uit te roepen. De eerste vond het niet nodig, de tweede wilde wel maar de vrijmetselaars in de regering en de president zetten hem de voet dwars. Franco was van mening, aldus de auteur, dat 'het leger zelf nog niet voldoende morele autoriteit had om op eigen initiatief een dergelijke stap te zetten' en liet het erbij.

Uiteraard, zo gaat Arrarás verder, ontsloeg de nieuwe regering van Azaña veel ambtenaren, omdat ze 'reactionair' of 'fascist' zouden zijn. Franco kreeg snel een post ver van het vasteland van Spanje en moest het regiment op de Canarische Eilanden gaan leiden. Hij verliet Madrid in maart overigens pas na een bezoek aan zowel president Alcalá Zamora als minister-president Azaña. De eerste wees hij in een lang gesprek op het gevaar van het communisme, een zorg die de president niet deelde. Aan de revolutie

was toch al in 1934 een einde gemaakt? Azaña die, aldus Arrarás, in hoogsteigen persoon Spanje de revolutie wilde bezorgen, had maar kort de tijd gehad voor Franco; hij had immers geen adviezen nodig van generaals. Daarbij sloeg hij Franco's goede raad in de wind dat deze in Madrid van veel groter nut voor hem zou zijn dan ver weg op de Canarische Eilanden, om als het nodig was de orde te handhaven.⁶⁴

Het is opvallend hoezeer Arrarás in 1939 benadrukt dat Franco in het voorjaar van 1936 nog steeds goede contacten had met 'slands democratisch gekozen politici en deze ook wilde helpen de democratische rechtsorde te verdedigen. Hij geeft overigens geen bewijzen voor Franco's bezoeken.

Asián Peña is in zijn *Manual de historia de España* (1942) over het voorjaar van 1936 aanmerkelijk korter van stof. Hij besteedt er slechts drie van de 330 pagina's van zijn boek aan en benadrukt vooral dat de overwinning van het Volksfront zoveel stakingen en geweld met zich mee hadden gebracht, dat gesproken kon worden van een inleiding op een 'rode revolutie'. De 'schipbreuk' van Spanje was nabij, toen Calvo Sotelo werd vermoord. Ten aanzien van de details van die moord is Asián Peña overigens voorzichtiger dan andere auteurs. Pemán daarentegen maakt in zijn *Breve Historia de España* (1950) wel expliciet gewag van een bewust door vrijmetselaars, socialisten en separatisten beraamde aanslag om in Spanje een regime als dat in Rusland mogelijk te maken - enig bewijsmateriaal hiervoor ontbreekt overigens bij Pemán. De 'Nationale Beweging van Franco' - een aanduiding die in het voorjaar nog een anachronisme was, daar Franco pas in de loop van het najaar de touwtjes van de opstand in handen kreeg - ontving in de ogen van Pemán met de moord een duidelijk signaal: concrete actie was onvermijdelijk.⁶⁵

Sevilla Andrés schetst in zijn in 1963 verschenen *Historia Política de la zona roja* in een uitgebreid betoog dat de krachten achter het Volksfront het verkiezingsproces zelf niet verstoord hadden, bewust als ze waren van de belangen die op het spel stonden. Het Volksfront had verder niet de meerderheid van de stemmen weten te vergaren, maar wist dankzij - niet nader met onderbouwing aangeduide - 'vervalsingen' waarvoor Azaña de verantwoordelijkheid droeg, de macht in handen te krijgen. Had interim-premier Portela Valladares immers ook niet van de vrijmetselarij de opdracht gekregen Azaña op het pluche te zetten? De schrijver voegt daar nog aan toe dat Hugh Thomas in zijn *La Guerre d'Espagne* - Sevilla Andrés had deze bij het verschijnen van zijn werk in Spanje verboden publicatie kennelijk gelezen in de Franse uitgave van Ruedo Ibérico - Franco had opgevoerd als kundige raadgever van (ook) scheidend minister-president Portela Valladares. Die zou van Franco het advies hebben gekregen de macht niet over te dragen doch de staat van beleg uit te roepen. Voor Franco's handelswijze zou volgens Sevilla

64 Arrarás, *Franco*, 204-217 en 224-230. 'el ejército no tiene aún la unidad moral necesaria para acometer esa empresa'.

65 José Luís Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk), 362-363 en Pemán, *Breve Historia*, 380-381.

Andrés echter geen enkel bewijs zijn - een duidelijk andere stellingname dan die van Arrarás 25 jaar eerder.⁶⁶ Overigens is de vraag relevant waarom Sevilla Andrés er zo op gebeten is Franco's contacten met zittende politici te ontkennen. Hangt een en ander ermee samen dat in de loop van het Franco-regime de rechtse politici van de Tweede Republiek een vorm van *damnatio memoriae* ten deel was gevallen?

Verder schetst Sevilla Andrés dat de regering uit tactische overwegingen tot de 18e juli haar kruit droog had gehouden, door in woord afstand te nemen van het marxisme en voortdurend te verkondigen dat bij de verkiezingen van februari 1936 toch vooral het liberalisme had getriomfeerd. De Madariaga liet zich, aldus Sevilla Andrés, er zelfs toe verleiden Azaña voor te stellen als de verstandige regeringsleider die in de loop van de maanden gemangeld werd tussen de revolutionaire socialist Largo Caballero aan de ene zijde en Franco en de zijnen aan de andere. Er waren in Sevilla Andrés ogen echter drie revolutionairen actief, met ieder een eigen rol: Largo Caballero, Prieto en Azaña. Wat er in de maanden tot de 18e juli dan ook gebeurde, was dat onder het mom van het bestrijden en overwinnen van het Italiaanse fascisme juist de waarden van het klassieke Rome waarin het recht zo'n prominente rol speelde, aan de kant werden geschoven, aldus rechtshistoricus Sevilla Andrés. De regering had in zijn ogen bewust niets gedaan om Largo Caballero en de communisten tot staan te brengen, uit angst daarmee conservatief Spanje in de kaart te spelen.⁶⁷ Met een stellingname als deze onderschrijft hij nog in 1964 in belangrijke mate de betoogtrant die het *Dictamen* in 1939 naar voren had gebracht.

Ballesteros Beretta, Aguado Bleye, Rumeu de Armas en Ballesteros Gaibrois nemen in publicaties die eveneens in de periode 1942-1964 verschenen, in afwijking van de eerder genoemde auteurs de positie in dat het Volksfront de meerderheid in het Congres van Afgevaardigden op een legale manier verkregen had. Wel worden er vervolgens allerlei voorbehouden aangetekend. Zo stelt Aguado Bleye dat de president van de Republiek CEDA-voorman Gil Robles in 1934 en 1935 weinig politieke bewegingsruimte had gegeven, waardoor er zwakke rechtse interim-regeringen kwamen, waar het goed georganiseerde Volksfront vervolgens in positieve zin scherp tegen af kon steken. Ballesteros Beretta gooit het meer op de 'absurde' kieswet die een oneerlijke zetelverdeling kende en zo voorkomen had dat een meerderheid van stemmen de rechtse partijen ook een meerderheid aan parlementszetels had opgeleverd.⁶⁸

Ballesteros Gaibrois en Rumeu de Armas melden echter ronduit dat het Volksfront de verkiezingen gewonnen had en zij besteden ook aandacht aan het politieke proces dat erop volgde. Terwijl Sevilla Andrés het deed voorkomen dat de regering het straatgeweld en de revolutie stilletjes gestimuleerd had, spreekt Ballesteros Gaibrois over een kabinet dat niet was opgewassen tegen de door Largo Caballero geleide revolutionairen en het

66 Sevilla Andrés, *Historia Política*, 184, 188, 190-191.

67 Ibidem, 190-191, 205-206, 512.

68 Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual*, 914. Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 547-548. Ballesteros Gaibrois, *España*, 179 en Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Ediciones Anaya 1963, 1^e editie), 180-181.

almaar voortdurende straatgeweld. Rumeu de Armas houdt het erbij dat ‘vanaf het moment dat Azaña aan de macht kwam, de revolutie vleugels kreeg en de zelfmoord van de bourgeoisie dichterbij bracht’.⁶⁹ Aldus nemen deze oude getrouwen enige afstand van de stellingsname in het *Dictamen* dat de regeringen van het voorjaar van 1936 de democratische rechtsorde niet hadden gerespecteerd.

Pla stelt het overigens nog weer wat scherper dan Sevilla Andrés. In diens ogen was er geen sprake van een cynische regeringspolitiek die de schijn van een burgerlijk bewind ophield: het ten uitvoer brengen van het regeringsprogramma van de linkse Republikeinen maakte van Spanje al een communistische heilstaat; daar was geen revolutie op straat meer voor nodig.⁷⁰

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Voor Seco Serrano is het in 1962 duidelijk dat het Volksfront een overwinning had behaald. In zijn ogen betekent dat echter niet dat de Spaanse bevolking in meerderheid voorstander van extreme oplossingen was geweest. Zonder daarvoor concrete details te geven stelt hij dat juist Azaña's gematigd progressieve partij sterk was teruggekomen. En was er verder ook geen grote minderheid geweest die voor het gematigd rechtse standpunt van Gil Robles had gestemd? De overwinning van het Volksfront, zo gaat hij verder, had de linkse socialist en de anarchisten echter revolutionaire vleugels gegeven en een gematigde socialist als Prieto had in dat kader van zijn partijleiding geen toestemming gekregen regeringsverantwoordelijkheid te nemen.

In de versie van zijn grote werk die hij in 1978 publiceerde, geeft Seco Serrano aan deze laatste opmerking nog een nadere uitwerking om vooral Azaña in een positief daglicht te stellen. Deze zou, toen hij in mei 1936 president van de Republiek werd, met steun van Gil Robles de nodige pogingen hebben gedaan een regering te vormen van gematigde krachten binnen de linkse beweging en meer progressieve krachten binnen de rechtse partijen, met Prieto als beoogde nieuwe premier. Pas toen Prieto meldde dat dat laatste niet mogelijk was, gaf Azaña een formatieopdracht aan zijn progressief-Republikeinse partijgenoot Casares Quiroga. Voor Seco Serrano is het verder duidelijk dat in de loop van het voorjaar het straatgeweld over en weer enorm toenam en dat de vleugels van het politieke spectrum steeds verder uit elkaar groeiden. In dat licht beoordeelt hij het voor illegaal wapenbezit gevangen zetten van Falange-leider José Antonio dan ook als een ‘...pittoresk voorwendsel, gezien het klimaat van ongecontroleerd geweld waarin men leefde’. Het stimuleerde de falangisten alleen maar over te gaan tot directe actie. Over de omvang van dat geweld geeft Seco Serrano overigens geen concrete cijfers. Opvallend is verder de wijze waarop Seco Serrano het handelen van en de moord op Calvo Sotelo aan de orde stelt. Nog in 1978 roemt hij diens moed om in het parlement

69 Ballesteros Gaibrois, *España*, 179 en Rumeu de Armas, *Historia*, 181. ‘Desde que Azaña asumió el poder, la revolución caminó a marchas aceleradas hacia el suicidio de la burguesía’.

70 José Pla i Casadevall, *Historia de la segunda república española IV* (Barcelona: Destino, 1941, 1e editie), 256-261.

het geweld van links aan te kaarten en meldt hij tevens de verwijten van premier Casares Quiroga die Calvo Sotelo volksmännerij had aangewreven en hem ook had gewaarschuwd voor de consequenties van diens handelen. Hij wekt daarbij nog steeds impliciet de indruk dat de regering opdracht had gegeven Calvo Sotelo te vermoorden.⁷¹

De la Cierva geeft in 1969 in zijn *Historia de la Guerra Civil Española* een aantal Volksfrontpolitici een heel andere beoordeling dan oude getrouwen als Sevilla Andrés. Plaatste Sevilla Andrés Azaña en Prieto nog in de hoek van de revolutionairen, bij De la Cierva heet het dat beiden - overigens net als Gil Robles en anders dan José Antonio - in februari 1936 bereid waren elke denkbare verkiezingsuitslag te accepteren. Zoals De la Cierva echter tegelijk stelt: 'Helaas voor Spanje hebben onze centumpolitici altijd even zo vele goede bedoelingen gehad als een gebrek aan draagvlak in de samenleving'.⁷² Voor dat laatste geeft hij overigens geen nadere onderbouwing. Ook voor De La Cierva is het verder duidelijk dat de verkiezingsuitslag geldig was en dat de Volksfrontpartijen daarbij profiteerden van een aantal bepalingen in de kieswet. Het rechtse kamp zou volgens De la Cierva de uitslag vervolgens altijd bestreden hebben om zo de opstand van de 17^e en 18^e juli te kunnen rechtvaardigen. Wel is het zo, aldus de auteur, dat het verdwijnen van veel bronnenmateriaal het onmogelijk maakt de percentages precies na te rekenen. Ook fraudeerden de linkse partijen door de euforie in hun kringen net iets meer dan de rechtse bij het toewijzen van zetels aan kandidaten. Deze stellingname licht hij niet nader toe noch onderbouwt hij hem met het nodige bewijsmateriaal.⁷³

De la Cierva grijpt verder in zekere mate terug op Arrarás voor interessante aanvullingen op het relaas dat Sevilla Andrés gaf over de vermeende ontmoeting die Franco meteen na de verkiezingen met premier Portela Valladares had. Zo komt ook hij met het daaraan voorafgaande telefoongesprek tussen Franco en de generaal van de Guardia Civil Sebastián Pozas Perea over een mogelijke staat van beleg en citeert hij net als Arrarás Franco's uitslatingen tijdens diens onderhoud met premier Portela Valladares. Toen Franco van de minister-president de vraag kreeg waarom deze niet zelf op eigen gezag ingreep, zou hij gezegd hebben: 'Het leger heeft nog niet de morele autoriteit voor een dergelijke aanpak'.⁷⁴ De laatste zinsnede moet her en der in het leger (opnieuw) de nodige wenkbrauwen hebben doen fronsen. Zou deze immers niet de vraag oproepen in welke mate die morele autoriteit er enkele maanden later plots wel was?

De la Cierva ziet verder net als andere auteurs vóór hem het geweld vanuit anarchistische hoek toenemen en de revolutionaire gezindheid bij de socialistten groeien. Hij neemt echter expliciet afstand van de stelling dat ook leden van de regering op het revolutionaire pad waren geraakt. Het kabinet was oprecht van plan geweest het gematigde programma

71 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 141 en 145. Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VII, 167 en 171.

72 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, 611 en 624. 'Por desgracia para España, nuestros centristas han sido siempre personas tan bien intencionadas como poco representativas'.

73 Ibidem, 632-634.

74 Ibidem, 639-640. 'El ejército no tiene aún la unidad moral necesaria para acometer la empresa'.

van het Volksfront ten uitvoer brengen, had verder het geweld met lede ogen aangezien en er gewoon geen raad mee geweten. Het revolutionaire geweld was verder ook niet uit de hoek van de communisten gekomen: in tegenstelling tot de socialisten en anarchisten hadden die tot aan de 18^e juli consequent de democratische rechtsorde gesteund. Calvo Sotelo, volgens De la Cierva in de gepolariseerde sfeer van na februari 1936 de nieuwe grote man ter rechterzijde, had zich dan ook teveel op het communisme gefixeerd als ultieme dreiging. Met deze opmerking haalt De la Cierva - zonder het expliciet te stellen - een heilig huisje van de afgelopen decennia neer.

En wat de Falange betreft: haar geweld was een reactie op de moord op mensen uit eigen kring; het opsluiten van José Antonio zou de falangisten voorts in de armen van rechtse conservatieve krachten hebben gedreven.⁷⁵ De la Cierva maakt hier schoorvoetend en meer impliciet duidelijk dat ook Spaans rechts zich in het voorjaar van 1936 aan geweld had overgegeven. In 1983 lijkt hij deze nuancering overigens weer achter zich te willen laten.⁷⁶

Van De La Cierva's opmerkingen over de houding en de rol van de communisten zou García Escudero een aantal jaren later, in 1975, nog duidelijk afstand nemen. De communisten hadden in diens ogen de linkervleugel van de socialisten er juist voortdurend toe aangezet Azaña, Prieto en Alcalá Zamora terzijde te schuiven om zo obstakels voor de revolutie weg te nemen. Dat hadden de bolsjewieken eerder, in 1917, met de gematigde politicus Kerensky gedaan. García Escudero geeft overigens geen details over het vermeende stoken van de communisten.⁷⁷

De critici van het regime: Jackson, Tamames, Avilés en Tusell

De beschrijving die Jackson in *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (1965) geeft van de gebeurtenissen van het voorjaar van 1936, komt in grote lijnen overeen met wat De la Cierva daarover later, in 1969, te berde zou brengen, overigens zonder dat hij net als De la Cierva de analyse maakt dat er binnen links initiatieven voor een revolutie waren. Ook Jackson constateert dat voor de linkse partijen de bepalingen van de kieswet in hun voordeel hadden uitgepakt. Het ging niet aan daar moord en brand over te schreeuwen, want bij de verkiezingen van 1933 had juist rechts een voordeel gehad. Meer dan De la Cierva benadrukt hij verder dat Azaña in het voorjaar van 1936 vuile handen had moeten maken. Hij was er immers niet in geslaagd de uitzonderingstoestand op te heffen, omdat er voortdurend marsen op kerken en gevangenissen plaatsvonden en

⁷⁵ Ibidem, 645, 657, 668-688, 693, 695 en 723.

⁷⁶ Pedro Carlos González Cuevas, 'De historia y política: Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista', *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (218), 219-212. In een bespreking van de tv-serie *Memoria de España* waarschuwde De la Cierva kritisch dat de rol van Spaans rechts er 'niet een van agitatie doch van de afwijzing daarvan' was geweest. 'no fue de agitación sino de denuncia'.

⁷⁷ García Escudero, *Historia política*, 1269 en 1289-1291. 'Para el cumplimiento de ese programa es decisiva la eliminación preliminar de Alcalá Zamora, y después' Azaña..Prieto'.

falangisten samen met katholieke jongeren de arbeidersbuurten terroriseerden - Jackson legt minder dan De la Cierva nadruk op het geweld van de socialistische jeugd. Azaña's volhardendheid verstevigde het beeld dat veel arbeiders van hem hadden als de Spaanse Kerensky. Largo Caballero werd daarmee de Spaanse Lenin.

Ook Jackson besteedt verder aandacht aan de verwijtende woorden die premier Casares Quiroga in het parlement aan Calvo Sotelo richtte, om daar meteen aan toe te voegen dat niet nader aangeduide 'officiële historici' deze vaak een bedreiging noemden en vervolgens presenteerden als een voorafschaduw van een vermeende latere martelaarsdood.⁷⁸

Tamames benadrukt in zijn *Historia de España, La República, La era de Franco* van 1973 iets meer dan Jackson hoe gematigd het politieke programma van het Volksfront eigenlijk was. Zo kreeg Catalonië slechts de regionale autonomie terug die het al in 1932 was toegekend, en hadden de Volksfront-regeringen zich verre gehouden van het doorvoeren van nationalisaties; ze hadden slechts gezorgd voor een financiële schadeloosstelling voor degenen die na de oktober-gebeurtenissen van 1934 in Asturië in de gevangenis waren beland. Was bij Jackson Azaña de politicus die alert was op straatgeweld en revolutionaire woelingen, Tamames prijst in dezen eerder Prieto. Die had er immers voor gewaarschuwd dat straatgeweld uiteindelijk tot militair ingrijpen zou leiden. Azaña was meer van mening dat het revolutionaire gewoel vanzelf wel zou luwen en onderschatte bovendien de wrok die bij generaals als Emilio Mola en Gonzalo Queipo de Llano leefde. Tamames verwoordt verder voor het voorjaar van 1936 nog een inzicht dat niet eerder te lezen was: ook al hadden de arbeiderspartijen een revolutie gewild, zij waren er in het voorjaar van 1936 niet toe in staat geweest.⁷⁹

Met betrekking tot de overwinning van het Volksfront vult Avilés in 1977 in zijn *Nueva Historia de España* nog aan dat de anarchistische leiders lang twijfelden over een oproep al dan niet te gaan stemmen en dat dat ertoe leidde dat veel stemmers de definitieve oproep om niet te gaan stemmen hadden genegeerd.⁸⁰ Avilés beweert verder net als een aantal voorgangers dat de periode van de verkiezingen weinig geweld had gekend. Linkse verkiezingsretoriek ten gunste van de proletarische strijd en propaganda van de rechterzijde ten gunste van het leger als ruggengraat van de samenleving, zouden tijdens en na de burgeroorlog met terugwerkende kracht een eigen betekenis hebben gekregen en de indruk van daadwerkelijk geweld hebben doen ontstaan.⁸¹

Tusell kijkt in 1971 in zijn *Las elecciones del Frente Popular* terug op de geschiedschrijving tot dan toe over de totstandkoming van het Volksfront en vooral de rol die de

78 Gabriel Jackson, *The Spanish Republic, 186-194, 196-198*, 220.

79 Tamames, *Historia de España*, 203-204, 233-234 en 241.

80 In deel 3 van de TV-serie *España en guerra* van 1986 kwam in dit licht naar voren dat veel anarchisten hoopten dat een Volksfrontregering gevangenen kameraden zou ontslaan uit de gevangenis.

81 Avilés Fernández e.a., 302 en 305-308.

communisten daarbinnen speelden. In zijn ogen had De la Cierva in 1969 als eerste de juiste conclusie getrokken, namelijk dat die aan de bescheiden kant was geweest: de communisten waren in het voorjaar van 1936 in kwantitatieve zin nog een marginale groep en waren slechts in een beperkt aantal steden actief. Van Pla in 1941 tot en met Seco Serrano in 1962 en zelfs Jackson in 1965 was hun rol altijd zwaar overdreven.⁸²

7.4 De voorbereiding van de staatsgreep en het uitbarsten van de burgeroorlog

De verkiezingsoverwinning die het Volksfront in februari 1936 behaalde, en het enthousiasme van de massa's dat er op volgde, leidde binnen het conservatieve deel van Spanje tot ongenoegen en hier en daar zelfs tot grote paniek. In dit politieke klimaat verstevigden en verenigden zich binnen het leger die krachten die altijd al vraagtekens hadden gezet bij het functioneren van de Tweede Republiek. Generaal Emilio Mola wist vanaf begin maart 1936 - een belangrijke bijeenkomst vond plaats op de 8e van die maand - een aantal generaals en hoge officieren aan zich te binden voor een staatsgreep, onder wie ook oude rot Sanjurjo als beoogd leider. Ook legde Mola contacten met politieke organisaties van wie hij steun verwachtte voor een militair ingrijpen: de door José Calvo Sotelo geleide monarchisten van Renovación Española, de falangisten van José Antonio en de carlisten (of traditionalisten) die onder leiding stonden van Antonio Goicoechea.

De twee laatstgenoemde groeperingen legden hun lot echter niet zomaar in handen van de samenzwerende militairen. Zo zijn van José Antonio brieven bekend die hij op 4 mei, 24 juni en 29 juni 1936 vanuit de gevangenis richtte aan respectievelijk 'de Spaanse soldaten', zijn eigen partijkader en de bevelhebbers van de strijdgroepen binnen zijn beweging, waarin hij vraagtekens zette bij de motieven van de samenzwerende generaals. Ook waren er reserves bij enkele hooggeplaatste militairen. Zo hield ook de naar de Canarische Eilanden overgeplaatste Francisco Franco gedurende het voorjaar van 1936 zijn kruut lang droog. Dat had zeker ook te maken met diens twijfels over de slagingskansen van een staatsgreep.

De moord op Calvo Sotelo door politiefunctionarissen was voor de opstandelingen in spe, die al geruime tijd plannen klaar hadden liggen, een signaal en rechtvaardigingsgrond om de staatsgreep nu snel uit te voeren - er kon immers een link worden gelegd tussen de moord en de Volksfrontregering. Toen er op 17 en 18 juli 1936 in het Spaanse protectoraat in Marokko en op het Spaanse vasteland delen van het leger een staatsgreep entameerden, kreeg die niet in alle kazernes navolging. Bovendien bleven de marine en de luchtmacht in overgrote meerderheid trouw aan de wettig gekozen regering, die in een aantal steden ook snel arbeidersmilities van wapens voorzag.

82 Javier Tusell Gómez, *Las elecciones del Frente Popular* (Madrid: Editorial Cuadernos para el Diálogo, 1971, 1^e editie), 15-16.

De volgende deelthema's zullen in deze paragraaf aan de orde komen:

- Welke details van de voorbereiding op een staatsgreep kwamen aan bod (moment van maken van afspraken, belangrijkste organisator) en wat waren in de ogen van de historici de doelstellingen voor de eerste dagen van de staatsgreep?
- In hoeverre kwam naar voren dat er twijfels leefden bij belangrijke actoren als Francisco Franco en welk beeld werd geschetst van de relatie van de laatste met de democratisch gekozen regering?
- Kwamen de aarzelingen binnen de FE de las JONS aan bod en was er in dat kader aandacht voor de brieven van José Antonio van 4 mei, 24 juni en 29 juni 1936?
- Welk beeld werd er geschetst van de impact van de moord op Calvo Sotelo op de besluitvorming van de opstandelingen?
- Werde er gewag gemaakt van de verdeeldheid binnen het leger en de invloed die deze had op het - voorlopig - mislukken van de staatsgreep?

De oude getrouwen: Arrarás, Asián Peña en anderen

Arrarás schetst in 1939 in zijn biografie van de Caudillo een Francisco Franco die trouw was aan de in februari 1936 gekozen wettige regering en die, zoals we eerder zagen, in maart vlak voor zijn vertrek naar de Canarische Eilanden nog een bezoek bracht aan zowel de president als de premier om 'zijn diensten aan te bieden'. Franco zou zich ervan bewust zijn geweest dat alleen de regering de wanorde in het land kon aanpakken. In maart legde hij ook nog een bezoek af aan Mola; met samenzweren had dat niets te maken, aldus Arrarás. Franco kreeg verder nog het aanbod als kandidaat mee te doen aan tussentijdse parlementsverkiezingen in Cuenca in mei 1936, maar hij had zich in toenemende mate afgevraagd of er in Spanje nog wel sprake was van een functionerende rechtsstaat, nu zoveel arbeiders gewapend op straat liepen. De socialisten waren wel blij met Franco's uiteindelijke afwijzing van het aanbod: hij kreeg zo niet de parlementaire onschendbaarheid die hem gemakkelijk kon doen uitgroeien tot de leider van in de Republiek teleurgestelde generaals.⁸³

De militaire coup - waar het uiteindelijk op 17 en 18 juli 1936 van kwam - lukte niet zoals gepland. Sommige generaals, aldus Arrarás, werden gevangen gezet en weer andere gingen in overleg met de regering de massa's bewapenen; met deze stap werd de wettelijke orde buitenspel gezet en kon de anarchie zich vervolgens snel verspreiden.⁸⁴ Voor Franco had het allemaal niet zo ver hoeven komen; de regering had haar legitimiteit door de vingers laten glippen, aldus de auteur in 1939.

In zijn publicatie van 1956 *Historia de la segunda república española* toont Arrarás ook nog enig oog voor de positie van de Falange Española. Zo citeert hij onverkort José

⁸³ Arrarás, *Franco*, 228-232.

⁸⁴ Ibidem, 239-240 en 267.

Antonio's 'brief aan een Spaanse soldaat' van 4 mei 1936, waarin deze het leger enerzijds opriep tot actie, maar de officieren anderzijds toevoegde dat zij beter in de kazerne konden blijven, als zij alleen maar voor reactionaire maatschappelijke belangen wilden opkomen. Een nadere beoordeling van deze brief laat Arrarás overigens achterwege. José Antonio's belangrijke brieven van 24 juni en 29 juni, waarin deze waarschuwde voor krachten in het leger die met een staatsgreep alleen maar een conservatief-liberaal regime wilden vestigen, en waarin hij verordonneerde dat de partijleiding nooit meer dan een derde van de Falange-milities onder direct bevel van het leger mocht brengen, blijven geheel onvermeld. Deze brieven waren echter gewoon vindbaar in de in 1943 bij de Editora Nacional in Madrid verschenen publicatie *Historia de la Falange Española de las Jons* van Francisco Bravo Martínez. Overigens vermeldt Arrarás in de context van het voorjaar van 1936 weer wel in extenso de tekst van het 27^e punt van het Falange-programma van oktober 1934, dat, zoals we eerder zagen, bij anderen vaak onvermeld bleef en onder meer verwoordde dat de Falange niet zomaar met iedereen in zee kon gaan.⁸⁵

Asián Peña spreekt in zijn *Manual de historia de España* van 1942 niet meer over Franco die zijn diensten had aangeboden aan de Republikeinse regering doch over een generaal die waarschuwingen had geuit. Die waren echter in de wind geslagen. In dat licht had Franco contact opgenomen met Mola en Sanjurjo en dat had uiteindelijk - na het duidelijke signaal dat uitging van de moord op Calvo Sotelo - tot een staatsgreep vanuit Marokko geleid en de start van de strijd - Asián Peña ziet Franco's contacten met Mola van maart dus wel als een stap in de richting van de 18^e juli.⁸⁶ Over de aarzelingen binnen het leger en de milities die het leger bijstonden in de strijd, spreekt hij met geen woord.

Ballesteros Gaibrois noemt in 1964 (*España del siglo XV a nuestros dias*) de maatschappelijke krachten die zich uiteindelijk zouden verbinden met de opstandige generaals wel en spreekt over 'cedistas' en 'falangistas'. Hij gaat echter niet in op aarzelingen van wie dan ook. Volgens de auteur was er verder in het voorjaar van 1936 nauwelijks nog sprake van een wettige regering. Dat werd duidelijk toen het leger in actie kwam en de revolutionairen van de tegenpartij het laatste dat restte van een constitutionele regering wegblieden en een maatschappelijke omwenteling startten. De opstand, zo voegt hij daar aan toe, lukte slechts gedeeltelijk omdat delen van het leger en de luchtmacht de machthebbers trouw bleven.⁸⁷

85 Joaquín Arrarás, *Historia de la segunda república española* deel III (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk), 62-63 en deel IV 173-174.

86 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, eerste druk), 327, 363 en 367.

87 Ballesteros Gaibrois, *España del siglo*, 179-180 en 198-199.

Rumeu de Armas heeft een jaar eerder, in 1963, in de publicatie *Historia de España moderna y contemporánea*, eveneens oog voor de rechtse strijdgroepen die in het voorjaar van 1936 lang de kastanjes uit het vuur hadden moeten halen tot het onvermijdelijk werd dat het leger ingreep en hij roemt dan vooral de falangisten. De marxisten wisten hun leider achter de tralies te krijgen, maar die bleef zijn orders gewoon doorgeven. Geen woord echter over het feit dat tenminste een aantal van die bevelen vraagtekens zette bij de doelstellingen van het leger; daarmee doet hij de lezer geloven in een geheel andere logica dan waarvan in 1936 sprake was.

Tegelijk houdt ook Rumeu de Armas zich verre van de opstelling die een auteur als Aznar in 1940 had ingenomen. Die houdt het er in zijn *Historia militar de la guerra de España* op dat de geestdrift van de falangisten zonder meer een voorbeeld was geweest voor alle andere opstandelingen.⁸⁸ Rumeu de Armas brengt in zijn betoog verder nog een element naar voren dat andere oude getrouwen lieten rusten: een niet nader gespecificeerde 'meerderheid' zou in het voorjaar van 1936 niet zozeer naar het leger hebben gekeken voor een ingreep, maar heel specifiek naar Franco: 'diens militaire talent en onbetwiste prestige waren de grootste garantie voor de overwinning.'⁸⁹ Een duidelijk anachronistische redenering, in het licht van de prominente rol die Mola en Sanjurjo op dat moment nog speelden.

Aguado Bleye heeft in 1959 - en hier loopt hij deels vooruit op Ballesteros Gaibrois - nog weer een andere invalshoek op de start van de staatsgreep van de 17e en 18e juli en het deels mislukken van deze 'Glorioso Alzamiento': er vond aan de kant van de regering de facto een tweede staatsgreep plaats, namelijk toen deze het volk bewapende en zich tegen generaal Franco ging verzetten.⁹⁰ Rechtshistoricus Sevilla Andrés verwoordt in 1963 in zijn *Historia Política de la zona roja* een vergelijkbare redenering die vooral duidelijk moet maken dat niet de rechtse opstandelingen de grondwet hadden geschonden, doch Azaña cum suis: 'Voor President Azaña was er geen andere oplossing dan binnen de grondwet blijven en de Opstand [van Franco] accepteren, of hij zou afstand moeten nemen van het grondwettelijk gezag en zich in de armen van de revolutionaire krachten moeten storten'. Waarom, zo gaat hij verder, had Azaña niet gehandeld als de laatste regering van de Franse Vierde Republiek in 1958, die immers aftrad ten gunste van generaal De Gaulle om een burgeroorlog te voorkomen?⁹¹ Azaña had, aldus de auteur, geen prioriteit gegeven aan orde en gezag en het redden van de grondwet, maar wilde koste wat het kost zelf aan de macht blijven, met als gevolg een langdurige burgeroorlog.

88 Manuel Aznar Zubigaray, *Historia militar de la guerra de España* (Madrid: Ediciones Idea, 1940, waarschijnlijk 1e editie), 38.

89 Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea*, 182-183 en 221-222. 'su talento militar e indiscutido prestigio eran la mejor garantía de la victoria'.

90 Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual*, 919-921.

91 Sevilla Andrés, *Historia Política*, 227-228 en 266. 'no se queda al Presidente Azana más solución que obrar constitucionalmente y aceptar en Alzamiento, o salirse del régimen constitucional para echarse en brazos de las fuerzas revolucionarias'.

We hebben hier een redenering die de grenzen van de logica opzoekt en met een handige retorische aanpak de aandacht van de lezer weg wil leiden, om aldus diens oordeel te beïnvloeden.

Ballesteros Beretta noemt in 1940 in zijn *Síntesis de Historia de España* nog een reden voor de opstand van het leger die daarna onvermeld zou blijven: veel officieren zouden al maanden geen salaris meer van de regering hebben ontvangen.⁹² Wellicht onbedoeld, kwamen zo ook de minder altruïstische motieven van de opstandige militairen voor het voetlicht.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva, Salas Larrazábal en García Escudero

Seco Serrano besteedt weinig aandacht aan de aarzelingen die José Antonio in het voorjaar van 1936 had gehad bij deelname aan een door de militairen georganiseerde opstand. In 1962 vermeldt hij in zijn *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos* slechts dat Mola - voor hem de grote organisator van de opstand - nog kort voor de 18e juli de Falange-leider om actieve steun van de falangisten had moeten vragen. Over diens controversiële brieven schrijft Seco Serrano geen woord, ook niet in de herdruk van zijn grote werk van 1978.⁹³ Opmerkelijk genoeg noemt hij in zijn publicatie van 1964 (*España Moderna y Contemporánea*) wel de aarzelingen bij de carlisten, die pas definitief mee wilden doen toen Calvo Sotelo op 13 juli 1936 vermoord werd. Verder was ook in zijn ogen generaal José Sanjurjo de beoogde leider, zodra de opstand zou zijn ontketend. Franco volgde de ontwikkelingen, aldus Seco Serrano, met een wijze blik: hij had de regering regelmatig gewaarschuwd, ving telkens bot en moest zo wel contacten aangaan met de organisatoren van de staatsgreep - een veronderstelde causaliteit die Seco Serrano niet nader toelicht.

Of de opstand van de 18^e juli lokaal een succes zou worden, hing uiteindelijk af van de houding van de hoogste militairen ter plekke en de reactiesnelheid van de betrokken overheden. Dat het in Madrid en Barcelona niet zou lukken, hadden de opstandelingen overigens wel verwacht.⁹⁴ Seco Serrano neemt met deze opmerkingen duidelijk afstand van bepaalde auteurs vóór hem: Franco was in het voorjaar van 1936 niet de ideologisch bevlogen voortrekker van de opstand geweest. Verder hadden de opstandelingen er bewust rekening mee gehouden dat hun acties zouden leiden tot een langdurige strijd die velen het leven kon kosten.

In 1969 kwam De la Cierva dan met zijn magnum opus *Historia de la Guerra Civil Española*. Eerder werd in 5.1 al duidelijk dat De la Cierva tijdens de voorbereidingen van zijn werk direct contact had onderhouden met de hoogste ambtenaar van het Ministerie

92 Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 549.

93 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 151.

94 Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 437-443.

van Informatie, Carlos Robles Piquer. In één van zijn brieven aan de laatste maakte De la Cierva gewag van een laatste hoofdstuk over de aanloop naar de 18e juli, dat bijna klaar was en dat over de 'uiteindelijke samenzwering' ('conspiración final') zou gaan; De la Cierva meldde te beschikken over 'fascinerende documenten'.

Het lezen van De la Cierva's teksten, zoals de gedeelten over de relatie tussen de Falange en de militairen in het voorjaar van 1936, brengt in ieder geval ook de worstelingen van de auteur aan het licht. Dat die er waren is aannemelijker geworden, nu we weten dat de censuur meer in het algemeen problemen had met zijn passages over de positie en het functioneren van het leger. Zo noemt De la Cierva zowel in 1969 als in 1974 (in *Historia básica de la España actual*) dat José Antonio op 4 mei 1936 een brief had gericht 'Aan de Spaanse soldaat', maar citeert hij - in tegenstelling tot Arrarás in 1956 - de inhoud van de brief niet. Wel stelt hij onomwonden - en dat deed Arrarás weer niet - dat de brief een rol speelde bij het leggen van contacten tussen falangisten en individuele officieren.⁹⁵ Van een vergelijkbare terughoudendheid is sprake bij de behandeling van José Antonio's brief aan zijn partijkader van 24 juni 1936 - waarin deze onomwonden waarschuwde voor de twijfelachtige politieke en sociaaleconomische denkbeelden bij delen van het militaire apparaat. De la Cierva houdt het er zowel in 1969 als in 1974 bij dat de Falange-leider slechts waarschuwde voor de sociaaleconomische plannen van 'anderen'.

De la Cierva moet in 1969 wel op de hoogte zijn geweest van de precieze formuleringen van José Antonio. Bernd Nellesen had de bewuste brief immers al in 1963 opgenomen in diens *Die verbotene Revolution*, een werk over het wel en wee van de Falange Española dat in Spanje circuleerde en voor De la Cierva toegankelijk was omdat hij ook Duits las. Verder had ook De la Cierva het eerder genoemde boek van Francisco Bravo uit 1943 ter hand kunnen nemen.⁹⁶

Vervolgens geeft De la Cierva, zij het pas in 1974, wel de heikele kern van José Antonio's brief van 29 juni aan zijn militieleiders weer, namelijk dat zij slechts een derde van hun manschappen onder direct bevel van de militairen mochten plaatsen. De la Cierva noemt deze formulering echter - zonder nadere toelichting - een verruiming van het mandaat van de manschappen. Hij gaat ook niet de discussie aan met een auteur als Stanley Payne, wiens *Falange, a history of Spanish fascism* uit 1962 hij normaal gesproken graag aanhaalt en die in dezen juist expliciet over een belangrijke inperking van het mandaat had gesproken.

De la Cierva laat het in het kader van het bovenstaande in 1969 bij de algemene formulering dat José Antonio met zijn brieven van juni 1936 vooral wilde bewerkstelligen dat de Falange in lijn met het 27e programmapunt van 1934 een leidende rol bij een opstand zou krijgen.⁹⁷ In 1974 veroorlooft De la Cierva zich echter ook nog enkele opmerkingen

95 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, 748-749 en Ricardo de la Cierva, *Historia básica de la España actual (1800-1974)* (Barcelona: Editorial Planeta, 1974, waarschijnlijk 1^e editie), 365.

96 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española*, 751 De la Cierva, *Historia básica*, 369 en Bernd Nellesen, *Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange* (Hamburg: Leibniz-Verlag, 1963), 142-144.

97 De la Cierva, *Historia básica*, 369 en De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil Española*, 557.

over José Antonio's - vermeende en controversiële - zielenroerselen van het voorjaar van 1936: 'Wanneer dit alles in de winkel ligt, zijn verschillende van de laatste documenten van José Antonio nog niet in de openbaarheid gebracht door zijn strijdmakkers in de burgeroorlog; wellicht is de achtergrond hiervan dat José Antonio, toen hij stierf, achter geen der beide zijden meer kon staan. Vlak voor een eigenlijk vergelijkbaar verscheiden zou president Manuel Azaña enige jaren later hetzelfde overkomen.' Een opmerkelijke en meer dan duidelijke opmerking van De la Cierva die wellicht alleen acceptabel was voor de censuur vanwege de parallel die de auteur tegelijkertijd maakt met de afwegingen van de Republikeinse voorman Azaña. Zo werd gedeeld leed half leed. Overigens had De la Cierva in 1969 over de omgang in Spanje met de schriftelijke nalatenschap van de Falange-leider al in algemene zin gemeld dat een aantal brieven uit de *Complete Werken* (*Obras Completas*) van José Antonio apocrief waren, vooral die waarin expliciete steun werd betuigd voor het initiatief van de generaals van 17 en 18 juli.⁹⁸

Brengt De la Cierva in 1969 al het nodige nieuws over de relatie tussen de Falange en de militairen, ook in zijn beschrijving van de voorbereiding van de samenzwering en de rol die actoren als Franco en Mola daarin speelden, is hij uitgebreider dan enige voorganger. Zo schetst hij dat het militaire apparaat een driedeling kende: militairen die zich politiek verbonden voelden met de Republiek, degenen die gefrustreerd waren door de ingrepen die de regering in het leger had gedaan en die het vaderland bedreigd zagen, en een derde groep - tot wie ook Franco zou hebben behoord - die zich als militair liever niet met de politiek bemoeide en zich vooral op professionele kwesties wilde richten. Hier lag in de ogen van De la Cierva ook de verklaring voor Franco's weigering om het leger op eigen initiatief de macht te laten grijpen, toen het Volksfront in februari 1936 de verkiezingen had gewonnen. Voor De la Cierva is het verder duidelijk dat generaal Emilio Mola de belangrijkste drijvende kracht achter de samenzwering was geweest, ondanks pogingen van mensen als Arrarás om diens rol wat te verdonkeremanen 'ten gunste van mensen die we nu meer in de marge zien staan'. Op wie dat dan waren, gaat hij niet in. Ook voor De la Cierva is de bijeenkomst van 8 maart 1936 cruciaal. Franco was daar ook bij maar nam ook hier weer een praktische positie in: een opstand zou beter vermeden kunnen worden en als het er dan toch van moest komen, moest het strijdthema het 'redden van Spanje' zijn; andere vormen van propaganda konden altijd nog.⁹⁹ De la Cierva zet hier in 1969 van Franco een gematigd, kleurloos, ja zelfs opportunistisch beeld neer dat tot dan toe vrijwel had ontbroken.

98 De la Cierva, *Historia básica*, 409 en De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, 751. 'Varios de los últimos documentos de José Antonio no han sido, cuando se publican estas líneas, revelados por los partidarios de José Antonio en la guerra civil: quizá porque José Antonio, al morir, no era ya partidario de nada, como le sucedería algunos años más tarde, ante una muerte en el fondo parecida, al presidente Manuel Azaña'.

99 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, 491, 640, 736-744 en 764.

Voor De la Cierva is het verder duidelijk dat ‘alle documenten van Mola dateren van vóór de 13^e juli’, de dag van de moord op Calvo Sotelo; het besluit tot de opstand was echt al eerder genomen. Hij schetst verder in navolging van Seco Serrano ook hoe bezorgd Mola was over de houding van het leger in Madrid en die van de Guardia Civil in Barcelona, mocht er een oproep tot een staatsgreep uitgaan. Later zou blijken hoe juist zijn inschattingen waren, aldus de auteur.¹⁰⁰ Voor zijn opmerking over de opstelling van de diverse legeronderdelen kon De la Cierva overigens terugvallen op het onderzoekswerk van zijn naaste collega Ramón Salas Larrazábal. Die zou onder meer in het in 1970 verschenen *Aproximación histórica a la guerra española (1936-1939)* naar voren brengen dat in juli 1936 binnen het leger slechts een minderheid voorstander van een opstand was doch dat uiteindelijk wel een meerderheid daadwerkelijk in opstand kwam, daartoe aangezet door vooral de officieren net onder de allerhoogste echelons.¹⁰¹ In zijn werk van 1974 zou De la Cierva in dit kader nog een pikant detail geven over generaal Miguel Cabanellas Ferrer, in het najaar van 1936 een van de leidende figuren van de staatsgreep: die had aan het begin van de opstand de zaak nog even willen aankijken en moest de 19^e juli door lagere officieren worden herinnerd aan de afspraak van 8 maart 1936 om zich bij een staatsgreep zo snel mogelijk aan te sluiten bij de opstandelingen. Verder stelt De la Cierva heel expliciet dat op 18 juli 1936 het Spaanse leger in twee delen uiteen viel; het ene verdedigde samen met volksmilities de Republikeinse regering tegen het andere dat in zijn strijd de steun had van weer andere ongeregelde strijdgroepen.¹⁰² Het leger had zich verre van unaniem achter de staatsgreep opgesteld en in de strijd die volgde waren aan beide zijden groepen burgers van wapens voorzien. Van dat laatste hadden het *Dictamen* van 1939 en de *Causa General* van 1943 geen melding gemaakt, integendeel: deze werken veroordeelden juist de stap van de Republikeinse regering om burgers van wapens te voorzien.

De la Cierva kwam in 1969 met veel nieuwe details over de (samenzwering tot de) staatsgreep van juli 1936 op de proppen en kon daarbij naar eigen zeggen beschikken over ‘fascinerende documenten’. Dat roept de vraag op in hoeverre de door hem gebruikte primaire bronnen toen en later ook voor andere historici toegankelijk waren.

De la Cierva is redelijk duidelijk over waar de bewuste documenten berusten, namelijk in het keurig gecatalogiseerde Archivo de la Guerra de Liberación van de Servicio Histórico Militar, een onderdeel van het Ministerie van Defensie. Dan ging het onder meer om alle instructies van Mola en de notulen en notities van de raad van opstandige generaals. Verder had hij naar eigen zeggen op het Ministerie van Informatie nog de nodige informatie vergaard, waaronder verklaringen van nauw bij de staatsgreep betrokken hogere en lagere officieren. Van sommige personen noemt hij expliciet de namen, over

100 Ibidem, 790 en 803. ‘El alzamiento, pues, estaba decidido antes del crimen; ya sabemos que todos los documentos de Mola son también inferiores al 13 de julio...’.

101 Juan Mercader, ‘Vicente Palacio Atard. Aproximación histórica a la guerra española (1936-1939)’ *Hispania* (1 januari 1970), 194-198.

102 De la Cierva, *Historia básica*, 375-379.

andere meldt hij ‘dat deze hem gevraagd hebben hun naam niet te noemen’. Hij voegdt daar nog aan toe de stukken van het Ministerie van Informatie thuis te bewaren.¹⁰³

We mogen er in het licht van De la Cierva's vindplaatsen van het betrokken materiaal van uitgaan dat de betrokken bronnen zeker in de eerste jaren na 1969 slechts voor een beperkte groep historici - de onderzoeksgroep rond De la Cierva? – toegankelijk waren; eerder zagen we dat pas in 1977 veel overheidsarchieven breed toegankelijk werden. Dat heeft goed historisch onderzoek en een volwaardig historisch debat zeker in de weg gestaan.

Daar komt nog bij dat Spaanse collega-historici als Tusell het belang van De la Cierva's werk niet onderschatten, maar tegelijk met betrekking tot het door De la Cierva gebruikte onuitgegeven bronnenmateriaal lieten weten ‘dat het te betreuren is dat dit materiaal vaak niet onderaan de pagina expliciet geciteerd vermeld wordt’.¹⁰⁴ De la Cierva was door zijn toegang tot bij overheidsinstanties berustende bronnen dan ook geprivilegieerd ten opzichte van zijn medehistorici. Het had voor de hand gelegen dat hij aan dat feit de nodige bespiegelingen had gewijd. In ieder geval had hij de heuristische activiteiten van zijn medehistorici kunnen ondersteunen door een meer transparante omgang met dit voor eenieder belangrijk bronnenmateriaal. Overigens zou De la Cierva midden jaren tachtig ook zelf de toegang tot bronnenmateriaal ontzegd worden. Bij de voorbereidingen van een nieuwe biografie van de Generalísimo kreeg hij van de Fundación Francisco Franco geen toegang tot diens persoonlijke archieven. Een andere Franco-biograaf, Luís Suárez, zou hier de kwade genius zijn geweest.¹⁰⁵

García Escudero komt in zijn *Historia política de las dos Españas* van 1975-1976 nog met een brief van José Antonio van 12 juli 1936 die eerder al werd afgedrukt in het boek van Payne uit 1962, maar evenmin aandacht had gekregen, ook niet van De la Cierva die toch ook het Engels machtig was. Daarin schreef José Antonio Falange-lid Ernesto Giménez Caballero over zijn grote aarzelingen bij de monarchisten van Calvo Sotelo: ‘Het conservatieve fascisme, zonder revolutionaire moed en jong bloed’. Deze brief was overigens ook al te vinden in de publicatie *Textos Inéditos* van José Antonio, een publicatie uit 1956 van de uitgeverij van de Falangebeweging. Kennelijk slipte er wel eens wat door de censuur of maakte men de inschatting dat een kleine zinsnede als deze er minder toe deed, zeker wanneer die te vinden was in een publicatie van een het regime zeer goed gezinde uitgeverij.

García Escudero komt verder ook meer dan zijn voorgangers met precieze cijfers over de steun die er voor de opstand was onder de generaals die in 1936 in functie waren: een kwart was expliciet tegen de Republiek geweest, een ander kwart vóór en de rest had rond de 18^e juli de nodige aarzelingen gehad.¹⁰⁶

103 De la Cierva, *Historia de la Guerra Civil*, 736, 743-809.

104 Javier Tusell, ‘De la Cierva, Ricardo: Historia de la Guerra Civil’ *Hispania* (1 jan 1971), 192. ‘Es de lamentar que con frecuencia este material no aparezca explícitamente citado a pie de página’.

105 González Cuevas, ‘De historia y política’, 191-221

106 García Escudero, *Historia política*, 1309-1312 en 1394-1396

De critici van het regime: Jackson, Tamames en Avilés

Jacksons weergave en analyse van de feiten van de maanden voorafgaand aan de opstand uit 1965 zouden later in grote lijnen bevestigd worden door De la Cierva. Waar de laatste Franco een praktische houding toedicht, zet Jackson hem meer als een twijfelaar neer. Zo schrijft hij over Franco's opstelling tijdens het bekende beraad van 8 maart 1936: 'Voor mij staat het vast dat Franco te afstandelijk en te intelligent was voor een paniekerige noodsprong. Dat gaat in tegen het relaas van [publicist José María] Iribarren, maar wordt waarschijnlijk door het algemeen bekende gegeven van Franco's lange aarzeling vooraleer hij mee zou gaan doen aan de militaire samenzwering in het voorjaar van 1936'. Mola zou volgens Jackson dan ook slechts met de nodige moeite politieke en militaire steun hebben kunnen vergaren en hij zou lang onzeker zijn geweest over onder meer Franco's deelname. De laatste zou zich snel bij de opstand hebben aangesloten, toen hem bleek dat het Spaanse Vreemdelingenlegioen in Marokko in actie was gekomen, overigens niet zonder via de radio te verklaren dat de opstand de Spanjaarden 'Vrijheid Gelijkheid en Broederschap' zou brengen.¹⁰⁷ We hebben het hier over frases die, zoals eerder in 5.1 duidelijk werd, slecht vielen bij de censoren.

Verder komt Jackson nog met de inschatting dat de regering in Madrid de nodige aarzelingen had gehad om wapens uit te delen aan de bevolking, dat datzelfde ook had gegolden voor de provinciale gouverneurs, hetgeen de opstandelingen zeker in de kaart speelde. Hij voegt er tegelijk aan toe dat er ook aan Nationale zijde aarzelingen waren over het uitdelen van militaire uitrusting aan niet-militairen, vooral omdat bepaalde legerkringen er bedenkingen over hadden.¹⁰⁸ Anders dan bij vele auteurs vóór hem, waren het in zijn ogen dus niet alleen de Republikeinen die het volk bewapenden. Al met al komt Jackson, die het voor zijn bronnen vooral moest hebben van krantenpublicaties uit de jaren dertig en interviews met nauw betrokkenen, grofweg tot dezelfde conclusies als De la Cierva enkele jaren later. Dat maakt het langdurige zwijgen van de Spaanse historici alleen maar pregnanter.

Tamames legt in zijn *Historia de España La República La era de Franco* van 1973 vooral met betrekking tot de positie van de Falange nieuwe inzichten op tafel. José Antonio had naar zijn mening wel allerlei aarzelingen geformuleerd, maar was intussen wel tot op het hoogste niveau bij de samenzwering betrokken. Verder was het Franco geweest die grote aarzelingen had gehad bij een samenwerking met de Falange. Franco was verder ook vanaf het begin bij de plannen voor een staatsgreep betrokken, maar hield wel zijn positie lange tijd onduidelijk, onder andere door nog in mei te overwegen kandidaat te staan bij tussentijdse parlementsverkiezingen in Cuenca. Tamames schetst verder dat de opstandelingen wel degelijk erop hadden gerekend dat Madrid rond de 18^e juli zou vallen

¹⁰⁷ Jackson, *The Spanish Republic*, 194-195 en 223-233. 'I find convincing myself that Franco was too cool and too intelligent to become involved in a panic move. Such a conclusion contradicts the account in Iribarren, but is made more plausible by the notorious fact of Franco's long hesitation before joining the military plot in the spring of 1936'.

¹⁰⁸ *ibidem*, 237 en 245.

en dat de overname was mislukt door het aarzelende optreden van de opstandelingen ter plaatse. Verder is zijn marxistische visie zichtbaar in zijn conclusie dat 'de opstand in het grootste deel van het land mislukte door het verzet van de arbeidersklasse ten gunste van de regering van het Volksfront'.¹⁰⁹

Avilés houdt het er in 1977 in *Nueva Historia de España V* op dat slechts niet duidelijk was waar Franco in politieke zin voor stond. Deze had echter wel degelijk al heel vroeg de afspraak gemaakt dat hij vanuit Marokko het militaire initiatief naar zich toe zou trekken, mochten de opstanden in de grote steden Madrid en Barcelona niet tot een succes leiden. De aarzelingen die hij ook had, waren slechts tijdelijk geweest, meer een paniekactie meteen na de overweldigende overwinning van het Volksfront. Er zou verder al vanaf het begin zijn afgesproken dat er een militaire junta zou komen, waarvan Sanjurjo de leiding zou krijgen en waaraan ook Franco en Mola deel zouden nemen. Toen de Afrikaanse troepen op 17 juli in opstand kwamen, wist Franco vermomd en met een vooraf geregeld Engels vliegtuigje van de Canarische Eilanden naar Tetuán op het Afrikaanse vasteland te gaan. Avilés heeft verder nog een origineel antwoord op de vraag waarom de staatsgreep mislukte en uitgroeide tot een burgeroorlog. Dat was niet alleen omdat niet alle militairen in opstand waren gekomen. Niet minder belangrijk was het dat de her en der door de Nationalen bewapende massa's niet geleid werden door competente officieren.¹¹⁰

De discussie over het waarom van het mislukken van de staatsgreep en de opstelling van zowel Franco als José Antonio in de aanloop naar die opstand zou in de jaren na 1977 overigens gewoon doorgaan.¹¹¹

109 Tamames, *Historia de España*, 52-53, 242-243, 254, 260. 'El alzamiento fracasó en la mayor parte del país fundamentalmente por la oposición que la clase obrera mostró en favor del Gobierno del Frente Popular'.

110 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia*, 308, 314-319, 320, 322-323.

111 In deel 2 van *Historia Inmediata* (1984) kwamen onder meer de houding en positie van Franco weer voor het voetlicht: de laatste had zwaar getwijfeld en werd pas definitief over de streep getrokken door... de moord op Calvo Sotelo. Deel 3 van *España en Guerra* (1986) kwam terug op de positie van Primo de Rivera. Die zou weliswaar eind juni een brief schrijven met twijfels over het feit of een ongerichte opstand wel tot een nationaal-syndicalistische revolutie zou leiden, maar had eerder al, op 8 juni, in een brief aan Mola zijn onvoorwaardelijke steun toegezegd. De Falangeleider kreeg zo een weinig consistente houding in de schoenen geschoven. Overigens was het in de laatste twee maanden voor de opstand voor Mola vooral belangrijk dat hij geld uit de partijkas van het CEDA had gekregen en dat hij de Traditionalisten over de streep had weten te trekken. Het vierde deel van *España en Guerra* openbaarde nog twee feiten die vóór 1975 waarschijnlijk de censuur niet hadden kunnen passeren: dat een luchtmachtonderdeel dat onder leiding van een neef van Franco stond, trouw aan de regering was gebleven en dat generaal Queipo de Llano, die Sevilla voor de opstand had veilig gesteld, in de eerste dagen van de opstand voor de radio de mededeling had gedaan dat hij toch vooral opkwam voor de Republiek en de grondwettelijke orde.

7.5 Conclusies

Ten aanzien van de eerste twee jaren van de Tweede Republiek kwamen de drie groepen historici met sterk onderscheiden invalshoeken op de proppen. Zo benadrukten de oude getrouwen met betrekking tot de val van de monarchie in 1931 dat deze minder te maken had met het verlangen van de Spaanse kiezer naar een Republikeinse staatsvorm dan met de onwil van de aanhangers van de koning de monarchie daadwerkelijk te verdedigen. De voorzichtige hervormers hielden het bij de neutrale constatering dat de machtsverhoudingen in het land waren gaan schuiven, waarna bij de critici van het regime de politieke inschattingsfouten van de koning breed werden uitgemeten.

De oude getrouwen schetsten vervolgens een louter negatief beeld van de eerste Republikeinse minister-president, Manuel Azaña en het door hem gevoerde beleid. Er werd schande gesproken over diens initiatieven op het vlak van Kerk en religie, het leger en de positie van regio's als Catalonië, die alle zouden botsen met de beste tradities van het land. Daarbij is het opvallend dat de auteurs die tijdens de Tweede Wereldoorlog publiceerden, zich ook expliciet negatief uitten over het democratische karakter van Azaña's regime.

Bij de voorzichtige hervormers kwam er een zekere waardering voor een onderdeel van het regeringsbeleid dat de oude getrouwen vaak ongenoemd lieten, namelijk het streven tot landhervorming. Ook kwamen er positieve woorden over de hervormingen binnen het leger en het vergroten van de autonomie van Catalonië. Parallel hieraan ontstond ook meer waardering voor de persoon van Azaña, die wellicht een naïeve romanticus was geweest maar ook moest opboksen tegen een reactionair georiënteerde bezittende klasse, vooral op het platteland. De critici van het regime beoordeelden de eerste twee jaren van de Republiek doorgaans als zonder meer positief. Ze schrokken er voorts niet voor terug te wijzen op het eigenbelang dat sommige legerofficieren en functionarissen van de Kerk schaamteloos hadden nagestreefd. Zij noemden als eersten dat de geestelijken bang waren geweest hun toelagen van de staat te verliezen en dat ze allerlei financiële handelingen jarenlang bewust buiten het zicht van de fiscus hadden gehouden.

De oude getrouwen lieten bij het formuleren van hun negatieve oordeel over de regering van Azaña niet na erop te wijzen dat deze een marionet van het losgeslagen plebs was geweest en maten het geweld waaraan kloosters en kerken en prooi vielen, breed uit. Dat er ook geweld vanuit de rechterkant van de samenleving kwam, zoals bij de staatsgreep van generaal Sanjurjo in 1932, bleef veelal onbenoemd; alleen de auteurs die aan het begin van de jaren veertig publiceerden, noemden de opstandige initiatieven van de militairen en toonden daar begrip voor.

De voorzichtige hervormers van hun kant brachten naar voren dat het de socialisten in Azaña's regering waren die de kerken en kloosters niet tegen geweld hadden willen beschermen; in de loop van de jaren zeventig legden zij deze verwijten meer bij de linkse Republikeinen neer. In die periode begonnen zij ook te publiceren over pogingen van Baskische financiers de Republiek te destabiliseren - kennelijk voelden deze zich in

hun belangen bedreigd door het progressieve regime dat in 1931 aan de macht was gekomen.

Voor de critici van het regime, tenslotte, was het zonneklaar dat de regering er alles aan had gedaan de agressie tegen de Kerk in te dammen en dat in de loop van de eerste jaren van de Republiek het geweld vooral van rechtse groeperingen afkomstig was.

Besteedden de oude getrouwen die begin jaren veertig publiceerden, in enkele gevallen nog aandacht aan de vroege geschiedenis van twee van deze rechtse groeperingen, de JONS en Falange Española, daarna zou die aandacht vrijwel geheel wegvallen, om pas begin jaren zestig weer terug te komen, in de vorm van verwijzingen naar het optreden van Falange-leider José Antonio. De voorzichtige hervormers kwamen in de jaren zestig met enige schuchterheid met de notie dat vooral de JONS afstand had genomen van een al te behoudende sociaaleconomische politiek, maar waakten er wel voor de JONS en Falange Española het stempel fascistisch op te plakken. In de loop van de jaren zeventig vroegen zij voorts aandacht voor de spanningen binnen de JONS tussen degenen die zich oriënteerden op nazistisch Duitsland en anderen die Hitler cum suis juist verafschuwden. Bij de critici van het regime stond de politieke impact van de JONS en Falange in de periode 1931-1933 centraal en die bracht hen ertoe beide groeperingen vrijwel te negeren.

Alleen de critici van het regime hielden zich vervolgens nog bezig met hoe de regering Azaña tot haar einde was gekomen, wellicht omdat zij als enigen onverkort positief waren over de inhoud van het tussen 1931 en 1933 gevoerde beleid. Zij moesten constateren dat onenigheid binnen links effectief regeren in de weg had gestaan en dat zowel anarchisten als socialistten het nodige ongeduld hadden getoond met de vele spelregels van de parlementaire democratie.

Met betrekking tot de periode tussen eind 1933 en begin 1936 besteedden de oude getrouwen weinig aandacht aan de achtergronden, het verloop en de nawerking van die opstand van 1934. De mededeling volstond dat deze gewelddadige rebellie was voorbereid door marxistische krachten die daarbij geholpen werden door Manuel Azaña. Een enkeling voegde daar nog aan toe dat voor de marxisten de toetreding van de CEDA tot het kabinet een belangrijke aanleiding was geweest.

De voorzichtige hervormers bouwden dit laatste aspect verder uit. In meer of mindere mate constateerden zij dat de toetreding van de CEDA tot de regering bij de socialistten en anarchisten het idee had doen postvatten dat een autocratisch regime op komst was dat net als in Oostenrijk met geweld een einde zou maken aan de linkse beweging. De betrokken auteurs noemden dit overigens een misvatting over de opstelling van de CEDA; deze partij zou wel degelijk een voortzetting van de parlementaire rechtsstaat voor ogen hebben gestaan. Bovendien waren er in hun ogen nog meer redenen voor de opstand geweest: de socialistten hadden zich willen herprofilieren. Zij voegden daar nog aan toe dat Azaña geen enkele blaam trof. Verder waren er in Asturië van beide zijden geweldsexcessen geweest.

De critici van het regime rekten dit beeld weer verder op. Zij benadrukten de penibele sociaaleconomische omstandigheden waarin de arbeiders verkeerden en wezen erop dat er binnen de socialistische gelederen veel discussie was geweest over de poging de CEDA met een opstand buiten de regering te houden. Het geweld was bovendien van een kleine minderheid gekomen.

De oude getrouwen die begin jaren veertig publiceerden, waren goed te spreken over de conservatieve kabinetten van de periode 1933-1935 en prezen dan vooral de rol van de CEDA en haar leider Gil Robles. Zeker na 1945 sloeg die mening om: de CEDA kreeg het verwijt niet te hebben doorgepakt en zwakke kabinetten op de wereld te hebben gezet.

De voorzichtige hervormers deelden de kritiek op de mede door de CEDA gedragen regeringen: deze hadden na de op zich noodzakelijke harde aanpak van de opstand in Asturië niets gedaan om de harten van de arbeidersbevolking voor zich terug te winnen. Wel benadrukten zij dat de CEDA en vooral haar leider Gil Robles een oprechte poging hadden gedaan de Republikeinse staatsvorm tot een succes te maken. De critici van het regime deden aan dat laatste niet veel af. Hún kritiek gold vooral het gebrekkige sociaaleconomische beleid van de regering.

De stap die de president eind 1935 nam om voor februari 1936 verkiezingen uit te schrijven maakte hem in de ogen van de oude getrouwen meer dan verdacht en tot een dociel instrument van het Volksfront dat de verkiezingen kon aangrijpen voor zijn communistisch geïnspireerde revolutie. De voorzichtige hervormers konden het besluit van de president weer wel billijken: de Republiek van rechts was vastgelopen en de rechtse kabinetten hadden door hun slechte functioneren de overwinning van het Volksfront over zichzelf afgeroepen. De Volksfrontcoalitie bestond, zo constateerden zij in de loop van de jaren zestig, vooral uit links-Republikeinen en gematigde socialist en kreeg steun van de communisten. Dat er geen Nationale coalitie tot stand kwam tussen de CEDA en de Falange, lag volgens de een aan de arrogante houding van José Antonio en voor anderen aan de afwijzende houding van de gevestigde rechtse partijen. De critici van het regime keken niet veel anders tegen de geschetste ontwikkelingen aan.

De ideologische ontwikkelingen die de Falange Española in de periode 1933-1936 doormaakte, bezorgde de oude getrouwen en de voorzichtige hervormers nog wel de nodige hoofdbrekens. In de publicaties van de eersten doken de Falange en haar voorman pas vanaf het midden van de jaren vijftig weer op. Dan benadrukten zij voortdurend dat falangisme en traditionalisme twee handen op één buik waren. Zij worstelden verder zichtbaar met punt 27 van het Falange-programma waarin de nodige reserves waren verwoord ten opzichte van de andere rechtse partijen. De voorzichtige hervormers gingen de verschillen tussen falangisme en traditionalisme niet uit de weg, maar spraken wel met grote terughoudendheid over de antikapitalistische standpunten van de Falange en haar expliciete oproepen tot geweld. De critici van het regime hadden over deze standpunten een heldere mening. In hun ogen dienden de progressieve uitspraken die de Falange-leider op sociaaleconomisch terrein deed, vooral tactisch-electorale afwegingen en was de Falange in essentie een willig en handig instrument voor het rechtse Spanje.

Met betrekking tot de verkiezingen van 1936 formuleerde een enkele oude getrouwe de mening dat de linkse partijen deze gestolen hadden; de meesten spraken van eerlijk verlopen verkiezingen. Dat generaal Franco politiek actief was geweest in de zin dat hij nog begin 1936 had nagedacht over kandidaatstelling voor het parlement en dat hij pogingen had gedaan leidende politici ervan te overtuigen de macht niet opnieuw aan Azaña over te dragen, werd in de eerste jaren van het Franco-regime breed uitgemeten, maar daarna genegeerd. Toen was de mening uitgehard dat Franco een geheel nieuw regime had gevestigd en moesten diens contacten en banden met de oude politiek gebagatelliseerd worden. De oude getrouwen negeerden verder het feit dat de nieuwe regeringen vooral uit progressieve republikeinen en niet uit marxistische politici hadden bestaan. Bij de oudste publicisten overheerste zelfs de stellingname dat de regeringen de anarchie en de revolutie actief hadden gestimuleerd; de auteurs van begin jaren zestig hielden het erop dat de regering de revolutionairen niet in toom hadden weten te houden. Alle publicisten hielden het er verder op dat de linkse politieke partijen en vakbonden verantwoordelijk waren geweest voor het (dodelijk) geweld op straat. De moord op politicus Calvo Sotelo kreeg in dit kader bij de meeste acteurs bijzondere aandacht, mede omdat deze door politiefunctionarissen werd uitgevoerd.

De voorzichtige hervormers van de jaren zestig en begin jaren zeventig zagen er geen been in de verkiezingsoverwinning van het Volksfront ronduit te erkennen en melding te maken van de politieke stappen van generaal Franco. Deze groep auteurs week verder het meest van de oude getrouwen af waar het de appreciatie van Azaña betrof: deze had wel degelijk het uiterste gedaan het straatgeweld te bedwingen en de middelpuntvliedende krachten in de politiek tot staan te brengen. Het waren vooral linkse groepen arbeiders geweest die bleven provoceren, waardoor ook rechtse groeperingen zich niet onbetuigd hadden gelaten. Onhandige opmerkingen van de zittende minister-president hadden er voorts voor gezorgd dat de moord op Calvo Sotelo in de schoenen van de regering was geschoven.

De critici van het regime schetsten slechts op een bescheiden aantal punten een ander beeld. Wel was het straatgeweld van het voorjaar van 1936 in hun ogen vooral een initiatief van rechtse politieke krachten, de jongerenbewegingen van de FE de las JONS en de CEDA voorop. En als er bij hen al kritiek op Azaña was, dan was het vanwege diens naïviteit toen hij op de hoogte werd gebracht van opstandige geluiden binnen het leger.

Over de voorbereiding en bemensing van de staatsgreep van 17 en 18 juli 1936 bestond bij de oude getrouwen in de eerste jaren van het Franco-regime geen uitgekristalliseerd beeld. Het verschilde van auteur tot auteur of Franco's contacten met de regerende politici van het voorjaar van 1936 aan de orde kwamen, of de samenzwering werd genoemd die vanaf maart vorm kreeg, of er een rol was weggelegd voor milities als die van de Falange en of de verdeeldheid binnen het leger en het de facto mislukken van de staatsgreep een plek in het verhaal kregen. In ieder geval verdwenen Franco's voortdurende demarches bij politici in de loop van de jaren veertig bij de oude getrouwen uit beeld en dat gold ook

de vermelding dat er al vanaf maart 1936 voorbereidingen van een staatsgreep waren geweest. Dat laatste hield zonder twijfel verband met het profileren van de moord op Calvo Sotelo als belangrijke aanleiding tot de staatsgreep.

Toen aan het begin van de jaren zestig het de facto mislukken van de opstand voor het eerst expliciet onderdeel van het betoog werd, stelden de oude getrouwen de verdeeldheid binnen het leger nog steeds slechts zijdelings aan de orde en legde men net als in de overheidspropaganda van begin jaren veertig de nadruk op het perfide besluit van de zittende regering linkse milities te bewapenen, waardoor een snelle afronding van de staatsgreep onmogelijk werd. In de jaren zestig kwam er vervolgens ook erkenning voor de actieve rol van de falangisten bij de opstand. De aarzelingen die juist José Antonio in enkele brieven had verwoord, bleef dan echter onvermeld.

Bij de voorzichtige hervormers bleef het ongemak over de rol en stellingname van de Falange en haar leiders bestaan, zij het dat zij vanaf het einde van de jaren zestig wel steeds meer details over José Antonio's aarzelingen naar buiten brachten. Ook de terughoudendheid van de carlisten kreeg langzaamaan aandacht. De voorzichtige hervormers brachten vooral veel klaarheid over hoe de opstand binnen het leger was voorbereid: Mola was vanaf maart de grote organisator, Franco de bedachtzame generaal op de achtergrond en de moord op Calvo Sotelo was slechts een aanleiding om daadwerkelijk in opstand te komen. Het deels mislukken van de staatsgreep, omdat delen van het leger niet mee zouden doen, was, zo stelde men, vooraf ingecalculeerd. Welke (ideologische) redenen militairen hadden om wel of juist niet mee te doen, bleef intussen onderbelicht.

De critici van het regime van hun kant kwamen nog met enkele belangrijke nieuwe details en inschattingen. Zo werd Franco als een opportunistische twijfelaar neergezet. Hij zou de ontwikkelingen bewust nog een dag hebben aangekeken, vooraleer hij ook zelf in opstand kwam. Ook diens contacten met politici over een mogelijke kandidaatstelling voor de parlementszetel van Cuenca, waren in hun ogen een teken van een weinig principiële stellingname. De schriften waarin José Antonio zijn bedenkingen tegen samenwerking met het leger verwoordde, kregen wel aandacht maar er werd weinig waarde aan gehecht; hij zou eenvoudigweg tot op het hoogste niveau bij de staatsgreep betrokken zijn geweest. De opstandige militairen kregen bij de critici van het regime voor het eerst ook cynisme in de schoenen geschoven: ze wisten van tevoren waar de staatsgreep wel moest mislukken en waren met open ogen het risico van een burgeroorlog aangegaan, met alle gevolgen voor de burgerbevolking van dien.

Al met al bleek reeds de periode die voorafging aan de Spaanse Burgeroorlog, die van de Tweede Republiek, een waar historisch strijdperk. De oude getrouwen traden in het voetspoor van de propaganda van het Franco-regime van het begin van de jaren veertig en hadden voor de jaren 1931-1936 vrijwel louter negatieve kwalificaties en beoordelingen in petto. De hervormingsgezinden van hun kant kwamen met nieuwe feiten die vooral de links-republikeinen van Azaña en een aantal van hun regeringsdaden in een gunstiger daglicht stelden, maar onttrokken zich tegelijk niet aan het vanaf 1939 ingezette discours

dat de oorzaken van de burgeroorlog gezocht moesten worden in het kamp van de marxistische krachten van het Volksfront. De critici van het regime toonden veel begrip voor de analyses en daden van vooral de socialisten en zij relateerden het uitbreken van de burgeroorlog juist aan de opstelling van conservatief Spanje, waarvan delen vrijwel vanaf het begin van de Tweede Republiek geweld niet uit de weg waren gegaan.

Het is verder opmerkelijk dat de al in 3.1 geconstateerde uitharding van de historische propaganda van het regime waarvan sprake was in de eerste helft van de jaren veertig, zich weerspiegelt in het werk van de oude getrouwen. Zo zagen we destabiliserende activiteiten van rechts als die van Sanjurjo in 1932 en die van de samenzweerders van voorjaar 1936 vanaf het jaar 1943 achter de horizon verdwijnen en hetzelfde gold voor het aantreden en (gewelddadige) optreden van de Falange Española de las Jons en haar leider José Antonio. Ook de belangrijkste conservatieve partij van de periode 1931-1936, de CEDA, viel (pas) enkele jaren na het aan de macht komen van Franco een *damnatio memoriae* ten deel. Hetzelfde lot trof Franco's voorzichtige stappen actief te worden in het Republikeinse politieke leven en diens nauwe contacten met prominente regeringsleden van het voorjaar van 1936.

Ook de bevindingen in 5.1 over de prioriteiten die de censuur in de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig had, laten zich teruglezen, vooral in het werk van de voorzichtige hervormers. Zo brachten deze veel nieuwe feiten en beoordelingen, maar toonden zij duidelijke aarzelingen bij historische deelthema's als de grote meningsverschillen binnen het leger vlak voor en tijdens het uitbreken van de opstand, de vrijwel onmiddellijke bewapening door het leger van irreguliere strijdgroepen en de aarzelingen van Franco zich aan te sluiten bij de samenzweerders van het voorjaar van 1936 en vervolgens de machtsgreep van 18 juli 1936.

Tevens zagen we in de geschiedschrijving over de periode 1931-1936 vrijwel het gehele palet van misbruik van geschiedschrijving terugkomen. Op heuristisch niveau bleek voorzichtige hervormer De la Cierva zijn bronnen voortdurend af te schermen voor collega's. Op epistemologisch vlak zagen we vooral bij de oude getrouwen, maar niet alleen bij hen, in de eerste plaats een groot aantal omissies - denk daarbij aan het volledig voorbijgaan aan de politieke demarches van Franco in de maanden voor de opstand. Ook werden vooral bij de oude getrouwen de regels van de logica overduidelijk overtreden - zie onder meer de poging van Aguado Bleye het onvermogen van Azaña om orde en gezag volledig te herstellen tot dé oorzaak van de burgeroorlog te verklaren. Tenslotte was er sprake van misbruik van geschiedschrijving in praktische zin bij alle binnen Spanje publicerende historici: noch in de eerste versies van hun publicaties noch in herdrukken daarvan of in andere geschriften, ook als die gepubliceerd werden in de jaren na Franco's overlijden, maakten zij duidelijk onder welke maatschappelijke en politieke druk zij hadden moeten werken en legden zij verantwoording af over hun omgang met de censuur.

HOOFDSTUK 8

DE BURGEROORLOG 1936-1939

Op 17 en 18 juli 1936 kwamen her en der binnen Spanje legeronderdelen in opstand; ook de goed getrainde legercorpsen in het Spaans Protectoraat Marokko deden mee. Na enkele dagen bleken de opstandelingen controle te hebben over (grote delen van) de Canarische Eilanden, Spaans Marokko, Andalusië, Castilië en Navarra evenals over een groot aantal steden verspreid over het land.

Om de successen te stabiliseren en verder uit te bouwen ontstond binnen wat snel de Nationale zone zou gaan heten, de behoefte aan een centralisatie van het militaire en politieke leiderschap. De visie van de drie groepen historici op die ontwikkeling komt in dit hoofdstuk als eerste aan bod.

Uiteindelijk zouden aan Nationale zijde alle bestaande politieke groeperingen, waaronder de tot een enorme organisatie uitgroeide Falange Española de las JONS, gedwongen worden op te gaan in één alomvattende politieke beweging. Daaraan wordt vervolgens aandacht besteed.

In de Republikeinse zone, het grondgebied dat de wettige regering had weten te behouden, waren zeker in de eerste maanden van de strijd de middelpuntvliedende krachten sterk en was er gedurende de gehele periode van de burgeroorlog sprake van felle onderlinge politieke strijd. Over deze ontwikkelingen gaat de derde paragraaf.

Daarna komen dan de vele vormen van internationale hulp ter sprake, waarop beide kampen een beroep deden.

Het laatste deel van dit hoofdstuk gaat vervolgens in op de terreur, waarvan in beide kampen sprake was. Dan is er ook aandacht voor het vraagstuk hoevéél slachtoffers aan de gevechtshandelingen zijn toe te schrijven.

8.1 Franco onbetwist(e) opperbevelhebber en staatshoofd?

Op 23 juli 1936 - amper een week na het startschot voor de staatsgreep - verzamelde een groot aantal opstandige generaals zich in Burgos in de zogenaamde 'Verdedigingsraad' ('Junta de Defensa'). Francisco Franco was nog niet bij deze eerste bijeenkomst aanwezig. In de loop van augustus - de strijd bleef maar voortduren en er was geen zicht op een snel einde ervan - ontstond bij veel van de militaire leiders de overtuiging dat het voor het welslagen van de oorlogsinspanning nodig was een militaire opperbevelhebber (generalísimo) aan te stellen. Op 21 september 1936 stond deze kwestie voor de eerste keer formeel op de agenda van de Verdedigingsraad. Tot overeenstemming kwam men niet. De meningsverschillen golden zowel het principe van de militaire centralisatie, waar vooral voorzitter Cabanellas moeite mee had, als welke persoon dan met extra militaire macht bekleed zou moeten worden als ook de noodzaak de te benoemen opperbevelhebber tevens de nodige politieke macht te geven.

Zo speelde nog een tijd de optie de politieke macht in de Nationale zone in handen te leggen van de monarchist Gil Robles, vooral ook omdat de aanhangers van diens CEDA een belangrijke rol speelden in de Nationale oorlogsinspanning. Deze optie werd door

falangistisch georiënteerde generaals echter resoluut van de hand gewezen; de CEDA had hun leider José Antonio altijd het politieke leven zuur gemaakt.

Een definitief besluit tot welke benoeming dan ook werd uitgesteld tot 29 september 1936. Toen kwamen de leden van de Verdedigingsraad, inmiddels uitgebreid met Franco, in Burgos overeen dat dezelfde Franco zowel de hoogste militaire leiding moest krijgen als het voorzitterschap van een nog te vormen regering, alles voor de periode dat de militaire strijd nog zou duren. Op 1 oktober volgde dan vanuit het hoofdkwartier van Franco de officiële mededeling dat deze niet alleen benoemd was tot opperbevelhebber van de strijdkrachten en regeringsleider, maar tevens tot staatshoofd ('Caudillo'); de inperking van het mandaat tot het tijdstip van de eindoverwinning was bovendien geheel verdwenen. Deze wending van de gebeurtenissen - naar de overtuiging van velen minutieus in het geheim voorbereid door Franco's broer Nicolás - deed bij veel collega-generaals de wenkbrauwen fors fronsen, ook bij Emilio Mola, de grote organisator van de opstand.

De generaals die zich op 29 september 1936 achter de kandidatuur van Franco schaalden, hadden daarvoor overigens een aantal motieven. Zo was Franco de aanvoerder van het voor de strijd zo belangrijke Afrikaanse legerkorps, dat bovendien meer dan duidelijk had gemaakt alleen Franco als (opper)bevelhebber te zullen accepteren. Belangrijk was verder dat zowel Duitsland als Italië, de belangrijkste buitenlandse steunpilaren van de opstandelingen, zich vanaf het begin van de strijd vrijwel alleen tot Franco hadden willen richten. Tot slot speelde voor sommigen mee dat Franco erin geslaagd was eind september 1936 een einde te maken aan het beleg van het fameuze, met een snel slinkend contingent soldaten verdedigde, Alcázar van Toledo, een omweg die hem in de ogen van veel militaire historici overigens een snelle inname van Madrid had gekost.

In het licht van het bovenstaande komen de volgende deelthema's aan de orde:

- In hoeverre besteedden de auteurs aandacht aan de aarzelingen bij delen van de opstandelingen een militair opperbevel in te stellen en daarvoor vervolgens Franco aan te wijzen?
- In welke mate kwam naar voren dat de terughoudendheid om bij één persoon vervolgens ook omvangrijke politieke macht neer te leggen, de facto nog groter was?
- In hoeverre stelden de betrokken auteurs Franco's gevoel voor machtspolitiek en zijn goede neus voor public relations - het Alcázar werd een nationaal icoon - aan de orde als bepalende factoren voor diens uiteindelijke uitverkiezing?
- In welke mate was er aandacht voor de afweging of de politieke macht in de Nationale zone bij militairen dan wel bij politici moest worden ondergebracht?

De oude getrouwen: Asián Peña, Arrarás, Ballesteros Beretta en Rumeu de Armas

Voor deze groep auteurs was het vanzelfsprekend dat alle militaire en politieke touwtjes in handen van Francisco Franco terecht waren gekomen. Aarzelingen of terughoudendheid bij wie dan ook kwamen niet aan de orde. De betrokken schrijvers hielden het er vaak op dat hij toch vooral tot staatshoofd was gekozen, met de implicatie dat het militaire opperbevel daar gewoon deel van uitmaakte. Wel is het opvallend dat vooral de publicaties van begin jaren veertig - die van Asián Peña (*Manual de historia de España*), Arrarás (*Franco*) en Ballesteros Beretta (*Síntesis de Historia de España*) - de mededeling bevatten dat Franco pas ruim twee maanden na de start van de burgeroorlog, namelijk op of rond 1 oktober, al zijn functies kreeg toegeschoven, waaraan Ballesteros Beretta nog toevoegde dat het altijd de bedoeling was geweest dat de bij een ongeval omgekomen generaal Sanjurjo de leiding zou nemen. Alle andere auteurs wekten impliciet de stellige indruk dat Franco al vanaf het begin van de opstand de opperste macht in de Nationale zone in handen had gehad. De mythe van Franco als de grote natuurlijke leider van het Nationale gebied was in de eerste jaren van diens leiderschap sterk maar nog niet tot in alle details uitgehard.

Alle publicisten hadden overigens oog voor Franco's militaire prestatie de Afrikaanse troepen - met een luchtbrug - over te brengen naar het vasteland, hen snel te laten oprukken naar het noorden en vervolgens het door generaal Moscardó verdedigde Alcázar te laten ontzetten, overigens zonder daarbij de suggestie te wekken dat diens benoemingen daarmee in relatie hadden gestaan.

Als om kritiek op Franco als militair tacticus voor te zijn, kwam Rumeu de Armas in 1963 nog met de toevoeging dat de troepen van Franco na het Alcázar ook Madrid zouden hebben bevrijd, als daar geen Internationale Brigades waren opgedoken. Asián Peña had in de herdrukken van zijn werk van de jaren zestig nog weer een andere omgang met Franco's omweg langs Toledo. Heette het begin jaren veertig bij hem nog dat de daden rond het Alcázar deden denken aan de 'glorieuze dagen van onze onsterfelijke geschiedenis', in de jaren zestig waren deze opmerkingen plots weggestreept.

Voor de verdiensten van andere generaals dan Franco bestond bij de oude getrouwen tegelijk weinig aandacht. In de betogen over de eerste maanden van de opstand was er soms aandacht voor Queipo de Llano en diens militaire vorderingen in Andalusië en

kreeg Mola een enkele keer lof voor het goede werk in het noorden van Spanje. Prestaties of meningen van (voormalige) politici ontbraken ten enenmale.¹

Dat er rondom de benoeming van Franco tot opperbevelhebber en staatshoofd voor historici lang een klein mijnenveld lag, zal inmiddels duidelijk zijn. De betrokken Spaanse historici zochten bij het toch belangrijke thema van de machtsvorming binnen de Nationale zone dan ook de grenzen van de professionaliteit op. Immers, zoveel belangrijke gegevens bleven onvermeld dat de lezer zich geen reëel beeld kon vormen van hoe Franco aan de macht was gekomen.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano en De la Cierva

Seco Serrano plaatst in 1962 en in 1964 bij het beeld dat de oude getrouwen schetsten van de periode tussen 18 juli en 1 oktober 1936 een beperkt aantal niet onbelangrijke kanttekeningen. Zo formuleert ook hij dat alle generaals er voorstander van waren dat Franco alle macht zou krijgen en wekte ook hij de indruk dat het militaire opperbevelhebberschap toch vooral een onderdeel was van diens benoeming tot geheel leider. Tegelijk maakt hij er melding van dat Mola een vurig pleidooi voor hem had gehouden en dat Cabanellas op enig moment van de besluitvorming had dwarsgelegen. Opmerkingen als de laatste die voor Franco pijnlijk waren, werden - wellicht ter compensatie - gelardeerd met een paginagrote foto van Franco en twee afbeeldingen van diens installatie in Burgos; in de 1978-editie van Seco Serrano's werk waren van dat alles nog maar twee kleine plaatjes van Franco over.

Een andere innovatie van Seco Serrano is dat hij de expliciete formulering opneemt dat alles wat van Nationale zijde over het Alcázar naar voren is gebracht 'door de grote historicus Thomas in zijn excellente boek is bevestigd'. Dat zou ook gelden voor het verhaal dat de verdediger van het Alcázar, generaal Moscardó, expliciet te kennen had gegeven zijn zoon - die door de Republikeinen gevangen was genomen - indien nodig voor de Nationale zaak te zullen opofferen. Seco Serrano wil met deze uitweiding óf de indruk wegnemen dat het gebeuren rond het Alcázar slechts een goedkope pr-stunt van Franco was in diens gang naar de macht óf juist verduidelijken dat bij anderen wel degelijk de mening leefde dat er rondom het ontzet van het Alcázar een luchtje hing. In de herdruk van zijn grote werk van 1978 komt Seco Serrano vervolgens met Herbert Southworth op de proppen, de auteur die al in 1963 in zijn boek *El Mito de la Cruzada*

1 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk), 328 en 331-332 en José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1959, 8e en gecorrigeerde druk en 1967, 9e druk), 283. Antonio Ballesteros Beretta, *Síntesis de Historia de España* (Barcelona: Salvat Editores, 1941, 6e editie), 550-551. Joaquín Arrarás, *Franco* (Valladolid: Librería Santarén, 1939, 7e uitgebreide editie), 260-261, 289-290 en 293-301. Manuel Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV a nuestros días* (Madrid: Editores La Ballesta, 1964, 1e editie), 199-201 en 207-208. José María Pemán, *Breve Historia de España* (Madrid: Escelicer SL, 1950, waarschijnlijk 1e editie), 383-384. Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Ediciones Anaya, 1963, 1e editie), 223-224 en Diego Sevilla Andrés, *Historia Política de la zona roja* (Madrid: RIALP, 1963, 2e editie), 292-296 en 402.

de Franco grote vraagtekens had gezet bij de glorieuze verhalen over het Alcázar. Alleen het verhaal van de opoffering van Moscardó“ zoon had niet op waarheid berust, luidt in 1978 Seco Serrano's conclusie.²

Overigens gaat het hier om een van de weinige aanpassingen die Seco Serrano in 1978 over de cruciale periode 18 juli 1936-1 oktober 1936 had aangebracht in zijn oorspronkelijk in 1962 verschenen werk. Die terughoudendheid om recent verschenen literatuur te verwerken en een toch onvolledig betoog te corrigeren is opmerkelijk. Speelde de onmogelijkheid een omvangrijk handboek op alle aspecten geheel up-to-date te maken een grote rol - een voor de hand liggende optie - of speelde frustratie over eerdere terughoudendheid en (zelf)censuur hem parten?

De la Cierva komt in zijn in 1974 verschenen *Historia básica de la España actual* met invalshoeken en details die onder meer bij Seco Serrano hadden ontbroken en die in de wereld van de voorzichtige hervormers een geheel werpen op de verwickelingen in de periode tot 1 oktober 1936: de verheffing van Franco was allerm minst een gelopen race geweest.

Franco zou zich, aldus De la Cierva, vanaf de start van de opstand wel zo gedragen hebben alsof het militaire opperbevel hem natuurlijkerwijs toekwam. Dat wekte vooral in de eerste weken van de opstand de nodige irritatie op bij een flink aantal hoge militairen die niet geporteerd waren voor een gecentraliseerd opperbevel. Een en ander bracht Mola ertoe Franco voorlopig niet op te nemen in de Verdedigingsraad. Deze aanpak was niet langer houdbaar toen het belang van de door Franco geleide Afrikaanse troepen voor de Nationale oorlogsinspanning steeds evidenter werd. Toen bovendien duidelijk werd dat de strijd langer zou gaan duren dan enkele weken, gingen de meeste generaals overstag voor het idee van een gecentraliseerd militair opperbevel. Een meerderheid van hen wilde dat opperbevel vervolgens wel in handen geven van Franco, hoewel sommigen meer voelden voor generaal Mola. Toen de kwestie van het opperbevel op 21 september 1936 officieel op de agenda van de Verdedigingsraad stond, maakte Franco duidelijk het opperbevel in de Nationale zone niet te ambiëren. Zou dat hem echter toevallen, dan wilde hij naast de militaire almacht ook die op politiek terrein hebben. De la Cierva schetst zo impliciet dat Franco zeker was van zijn zaak en hoog spel durfde te spelen.

Franco werd in zijn streven naar macht ondersteund door een efficiënt team. Het was ook dat team dat hem tot de emotionele en politiek gemotiveerde beslissing bracht zijn troepen niet door te laten steken naar Madrid doch deze af te laten buigen naar Toledo en zijn Alcázar. Het team stond, aldus De la Cierva, 'met een nooit afziende discretie ten dienste van zijn baas, oversteeg zelfs de ambities en twijfels van zijn baas'. De la Cierva

2 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI Epoca contemporánea* (Barcelona: Instituto Gallach, 1962, 1e editie), 186. Juan Reglà Campistol, José María Jover Zamora, Carlos Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea* (Barcelona: Editorial Teide, 1964, 2e editie), 444 en Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Epoca Contemporánea. La Segunda República-La Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7^e editie), 225.

zegt het niet met zoveel woorden maar lijkt hier te verwijzen naar de machinaties van Franco's broer Nicolás om Franco tot staatshoofd voor het leven te maken. Zo hanteert De la Cierva impliciet het bekende adagium dat de leider geen blaam treft, dat het vooral diens adviseurs waren die doordraafden. Overigens verduidelijkt hij niet op basis van welke feiten hij de conclusie trekt dat Franco's staf grotere ambities koesterde dan hij zelf.

Hoe dan ook, monarchistisch georiënteerde generaals slaagden er uiteindelijk op 29 september in het verzet tegen een opperbevel van Franco van Republikeins gezinde, door Cabanellas geleide, generaals te breken. Franco zou vervolgens meer dan de meesten in de Verdedigingsraad bevroed hadden, ook de volle politieke macht naar zich toetrekken en daarbij handig profiteren van het feit dat het in de Nationale zone volledig ontbrak aan een bestuurlijk apparaat; dat vacuüm kon hij nu mooi opvullen. Een belangrijke conservatieve politicus als Gil Robles was weliswaar in de Nationale zone aanwezig, maar de militairen, aldus De la Cierva, maakten handig gebruik van de weerstand onder de falangisten tegen diens persoon en drukten vervolgens het model van een militaire dictatuur door.³

Overigens is De la Cierva ook bij zijn beschrijving van de zojuist genoemde ontwikkelingen weinig genegen gedetailleerd inzicht te verschaffen in de door hem gebruikte bronnen. Veertig pagina's tekst levert maar een tiental noten op, waarin hij bovendien slechts in algemene zin verwijst naar eerder werk van eigen hand en binnenkort te verschijnen publicaties van de hand van de broers Salas Larrazábal. De la Cierva lijkt zich ook hier niet erg te bekommeren om de heuristische noden van zijn medehistorici. In ieder geval heeft hij met de kritiek op zijn bronnenverantwoording, die collega's al bij zijn grote werk van 1969 naar voren brachten, niet veel gedaan.

De critici van het regime: Tamames, Jackson en De Blaye

Tamames en Jackson publiceerden hun werken *Historia de España, La República, La era de Franco* en *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* iets eerder respectievelijk veel eerder dan De la Cierva, namelijk in 1973 en 1965. Zij hadden minder dan De la Cierva inzicht in de precieze ontwikkelingen in de Verdedigingsraad in de aanloop naar de bewuste 1^e oktober, maar zij maakten wel duidelijk dat Franco op een handige manier en ondanks het verzet van enkele medegeneraals eind september ook alle politieke macht naar zich toe had getrokken.

Opvallend is dat waar De la Cierva Mola vooral afschildert als een medestander van Franco in al diens ambities, Jackson en Tamames een geheel andere interpretatie aanhangen. Zo meldt de eerste al dat Mola, overigens samen met Queipo de Llano, een fel protest had laten horen, toen Franco's hoofdkwartier bekend maakte dat deze ook

3 Ricardo de la Cierva, *Historia básica de la España actual (1800-1974)* (Barcelona: Editorial Planeta, 1974, waarschijnlijk 1^e editie), 376, 389, 405-408, 412-413 en 413-416. '...trabajó con discreción implacable en favor de su jefe, incluso por encima de las ambiciones y de las dudas de su jefe'.

de positie van staatshoofd op zich had genomen. In de ogen van Jackson en Tamames hadden de protesten van Mola - en die van Cabanellas zullen niet anders zijn geweest - ermee te maken dat Franco zijn volmachten niet in de tijd had beperkt tot de periode van de burgeroorlog.

Deze en dergelijke opmerkingen zetten de Caudillo neer als een ambitieuze machtspoliticus en moeten er aan bijgedragen hebben dat een officiële circulatie in Spanje van het boek van Jackson - ondanks herhaalde pogingen daartoe - voorafgaand aan Franco's overlijden niet mogelijk was. De censor, zo zagen we eerder, zette immers alle stekels op als een auteur zich langs de ene of de andere weg tegenstander van of kritisch op Franco of diens regime toonde. Tegelijk maakt de vele informatie die Jackson ondanks zijn beperkte bronnenmateriaal naar voren brengt, duidelijk dat de Spaanse historici gedurende vele decennia bepaalde informatie bewust niet geleverd hebben.

Overigens gaat Edouard de Blaye in zijn in 1974 en 1976 buiten Spanje verschenen werk *Franco and the Politics of Spain* in zijn beoordeling van het karakter en het handelen van de dictator nog een stapje verder. De Blaye noemt Franco 'berekenend, vasthoudend, geduldig en meedogenloos', eigenschappen die 'vergezeld gingen van een forse dosis geluk', omdat 'al zijn potentiële rivalen - door overlijden respectievelijk moord - successievelijk van zijn pad verdwenen: Calvo Sotelo, generaal Goded, José Antonio, en de generaals Mola en Sanjurjo'. Franco's besluit zich de titel 'Caudillo' aan te meten wordt door De Blaye weggezet als een 'goedkope poging een Spaans equivalent van Führer of Duce te creëren'.⁴ Van De Blaye zijn geen pogingen bekend het gewraakte werk in het Spaans te laten vertalen en zo toegang tot de Spaanse markt te krijgen. Met dit soort beoordelingen zou dat rond 1975 ook nog een hele klus zijn geweest.

8.2 Het ontstaan van de eenpartijstaat aan Nationale zijde

Nadat hij op 1 oktober 1936 officieel was benoemd tot generalísimo en staatshoofd van de Nationale zone, ging Franco in nauwe samenwerking met zijn politieke adviseurs, van wie ook snel zijn zwager Ramón Serrano Súñer deel uitmaakte, op zoek naar een verdere versteviging van zijn politieke positie. De dictator van de jaren twintig, Miguel Primo de Rivera, had dezelfde wens gehad en had er destijds voor gekozen een geheel nieuwe politieke beweging van de grond te tillen, de Unión Patriótica. Dat was geen succes geworden; de Unión wist nauwelijks aanhangers te trekken. Franco en de zijnen raakten er dan ook steeds meer van overtuigd dat de politieke ondersteuning voor

4 Jackson, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1965, 1^e editie), 294-296. Ramón Tamames, *Historia de España, La República, La era de Franco* (Madrid: Ediciones Alfaguara S.A./Alianza Editorial S.A., 1973, waarschijnlijk 1^e editie), 340-341 en 343-345. Edouard de Blaye, *Franco and the Politics of Spain* (Harmondsworth: Penguin Books Ltd, 1976, 1e herziene editie van publicatie in het Frans uit 1974), 103 en 111. 'But he was cunning, tenacious, patient and ruthless...were accompanied by an insolent good luck...removed from his path, one after the other, all his potential rivals: Calvo Sotelo, Goded, José Antonio, Mola, Sanjurjo'.

Franco voort moest komen uit een fusie van de belangrijkste burgermilities en politieke groeperingen van de Nationale zone. Naast de falangisten, die - omdat José Antonio gevangen zat in de Republikeinse zone - geleid werden door een driemanschap onder leiding van Manuel Hedilla Larrey, ging het dan om monarchistische groeperingen die de zoon van de in 1931 afgetreden koning aan de macht wilden brengen en, vooral, om de carlistische Requetès die zeer traditioneel georiënteerd waren en aanhangers waren van een concurrerende dynastieke lijn. De laatsten stonden onder leiding van Manuel Fal Conde en Antonio Goicoechea.

Zowel Fal Conde als Hedilla voelden weinig voor de al dan niet opzichtige avances vanuit Franco's militaire hoofdkwartier. De falangistische voorman had daarbij de ingewikkeldste positie. Diens beweging was na de start van de burgeroorlog een natuurlijk ankerpunt voor alle burgers die zich aan Nationale zijde in de strijd wilden begeven, en was dan ook explosief gegroeid van enkele duizenden aanhangers naar vele honderdduizenden en dat had de nodige controverses gebracht. Het grootste deel van de nieuwkomers had een uitgesproken conservatieve maatschappelijke oriëntatie en wilde de Falange zo snel mogelijk het militaire kamp in trekken dat in het algemeen een koers voer ten gunste van de sociaaleconomisch bevoorrechten. De leiding van de Falange-beweging en de falangisten van het eerste uur drukten echter in toenemende mate de in sociaaleconomisch opzicht progressieve speeches van José Antonio van 1935 aan de borst. Ook herinnerden dezen zich heel levendig de eerder genoemde tekst van het beroemde punt 27 van het partijprogramma: 'Alleen bij de laatste slag om de Staat te veroveren zal de leiding de noodzakelijke samenwerkingsverbanden aangaan, voor zover ons overwicht is veilig gesteld.'

Juist onder deze falangisten was door Franco's stap van 1 oktober 1936 om ook de positie van staatshoofd naar zich toe te trekken, dan ook de nodige onrust ontstaan: was deze positie niet gereserveerd voor hun grote leider José Antonio, zodra die terug zou keren uit Republikeinse gevangenschap? Overigens waren er ook meningsverschillen onder de falangisten van het eerste uur. De kring rondom Sancho Dávila y Fernández de Celis zette steeds meer vraagtekens bij het optreden van Hedilla: trok deze binnen de falangisten niet te veel macht naar zich toe en deed deze het niet teveel voorkomen, zeker na de executie van José Antonio op 20 november 1936, dat hij de facto de nieuwe eenhoofdige leider was?

Intussen zette Hedilla zijn streven de onafhankelijkheid van de Falange te garanderen door en dat leidde in de eerste maanden van 1937 tot ontmoetingen met de leiding van de carlisten. Daaruit kwam de afspraak voort dat van het leidend kader van beide groeperingen niemand zitting zou nemen in het bestuur van een eenheidsbeweging, mocht die door de militairen worden afgedwongen.

Initiatieven als deze maakten de groep rond Franco zenuwachtig en bracht haar ertoe de handige tacticus Serrano Súñer tweedracht te laten zaaien binnen de leiding van de Falange door steun te geven aan de aanhangers van Sancho Dávila. Uiteindelijk kon Franco het partijcongres van de Falange, dat vanaf 16 april 1937 plaatsvond in Salamanca, benutten voor een interventie. Hedilla werd tijdens die bijeenkomst formeel

in zijn leiderschap bevestigd. Er ontstonden echter schermutselingen tussen de mannen van Hedilla en die van Dávila, waarbij ook enkele doden vielen. Franco liet weten van dit soort perikelen in de eigen achterban niet gediend te zijn en vaardigde op 19 april 1937 een decreet uit waarin hij carlisten, falangisten en enkele kleinere monarchistische groeperingen samenvoegde tot de Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS). Deze zou als inhoudelijke leidraad de '26 punten' van de Falange nemen. Toen Hedilla weigerde binnen de nieuwe organisatie een functie te bekleden, werd dat opgevat als hoogverraad; hij werd dan ook op 25 april 1937 gearresteerd. Een veroordeling tot de dood werd later omgezet in een langdurige gevangenisstraf. Franco legde het leiderschap van de nieuwe FET y de las JONS intussen in handen van Raimundo Fernández Cuesta.

Franco zou de nieuwe eenheidsbeweging en haar leider in de jaren die volgden, beurtelings tactisch inzetten als tweede macht naast de formele regeringen die vanaf 30 januari 1938 aantraden, dan wel behandelen als *quantité négligeable*. De urgentie van de strijd tegen de Republikeinen maakte overigens dat de falangistische kaders hun onvrede over het ingrijpen van Franco snel vergaten.

Al het bovenstaande leidt tot aandacht voor de volgende deelthema's:

- In hoeverre kwam bij de auteurs naar voren dat er in april 1937 sprake was van een unificatie van de bestaande politieke en militaire groeperingen en dat deze door Franco was afgedwongen? Hoe ging men in dit kader om met het 27^e punt van het programma van de FE de las JONS?
- In welke mate werd gewag gemaakt van de diepgaande meningsverschillen die binnen de Falangebeweging in de aanloop naar april 1937 aanwezig waren, en welke oorzakelijke rol deelde men toe aan het toenemende machtsstreven van Franco, onenigheid over de sociaaleconomische politiek en onvrede over het vigerende leiderschap?
- In hoeverre was er aandacht voor de afspraken die carlisten en falangisten maakten om een door de militairen afgedwongen unificatie af te houden of te ontmantelen, of voor de gewelddadige ontwikkelingen rondom het aprilcongres van de Falange en, vervolgens, het lot van Manuel Hedilla na de unificatie?
- Hoe beoordeelde men de afzonderlijke inhoudelijke bijdrage van de constituerende elementen aan de nieuwe eenheidsbeweging FET y de las JONS?
- Hoe keek men aan tegen de beweegredenen van Franco om een beweging als de FET y de las JONS tot stand te brengen?

Dat het hier om thema's gaat die gevoelig lagen in Franco's Spanje bleek al in 5.2, toen duidelijk werd dat het Franco-regime in het midden van de jaren zestig alles uit de kast haalde om auteur García Venero af te houden van een publicatie over de Falange en het leven van Hedilla.

De oude getrouwen: Asián Peña, Ballesteros Gaibrois en anderen

Alle auteurs waren uiterst zuinig met mededelingen over de unificatie van april 1937 en lieten in ieder geval elke verwijzing naar het afgedwongen karakter ervan achterwege. De meeste publicisten van de eerste helft van de jaren veertig lieten zelfs na te vermelden dat er überhaupt een eenwording had plaatsgevonden, een teken dat deze de nodige wonden had geslagen. Wanneer zij spraken over de organisatie van politiek en bestuur in de Nationale zone, sprongen zij van Franco's bevestiging als staatshoofd op 1 oktober 1936 direct door naar de installatie van diens eerste regering aan het einde van januari 1938.

Bracht men de eenwording wel ter sprake, dan waren het in de ogen van de auteurs vooral falangisten en requetés die elkaar daarin gevonden hadden. Dat er ook medestanders van de afgetreden koning Alfonso in de FET y de las JONS waren opgegaan, bleef onvermeld. Ballesteros Gaibrois, die overigens pas in de jaren zestig publiceerde, vormde hierop een uitzondering. Hij brengt in zijn *España del siglo XV a nuestros días* ook 'de aanhangers van het in 1931 verdwenen koningshuis' ter sprake. Deze terughoudendheid de monarchisten überhaupt te noemen, hangt wellicht samen met de in de loop van de jaren veertig steeds manifester wordende ambities van Alfonso's zoon Juan de Borbón om Franco als staatshoofd af te lossen.

De politieke verwickelingen binnen de Falange voorafgaand aan de eenwording, de oorzaken daarvan, de geheime afspraken tussen de carlisten en falangisten in de eerste maanden van 1937 en alle gebeurtenissen binnen de Falange tijdens en kort na het partijcongres van april 1937, het krijgt allemaal geen aandacht bij de groep oude getrouwen.

Overigens deden de auteurs die de eenwording wel noemden, vaak ook enige moeite de inhoudelijke bijdragen van carlisten respectievelijk falangisten aan de nieuwe beweging nader te verhelderen. Over wat de carlisten hadden meegebracht was men eenduidig en men noemde dan het katholicisme, de traditionele waarden, de eenheid van Spanje en het gevoel voor orde. De toevoeging van de falangisten vond men lastiger te preciseren en meestal hield men het bij vage aanduidingen als 'enthousiasme van de jeugd' en 'het elan van José Antonio'.

Twee auteurs kwamen met een meer inhoudelijke invalshoek. De in 1942 publicerende Asián Peña noemt in zijn *Manual de historia de España* eerst de zorg van de carlisten voor historische continuïteit om vervolgens de bijdrage van de falangisten naar voren te brengen: "roeping, regels en stijl, naast groet, emblemen en onderscheidingstekens". In de jaren zestig pikt Ballesteros Gaibrois deze invalshoek weer op en houdt hij het erop dat

de Falange 'het moderne sociale en economische leven' Spanje had binnengebracht.⁵ We mogen met een eerdere bespreking in het achterhoofd veronderstellen dat het radicale sociaaleconomische karakter van een deel van de 26 respectievelijk 27 punten dan een rol speelt. Aan speculaties over Franco's beweegredenen om een goed georganiseerde eenheidsbeweging op te richten, wagen de oude getrouwen zich overigens in het geheel niet.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en Garcia Escudero

Seco Serrano is er als representant van een nieuwe groep historici in 1962 duidelijk over. In de Republikeinse zone was het nooit gelukt alle politieke krachten bij elkaar te brengen, maar Franco had dat in zijn zone in april 1937 wel weten te realiseren. De militairen, zo stelt Seco Serrano als eerste onomwonden, waren het erover eens dat van de oude constitutionele orde afscheid moest worden genomen en dat alle politieke krachten bij elkaar moesten worden gebracht in één beweging om zo het leiderschap van Franco te ondersteunen. Hij voegt daar nog aan toe - en loopt ook hierin als historicus voorop - dat een sector van de falangisten onder leiding van Manuel Hedilla zich niet bij de eenwording had neergelegd, dat deze aanhangers in de provincie was gaan opstoken en zelfs een overlegraad tot stand had gebracht waaraan ook Pilar Primo de Rivera had deelgenomen - de zus van José Antonio - evenals generaal Juan Yagüe y Blanco. Dat had naar hoogverraad geroken, tot de arrestatie van Hedilla geleid en tot een niet ten uitvoer gebracht doodsvonnis.

Zoals eerder bij gevoelige opmerkingen, geeft Seco Serrano graag aan waar hij zijn wijsheid over het weinig coöperatieve gedrag van Hedilla vandaan had, namelijk uit het al in 1949 in Spanje verschenen werk *Entre Hendaya y Gibraltar* van de hand van iemand die nauw bij de kwestie betrokken was geweest, Franco's voormalige naaste medewerker Ramón Serrano Súñer. Seco Serrano is de eerste in 13 jaren die de april-episode opnieuw ter sprake durft en mag brengen. Had de censuur in 1949 een steekje laten vallen of gold voor Franco's voormalige minister wellicht *Quod licet Jovi non licet bovi*? En had Seco Serrano ruimte voor publicatie gekregen, omdat diens monumentale werk toch maar een kleine lezerskring zou krijgen? In ieder geval kan de conclusie worden getrokken dat de oude getrouwen die de episode van de unificatie stiefmoederlijk behandelden, wel degelijk gemakkelijk over de nodige informatie over deze toch cruciale maanden de beschikking konden krijgen.

5 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch 1942, 1e druk), 331-332 en José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk), 370. "su vocación, norma y estilo a la vez que su saludo, sus emblemas y sus distintivos". Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 935-936. Arrarás, *Franco*, 301-303 en 309-310. Ballesteros Gaibrois, *España*, 207-208. Pemán, *Breve Historia*, 381-383. Rumeu de Armas, *Historia de España*, 224 en Sevilla Andrés, *Historia Política*, 402. Pedro Aguado Bleye en Cayetano Alcázar Molina, *Manual de Historia de España* (Madrid: Espasa Calpe 1959, 8e editie), 935-936.

Geeft Seco Serrano al anders dan de oude getrouwen impliciet te kennen dat de eenwording de facto was afgedwongen, hij gaat begin jaren zestig ook een stapje verder over de inhoudelijke inbreng van de Falange-beweging in het Nationale kamp. Zo wordt op een pagina aan een portret van José Antonio de tekst toegevoegd dat diens poëtische geest zich verbonden had met sociale problemen. Op een andere plek heet het dat er in de Nationale zone als reactie op het revolutionaire geweld in de andere zone een sociale contrarevolutie tot stand was gekomen en dat onder meer de herverdeling van bestaande landgoederen plaats was gaan maken voor het in cultuur brengen van nieuwe gebieden - bijvoorbeeld in Andalusië - 'zoals historicus Vicens Vives al meldde'.⁶ Seco Serrano stelt zo in de eerste helft van de jaren zestig meer dan impliciet vast dat het sociaal vooruitstrevende programma van de Falange dat in een aantal opzichten ook de belangen van de bezittende klasse wilde aantasten, in Franco's zone snel ondergesneeuwd was geraakt.

In 1978 weet Seco Serrano nog veel meer te melden. Refererend aan de vanaf het begin van de jaren zestig over de Falange verschijnende publicaties van Stanley Payne, *Falange a history of Spanish Fascism* (1961), Herbert Southworth, *Antifalange* (1965) en Sancho Dávila, *José Antonio, Salamanca...y otras cosas* (1967) kaart hij drie jaar na de dood van Franco de bezorgdheid aan die vanaf november 1936 binnen de Falange was ontstaan over de mogelijkheid politiek zelfstandig te blijven. Ook noemt hij de daar deels mee verbonden interne machtsstrijd die in april 1937 ook tot enkele doden had geleid. Verder corrigeert hij zichzelf met betrekking tot de gedragingen en beweegredenen van Hedilla in de dagen na het unificatiebesluit: er was geen sprake geweest van verraad doch slechts van onwil te participeren in een nieuw bestel waar hij zelf niet achter stond, waarna de militairen hem voor alle zekerheid maar arresteerden. Ook citeert hij pas in 1978 - ruim zestien jaar nadat hij voor het eerst kennis had genomen van diens werk - Serrano Súñer in diens verdediging van het eenwordingsdecreet: de viriele kracht van het traditionalisme moest worden gekoppeld aan de sociale actualiteit van het falangisme, om aldus het socialisme te bestrijden.

Daar voegt Seco Serrano - nu geheel op eigen kracht - nog aan toe dat in het Italië en Duitsland van de jaren dertig eenheidspartijen de macht hadden gehad - een stellingname die voor Italië te betwisten is, zoals we in 1.1 zagen -, doch dat Franco binnen zijn staatsbestel voor de nieuwe FET y de las JONS slechts een bescheiden plekje had gereserveerd. Seco Serrano voegt daar bij wijze van verklaring van de gebeurtenissen van april 1937 nog aan toe dat veel falangisten ook de vrees hadden gehad dat zij slechts de machtspositie van Franco mochten steunen om daar vervolgens op sociaaleconomisch vlak niets voor terug te krijgen.⁷ Hij stelt overigens niet meer expliciet vast dat deze falangisten achteraf gelijk hebben gekregen. Bij dit alles is het verder opmerkelijk dat

6 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 232-233. Regla Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 456-457.

7 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VII, 268-269.

Seco Serrano ook in 1978 nog de door de overheid in de jaren zestig zo fel bestreden publicatie van García Venero - zie hoofdstuk 5 - geheel onvermeld laat.

Duidelijker dan Seco Serrano dat in de jaren daarvoor had gedaan stelt De la Cierva in zijn werk van 1974 de negatieve impact aan de orde die van het eenwordingsdecreet was uitgegaan op de machtspositie van het falangisme en zijn streven in Spanje een vooruitstrevende sociaaleconomische politiek tot stand te brengen. De la Cierva verwoordt het in zijn *Historia básica de la España actual* zo: 'De dagen van 16 tot 19 april 1937 zijn beslissend voor de Falange van José Antonio - dat in die dagen zijn historische zelfmoord beleefde - en voor de politieke ontwikkeling van de Nationale zone en de periode na de oorlog'. De FET y de las JONS, aldus De la Cierva, leek oppermachtig te worden, maar zij was voor Franco en de zijnen slechts een parallelle tweede macht in de staat die voortdurend naar believen werd uitgespeeld tegen de veel machtigere reguliere regeringsorganen.⁸

In 1975 zegt hij het in *Historia del Franquismo, Orígenes y Configuración* nog wat explicieter. Binnen de Nationale zone speelde in de ogen van De la Cierva vrijwel meteen na de start van de opstand een reactionaire rechtse groep de eerste viool. Deze was geradicaliseerd door de revolutionaire gebeurtenissen in de Republikeinse zone en wilde in afwijking van wat in Duitsland en Italië gebeurde in Spanje de voorstanders van een geprononceerde sociale revolutie de pas afsnijden. De groep zou Franco, die wel degelijk ook sociaal georiënteerd was, mee hebben weten te trekken - hier komt De la Cierva opnieuw met het fenomeen van de goedwillende dictator die door slechte adviseurs omringd wordt. Hoe dan ook, de bewuste reactionaire groep, zo licht De la Cierva verder toe, was verontrust geraakt toen in het najaar van 1936 binnen de Falange de vooruitstrevende speeches van Primo de Rivera van 1935 opnieuw waren gaan circuleren en had er vervolgens alles aan gedaan de in sociaaleconomisch opzicht vooruitstrevende Falange-stroming buitenspel te zetten.⁹

De la Cierva is er in zijn werken verder helder over dat de eenwording in essentie was afgedwongen. Hij licht verder tot in details toe welke ontwikkelingen er in de bewuste april dagen in Salamanca hadden plaatsgevonden. Ook memoreert hij het lot dat Hedilla na het decreet getroffen had en dat er een relatie was met diens onwil in het nieuwe bestel een positie in te nemen.

Interessant is nog wel dat De la Cierva regelmatig meldt in zijn betoog op hoofdlijnen García Venero's bij Ruedo Ibérico verschenen boek te volgen, doch tegelijk maar al te graag in het midden laat waar hij dat juist niet doet. Zo laat hij in een artikel dat hij in 1970 publiceerde onvermeld dat García Venero er een groot punt van had gemaakt dat

8 De la Cierva, *Historia básica*, 427-428, 433-434 en 436. 'Los días 16 a 19 abril son decisivos para la historia de la Falange Joseantoniana - que en ellos consume su suicidio histórico - y para la evolución política de la zona nacional y de la posguerra'.

9 Ricardo de la Cierva, *Historia del Franquismo, Orígenes y Configuración (1939-1945)* (Madrid: Editorial Planeta, 1975, 1^e of 2^e editie), 126-128.

Franco vanaf het najaar van 1936 binnen de Falange-beweging gericht activiteiten had ondernomen om de groep rond Hedilla onderuit te halen.

Niet minder opmerkelijk is het hoe weinig De la Cierva zich wil verhouden tot de - al in 1962 verschenen - publicatie van Stanley Payne en enkele essentiële onderdelen van diens betoog zelfs geheel onbesproken laat. Dan gaat het om de observaties dat de Falange-leiding er ontevreden over was dat Franco zich op 1 oktober ook tot staatshoofd had laten benoemen en die plek niet had vrijgehouden voor José Antonio. Ook het ongenoegen onder de falangisten over het gebrek aan daadkracht dat de militairen aan de dag legden om de vrijlating van José Antonio te bewerkstelligen, laat De la Cierva geheel onvermeld. Ook had Payne nog pregnanter dan García Venero naar voren gebracht dat Serrano Súñer in de maanden maart en april 1937 zeer actief namens Franco binnen de Falange de nodige onrust had gestookt om de kracht van de partij te breken en zo de unificatie te vergemakkelijken.¹⁰ Kon, wilde of mocht De la Cierva niet met opmerkingen komen die van Franco een staatshoofd maakten dat zich opportunistisch had overgegeven aan politieke kuiperijen om de eigen macht te versterken? Het waren waarschijnlijk vergelijkbare aarzelingen, die maakten dat De la Cierva er in 1975 - overigens net als Seco Serrano nog in 1978 - geen melding van maakt dat falangisten en carlisten in het vroege voorjaar van 1937 buiten de generaals om geheime besprekingen hadden gevoerd om op eigen initiatief tot een vorm van eenheid te komen.

Dit soort geluiden valt echter wel te lezen in het kort na de dood van Franco op de drempel van 1975 naar 1976 verschijnende werk van José María García Escudero. Die weet ook nog te melden dat Franco in de periode tussen oktober 1936 en april 1937 allerlei pogingen had gedaan Hedilla als leider te laten afzetten, maar dat die alle waren mislukt. Een voorstelling van zaken die Franco niet alleen neerzette als een opportunistische, maar ook deels falende manipulator. De sociale politiek die Franco gedurende de burgeroorlog had gevoerd, zo stelt García Escudero verder vast, zorgde er bovendien voor dat er in 1939 geen schijn van kans was dat 'de twee Spanjes' zich ooit weer zouden verzoenen. Met García Escudero lijkt hier een teleurgestelde falangist aan het woord die Franco verwijt een van diens hoofdtaken bewust te hebben veronachtzaamd.¹¹

De critici van het regime: Jackson en Tamames

Jacksons *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* van 1965 leunde voor het thema van de eenwording in de Nationale zone en de politieke ontwikkelingen die daaraan vooraf waren gegaan, geheel op het werk van Stanley Payne en was zo voor de Spaanse historicus die zich breed en internationaal wilde oriënteren, geen nieuwe of

10 Ricardo de la Cierva, 'Un aspecto de la evolución política de la zona nacional en guerra: la trayectoria de la Falange hasta la unificación de 1937' in: Vicente Palacio Atard, red., *Aproximación histórica a la guerra española (1936-1939)* (Madrid: Universidad de Madrid, 1970), 207-208, 217-220 en 227-230.

11 José María García Escudero, *Historia política de las dos Españas, I- IV* (Madrid: Editora Nacional, 1975-1976, 2e gecorrigeerde en uitgebreide editie), 1814-1820, 1823-1825 en 1835-1836.

unieke bron, althans wat de presentatie van feiten betreft. Volstrekt nieuw en uniek waren midden jaren zestig wel Jacksons inzichten over de aard en het functioneren van Franco's regime in de Nationale zone. Zo was de Falange voor de Caudillo in diens ogen zowel voor als na de gedwongen eenwording vooral een handig politiek instrument geweest. De partij had het aan een coherent programma ontbroken en ook had het met Hedilla en vervolgens Fernández Cuesta ontbeerd aan leiders van enig formaat. Franco had de Nationale zone zo op een persoonlijke en weinig ideologische wijze kunnen regeren.

Diens wetgeving maakte tegelijk duidelijk dat vooral bestaande economische en religieuze belangen bediend zouden worden, met enige lippendienst aan de progressieve delen van de Falange. Franco en diens medestanders hadden in de ogen van Jackson dan ook geen oplossing gehad voor de historische problemen waarmee Spanje kampte. Met deze en dergelijke opmerkingen formuleert hij het nog weer wat scherper dan García Escudero tien jaar later.¹² Jacksons sterk veroordelende toon moet hem voor het illegale circuit gewild hebben gemaakt, maar tegelijk voor het legale volstrekt onacceptabel. We zagen eerder al hoezeer de censuur gebeten was op 'vijanden van het regime'. De bevindingen van Jackson zouden dan ook pas in de loop van de jaren zeventig en dan na Franco's dood in Spanje gepubliceerd kunnen worden.

Critici van het regime als Tamames en Avilés kwamen in 1973 respectievelijk 1977 met weinig andere feiten en oordelen dan De la Cierva. Tamames stelt wel explicieter dan De la Cierva vast dat het regime er vooral om te doen was geweest de bestaande sociaaleconomische structuren voor de toekomst te behouden. Ook komt hij met een onderwerp dat bij andere auteurs veelal ontbrak, namelijk de spanningen voorafgaand aan de unificatie tussen delen van de Falange en facties binnen de CEDA. Tamames werkt de aard van de spanningen echter niet verder uit.¹³ Al met al waren de spanningen en meningsverschillen binnen Franco's achterban en de wijze waarop Franco daarin intervenieerde tot ver in de jaren zeventig beladen met taboes.

8.3 Onderlinge strijd in de Republikeinse zone

Toen de opstand van de militairen zich op 18 juli 1936 snel over Spanje verspreidde, benoemde president Azaña de linkse Republikein José Giral Pereira tot minister-president. Deze vormde een regering met uitsluitend Republikeinse ministers, die na enige aarzelingen toestemming gaf voor een bewapening van de socialistische en anarchistische vakbondsmilities. Die gingen vervolgens niet alleen strijd leveren tegen de opstandige militairen en milities. Zij initieerden op veel plaatsen in de Republikeinse zone ook bedrijfsbezettingen en confiscatie van grootgrondbezit en richtten voorts gevangenis en rechtbanken in om medestanders van de opstandige militairen te straffen.

¹² Jackson, *The Spanish Republic*, 356-359, 419-422 en 496.

¹³ Tamames, *Historia de España*, 328-329 en 344-345.

Mede om dit soort ontwikkelingen te keren en de oorlogsinspanning te versterken verving president Azaña op 4 september 1936 Giral door de socialistische leider Francisco Largo Caballero. Deze vormde een kabinet van socialistische, communistische en Republikeinse ministers; begin november 1936 traden ook enkele bewindspersonen van anarchistische huize toe. De nieuwe regering trok de rechtspraak en het oppakken van verdachte burgers snel naar zich toe en stak de eerste maanden van haar bewind verder veel energie in de verdediging van Madrid tegen de oprukkende troepen van Franco. Beleid om bedrijfsbezettingen en grondonteigeningen in rustiger banen te leiden, kwam minder snel van de grond.

In de loop van het voorjaar van 1937 begon de positie van Largo Caballero te wankelen. De relatief kleine communistische regeringspartij PCE - sterker geworden door een efficiënte interne organisatie en goede banden met de belangrijkste internationale steunpilaar van de Republikeinse regering, de Sovjet-Unie - eiste samen met delen van Largo Caballero's eigen socialistische partij dat deze meer zou gaan inzetten op het handhaven van de maatschappelijke orde en een centralisatie van de oorlogsinspanning. Er moest in de ogen van de communisten vooral een einde komen aan de revolutionaire woelingen van de anarchisten van de CNT en de Federación Anarquista Ibérica (FAI), de trotskisten van de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) en Largo's eigen vakbond UGT en ook moesten alle bestaande milities worden ondergebracht in een goed georganiseerd Republikeins leger; het winnen van de strijd tegen Franco moest immers voorop staan.

Toen er in mei 1937 in Catalonië een gewapende strijd uitbrak tussen de voorstanders van centralisatie aan de ene kant en vooral CNT en POUM aan de andere kant, werd de positie van Largo Caballero onhoudbaar en verving president Azaña hem op 17 mei 1937 door de socialist Juan Negrín López. Die vormde met uitsluiting van de anarchisten een kabinet van vooral socialisten en communisten, met de socialist Indalecio Prieto Tuero als Minister van Oorlog. Dit kabinet ging voortvarend aan de slag met het stroomlijnen van de oorlogsinspanning.

Toen de Republikeinen in de loop van 1937 steeds meer terrein verloren aan Franco, waren socialisten als Negrín en Prieto voorstander van het openen van onderhandelingen. De communisten wilden daar echter niets van weten en zorgden ervoor dat Prieto in maart 1938 van zijn functie werd ontheven. De geschetste tweespalt leidde bovendien begin 1939 - de Republiek had op dat moment naast Valencia en Alicante alleen Madrid nog in handen - tot een heftige broederstrijd in de straten van de hoofdstad. Delen van het Republikeinse leger onder leiding van kolonel Segismundo Casado López, bevelhebber van de centrale divisie, wilden concrete onderhandelingen starten met Franco, mede om onnodig bloedvergieten te voorkomen; de communisten bleven zich daar echter mordicus tegen verzetten. Franco liet overigens al snel weten niet tot onderhandelingen over te willen gaan en alleen een onvoorwaardelijke overgave te accepteren. Op 1 april 1939 wist hij met de inname van Madrid de burgeroorlog te beëindigen.

De bovenstaande feiten en ontwikkelingen leiden tot de volgende deelthema's:

- In hoeverre waren de revolutionaire landonteigeningen en bedrijfsbezettingen die in de Republikeinse zone na 18 juli 1936 plaatsvonden, in de ogen van de auteurs ook bewuste regeringspolitiek en welke politieke groeperingen en politici werden aangewezen als initiatoren?
- In welke mate zag men de communisten het algemene regeringsbeleid en vooral de aanpak van de strijd tegen Franco bepalen en in hoeverre was deze strijd in de ogen van de historici een dekmantel of instrument van misleiding om in Spanje het internationale communisme aan de macht helpen? Welke rol dichtten de auteurs in dit verband de socialistische leider Largo Caballero toe?
- In hoeverre was er naar de mening van de publicisten tussen de belangrijkste politieke spelers - socialisten, anarchisten en communisten - sprake van controverse over de vraag of de sociale revolutie en de strijd tegen Franco konden dan wel moesten samengaan en hoe duiden zij in dit kader de strijd in de straten van Barcelona van mei 1937?
- Wat was in de ogen van de auteurs de achtergrond van het ontslag van Prieto in 1938 en van de strijd in de straten van Madrid van begin 1939?
- *De oude getrouwen: Ballesteros Beretta, Sevilla Andrés, Ballesteros Gaibrois en anderen*

De oude getrouwen die in de jaren veertig en vijftig publiceerden, schetsten allen zonder enige aarzeling in enkele grote streken de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de Republikeinse zone. Het Volksfront dat al begin 1936 was ontstaan, had nu echt de macht gegrepen en was voor drie jaren - en dat was de kern - een bloedige marxistische revolutie gestart die Spanje in de greep van het internationale communisme moest brengen. Voor zover er al sprake was van een functionerende regering, had deze zelf de nodige revolutionaire orders verstrekt dan wel zich bewust buiten spel gezet door het volk te bewapenen. Zo kregen anarchie en bloedvergieten een kans. Largo Caballero was bij dit alles de kop van jut; hij werd door de schrijvers vaak aangeduid als 'de Spaanse Lenin'. Hij was het immers die bewapening van het volk had geëist en toen hij in het vroege najaar van 1936 het minister-presidentschap verwierf, stond niets meer de dominantie van een communisme à la de Sovjet-Unie in de weg.

Slechts een enkele auteur zocht enige inkleuring en besteedde aandacht aan de achtergronden van de strijd die zich in 1937 in de straten van Barcelona afspeelde. Ballesteros Beretta wist in zijn *Síntesis de Historia de España* van 1941 te melden dat politici als Prieto een echt leger hadden willen smeden en dat de anarchisten en trotskisten zich daartegen hadden verzet.¹⁴ Over de hoog oplopende discussie aan Republikeinse zijde of het winnen van de oorlog de hoogste prioriteit moest krijgen dan

14 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch 1959, 8e en gecorrigeerde druk en 1967, 9e druk), 367. Arrarás, *Franco*, 211-212. Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 554-556 en 558-559. 'Largo... francamente entregado al ideario comunista 'era la revolución bolchevique con todo su terrorífico cariz'' Pemán, *Breve Historia*, 380-381.

wel de sociale revolutie, repte niemand. Wellicht speelde hier dat het ter sprake brengen van dit meningsverschil bij de lezer de indruk kon wekken dat er in de Republikeinse zone wel degelijk pogingen waren gedaan om de uitwassen van her en der plaatsvindende revolutionaire activiteiten te bestrijden.

Dat verder in het geheel niet aan de orde kwam dat het juist de communisten waren die Largo Caballero's val veroorzaakten, paste in het beeld dat reeds met het aan de macht komen van Largo het communisme in Spanje definitief de macht had gegrepen.

Al met al onthielden de schrijvers van de jaren veertig en vijftig de lezer elke mogelijkheid zich een feitenrijk beeld te vormen van de ontwikkelingen in de Republikeinse zone. Hun betogen sloten bijna naadloos aan bij die van het *Dictamen* en de *Causa General*.

In de loop van de eerste helft van de jaren zestig kwamen enkele oude getrouwen echter met een aantal nuancerings op de proppen. Sevilla Andrés (*Historia Política de la zona roja*, 1963) en Ballesteros Gaibrois (*España del siglo XV a nuestros días*, 1964) zien in juli 1936 nog steeds de revolutionaire hel uitbreken in de 'zona roja' en daar chaos ontstaan, maar zij hebben tegelijk enige aandacht voor onderscheiden posities van in de Republikeinse zone actieve politici. Zo zouden de marxistische krachten zich in de periode tot begin september 1936 weinig gelegen hebben laten liggen aan de wensen van de Republikeinse regeringsploeg van Giral en zou president Azaña tussen september 1936 en midden mei 1937 gemangeld zijn door het handelen van Franco aan de ene kant en de eisen van Largo Caballero aan de andere. Ook zien beide auteurs de revolutionaire activiteiten en de bloedige repressie na enkele maanden wat luwen. Eenmaal premier was Largo Caballero vooral de communisten tot steunpilaar - streefde hij immers niet mét hen naar een centrale sturing op zowel politiek als militair vlak? Het kwam echter toch tot een breuk met Moskou, toen Largo weigerde de communistische eis te honoreren de CNT en de POUM uit de regering te zetten en vervolgens te verbieden. De communisten waren er immers voorstander van, zo laten de twee auteurs in duidelijke afwijking van de overige oude getrouwen weten, om eerst de oorlog te winnen en pas daarna aan de revolutie te denken, terwijl de anarchisten juist voorstander waren van het omgekeerde.

Pas met de benoeming van Negrín in mei 1937 en niet eerder, zo stellen zij, waren de communisten volledig de baas geworden in Republikeins Spanje. Zij waren het ook die van de unificatie van de milities aan Republikeinse zijde profiteerden en die hun minderheidspositie wisten uit te bouwen tot een alles bepalende centrale rol. De kroon op het werk was vervolgens het uitschakelen van Prieto in maart 1938. Tenslotte lieten de communisten in de eerste maanden van 1939 in Madrid hun macht in volle omvang zien: ze verijdelden pogingen van kolonel Casado om met Franco in onderhandeling te treden. De laatste zou overigens alleen geïnteresseerd zijn geweest in totale overgave, zeker nu er onderhandeld moest worden met agenten van de Sovjet-Unie.¹⁵

15 Ballesteros Gaibrois, *España*, 198-199, 201 en 203-204. Sevilla Andrés, *Historia Política*, 205-206, 267, 276-292, 296-310, 322-323, 345-355, 383, 395, 482-484.

Voor Sevilla Andrés en Ballesteros Gaibrois lieten de ‘marxisten’ uiteindelijk nog steeds hun ware gezicht zien, namelijk dienstbaarheid aan het internationale communisme en de Sovjet-Unie, en zo is het in hun ogen nog steeds een goede zaak dat Franco en de zijnen hadden ingegrepen. Tegelijk is de Republikeinse zone niet meer - zoals bij de schrijvers uit de jaren veertig en vijftig - een monolithisch geheel zonder interne politieke verwickelingen. De communisten speelden een sterk staaltje machtspolitiek, maar waren in ieder geval op 18 juli 1936 nog niet de allesbepalende partij.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Seco Serrano was met zijn publicaties uit de eerste helft van de jaren zestig - *Historia de España* uit 1962 en *España Moderna y Contemporánea* uit 1964 - een tijdgenoot van Sevilla Andrés en Ballesteros Gaibrois en ook hij ziet de communisten geleidelijk aan binnen de Republikeinse zone een dominante positie innemen. Er waren op onderdelen echter wel enkele belangrijke verschillen tussen zijn betoog en dat van zijn beide collega's.

Zo heeft Seco Serrano uitermate positieve woorden voor de linkse Republikeinen die in de eerste anderhalve maand van de burgeroorlog de regering bemanden. Zij hadden oprecht hun best gedaan de orde te handhaven, maar hadden revolutionaire activiteiten als het overnemen van grootgrondbezit en bedrijven door CNT en UGT niet kunnen voorkomen. De revolutionairen van de straat hadden de regering van Giral slechts daarom getolereerd, omdat deze een mooie burgerlijke façade vormde waarmee in Europa steun tegen Franco kon worden gezocht.

Als Largo Caballero begin september 1936 aan de macht komt, wordt hij ook niet meteen door Seco weggezet als de Spaanse Lenin, maar meer als een politicus die de marxistische en anarchistische massa's bij elkaar had willen houden en mede daardoor niet meteen bij revolutionaire acties had willen ingrijpen: ‘Largo probeerde, in deze fase van revolutionair marxisme, de ongezeglijke elementen van de CNT te integreren’. Hij was verder vooral een sta-in-de-weg bij de pogingen van de communisten greep te krijgen op de marxistische en anarchistische massa's en was op instigatie van zijn eigen partij in mei 1937 opgestapt, toen Stalin de facto gericht in de Spaanse interne politiek intervenieerde met het dreigement het Republikeinse regime geen vliegtuigen meer te leveren. Ook Largo's opvolger als Minister van Defensie, Indalecio Prieto, zou, aldus Seco Serrano, in maart 1938 door toedoen van de communisten hebben moeten aftreden. Die beschuldigden hem van défaitisme, toen hij bezwaar maakte tegen het aantreden van communistische politieke commissarissen in de militaire frontlinies. Het was dan ook pas in deze fase, zo stelt Seco Serrano, dat er sprake was van ‘een authentieke dictatuur die onder socialistische vermomming niets anders was dan een

onvoorwaardelijk instrument voor Moskou'.¹⁶ En passant had Seco Serrano het aloude beeld gecorrigeerd van een socialistische partij die met haar kopstukken vanaf het begin van de opstand dienstbaar was aan het communisme en aan Moskou.

Opmerkelijk zijn overigens opnieuw de foto's met onderschriften die wel aanwezig zijn in Seco's vroege werk van 1962, maar daarna verdwijnen. Deze dienen - anders dan de hoofdtekst - alle het doel duidelijk te maken dat de communisten en de Sovjets al in de eerste fase van de Burgeroorlog in de Republikeinse zone de dienst hadden uitgemaakt. Zo is er een foto van de ambassadeur van de Sovjet-Unie Rosenberg met het onderschrift dat deze zich gedragen had als een onderkoning die Largo Caballero elke dag orders kwam geven. Ook is er een foto van de communistische partij in vergadering, met de toelichting dat Burnett Bolloten in zijn *The grand camouflage. The communist conspiracy in the Spanish Civil War* (1961) onmiskenbaar had aangetoond dat de communisten in de Republikeinse zone snel alle belangrijke militaire en politieke posten naar zich toe hadden weten te trekken. Seco Serrano speculeert er in 1962 wellicht op dat conservatieve vertegenwoordigers van het regime tevreden zouden zijn als zij met de juiste dosering op opvallende plaatsen in het boek de door hen verwachte feiten en oordelen voorgeschoteld zouden krijgen. Hij lijkt hier van de overheidspropaganda enkele wijze lessen te hebben meegekregen.

Ricardo de la Cierva staat in 1974 - ruim tien jaren na de eerste publicaties van Seco Serrano - eveneens stil bij de vele verwickelingen in de Republikeinse zone. Het is daarbij opvallend hoe weinig de stellingnames in zijn *Historia básica de la España actual* verschillen van die van zijn voorganger. In het Spanje van de jaren zestig en begin jaren zeventig steekt de consensus over de Republikeinse zone met zijn eigenzinnige, soms gewelddadige massa's, gebrek aan onderlinge solidariteit en overdaad aan stevige meningsverschillen schril af bij de nog altijd aarzelende verhalen over de interne verwickelingen binnen de Nationale zone. De la Cierva weet echter toch her en der enkele nieuwe accenten te plaatsen. Zo benadrukt hij dat er meteen na de start van de militaire opstand op 18 juli 1936 in de Republikeinse zone een 'meermachtenstaat' was ontstaan ('multipoder'), waarin het de verschillende strijdgroeperingen aan elke vorm van onderlinge coördinatie ontbrak. President Azaña doorzag deze ontwikkelingen als ervaren politicus snel en hij was het die bewust Largo Caballero tot minister-president benoemde om de linkse krachten te verenigen en de orde te herstellen. Largo Caballero wist vervolgens inderdaad meer politieke en militaire eenheid tot stand te brengen. 'Omstandigheden' en 'een niet-toereikende persoonlijkheid' maakten echter dat hij er niet 'als Franco in slaagde zijn aanhang te organiseren'. Azaña - De la Cierva heeft hem vaker om zijn inzichten geprezen - had deze gang van zaken altijd doorzien en had in zijn

16 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI*, 180-181. Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 451-455. 'Largo intentaba ahora, en esta fase de carácter marxista revolucionario, integrar a los discolos elementos de la CNT' "auténtica dictadura que con disfraz socialista no era otra cosa que un instrumento incondicional para Moscu'.

later verschenen memoires de gehele periode 1936-1939 voor de Republikeinse zone als een periode van ‘impotentie en verwarring’, gekarakteriseerd, waarin bovendien gebrek aan solidariteit hoogtij vierde en ‘alle partijen het grootste deel van de taart probeerden te bemachtigen’.¹⁷

De la Cierva ziet verder net als Seco Serrano een geleidelijke en bewust geplande toename van de macht van de communisten. Hun groeiende invloed in het leger hing in zijn ogen samen met de bereidheid de eigen milities volledig in het Republikeinse leger op te laten gaan en zo belangrijke posities te verwerven. Hun politieke macht wisten ze tegelijk verder uit te breiden door chantage en verdachtmakingen. Zo was er inderdaad gedreigd met stopzetting van de hulp van de Sovjet-Unie en was de positie van Largo Caballero verder onder druk komen te staan door hem van trotskisme te beschuldigen. Largo Caballero was in de ogen van De la Cierva het grote doelwit van de communisten - hij duidt hem dan ook zeker niet aan als de Spaanse Lenin -, omdat deze de tactiek van de communisten zou hebben voorzien. De laatsten toonden immers naar de buitenwacht een gematigd democratisch gezicht en verklaarden zich bovendien tegenstander van revolutionaire woelingen, alleen maar om de (geo-) politieke belangen van de Sovjet-Unie te dienen.

De la Cierva laat zich dan ook explicieter dan Seco Serrano kennen als een adept van Burnett Bolloten, waarbij het opvalt dat hij het begrip ‘camouflage’ niet geheel juist vertaalt met ‘misleiding’ (‘engaño’). In deze these van de misleiding past ook de gedachte dat de strubbelingen die in mei 1937 plaatsvonden in de straten van Barcelona, één grote provocatie van de communisten waren geweest. Die hadden immers het decreet geforceerd dat de gedwongen opname van de CNT- en POUM-milities in het reguliere leger regelde.

Verder waren het ook de communisten die - tegen beter weten in - de opdracht van de Sovjet-Unie volgden tot het bittere einde door te vechten. Azaña en Prieto van hun kant zouden zich gerealiseerd hebben dat de strijd verloren was, toen de industriegebieden van het noorden van Spanje eind 1937 in Franco’s handen vielen, maar hadden geen gehoor gekregen. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich, zo gaat De la Cierva verder, begin 1939 voor in Madrid, toen kolonel Casado er door de communisten van werd afgehouden onderhandelingen met Franco te starten.¹⁸

García Escudero - die zich in het algemeen goed in De la Cierva’s betoog kan vinden - speculeert in zijn publicatie van midden jaren zeventig nog over de achtergronden van de onwil van de communisten om met Franco tot onderhandelingen te komen. Wilde men slechts het eigen gezicht redden of speelde mee dat Stalin met Duitsland een verdrag wilde sluiten om de Sovjet-Unie voorlopig uit een grote oorlog te houden - het latere Molotov-Ribbentrop-pact van augustus 1939 - en dat de Sovjet-leider door de

17 De la Cierva, *Historia básica*, 394-396 en 437. ‘ni por altura personal ni por los demás circunstancias del momento podía concertar un caudal de adhesión semejante al de Franco’ ‘impotencia y barullo’ ‘Cada cual ha querido llevarse la mayor parte del queso’.

18 De la Cierva, *Historia básica*, 391, 426-427, 439, 441-442 en 446.

strijd in Spanje te verlengen zijn onderhandelingspositie met Hitler wilde versterken? García Escudero trekt hier opnieuw de kaart die anderen eerder hadden gespeeld: Spanje was vooral slachtoffer geworden van de cynische egocentrische politiek van een andere mogendheid, de Sovjet-Unie.¹⁹

De critici van het regime: Jackson, Tamames, Avilés en Abad de Santillán

Critici van het regime als Jackson en Tamames, de eerste in 1965 en de tweede in 1973, zijn niet blind voor de geopolitieke belangen van de Sovjet-Unie in Spanje, maar bezien deze in tegenstelling tot de eerder genoemde historici in een positief daglicht. Voor de Sovjet-Unie was het Republikeinse regime met zijn democratische regering een prima bondgenoot tegen het oprukkende internationale fascisme. De Sovjets hadden zich, en dan ook nog met tegenzin, pas uit de Spaanse Burgeroorlog teruggetrokken, toen de Engelse ‘appeasementpolitiek’ van de Conferentie van München van september 1938 Duitsland in zijn eisen tegemoet wilde komen en zij zelf in een internationaal isolement terecht dreigden te komen. Voortaan moest ook de Sovjet-Unie alles op alles zetten om de toorn van Hitler in toom te houden. De Spaanse communisten hadden bovendien nooit, zoals de andere groepen auteurs graag benadrukten, aan de leiband van de Sovjet-Unie gelopen, dan wel hun politieke positie versterkt door te schermen met de militaire steun van de laatste. Dat wilde overigens niet zeggen dat Stalin deze steun niet zelf wel eens gebruikte om de Republikeinse regering onder druk te zetten. De communisten hadden, zo gaan Tamames en Jackson verder, hun positie in de Republikeinse zone vooral weten te vestigen door efficiënt optreden en door intellectuelen en burgerij duidelijk te maken dat het hun ging om het winnen van de strijd tegen Franco en niet om het ten uitvoer brengen van de sociale revolutie.

Over de achtergronden van het aftreden van Largo Caballero in mei 1937 verschillen Tamames en Jackson - die het in het algemeen vaak met elkaar eens zijn - wel enigszins van mening. Beiden zien hem worstelen met het bij elkaar houden van de politieke bloedgroepen van zijn zeer divers samengestelde regering. Jackson brengt Largo's val vervolgens vooral in verband met het wegvallen van de steun van de trotskisten en de anarchisten: Largo Caballero had hen in de partijpolitieke woelingen van mei 1937 onvoldoende in bescherming weten te nemen. Tamames ziet Largo's positie onhoudbaar worden, als deze er onvoldoende in slaagt revolutionaire uitwassen te bestrijden, de publieke orde te herstellen en - met het oog op de eindoverwinning op Franco - discipline in het leger te brengen. Largo zou zo de steun van zijn eigen partij en die van de communisten verloren hebben. Zijn aftreden was in de ogen van Tamames dan ook het sluitstuk van een langer lopend streven de CNT, de FAI en de POUM de wacht aan te zeggen en deze af te houden van ongerichte eenzijdige opstanden die afbreuk deden aan de linkse solidariteit. Tamames' analyse lijkt hier een echo van de eerder aangehaalde

19 García Escudero, *Historia política*, 1593-1609.

discussies van de jaren 1936-1937 of nu eerst de revolutie prioriteit moest krijgen of juist de strijd tegen Franco.

Naar de mening van Jackson was aan de wilde tijd van het 'Frente Popular aan de macht' echter al in september 1936 een einde gemaakt, juist door het aantreden van de regering van diezelfde Largo Caballero.²⁰

Jackson staat vervolgens nog stil bij de vele momenten dat het tot afspraken met het Nationale kamp had kunnen komen. De onderhandelingen daartoe waren overigens niet voortdurend door de communisten gefrustreerd, zoals velen meenden, doch juist door Franco cum suis. Die hadden zich volstrekt onverzoenlijk opgesteld en waren de mening toegedaan dat zonder een totale overwinning binnen niet al te lange tijd opnieuw een burgeroorlog zou kunnen uitbreken. Chamberlains Engeland - en hier brengt Jackson opnieuw München ter sprake - had verder als grootste handelspartner van de Nationale zone Franco onder druk kunnen zetten, maar zag tot diens genoegen in Spanje liever een onvoorwaardelijke eindoverwinning om aldus Hitler en Mussolini in Zuid-Europa een zoenoffer aan te bieden en hen zo af te houden van agressie in andere delen van Europa. Hier formuleert Jackson opnieuw enkele bevindingen die een positieve receptie van zijn werk binnen het Ministerie van Informatie geen goed zullen hebben gedaan. De implicatie van Jacksons betoog is immers dat Franco uit machtswellust en met toestemming van de Asmogendheden de kans had laten lopen het lijden van de Spaanse bevolking tijdig te beëindigen.

Avilés geeft overigens nog een bijzondere draai aan wat de meest besproken poging tot onderhandelen vanuit de Republikeinse zone zou worden: het initiatief van kolonel Casado van de eerste maanden van 1939. Daar zou het motief om de burgerbevolking te sparen slechts een geringe rol hebben gespeeld. Casado en de zijnen hadden in het zicht van de naderende nederlaag vooral hun eigen hachje willen redden.²¹ Hier werden niet Franco en de zijnen maar juist bepaalde Republikeinse groepen in het beklaagdenbankje gezet.

Diego Abad de Santillán legt in zijn in 1974 in Buenos Aires, Argentinië, verschenen historische publicatie *De Alfonso XIII a Franco* enkele belangrijke andere accenten. Hij had als overtuigd anarchist in het eerste jaar van de burgeroorlog zitting genomen in het autonome bestuur van Catalonië, was daarna in ballingschap naar Argentinië gegaan en had op basis van zijn anarchistische overtuiging een mening over de opstelling van de Sovjet-Unie en de Spaanse communisten die afweek van die van de andere critici van het regime.

Zo beschouwt hij juist het handelen van de Sovjet-Unie en de communisten als een belangrijke oorzaak van de Republikeinse nederlaag in de burgeroorlog. In lijn met zijn al in 1940 gepubliceerde egodocument *Por qué perdimos la guerra* ziet hij Spanje als

20 Jackson, *The Spanish Republic*, 257-258, 277, 361-373, 404-406 en 443-444. Tamames, *Historia de España*, 244-248, 318, 328, 330-331, 334, 336-338.

21 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia*, 343-345, 353, 368.

slachtoffer van de machinaties van de fascistische staten aan de ene en de communistische Sovjet-Unie aan de andere kant. De eersten leunden op Franco en de zijnen, de Spaanse communisten fungeerden als stromannen van de tweede. In de ogen van Abad de Santillán lieten de Spaanse communisten en hun bazen in Moskou dan ook bij al hun daden en besluiten de geopolitieke belangen van de Sovjet-Unie prevaleren. Zo was het aanvankelijk in het belang van Moskou de Republikeinse strijd te steunen, maar liet de Sovjet-Unie later principes van non-interventie zwaarder wegen omdat zij het evenwicht tussen de grootmachten niet wilde verstoren. Had Moskou zijn volle gewicht in de strijd gegooit dan hadden de Republikeinen Franco zeker verslagen.

Intussen leidde de eigen agenda van de communisten ertoe, zo gaat Abad verder, dat deze in Spanje een ware terreur aan de dag legden, die vooral de anarchisten trof. De communisten richtten 'een militaire inlichtingendienst SIM op die nazistische of beter sovjetse martelmethoden hanteerde' en in politiek opzicht maakten ze zich meester van de socialistische partij en de UGT.²² Met zijn beoordeling van de rol van het communisme staat Abad de Santillán niet ver van de stellingnames van de oude getrouwen en voorzichtige hervormers. Los hiervan is het overigens opvallend dat Abad zich minder dan andere anarchisten voorstander toont van een sociale revolutie die aan de strijd tegen Franco vooraf had moeten gaan.²³

Al met al blijken de ontwikkelingen in de Republikeinse zone van de jaren 1936-1939 niet alleen tot diepgaande meningsverschillen te hebben geleid tussen de voorzichtige hervormers en de critici van het regime maar hier en daar ook onder de historici van de laatstgenoemde groep. Vrijwel altijd ging het dan om beoordelingen en verklaringen van historische gebeurtenissen en minder om de feiten en ontwikkelingen zelf - de betrokkenen beschikten immers over ruwweg dezelfde gegevens en lieten die grosso modo ook alle terugkomen in hun betogen. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat ideologische uitgangspunten en partij-affiliaties bij het onderhavige onderwerp een meer dan gemiddelde rol speelden. Dit wordt het meest zichtbaar als de communist Tamames en de anarchist Abad de Santillán zich buigen over de politieke stellingnames en het optreden van respectievelijk de communisten en de anarchisten, de rol die beide groeperingen speelden in de strijd tegen Franco en de verantwoordelijkheid die zij droegen voor de nederlaag van de Republiek. Parallel hieraan verschilden zij zeer

22 Diego Abad de Santillán, *De Alfonso XIII a Franco* (Buenos Aires: Editora Argentina, 1974, 1e druk), 445, 449-450, 453-455, 460, 466. "Servicio de Investigaciones Militar SIM'con métodos de tortura de tipo nazi, o mejor, de tipo soviético'.

23 In 1977 kwam in Spanje de documentaire *La vieja memoria* van Jaime Camino uit. In deze documentaire over de Tweede Republiek en de burgeroorlog die erop volgde, kwamen naast falangisten en communisten vooral ook veel anarchisten aan het woord, onder wie oud-minister Federica Montseny Mañé. Deze ondersteunden de analyses en meningen van Abad de Santillán. Ze voegden daar echter nog aan toe dat zij zo snel mogelijk een sociale revolutie hadden willen doorvoeren en landonteigeningen tot stand hadden willen brengen, om mensen zo een motief te geven voor strijd tegen Franco. Verder wezen ze de communisten aan als de eerste contra-revolutionairen; Franco kwam pas na hen (Franco llegó tras ellos).

van mening over de inzet van de Sovjet-Unie en haar rol bij de eindoverwinning van Franco.

8.4 Aard, omvang en relatieve belang van de internationale hulp

De militaire opstand van 17 en 18 juli 1936 had Spanje niet in handen van de samenzwerende militairen gebracht, verre daarvan. Veel grote steden, waaronder Barcelona en Madrid, bleven onder controle van de Republikeinse regering en dat gold ook voor het grootste deel van Noord- en Noordoost Spanje, de belangrijkste industriegebieden. Als veel provinciale gouverneurs niet hadden gearzeld met het bewapenen van volksmilities, was het succes van de opstandige militairen nog geringer geweest. De komst naar het Spaanse vasteland van de goed getrainde opstandige Afrikaanse troepen werd zo voor de medestanders van Franco een factor van cruciaal belang. De Straat van Gibraltar werd echter beheerst door de Republikeinse marine, waardoor vervoer door de lucht noodzakelijk werd. Mussolini en Hitler bleken in de dagen na 17-18 juli bereid een handje te helpen en nog voor half augustus brachten Duitse en Italiaanse vliegtuigen het koloniale leger over naar Zuid-Spanje.

Al in de laatste dagen van juli 1936 hadden de meest betrokken Europese landen op ambassadeursniveau contact met elkaar om de in Spanje ontstane situatie te bespreken. Landen als Portugal en Engeland waren - om verschillende redenen - principieel voorstander van non-interventie en ook landen als Frankrijk, de Sovjet-Unie, Italië en Duitsland toonden zich in de loop van augustus 1936 bereid dit beginsel in formele zin te onderschrijven. Vervolgens werd op 9 september 1936 in Londen het Non-Intervention Committee opgericht.

De Franse Volksfrontregering onder leiding van Léon Blum, die zich net als Italië en Duitsland vanaf het begin in de strijd had gemengd en wapens had geleverd aan de Republikeinse regering, was de enige die zich - onder druk van Engeland - daadwerkelijk aan het non-interventiebeginsel zou houden; vanaf begin augustus stopte zij de leveranties. Italië en Duitsland bleven echter min of meer in het geheim militair materiaal sturen en vanaf het late najaar ook compleet bemande vliegtuigen en grondtroepen die vooral uit 'vrijwilligers' zouden bestaan.

Mede als reactie hierop - en omdat de Republikeinse regering haar benaderd had na het wegvallen van de Franse steun - startte de Sovjet-Unie vanaf oktober 1936 met de heimelijke levering van militaire goederen evenals technici en adviseurs. Verder kreeg de Republikeinse regering vanaf het najaar steun van vele tienduizenden Internationale Brigadisten, links georiënteerde activisten die vooral op instigatie van de Communistische Internationale uit veel Europese en niet-Europese landen in Spanje neerstreken.

De landen die actief intervenieerden hadden daarvoor diverse redenen die deels ideologisch, deels politiek-strategisch, deels praktisch van aard waren. Zo zochten Italië, Duitsland en de Sovjet-Unie voortdurend naar nieuwe mogelijkheden hun geopolitieke posities op het Europese vasteland te versterken. Tegelijk werden deze landen door de

ontvangende Spaanse partijen ook gewoon voor hun diensten betaald: Duitsland verwierf op Spaans grondgebied onder meer mijnrechten en de Sovjet-Unie werd schadeloos gesteld met het goud van de Spaanse nationale bank.

De op Spaans grondgebied actieve internationale strijders speelden bij diverse militaire verwickelingen van de Spaanse Burgeroorlog een cruciale rol. Zo waren de Internationale Brigades in november 1936 prominent actief bij de - succesvolle - verdediging van Madrid, waren het Italiaanse eenheden die op 18 maart 1937 een belangrijk onderdeel vormden van Franco's troepen in de door de Nationalen verloren slag bij Guadalajara en bombardeerde de Duitse luchtmacht op 26 april 1937 het Baskische Guernica.

Duitsland en Italië zouden Franco tot aan het einde van de burgeroorlog blijven steunen, ook met militaire eenheden. In de grote overwinningssparade van 1 april 1939 in Madrid marcheerden ook Italianen en Duitsers mee. De Sovjet-Unie haakte vanaf eind september 1938 - het moment van de totstandkoming van het verdrag van München - geleidelijk aan af. Het akkoord had haar geleerd dat de andere Europese landen - Engeland voorop - Hitler niet zouden tegenhouden en voorts bereid waren in ruil voor vrede voortdurend concessies te doen. In dat licht was het beter dat zij nu ook zelf goede banden zou aanknopen met het Nazi-regime. Tegelijk had de Republikeinse regering van Negrín de Internationale Brigadisten naar huis gezonden om hiermee - overigens tevergeefs - een afbouw uit te lokken van de betrokkenheid van de Asmogendheden.

De vraag naar het relatieve belang van de internationale hulp binnen de totale oorlogsinspanning van de twee zones is in de loop van de jaren na 1939 zeer divers beantwoord. Daarbij speelde niet alleen de inschatting van de precieze omvang van die hulp - en de bereidheid daarover te communiceren - een grote rol, doch ook de perceptie van de strategische positie van de Republikeinen aan de ene en die van de Nationalen aan de andere kant, met speciale aandacht voor de ontwrichtende onderlinge strijd aan Republikeinse zijde en de door Franco afgedwongen eenheid aan de Nationale kant.

Het bovenstaande leidt tot de volgende deelthema's:

- Welke Europese landen werden aangemerkt als actieve participanten in de Spaanse Burgeroorlog, welke vormen van hulp werden hun toegedicht en vanaf wanneer kwam die hulp op gang?
- In hoeverre was er speciale aandacht voor de militaire ontwikkelingen in juist de eerste weken van de Spaanse Burgeroorlog, de rol van Italië en Duitsland in deze periode en het belang van de totstandkoming van het Non-Interventiebeginsel?
- In welke mate besteedden de auteurs mede in het licht van de betrokkenheid van buitenlanders specifieke aandacht aan militaire acties als de strijd om Madrid van herfst 1936, de slag bij Guadalajara van maart 1937 en het bombardement op Guernica in april van hetzelfde jaar?
- Wat was bij een terugblik op de periode 1936-1939 in de ogen van de auteurs de invloed van de internationale hulp op het uiteindelijke verloop van de strijd?

De oude getrouwen: Ballesteros Gaibrois, Rumeu de Armas, Sevilla Andrés en anderen

De auteurs uit deze groep die publiceerden in de jaren veertig en vijftig, stipten de militaire hulp van Italië en Duitsland aan de strijd van generaal Franco of in het geheel niet aan of lieten het erbij dat er sympathie of 'steun' was, zonder die nader te specificeren. Die laatste aanpak was vooral zichtbaar bij de publicisten van de eerste helft van de jaren veertig. De - met goud van de Nationale Bank betaalde - steun van de Sovjet-Unie aan de Republikeinen kreeg intussen bij allen de volle aandacht en dat gold ook voor de door de Sovjet-Unie en het communisme geïnspireerde Internationale Brigades. Waren de laatsten er niet geweest, dan had Franco in de ogen van deze auteurs in november 1936 Madrid gewoon kunnen innemen, waarmee aldus sommigen ook meteen een einde aan de strijd zou zijn gekomen.

De oude getrouwen van de jaren zestig, zoals Ballesteros Gaibrois (*España del siglo XV a nuestros días*, 1964) en Rumeu de Armas (*Historia de España moderna y contemporánea*, 1963) waren scheutiger met informatie en meldten dan ofwel neutraal dat Italië en Duitsland deel hadden genomen aan de strijd of noemden ook meer expliciet het zenden van troepen en het leveren van materieel, zoals voertuigen en vliegtuigen. Dat beide landen actief waren geworden relateerde men dan aan de militaire steun die het Republikeinse regime al eerder zou hebben ontvangen van de Sovjet Unie en Frankrijk. Palacio Atard citeerde in 1965 in dit licht in een recensie in *Hispania* met instemming auteur Georges Roux die stelde: 'Blum redde Franco' - doelend op het (latere) besluit van de eerste zich daadwerkelijk te houden aan het beginsel van non-interventie.²⁴

Een enkele andere auteur lichtte nog toe dat er weliswaar een Non-Interventiepact was geweest, maar dat allerlei landen desondanks gewoon volhard hadden in militaire steun aan de Republikeinen; over het gedrag van Franco's buitenlandse vrienden geen woord. Sevilla Andrés wijdde in zijn *Historia Política de la zona roja* van 1963 nog wat verder uit over de opstelling van de Republikeinse regering op het internationale toneel en zag haar bij wijze van compensatie voor de ontvangen steun niet alleen een knieval maken voor Frankrijk maar ook voor Engeland. De laatste twee landen wilden immers graag hun invloed in het Spaanse protectoraat in Noord-Afrika versterken en hadden de Republikeinse regering bereid gevonden 'la de Russische regering in maart 1917 een Brest-Litovsk-politiek te volgen: uitverkoop van nationaal territorium in ruil voor internationale hulp. De Madariaga zou, aldus Sevilla Andrés, op hetzelfde hebben gewezen.²⁵

Dat er in de eerste weken van de opstand juist voor Franco heel concrete steun was geweest, namelijk van de Italiaanse en Duitse regeringen bij de cruciale luchtbrug van diens troepen uit Noord-Afrika, bleef bij alle auteurs onvermeld. Arrarás schreef in 1939

24 Ballesteros Gaibrois, 199, 202. José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk), 367. Vicente Palacio Atard, 'Georges Roux: La guerra civil de España', *Hispania*, (1 april 1965), 302 'Blum salvó a Franco'.

25 Sevilla Andrés, *Historia Política*, 226.

nog voorzichtig dat 'de landen alleen maar waren overeengekomen Franco commerciële vliegtuigen te verkopen'; de overige schrijvers lieten de kwestie van het overbrengen van troepen geheel onvermeld of hielden het erbij dat Franco de Straat van Gibraltar had weten te beheersen en daarom de troepen gemakkelijk uit Afrika had kunnen overbrengen. Deze stellingname haakte in op het beeld dat de officiële propaganda in de jaren na 1939 graag verspreidde, namelijk dat Franco Spanje wilde vrijwaren van buitenlandse smetten, het opdringende Sovjet-communisme voorop. Daarin paste niet dat Franco en de zijnen als eerste uitgebreide en cruciale internationale hulp hadden gekregen - en dat ook nog eens van de twee grote totalitaire staten.

Ook met het bombardement op Guernica dat internationaal zoveel ophef had veroorzaakt, zaten de publicisten in hun maag: niemand schreef er ook maar iets over. De Nationale nederlaag bij Guadalajara kwam slechts bij de in 1941 publicerende Ballesteros Beretta aan bod en wel om aan te geven dat die veldslag alleen maar door de Nationalen verloren was omdat er zoveel rode Internationale Brigades op het toneel waren verschenen. Geen woord over de aanwezigheid van tienduizenden Italiaanse troepen bij deze gebeurtenis.

De algemene teneur van alle publicisten was dan ook dat Franco en de zijnen tegen een enorme overmacht hadden moeten vechten: de Republikeinen hadden immers voortdurend steun uit het buitenland genoten. De eventueel aangeroerde hulp van Italië en Duitsland stak daar in de ogen van velen schril tegen af. Sommigen noemden ook nog de overmacht aan economische en financiële middelen, waarover de Republiek bij de aanvang van de burgeroorlog had beschikt. Franco was dan ook uit deze oneerlijke strijd als overwinnaar naar voren gekomen, omdat alleen hij, zoals Rumeu de Armas het verwoordde, 'het geloof, de orde en de rechtvaardigheid' achter zich had staan. In de jaren zestig voegde men daar nog aan toe dat het Republikeinse regime de nederlaag ook deels aan zichzelf te danken had gehad. Het had zich immers laten verlammen door een desastreuze onderlinge politieke onenigheid.²⁶

Al met al is het een opmerkelijk gegeven dat de auteurs van de jaren veertig en vijftig de concrete hulp van Duitsland en Italië onvermeld lieten en dat alle oude getrouwen voorbij gingen aan het bombardement op Guernica. Hier is evident sprake van zelfcensuur - het gaat hier immers om feiten en ontwikkelingen die in het Spanje van na de burgeroorlog breed bekend moeten zijn geweest. Tegelijk gaat het om het weglaten van gegevens die voor een beoordeling van de internationale context en de impact van de burgeroorlog van enorm belang zijn.

26 Arrarás, *Franco*, 367-368, 260-261, 275, 309-310. "las naciones solo se avenían a venderle aviones comerciales". Aguado Bleye en Alcázar Molina, 924. Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 551, 553, 555. Pemán, *Breve Historia*, 385. Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea*, 222-223 en 225-226. 'la fe, el orden y la justicia'. Sevilla Andres, *Historia Política*, 10, 226, 340-344, 390. Ballesteros Gaibrois, *España*, 199, 202. José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk), 367.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero en anderen

Seco Serrano neemt in zijn *Historia de España* al in 1962 een afslag die geen enkele oude getrouwe voor zijn rekening zou nemen: Italië was al vanaf de start van de burgeroorlog in Spanje actief en ook Duitsland raakte op 'enig moment' betrokken bij de strijd. Voor de Republikeinen, zo gaat Seco verder, kwam de door Frankrijk beloofde hulp uiteindelijk niet en de Sovjet-Unie roerde zich slechts 'geleidelijk aan' in de strijd. Het principe van non-interventie werd verder in de praktijk zeer breed met voeten getreden. Hoe weinig precies Seco Serrano zich ook uitdrukt, met formuleringen als deze verdwijnt de bij de oude getrouwen nog te lezen stellingname dat de Asmogendheden alleen maar hadden meegedaan om tegenwicht te bieden aan Frankrijk en, vooral, de Sovjet-Unie, impliciet van tafel. Dat ook Duitsland al kort na 18 juli bij de opstand betrokken was geraakt en dat de fascistische landen in de eerste weken vooral transportvliegtuigen voor de Afrikaanse troepen ter beschikking hadden gesteld, zou overigens pas in een veel latere versie van Seco's werk, de druk van 1978, aan de orde komen. Hetzelfde geldt voor een meer precieze datering van de start van de hulp van de Sovjet-Unie: in de loop van september, (pas) na twee maanden burgeroorlog.

Seco wil de kwestie Guernica in 1962 niet geheel onvermeld laten. Dit leidt tot de plaatsing van een afbeelding van het beroemde schilderij van Pabo Picasso, dat overigens geflankeerd wordt - bij wijze van de bij Seco min of meer gebruikelijke compensatie? - door een werk van Ignacio Zuloaga dat het brandende Alcázar van Toledo tot onderwerp heeft. Het onderschrift bij beide foto's luidt dat de burgeroorlog de kunst tot twee zeer verschillende benaderingen had gebracht. In de lopende tekst valt verder nog te lezen dat Franco uiteindelijk samen met de Italianen Guernica was binnengekomen. In de versie van 1978 duikt dan voorts in de tekst plots de informatie op dat het Duitse Condorlegioen over een flink aantal vliegtuigen had beschikt evenals over uitstekend militair personeel. Wat nu precies de rol van dat Condorlegioen in Guernica was geweest, laat Seco Serrano ook dan nog in het midden. Wellicht speelt hier wat bij Seco Serrano ook elders wel opgeld doet, dat hij in latere versies van zijn werk de eerdere niet al fundamenteel wil afvallen.

Overigens is er in Seco's werk ook een ontwikkeling zichtbaar bij de behandeling van de slag bij Guadalajara. Is die in 1962 in essentie nog een conflict waarin Italiaanse eenheden de strijd aangingen met communistische Internationale Brigades, in 1978 is veel meer sprake van twee groeperingen Spanjaarden die elkaar naar het leven hadden gestaan.

Al in de eerste helft van de jaren zestig laat Seco Serrano in zijn werken de notie van een aantal oude getrouwen achterwege dat het toch vooral de geestkracht en het militaire inzicht van Franco en de zijnen waren geweest die tot de overwinning hadden geleid. De internationale hulp vanuit Italië en Duitsland was, zo stelt hij, zeker van enig belang geweest - net als die van de Internationale Brigades aan de andere kant. Maar: 'de werkelijke reden van het falen van de revolutionairen was de revolutie zelf geweest'. Ofwel:

de politieke strijd die binnen de Republikeinse zone zelf was ontstaan, had de Republiek in de burgeroorlog de das om gedaan. Daarmee sluit Seco aan bij stellingnames die de oude getrouwen ook niet vreemd waren. Daar voegt hij nog aan toe dat het plaatselijk al dan niet welslagen van de opstand in de spannende julidagen afhankelijk was geweest van de snelheid waarmee plaatselijke gouverneurs de wapenarsenalen hadden geopend voor de volksmilities.²⁷

De la Cierva gaat in zijn *Historia básica de la España actual* van 1974 een aantal thema's, waar Seco Serrano in 1962 nog voorzichtig over was geweest en in 1978 terughoudend over zou blijven, niet uit de weg. Daarbij beroept hij zich in de eerste plaats op de publicaties van twee militaire auteurs uit zijn directe omgeving, de gebroeders Jesús en Ramón Salas Larrazábal. De eerste publiceerde in 1974 bij Editora Nacional *La intervención extranjera en la guerra de España*; het jaar daarvoor had de tweede - we zagen het eerder in 4.3 - bij diezelfde uitgeverij in vier delen *La historia del ejército popular de la República* het licht doen zien. Ook meldt De la Cierva expliciet te hebben geput uit *Arde Guernica*, een in 1970 door Vicente Talón Ortiz in Madrid gepubliceerd werk. Door juist verwijzingen naar recent werk op te nemen, geeft hij sterk de indruk dat de nu door hem gepresenteerde gegevens voor een groot deel niet eerder bekend waren. Wellicht wil hij daarmee zijn inhoudelijke positie versterken ten opzichte van wie hij beschouwde als propagandisten uit het andere kamp.

De la Cierva gaat vervolgens gevoelige thema's als de overtocht van de troepen van Franco uit Afrika, de strijd bij Guadalajara en het bombardement op Guernica niet uit de weg en poogt ook met concrete kwantitatieve gegevens het belang van de internationale interventies voor het verloop van de burgeroorlog in kaart te brengen.

Het overbrengen van het Afrika-leger van Franco was, aldus De la Cierva, eerst enkele dagen een puur Spaanse zaak geweest, vervolgens een samenwerking tussen Spanjaarden en Duitsers en vanaf 10 augustus 1936 zelfs een puur Duitse kwestie. De Italianen komen er bij De la Cierva nauwelijks meer aan te pas. Het overbrengen van het goed getrainde Afrikaanse leger was verder in De la Cierva's ogen voor het verloop van de burgeroorlog van grote betekenis. De slag bij Guadalajara van het voorjaar van 1937, zo gaat De la Cierva verder, was door de Nationale zijde verloren doordat daar het juiste tactische inzicht had ontbroken - een opmerking die contrasteerde met eerdere loftuitingen over het militaire inzicht van Franco en de zijnen - en doordat de Italianen te laat waren gearriveerd. Franco was er woest over geweest, aldus De la Cierva, en had vervolgens besloten de Italiaanse troepen voortaan volledig onder zijn opperbevel te brengen en voorlopig af te zien van een nieuwe aanval op het nabij gelegen Madrid.

27 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 182-183, 195-199, 211-212. Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 443, 446, 450. 'la verdadera causa del fracaso de los revolucionarios fue la misma revolución'. Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VII, 201-205, 232-233, 242-243, 250-251, 258.

Wat het lot van Guernica betreft is De la Cierva duidelijk: het Duitse Condorlegioen had zonder voorafgaande afstemming met Franco Guernica gebombardeerd - weer een variant op het thema: het was niet de dictator zelf die verkeerd handelde doch diens omgeving. Franco had er achteraf zo mee in zijn maag gezeten dat hij aanvankelijk publiekelijk ontkende dat er een bombardement had plaatsgevonden en met het verhaal kwam dat het het Baskische verdedigingsleger zelf was geweest dat de verwoestingen had aangericht. Later, zo gaat De la Cierva verder, zou Franco juist hebben verordonneerd dat over het gebeurde volledig gezwezen moest worden en dat desgevraagd simpelweg moest worden gemeld dat er in Guernica niets bijzonders was voorgevallen. Het gaat hier om een bevel dat kan verklaren dat van de oude getrouwen niemand zich aan de kwestie gewaagd had.

Overigens moet het wat de interventies van Franco zelf betreft om informatie gaan waar De la Cierva vanwege zijn vertrouwenspositie op het Ministerie van Informatie kennis van had kunnen nemen. Hij legt hier echter geen verantwoording over af. Wel merkt hij - wellicht bij wijze van compensatie - meteen in één adem op dat de Republikeinen van hun kant Guernica altijd enorm voor propagandadoelen hadden misbruikt: 'een van de meest verspreide thema's van anti-franquistische propaganda van alle jaren die achter ons liggen'. Dat Franco's order tot zwijgen decennia lang invloed had gehad op de Spaanse historiografie, laat De la Cierva - die die historische literatuur maar al te goed kende - geheel onvermeld.

De Republikeinse propagandisten, zo gaat De la Cierva verder, hadden altijd ook een flinke partij meegeblazen in het debat over het belang van de internationale hulp voor het verloop van de strijd en hadden er altijd voor geijverd de hulp van de Duitsers en de Italianen aan het Franco-kamp af te schilderen als veel omvangrijker dan de Sovjetsteun aan de Republikeinen. Kort en goed is het de mening van De la Cierva dat in kwantitatief opzicht de hulpverlening aan beide zijden vergelijkbaar was geweest. Zo wogen de 100.000 Italianen, die in de loop van de burgeroorlog naar Spanje kwamen, op tegen de 100.000 internationale Brigadisten, zoals het getal van de 6500 Duitse adviseurs en specialisten in zijn ogen van dezelfde proportie was als de 12.000 man Sovjet-personeel die naar Spanje waren gekomen. Verder leverden de Asmogendheden tussen 1936 en 1939 iets minder militaire voertuigen, namelijk 350 om 900, maar wel weer meer vliegtuigen, ruim 1200 tegenover de 1000 die de Republikeinen onder meer uit de Sovjet-Unie ontvingen.

Wel was het zo, aldus De la Cierva, dat tot in 1937 de Republikeinen meer hulp ontvingen en dat deze ook veel sneller binnenkwam: de Franse vliegtuigen waren er eerder dan de Italiaanse en de Internationale Brigadisten waren op een vroeger tijdstip in Spanje te vinden dan de Italianen. Hier gaat De la Cierva overigens geheel voorbij aan zijn eerdere opmerking over het tijdstip en het belang van de vliegtuigen die de overtocht van het Afrikaanse leger hadden verzorgd. Ook is diens vervolgoepmerking dat het bedrag dat aan Republikeinse kant voor de buitenlandse hulp is betaald, groter is, en dat er dus

kwalitatief betere hulp is ontvangen, weinig onderbouwd. Zijn opmerking dat de non-interventie een 'enorme farce' was, is intussen meer dan begrijpelijk.²⁸

Bij het overzien van de strijd van de jaren 1936-1939 komt De la Cierva tot de slotsom dat de Republikeinse kant er na enkele weken burgeroorlog netto veel sterker voor had gestaan. Had zij immers niet anders dan Franco en de zijnen een aaneengesloten zone in handen gehad, met alle grotere steden, de belangrijkste industriegebieden en het goud van de Nationale Bank? Ze had de overwinning echter uit haar handen laten glippen door het enorme gebrek aan solidariteit waardoor de Republikeinse zone gekenmerkt werd. Hier wijkt hij dus nauwelijks af van de stellingname van Seco Serrano vóór hem. En geeft hij tevens impliciet een pluim aan Franco die er immers wel in geslaagd was zijn zone voortdurend in het gareel te houden. Tegelijk relativeert hij zo ook het mogelijke belang van de internationale hulpverlening voor de einduitslag van de strijd.

García Escudero werkt in 1975 en 1976 in zijn *Historia política de las dos España* De la Cierva's algemene conclusies over de omvang van de buitenlandse hulp en de redenen voor de uiteindelijke Republikeinse nederlaag nog wat verder uit, ook in het licht van recente publicaties van andersdenkenden. Hij herinnert eraan dat linkse, communistische historici, tot dan toe al het recente monografische onderzoek van onderzoekers als Salas Larrazábal hadden genegeerd en maar bleven beweren dat de Republikeinen minder en slechter materieel uit het buitenland hadden ontvangen en dat voorts de personele hulp die uit Duitsland en Italië was gekomen veel groter was geweest dan die van de Sovjet-Unie en de internationale Brigades. Ook gingen die historici er graag aan voorbij dat een groot deel van het leger gewoon trouw was gebleven aan het Republikeinse regime en dat het kleine numerieke overwicht dat de Nationalen daar hadden, gecompenseerd werd doordat de Republikeinse zijde een grotere personele deelname aan militieën kende. Zo zouden er in het najaar van 1936 aan Republikeinse kant 95.000 vrijwilligers actief zijn geweest en aan Franco-zijde slechts 61.000.

Het is dan ook García Escudero's mening dat 'de internationale interventie niet alleen de Nationale overwinning niet had afgedwongen, maar dat de toevloed aan mensen voor beide zijden vergelijkbaar was geweest. Hetzelfde gold voor de materiële hulp. De internationale betrokkenheid nivelleerde de strijd, verhardde en verlengde haar. Verder niet'.

De Republikeinen, zo stelt García Escudero nog maar eens, hebben alles zelf uit de hand laten lopen. Een vergelijkbare stelling had Ramón Salas Larrazábal al eerder betrokken. In een aflevering van *Hispania* van 1971 haalde Juan Mercader de laatste als volgt aan:

28 De la Cierva, *Historia básica*, 384-386, 389, 402, 404, 430-433, 437, 454. 'tremenda farsa' 'uno de los temas mas difundidos de la propaganda antifranquista en todos los tiempos'.

‘De overwinning van de Nationalen was te danken aan hun superieure vermogen de door hen verworven steun daadwerkelijk in te zetten’.²⁹

De critici van het regime: Jackson, Tamames en Abad de Santillán

Jackson en Tamames maken ongetwijfeld deel uit van de groep linkse historici die García Escudero op de korrel nam in relatie tot het thema van de omvang en het belang van de buitenlandse hulp. Jackson was in zijn *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* al in 1965 met feiten op de proppen gekomen die De la Cierva in 1974 nog presenteerde als vruchten van zeer recent onderzoek. Dan ging het vooral om de gang van zaken bij de overtocht van de Afrikaanse troepen naar het vasteland en de hulp die daarbij was ontvangen van Nazi-Duitsland. Ook de problemen die Franco had gehad met de coördinatie en aansturing van de Italiaanse en Duitse troepen, denk aan Guadalajara en Guernica, kwamen bij Jackson al uitgebreid aan de orde. Tenslotte constateerde ook hij al dat het Committee of Non-Intervention voor een aantal landen een dekmantel was om in de praktijk daadwerkelijk in Spanje te interveniëren. Jackson van zijn kant en De la Cierva en García Escudero aan de andere zijde hadden echter zeer onderscheiden meningen waar het de motieven van de internationale steunverleners en het belang van hun bijdragen betrof.

Zo benadrukt Jackson - wellicht mede om tegenwicht te bieden aan Nationale verhalen over de vermeende verspilling door de Republikeinen van het goud van de Nationale Bank - dat juist de Duitsers zich goed voor hun hulp hadden laten betalen, en wel met lucratieve afspraken over aan hen toevallende mijnconcessies - afspraken die niet eerder aan de orde waren gekomen. Verder legt hij er veel nadruk op dat de Republikeinen door hun grote populariteit onder de bevolking over een grote overmacht aan troepen hadden kunnen beschikken - 600.000 om 250.000 - en dat dat gegeven tot gevolg had dat Franco voor diens overwinning afhankelijk was geweest van troepen en materieel uit het buitenland en dat die steun die voor de Republikeinen uiteindelijk ook ver zou overtreffen. Hier raakt Jackson ongetwijfeld een gevoelige snaar. Wordt Franco immers niet weggezet als een nationalist die zich afhankelijk had gemaakt van internationale steun en aan wie het bovendien aan draagvlak in eigen land in belangrijke mate ontbroken had? Franco zou in de ogen van Jackson zijn overwinning bovendien te danken hebben gehad aan de eerder genoemde opstelling van Groot-Brittannië in München: de Republikeinse zaak was opgeofferd om de territoriale vrede in Europa veilig te stellen.³⁰

29 García Escudero, *Historia política*, 1385, 1394-1396, 1420, 1426. ‘...la intervención extranjera no solo no decidió el triunfo nacional, sino que, en conjunto, las aportaciones en hombres a uno y otro bando resultaron equilibrados. Lo mismo de material, Nivelaron la lucha, la endurecieron y prolongaron. Nada mas’. Juan Mercader, ‘Vicente Palacio Atard Aproximación histórica a la guerra española’, *Hispania* (1 januari 1971), 194-198.

30 Jackson, *The Spanish Republic*, 246-248, 266, 310-311, 317, 352, 415-416, 428, 443-444.

Tamames scherpt in zijn *Historia de España* van 1973 het betoog van Jackson alleen maar verder aan. Zo zou de Republikeinse regering voor 698 miljoen dollar aan hulp uit de Sovjet-Unie hebben gekregen; daarvoor kwam veel minder materiële hulp binnen dan Franco wist te vergaren. Ook zouden er nooit meer dan 18.000 Internationale Brigadisten tegelijk in Spanje aanwezig zijn geweest, met een totaal van 30.000 over de gehele periode van de burgeroorlog; ook hier was duidelijk sprake van minder steun dan Franco ontving.

Tamames benadrukt verder, zoals hierboven gemeld, nog weer een ander aspect van het akkoord van München: het werd de Sovjet-Unie duidelijk dat de democratieën van Europa het wilden aanleggen met de fascistische landen en het gaf haar het gevoel dat de tijd was gekomen hetzelfde te gaan doen. Zo kwam er in de loop van 1938 een einde aan de internationale hulp voor de Republikeinen.³¹

Al met al brachten de gedetailleerde monografische onderzoeken van de broers Larrazábal van de eerste helft van de jaren zeventig niet de consensus over de omvang, de aard en het belang van de internationale hulp die zij zelf en in navolging van hen De la Cierva hadden verwacht. Het is wellicht betekenisvol dat Avilés, als hij het in 1977 over het totaal van de Internationale Brigadisten heeft, niet over de 30.000 van Tamames spreekt, noch de 100.000 van De la Cierva noemt, doch weer met een eigen aantal van 60.000 aan komt zetten.³²

Abad de Santillán heeft in zijn *De Alfonso XIII a Franco* van 1974 weer een geheel andere invalshoek op de strategische positie van de Republikeinen in de strijd tegen Franco en diens internationale vrienden. In de ogen van de auteur was vrijwel het gehele Spaanse leger in juli 1936 op de hand van Franco geweest. De Republikeinen hadden er dan ook vrijwel alleen voorgestaan, temeer daar de westerse democratieën het geheel lieten afweten.

De Sovjet-Unie had wel wat hulp gegeven, maar was daar snel mee gestopt om niet de toorn van de fascistische landen op te wekken. Intussen had het zich wel ontfemd over het goud van de Spaanse Nationale Bank. Uiteindelijk had de beperkte omvang van de door de Sovjet-Unie gegeven hulp er in zijn ogen vooral voor gezorgd dat de burgeroorlog onnodig lang verlengd werd - een oordeel dat hij niet nader met cijfers en argumenten onderbouwt.³³ Abad de Santillán laatt zich in zijn boek overigens weinig gelegen liggen

31 Tamames, *Historia de España*, 270-272, 281-283, 318.

32 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia*, 343-345 De Spaanse historicus Angel Viñas kwam in 2014 in het artikel 'Presentación: libros sobre la guerra civil española: un chorro que no cesa' in *Studia Historica. Historia Contemporánea*, nr 32 op p. 45 met de stelling dat met name de Spaanse historicus David Jorge de nodige duidelijkheid heeft verschaft over hoe internationale hulp en interne verwikkelingen in interactie het eindresultaat van de Burgeroorlog hebben bepaald. Viñas constateerde tevens dat er met name rond de bijdrage van de Internationale Brigades nog steeds veel ideologisch gekleurd internationaal en nationaal historisch debat is.

33 Abad de Santillán, *De Alfonso XIII a Franco*, 445-446 en 453-455.

aan de (monografische) literatuur die vanaf het einde van de jaren zestig internationaal op de markt was gekomen.

8.5 Het aantal doden door oorlogsgeweld en aard en omvang van de terreur

De Spaanse Burgeroorlog was niet alleen een strijd op het slagveld, tussen legers die werden bijgestaan door militias. Ook achter de strijdlinies werd verwoed slag geleverd. Kort na 18 juli 1936 trokken in gebieden die onder controle van de Republikeinse regering waren gebleven, allerlei groepen strijders en activisten met veelal een vakbonds- of politieke achtergrond langs straten en pleinen om vermeende ideologische tegenstanders op te pakken. Hier speelde de sterk gepolariseerde atmosfeer een belangrijke rol, naast de wens activiteiten van mogelijke vijfde colonnes - een term uit de Spaanse Burgeroorlog - bij voorbaat uit te sluiten. Wie werd aangehouden, kwam terecht in een van de zogenaamde 'checas', informele plekken van opsluiting, marteling, berechting en vervolgens vaak executie of werd meegenomen op een 'paseo', een eufemisme voor een gedwongen wandeling in de natuur met dodelijke afloop. De wettig gekozen regering had aanvankelijk geen antwoord op deze in haar ogen ongewenste praktijken. Pas de eenheidsregering onder leiding van Largo Caballero wist er vanaf begin september 1936 een einde aan te maken, deels door binnen het rechtssysteem ruimte te maken voor het werk van Volksrechtbanken ("Tribunales Populares"), een vorm van rechtspraak waarin gewone burgers - veelal met een achtergrond in vakbond of politiek - een belangrijke rol speelden.

In de gebieden die in handen vielen van de Franco-troepen, vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats. De carlistische en falangistische strijdgroepen die zich bezig hielden met het oppakken van politieke tegenstanders, bleven echter gedurende de gehele periode van de burgeroorlog actief. Hun aanpak van gericht oppakken, summiere berechting en snelle executie leek te passen in een bewuste politiek van het hoogste militaire gezag om greep te krijgen op de grote hoeveelheden politieke tegenstanders met wie men zich na verovering van een nieuw gebied moest verstaan. Daar komt nog bij dat het Franco-regime vergelijkbare praktijken voortzette in de eerste jaren na de definitieve overwinning op 1 april 1939.

Propaganda van Republikeinse snit verwees in het licht van het bovenstaande vaak naar door de Nationalen onder burgers aangerichte slachtpartijen als die in Badajoz van augustus 1936 - enkele duizenden burgers werden door legereenheden en paramilitaire troepen naar de stierenvechtersarena gebracht en daar vermoord - of naar de moord op de beroemde schrijver Federico García Lorca in diezelfde augustusmaand. Franco en de zijnen verwezen van hun kant altijd graag naar het vermoorden van geestelijken, de praktijken van de overal opduikende checas, de moordpartijen in de Madrileense Montaña-kazerne van juli 1936 en de standrechtelijke executie van José Antonio in november 1936.

Omdat de burgerlijke stand in het Spanje van de jaren dertig niet sluitend was, er door de oorlogshandelingen veel archieven verloren zijn gegaan en er bovendien voortdurend definitiekwesties de kop opstaken, is het aantal slachtoffers van de burgeroorlog nooit eenduidig vastgesteld, temeer daar de bij de strijd betrokken partijen belang hadden bij het onder de pet houden dan wel bagatelliseren van het aantal doden of juist bij het opkloppen daarvan.

Afhankelijk van de schatting van het aantal doden op het slagveld, berekeningen van de omvang van represailles onder de burgerbevolking, het al dan niet meenemen van de slachtoffers van ziekte en ondervoeding, het in oghenschouw nemen van de slachtoffers van de periode 1939-1945 en het meenemen van het aantal Spanjaarden dat het land in ballingschap verliet, lopen de berekeningen wat het totaal aantal slachtoffers betreft uiteen van enkele honderdduizenden tot één miljoen.

De volgende deelthema's krijgen in het licht van het bovenstaande hierna aandacht:

- In welke periode waren in de ogen van de auteurs de buitengerechtelijke checas in de Republikeinse zone actief, in welke mate opereerden deze met instemming van de regering en hoe verklaarden, eventueel rechtvaardigden, publicisten hun opkomst en optreden?
- In hoeverre stelden de auteurs de terreur in de Nationale zone aan de orde, gedurende welke periode bestond daar de praktijk van summiere berechting en snelle executie, in hoeverre vond deze voorts plaats in nauwe overeenstemming met het militaire gezag en welke verklaring dan wel rechtvaardiging gaven de auteurs voor het bestaan ervan?
- In hoeverre kwamen de auteurs met notoire voorbeelden van terreur op de proppen en welke noemden zij dan bij uitstek?
- Waagden auteurs zich aan het opstellen van berekeningen van het aantal slachtoffers van de burgeroorlog en op basis van welke deelberekeningen kwamen zij tot een totaalschatting?

De oude getrouwen: Sevilla Andrés, Ballesteros Gaibrois en anderen

De auteurs van de jaren veertig en vijftig belichtten de positie van de slachtoffers van de burgeroorlog summier en vanuit een simpele invalshoek: over aantallen werd niet gesproken en aandacht kregen slechts degenen die geleden hadden onder de checas van de Republikeinse zone. Daar had de praktijk van de maanden vóór het uitbreken van de burgeroorlog zich in hun ogen gewoon voortgezet. De marxistische massa's hadden het initiatief naar zich toe getrokken en lieten zich helemaal gaan, toen ze in de julidagen van 1936 van de Republikeinse regering de beschikking kregen over wapens uit legeropslagplaatsen: de checas konden worden ingericht, executiepelotons gingen voortvarend aan de slag en de vervolging van de Kerk nam in intensiteit toe. De betrokken auteurs lardeerden teksten met deze inhoud voortdurend met plaatjes van

arbeiders-schutters die kruisbeelden onder vuur namen. Ballesteros Beretta ziet het zo: 'De Rode Revolutie had geen betere naam kunnen krijgen, haar aanpak behoorde immers tot de bloedigste uit de geschiedenis'. Vaak gememoreerde slachtoffers waren officieren die samen met Franco orde en gezag hadden willen herstellen en - natuurlijk - José Antonio. Rumeu de Armas staat als volgt stil bij diens gewelddadige dood: "de kogels maakten een einde aan het leven van een van de meest voorbeeldige Spanjaarden van alle tijden, wiens leven zó aan een middeleeuws heldendicht ontleend lijkt". Over de Nationale Zone viel tegelijk slechts in algemene zin te lezen dat Franco het daar voor het zeggen had en het ook goed voor elkaar had, met als implicatie dat praktijken als in de Republikeinse zone daar achterwege waren gebleven.³⁴

Vanaf het einde van de jaren vijftig kwam er ruimte voor enkele bescheiden retouches op het bovenstaande beeld. Zo kreeg bij sommigen het inzicht een plek dat het Spaanse volk nu eenmaal nog fanatieke 'millenaristische' trekjes in zich had en als die de kans kregen zich uit te leven... Vervolgens kwam men dan slechts met negatieve voorbeelden uit het Republikeinse Madrid op de proppen. Verder kwam er ruimte voor opmerkingen als dat de bloedige repressie van de marxisten in het rode Spanje zich vooral in de eerste maanden van de burgeroorlog had voorgedaan en dat de 'communistische' regering geleidelijk aan de macht en het initiatief naar zich toe had weten te trekken. Ook kwam bij een enkeling de Nationale zone voor het eerst expliciet in beeld, zij het dat het bij opmerkingen bleef als dat daar noodgedwongen een 'zuivering' had plaatsgevonden, omdat voortdurend de verkeerde elementen naar dat gebied waren blijven komen.

Sevilla Andrés keek vervolgens - zij het in vage bewoordingen - als eerste ook naar de handelwijze van Franco's regering in vredetijd: het recht had zijn loop moeten krijgen, zo was zijn conclusie. Verder kwam Ballesteros Gaibrois in 1964 als eerste plots met een kwantitatieve balans van de periode 1936-1939: was er immers geen sprake van een miljoen doden? Vervolgens ging het dan weer snel over de duizenden doden in de Republikeinse steden, met daarbij een terloopse en van enige toelichting gespeende verwijzing naar Guernica.

Dat het thema van de aan beide zijden plaatsvindende terreur gevoelig lag, maakte Palacio Atard ook duidelijk in de eerder aangehaalde boekbespreking in *Hispania* van het boek van Roux uit 1965: 'hij slaagt erin enkele onderwerpen op een objectieve manier te behandelen, bijvoorbeeld die van de gewelddadigheden en wreedheden die zich hebben voorgedaan'.³⁵

34 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk in 1967, 9e druk), 370. Arrarás, *Franco*, 231 en 275-276. Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual de Historia de España*, 917, 919, 922-924. Ballesteros Beretta, *Síntesis*, 551, 554-555. 'La Revolución roja tiene un nombre apropiado, pues sus procedimientos fueron de los mas sanguinarios que conoce la Historia'. Rumeu de Armas, *Historia de España*, 224. "las balas segaban la existencia de uno de los españoles mas ejemplares de todos los tiempos, cuya breve vida parece arrancada de un cantar de gesta...".

35 Ballesteros Gaibrois, *España*, 198-199 204. Sevilla Andres, *Historia Política*, 267, 531. Vicente Palacio Atard, 'Georges Roux: La guerra civil de España', *Hispania*, (1 april 1965), 302. 'consigue objetivar algunos puntos difíciles, por ejemplo, el tema de las violencias y atrocidades ocurridas'.

Is de reden voor de focus op de Republikeinse zone gemakkelijk te vinden - de praktijk van de checas criminaliseerde de in deze zone actieve groeperingen immers ten eerste en vormde een verdere onderbouwing voor het ingrijpen van Franco en zijn medegeneraals -, ingewikkelder ligt het met de terughoudendheid bij het noemen van het totaal aantal slachtoffers van de burgeroorlog, al was het maar bij benadering. Wellicht speelde hier dat Franco cum suis nu eenmaal de strijd waren gestart en zo gemakkelijk het enorme dodental voor de voeten geworpen konden krijgen. Ook zou het geven van een totaal snel de vraag opwerpen welke deelberekeningen - en dan uit beide zones - daaraan ten grondslag lagen. Hoe dan ook is het duidelijk dat met betrekking tot het thema van de terreur in de Nationale zone zelfcensuur jarenlang een grote rol speelde: dat die terreur er was, kan letterlijk niemand in Spanje zijn ontgaan.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Van de ruimte die vanaf het eind van de jaren vijftig ontstond om de terreur in de Republikeinse zone wat meer in perspectief te plaatsen en ook wat vrijer te spreken over vergelijkbare ontwikkelingen in de Nationale zone, maakte in ieder geval ook Seco Serrano gebruik. Midden jaren zestig stelt hij in zijn *España Moderna y Contemporánea* niet alleen dat 'het niet te stoppen bloedige geweld [aan Republikeinse zijde] het onmiddellijke antwoord was op de opstand', maar ook dat Franco en de zijnen altijd onder ogen hadden gezien dat een dergelijke geweldsuitbarsting zou kunnen gaan plaatsvinden. Verder zou de Republikeinse regering het verschijnsel van de checas graag hebben willen voorkomen, maar lukte het haar, aldus Seco Serrano, pas na enkele maanden de organisatoren ervan in de greep te krijgen. Hij stelde ook als eerste onomwonden dat er parallel aan wat er in de Republikeinse Zone was gebeurd, ook repressie in de Nationale Zone had plaatsgevonden.³⁶

Ricardo de la Cierva zette met zijn *Historia básica de la España actual* (1974) binnen Spanje een nieuwe stap in de demystificatie van de terreur van de periode 1936-1939 en de algemene impact van de burgeroorlog op de omvang van de Spaanse bevolking. Zich baserend op eerdere publicaties van de broers Salas Larrazábal geeft hij met concrete cijfers aan dat er tijdens de burgeroorlog in totaal ongeveer 165.000 Spaanse militairen aan het front waren omgekomen, dat er aan Republikeinse zijde 60.000 à 70.000 executies hadden plaatsgevonden en aan Franco-zijde 25.000 à 40.000, en dat er voorts in de eerste vijf jaren van het Franco-regime nog eens 8.000 doodvonnissen waren voltrokken. Hij komt zo op een totaal van niet meer dan 300.000 slachtoffers, een fors lager getal ook dan Ballesteros Gaibris in 1964 had genoemd - en waaraan De la Cierva in het geheel niet refereert. Het aantal van 40.000 executies in de Nationale zone zegt hij te

36 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos*, tomo VI, 195-199. Regla Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea*, 443. 'lo que implicaría la incontenible derivación de violencia sanguinaria, que fue replica inmediata al alzamiento', 457.

hebben overgenomen uit Hugh Thomas' tien jaar daarvoor in het buitenland verschenen publicatie.

Aan Thomas' andere becijferingen refereert De la Cierva verder in het geheel niet. Hij merkt met betrekking tot de berekeningen van buitenlandse auteurs slechts nog op dat Jackson het totaal aantal slachtoffers van de periode 1939-1945 veel te hoog had geschat.

Dat De la Cierva van deze auteurs weinig concrete cijfers noemt, moet met de hoogte ervan samenhangen. Jackson sprak op basis van een afwijkende berekening immers over een eindtotaal van 580.000 slachtoffers, bijna het dubbele van wat hij zelf noemt. Tegelijk was het aantal burgerslachtoffers in de Republikeinse zone in de ogen van Jackson veel lager, namelijk slechts 20.000. Verder zouden er na de definitieve vestiging van het regime in 1939 veel meer doden te betreuren zijn geweest; niet de 8.000 van De la Cierva, doch wel 200.000 en dan ging het zowel om geëxecuteerden als mensen die waren omgekomen door hongersnood en gebrek.

Dat laatste blijft bij De la Cierva overigens geheel buiten beschouwing. Wellicht was dat een bewuste keuze. De implicatie ervan was immers dat Franco gedurende een langere periode in meerdere opzichten niet goed voor de gewone Spanjaard had kunnen zorgen. Dat was een lastige conclusie voor een autoritair regime dat zich in de loop van zijn bestaan steeds meer was gaan identificeren met het groeiende welvaarts- en welzijnsniveau van Spanje en de Spanjaarden.

Al met al vond hier duidelijk een debat over de ruggen van de lezers plaats. De la Cierva wil daarbij nog wel kwijt dat er - door niet nader gespecificeerde groeperingen - altijd veel misbruik was gemaakt van de slachtoffer-becijferingen. En dat terwijl er in Dresden in de Tweede Wereldoorlog in één nacht 135.000 mensen waren omgekomen! Een wat curieuze redenering, die wellicht voortkwam uit de ergernis in Franco-kringen dat het niet langer mogelijk was aantallen slachtoffers voor het brede publiek geheim te houden. De la Cierva meldt verder nog wel dat in 1939 75.000 à 100.000 Spanjaarden permanent als balling vertrokken zijn.³⁷

Een nieuwe zet doet García Escudero in zijn *Historia política de las dos Españas*, een kleine twee jaar na De la Cierva's publicatie van 1974. Had de laatste het nog gelaten bij de neutrale en voorzichtige formulering dat er zowel aan Republikeinse als Nationale kant 'zuiveringen' waren geweest, García Escudero gaat wat dieper in op de wijze waarop die in de zone van Franco hadden plaatsgevonden. Net als in de Republikeinse zone was er in de Nationale sprake geweest van niet door de regering aangestuurde repressie; martelingen als in de Republikeinse checas waren er echter nauwelijks geweest en bovendien was de ongecontroleerde terreur ook sneller dan in de andere zone de kop ingedrukt. De meeste maatregelen aan Nationale zijde hadden dan ook een gecontroleerd karakter gehad: officiële krijgsraden hadden deze geïnitieerd en uitgevoerd. En daar zat

37 De la Cierva, *Historia básica*, 445-446 en Jackson, *The Spanish Republic*, 284-287, 299-303, bijlage over aantallen slachtoffers.

geen ordinaire moordlust achter, maar 'slechts' de intentie politieke tegenstanders uit te schakelen en de lust tot oproer de kop in te drukken.

García Escudero voegt er nog aan toe dat er in de Franco-zone dus wel sprake was van repressie doch dat het 'door sommigen' wel genoemde getal van 180.000 zwaar overdreven was. Ook Hugh Thomas had een lager aantal genoemd, zo voegt hij er - overigens ten onrechte - nog aan toe. Daarmee geeft hij een mooi staaltje van hoe in Spanje voorzichtige hervormers verboden boeken aanhaalden zoals het hun uitkwam. García Escudero is voorts van mening dat de Republikeinen na 1939 hun slachtofferrol altijd hadden uitgebuit door het aantal doden van het Franco-regime enorm op te schroeven.

De Nationalen van hun kant zouden altijd een veel te bescheiden propaganda hebben gevoerd. Die hadden veel meer werk kunnen maken van de slachtoffers van de moorden in kazerne La Montaña in Madrid en de checas van Barcelona, alsmede van de moord op Calvo Sotelo en vele anderen. Doelt García Escudero met zijn opmerkingen over een vermeende bescheidenheid van het regime op de propaganda van Franco en de zijnen in het buitenland? Binnen Spanje zelf hadden zowel de regering als de Spaanse historici immers decennia lang juist enorm de nadruk gelegd op de terreurslachtoffers van de Republikeinse checas. Dat was, zo zagen we in 3.1, begonnen met het *Dictamen* van 1939 en had een stevig vervolg gekregen in de *Causa General* van 1943, waaraan ook lange lijsten individuele misdaden waren toegevoegd.³⁸

Tenslotte komt Seco Serrano in 1978 - veertien jaar na diens eerste meldingen over repressie en slachtoffers in de Nationale zone - met opmerkingen die de Nationalen nog wat steviger in het beklagdenbankje drukten. Zo zou de zuivering aan Nationale zijde al ruim voor 18 juli 1936 bewust door de militairen zijn gepland en zou voor het zuiden van Spanje de keuze zijn gemaakt vooral ook verdachte burgers in groten getale uit te schakelen; Badajoz werd van die insteek het resultaat. Ten koste van alles moest immers de vorming van een vijfde colonne voorkomen worden. Overigens past hier de opmerking dat zeker de gebeurtenissen in Badajoz in Spanje breed bekend moeten zijn geweest en dat Seco Serrano voor zijn kennis dus niet afhankelijk was van een plotselinge vondst in een net geopend archief.

Badajoz behoorde, kortom, lang tot de taboezones waar ook Guernica kon worden gesitueerd. Verder bevat Seco's werk uit 1978 nog een opmerking die de Republikeinse regering definitief ontlastte van de moord op nationalistisch icoon José Antonio. De socialistische minister Prieto had zijn uiterste best gedaan, maar was er niet in geslaagd hem te redden uit de handen van de FAI.³⁹

38 García Escudero, *Historia política*, 1463-1470, 1490 en 1504.

39 Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII*, 200-201, 210, 267.

De critici van het regime: Jackson, Tamames, Avilés Fernández

Jacksons al in 1965 verschenen *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* bevatte naast nuances die het regime graag las - er waren in de Republikeinse zone in de eerste drie maanden zeer veel informele terechtstellingen geweest, waarbij zeker 5000 priesters het hadden moeten ontgelden - ook zeer veel kwanitatieve bevindingen die, zoals we eerder bij de bespreking van De la Cierva zagen, juist zeer gevoelig lagen. Controversieel was bovendien de analyse die pas in 1975-1976 in enigszins afgezwakte vorm terug zou komen bij García Escudero, namelijk dat de executies in de Nationale zone niet het werk waren van losgeslagen massa's doch van milities die handelden in opdracht van de hoogste militairen.⁴⁰

Als kwantitatief georiënteerd econoom kon Tamames zich in 1973 in zijn *Historia de España* natuurlijk niet onbetuigd laten als het ging om het becijferen van het aantal (dodelijke) slachtoffers van het regime in de periode tot 1945. Nog voordat De la Cierva zijn versie van het verhaal zou geven, werkt hij de eindconclusie uit dat Franco en de zijnen wel eens in totaal één miljoen slachtoffers op hun geweten zouden kunnen hebben. Jackson had in zijn ogen namelijk met een te gering aantal gevallen militairen gerekend. Had deze niet zijn eigen schattingen doch het hogere aantal gehanteerd dat ook door Hugh Thomas was genoemd, dan was al sprake van 675.000 getroffen. Tel daar bij op de permanent geëmigreerden - volgens Tamames 300.000 in totaal, 200.000 meer dan waar De la Cierva een jaar later mee op de proppen kwam - en het ronde getal van 1.000.000 kwam in zicht. Opnieuw werd duidelijk dat de Historikerstreit in Spanje ook een complex gevecht van getallen was geworden.

Waar García Escudero verzachtende omstandigheden opvoerde voor het harde optreden van de Franco-aanhangers in de door hen veroverde gebieden, vraagt Tamames juist begrip voor het optreden van communisten en socialist in de Republikeinse zone, vooral waar het de aanpak van bepaalde 'eigen' groepen anarchisten en trotskisten betrft. Zo was in diens ogen de trotskist Andrés Nin Pérez weliswaar ten onrechte op gruwelijke wijze vermoord in de checa van Alcalá de Henares, maar dat de trotskistische POUM en de anarchistische CNT werden bestreden had goede redenen gehad: deze organisaties waren heuse obstakels in de strijd tegen Franco.⁴¹

Avilés had in 1977 niet veel nieuws meer toe te voegen aan de discussie over de slachtoffers van de periode na 1936.⁴² Wel weet hij nog te melden hoezeer de socialist

40 Jackson, *The Spanish Republic*, 284-287, 299-303, bijlage over aantallen slachtoffers.

41 Tamames, *Historia de España*, 337-338, 349-350.

42 De Spaanse historicus Angel Viñas kwam in 2014 in het artikel 'Presentación: libros sobre la guerra civil española: un chorro que no cesa' in *Studia Historica. Historia Contemporánea*, nr 32 op p. 46-47 tot de conclusie dat er in de voorgaande jaren veel sterke nieuwe studies over de slachtoffers van het Franco-regime waren verschenen en dat de memoria-discussie met name nieuw regionaal georiënteerd onderzoek had gebracht en nog steeds bracht. Hij noemde het opvallend dat in internationale historische kringen de Franco-dictatuur als minder bloedig bekend stond dan het regime van Mussolini, terwijl de cijfers een andere richting op wijzen.

Francisco Largo Caballero ontdaan was geweest door de moord op José Antonio. Hij had het, aldus Avilés, als een 'grote fout' beschouwd. Avilés zelf licht deze bevinding niet nader toe. Largo Caballero moet echter voorzien hebben hoezeer Franco en de zijnen van de vermoorde Falange-leider een icoon zouden maken dat door de 'roden' bruut uit het leven was weggerukt.⁴³

8.6 Conclusies

De groep historici die tot het begin van de jaren zestig in Spanje publiceerde, besteedde geen aandacht aan de discussie die in de maand september van 1936 had plaatsgevonden over de concentratie van alle militaire en politieke macht in de persoon van Francisco Franco. Deze was in hun ogen voor alle nauw betrokkenen de natuurlijke kandidaat geweest voor het eenhoofdig leiderschap in militaire én politieke zaken, zoals het ook logisch was geweest dat juist een militair deze rollen op zich had genomen. Naast Franco verdienden alleen de generaals Mola en Queipo de Llano nog enige vermelding en dan vooral als verdienstelijke militaire steunpilaren van de opstand en Franco als haar grote leider.

De voorzichtige hervormers van de jaren zestig en begin jaren zeventig maakten hun benaming in zoverre waar dat ze melding maakten van de irritaties en aarzelingen over Franco bij een aantal generaals en dat die vooral naar boven kwamen bij discussies over de inrichting van het militaire opperbevel. De eenhoofdige politieke macht had Franco er zonder discussie met een handige tactische manoeuvre gewoon bijgenomen. Op zijn weg naar de top, zo schetsten zij, werd Franco ondersteund door een ambitieus team dat machtsgevoel koppelde aan een fijne neus voor public relations - zo werd Franco de held die het Alcázar van Toledo ontzette. Rechtse politici als Gil Robles - die bij de eerste groep historici geheel onvermeld waren gebleven - moesten, aldus de voorzichtige hervormers, in de eerste maanden van de opstand door Franco cum suis op een zijpad worden gerangeerd. De critici van het regime scherpten dit beeld nog verder ten nadele van de Caudillo aan. Diens streven naar politieke macht zou zelfs slecht zijn gevallen bij Mola, de prominente organisator van de opstand; Franco schilderden zij bovendien af als een berekenende sluwe vos die zijn eigen belangen goed in het vizier had gehouden en niet slechts het algemeen belang hoog in het vaandel had gehad.

De gedwongen politieke eenwording in de Nationale zone van april 1937 kwam bij de oude getrouwen slechts summier aan de orde. Voor hen mocht niets afbreuk doen aan de vanzelfsprekendheid van het eenhoofdig politieke leiderschap van Francisco Franco. Het was dan ook niet meer dan logisch dat met naam genoemde politieke groeperingen als falangisten en carlisten - aan het begin van de jaren zestig konden ook de monarchisten weer expliciet worden genoemd - elkaar zouden treffen in een eenheidsbeweging die

43 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia*, 348.

zich wrijvingsloos achter haar grote leider zou scharen. Politieke verwickelingen en aarzelingen binnen de Falange-beweging werden dan ook niet besproken. In dit beeld paste ook dat er niet of slechts in vage aanduidingen geschreven werd over de politiek-inhoudelijke inbreng van de falangisten in de nieuwe eenheidsbeweging. Niets deed vermoeden dat Franco als een ware evenwichtskunstenaar tegenstrevende politieke groepen uit elkaar had moeten houden.

De voorzichtige hervormers wilden vooral zoveel mogelijk feiten op tafel brengen; zij kwamen dan ook met uitgebreide historische verhandelingen. Franco's politieke stappen in de Nationale zone bleven niet langer onvermeld en werden dan gedurende de gehele jaren zestig gepresenteerd als majestueuze zetten. Er kwamen feiten op tafel als dat Franco de politieke eenwording had moeten afdwingen, dat er verzet was geweest van een deel van de Falange-beweging en dat dat had geleid tot een aanklacht voor hoogverraad tegen Falange-leider Hedilla. Pas in de eerste helft van de jaren zeventig - kort voor Franco's overlijden - vulde deze groep auteurs haar betoog verder aan. Toen kwam ook naar voren dat delen van de Falange zich zorgen waren gaan maken over de eigen inbreng in de Franco-coalitie en dat deze daarom de in sociaaleconomisch opzicht vooruitstrevende toespraken van José Antonio weer in circulatie hadden gebracht. Dat Franco en de zijnen vanaf het najaar van 1936 opportunistisch en uit eigenbelang waren gaan stoken binnen de Falange-beweging, bleef dan weer buiten beeld. Pas na 1975 gingen de voorzichtige hervormers dieper in op Franco's beweegredenen om de eenheidsbeweging FET y de las JONS tot stand te brengen. Hij wilde, als hem dat uitkwam, een parallelle macht kunnen inzetten als tegenwicht tegen de reguliere overheidsbureaucratie.

De critici van het regime dichtten Franco nog weer andere motieven toe: hij had de progressieve delen van de Falange-beweging willen uitschakelen. De dictator was in hun ogen de facto vooral een belangenbehartiger van de rijke bovenklasse geweest.

Bij hun beschrijving van de politieke verwickelingen in de Republikeinse zone wilden de oude getrouwen vooral duidelijk maken dat de Republikeinse regering van na 18 juli 1936 schuldig waren geweest aan de revolutionaire woelingen die hun zone tot 1939 zouden hebben geteisterd; ze waren de sociale strijd zelf begonnen dan wel hadden zich er geen raad mee geweten. Spanje was in de ogen van deze groep auteurs in de greep gekomen van het internationale communisme en vervolgens de Sovjet-Unie. De historici van de jaren veertig en vijftig zagen deze ontwikkeling al in juli 1936 ontstaan met het groeien van de macht van de socialistische leider Largo Caballero. Later publicerende oude getrouwen lieten het beeld van een monolithisch revolutionair-communistische Republikeinse zone varen. Zij lieten zien dat er spanningen bestonden tussen de op het winnen van de burgeroorlog georiënteerde Spaanse communisten en de anarchisten voor wie de sociale revolutie voorop had gestaan. Largo Caballero was te midden van dit geweld juist een verzoener geweest en had daarom het veld moeten ruimen; pas met het aan de macht komen van de socialist Negrín in 1937 hadden de onverzoenlijke communisten definitief het pleit gewonnen.

De in de jaren zestig en zeventig publicerende voorzichtige hervormers van hun kant legden vooral de nadruk op de steeds groter wordende rol van de Sovjet-Unie en - in haar kielzog - het internationale communisme, een weergave die goed paste bij de context van de Koude Oorlog. De socialist Largo Caballero kreeg in de ogen van deze historici de rol van de politicus die de Spaanse communisten wel door had gehad met hun streven Spanje voor het internationale karretje van de Sovjet-Unie te spannen. Ook Prieto had dat inzicht gehad en was om die reden eveneens door de communisten uitgerangeerd. De sociale revolutie had in hun ogen verder zeker niet drie jaar lang ongetemd gewoed: president Azaña en diens kabinetten hadden zich daar van meet af aan tegen verzet. De critici van het Franco-regime, tenslotte, presenteerden meestal weer een heel andere visie op de rol van het communisme en de Sovjet-Unie. De laatste had in de eerste plaats het Europese fascisme willen bestrijden en had juist in een democratisch Spanje een sterke bondgenoot gezien. De Spaanse communisten liepen ook in het geheel niet aan de leiband van het grote gidsland. Daar voegden de critici van het regime nog aan toe dat het niet de halsstarrige communisten waren geweest die eind 1938 en begin 1939 een bloedige en nutteloze strijd hadden laten voortsudderen, maar dat Franco en de zijnen daarvoor hadden gezorgd hadden met hun volstrekt onredelijke onderhandelingsisen. Kritische auteurs van anarchistische huize sloten met hun kritiek op de rol van de Sovjet-Unie en de communisten overigens meer aan op de stellingnames van de oude getrouwen en de voorzichtige hervormers. Ook zij zagen de sturende hand van de communisten in alle politieke ontwikkelingen van de Republikeinse zone van na 18 juli 1936 en bespeurden in het verlengde daarvan een groeiende oriëntatie van het Republikeinse Spanje op de geopolitieke belangen van de Sovjet-Unie.

Met betrekking tot de aanwezigheid en het belang van de internationale hulp is het opmerkelijk dat op een enkele uitzondering na alle historici van de jaren veertig en vijftig de steun die Italië en Duitsland Franco gaven, geheel onvermeld lieten. De troepen van deze landen hadden immers in alle openheid meegemarcheerd tijdens Franco's Madrileense overwinningssparade van 1 april 1939. Ook het Non-Interventiepact en de voortdurende schendingen daarvan bleven geheel buiten de boeken. Vrijwel zeker speelden hier nationale trots en prestige een grote rol: het was niet gemakkelijk te erkennen dat de overwinning van Franco mede aan internationale steun te danken was geweest. Verder speelde mee dat Franco's oude Nazi-vrienden in 1945-1946 in het beklagdenbankje van Neurenberg zaten. Een erkenning van vooral de Duitse rol zou voorts herinneringen hebben kunnen oproepen aan de luchtaanval op Guernica, waarbij veel onschuldige slachtoffers vielen.

De steun die de Sovjet-Unie en de Internationale Brigades aan de Republikeinse zone verleenden, kreeg intussen bij de oude getrouwen veel aandacht. De implicatie hiervan was dat Franco vanaf het begin tegen een grote overmacht had moeten opboksen en dat het zijn militaire genie was geweest dat hem uiteindelijk de overwinning had bezorgd. Pas in de jaren zestig zou deze groep auteurs op bescheiden wijze aandacht gaan besteden aan de steunverlening vanuit Duitsland en Italië.

De voorzichtige hervormers van de jaren zestig en zeventig kwamen wel prompt met de constatering dat de Asmogendheden al vanaf het begin van de opstand hun bijdrage hadden geleverd. Zij meldden ook dat de hulp van de Sovjet-Unie pas geleidelijk aan op gang was gekomen. Het internationale Non-Interventiepact was verder een dode letter gebleken. Evidente feiten werden door deze groep historici in het algemeen niet langer verdoezeld. Guernica bleef intussen wel een heet hangijzer. Werd het bombarderen van Guernica aan het begin van de jaren zestig nog slechts kort aangestipt, tien jaar later was dat anders en werd ook de betrokkenheid van Franco's Duitse bondgenoot breed uitgemeten.

In de eerste helft van de jaren zeventig waagde een aantal voorzichtige hervormers zich met behulp van eerder ontoegankelijk archiefmateriaal en gegevens uit buitenlandse bronnen ook aan een (nieuwe) poging de kwantitatieve aspecten van de buitenlandse hulp goed in kaart te brengen. Hun conclusie dat beide partijen in kwantitatieve zin gelijkwaardig bediend waren, maar dat de hulp aan de Republikeinen kwalitatief beter was geweest en ook omvangrijker in het eerste jaar van de strijd, leidde niet tot een algemene consensus. Die was er ook niet voor de eindafweging dat Franco's tegenstanders de nederlaag vooral aan zichzelf te danken hadden gehad.

De critici van het regime hielden het graag bij de al halverwege de jaren zestig in hun kringen getrokken conclusie dat de Republikeinen over veel meer manschappen hadden beschikt dan de Nationalen en dat Franco's overwinning dus wel te danken moest zijn aan hulp vanuit het buitenland. Overigens voerden de critici van het regime aan Franco-zijde nog een stille vriend op die bij de eerder genoemde historici buiten beeld was gebleven, namelijk Engeland. Dat land had in 1936 Frankrijk ervan afgehouden de Republikeinen te steunen en had hen door de afspraken in 1938 in München bovendien in een internationaal isolement gebracht. De Sovjet-Unie moest toen inimmers de conclusie trekken dat de democratieën van Europa ervoor gekozen hadden het aan te leggen met de fascistische landen en dat had haar het gevoel gegeven hetzelfde te moeten doen en dat de hulp aan de Republikeinen moest worden afgebouwd.

De historici van de jaren veertig en vijftig hadden wat het terroriseren van de burgerbevolking betreft alleen oog voor de gebeurtenissen aan Republikeinse zijde. Het plan zogenaamde checas in te richten, zo betoogden zij, was al in het voorjaar van 1936 ontwikkeld en vervolgens na 18 juli tot een werkelijkheid gemaakt die tot in 1939 bleef voortbestaan. De Republikeinse regering had er ook volledig mee ingestemd en de bevolking van de nodige wapens voorzien. Het belangrijkste slachtoffer van de Republikeinse terreur was in hun ogen Falange-leider José Antonio. Vergelijkbare ontwikkelingen aan Franco-zijde bleven geheel onvermeld.

De het regime getrouwen van de jaren zestig brachten in het beeld van hun voorgangers een zekere verfijning aan: het was in de Republikeinse zone vooral de eerste drie maanden van de burgeroorlog flink mis geweest en in de Franco-zone had een niet nader aangeduide 'zuivering' plaatsgevonden. Zonder nadere onderbouwing kwam een enkeling voorts met het getal van één miljoen doden als gevolg van de burgeroorlog.

De voorzichtige hervormers van de jaren zestig en zeventig verlegden in dezen de grenzen fors. In hun ogen had de regering van de Republikeinse zone vanaf het begin van de burgeroorlog de terreur willen beteugelen en had ze deze zeker niet willen faciliteren. De 'zuivering' aan Franco-zijde was verder gewoon 'repressie' geweest. Deze had in hun ogen echter wel een positief doel gediend, namelijk het veiligstellen van eenmaal veroverde gebieden; de noodzaak daarvan hadden Franco en de zijnen al vroeg ingezien. Massamoorden als in de arena van Badajoz bleven echter tot ver in de jaren zeventig onbesproken. De berekeningen van de aantallen burgeroorlogslachtoffers waarmee critici van het regime als Jackson en Thomas in de loop van de jaren zestig op de proppen waren gekomen, vroegen intussen van de voorzichtige hervormers een gedegen onderbouwd weerwoord. Dat kwam in de eerste helft van de jaren zeventig: Jacksons opgave van 600.000 slachtoffers moest gehalveerd worden. Dan waren de slachtoffers door hongersnood en ziekte en de bannelingen overigens niet meegerekend.

Net als bij de discussie rond de omvang van de internationale hulp kwamen de verschillende groepen historici ook hier niet tot elkaar. De problematiek van de terreur was daarvoor te politiek beladen. Zo wist een van de critici van het regime, Tamames, in de eerste helft van de jaren zeventig met een berekening te komen die de één miljoen weer op de teller zette. Daarbij ging hij niet alleen in op de wederwaardigheden en oorzaken van de Republikeinse terreur, maar rechtvaardigde hij die ook: de oorlogsinspanning tegen Franco mocht niet worden geremd en wie daarbij in de weg stond, moest met geweld tot de orde worden geroepen. De voorzichtige hervormers van hun kant trokken juist alles uit de kast om de harde aanpak van burgers in de Nationale zone begrijpelijk te maken. In de ogen van auteurs uit beide groepen mocht politieke noodzaak op bepaalde momenten zwaarder wegen dan overwegingen van vigerend oorlogsrecht.

Bleek de geschiedschrijving van de periode 1931-1936 er al een van vele controverses, die van de Spaanse Burgeroorlog zou er nog vele aan toevoegen. Daarbij is het opvallend dat de oude getrouwen en - zij het in mindere mate - de voorzichtige hervormers vasthielden aan een belangrijke hoofdlijn van de franquistische historische propaganda van begin jaren veertig, namelijk dat de communisten na 18 juli 1936 in de Republikeinse zone een dominante positie innamen, dat zij daarin werden aangestuurd door een buitenlandse macht, de Sovjet-Unie en dat zij voorts jarenlang een bloedige terreur ten uitvoer hadden gebracht.

Overigens werd in dit hoofdstuk duidelijk dat de Nationale propaganda zich ook ten aanzien van de periode 1936-1939 nog gedurende enkele jaren had moeten uitharden. Zo werd het vele levens kostende bombardement op Guernica aanvankelijk gepresenteerd als een daad van het Republikeins-Baskische leger. Vervolgens viel het besluit de luchtaanval - die was uitgevoerd door Franco's Duitse hulptroepen - voortaan geheel te verzwijgen.

De prioriteiten van de censuur, zoals we die in 5.1 tegenkwamen, lieten zich overigens niet slechts aflezen aan de wijze waarop de auteurs omgingen met de gebeurtenissen in Guernica. Zo bleef meer in het algemeen tot (ver) in de jaren zestig de buitenlandse hulp die Franco van Italië en Duitsland had ontvangen, volstrekt buiten beeld en ontbrak ook

elke verwijzing naar de terreur die tegen burgers had plaatsgevonden in de Nationale zone.

Het gaat hier om evidente vormen van zelfcensuur, daar al deze feiten en ontwikkelingen in Spanje meer dan bekend moeten zijn geweest.

Ook de zorg om het imago van de Caudillo die zolang Franco leefde, voor de censor centraal stond, kreeg zijn neerslag in de geschiedschrijving, in ieder geval in die van de oude getrouwen en de voorzichtige hervormers. Zo bleef de notie dat Franco zich eind september 1936 een sluwe machtspoliticus had getoond door ook Spanjes politieke besluitvorming naar zich toe te trekken, achterwege en dat gold ook de conclusie dat de Caudillo het Spaanse volk in 1938 en 1939 onnodig had laten lijden door vredesonderhandelingen met de Republikeinen bruusk van de hand te wijzen.

In het licht van het bovenstaande zijn bij de Spaanse auteurs vele vormen van misbruik van de geschiedschrijving zichtbaar. Zo werd duidelijk dat een voorzichtige hervormer als De la Cierva ook ten aanzien van de periode 1936-1939 bij cruciale thema's als de behandeling van Guernica zijn bronnen afschermden en monopoliseerden.

Op epistemologisch niveau vallen verder in de eerste plaats de vele omissies op. Zo bleef bij de oude getrouwen volledig buiten beeld dat de regeringen van de Republikeinse zone zich verzet hadden tegen de checa's van vakbonden en politieke partijen en gingen zij er ook volstrekt aan voorbij - en hier speelde ook hindsight bias een rol - dat Franco's verheffing tot het absolute militaire en politieke leiderschap onderwerp was geweest van een diepgaande discussie. Bovendien besteedden zij geen aandacht aan de machtsstrijd binnen de Falange-beweging van april 1937. In het verlengde hiervan waren ook de voorzichtige hervormers nog terughoudend met het aankaarten van de progressieve sociaal-economische ideeën die vooral de vroege aanhangers van José Antonio binnen de Falange verdedigden.

Verder gebeurden er in retorische zin opmerkelijke zaken. Zo gingen de oude getrouwen volstrekt voorbij aan de logica door te melden dat de communisten al vanaf 18 juli 1936 in de Republikeinse zone de baas waren, zonder acht te slaan op de grote verschillen die er tussen socialisten en communisten bestonden op het vlak van maatschappij-opvatting en omvang van aanhang. Op dt vlak toonden ook voorzichtige hervormers als Seco Serrano zich actief: die wekte met enkele prominente foto's en een richting gevend onderschrift zonder veel nadere onderbouwing de indruk dat de ambassadeur van de Sovjet-Unie de facto de onderkoning van Spanje was geweest. Verder leverde De la Cierva in retorische zin nog een bijzondere bijdrage door enerzijds Guernica en de verlegenheid die daarover aan Nationale zijde bestond, niet te ontkennen, maar anderzijds meteen de aandacht op de Republikeinen te richten, die in hun propaganda misbruik van Guernica zouden hadden gemaakt.

Tenslotte was er misbruik in meer praktische zin. Zo sprak Seco Serrano niet alleen met geen woord over de 'last' die hij van de censuur had ondervonden, hij gaf in 1978 ook de indruk dat hij zijn grote werk gereviseerd had naar de laatste stand van de historische wetenschap, terwijl hij daar - wellicht om redenen van tijd - niet aan toe was gekomen.

Zo zette hij zijn lezers op het verkeerde been, onder meer door te volharden in een visie op Guernica die inmiddels volledig achterhaald was.

HOOFDSTUK 9

DE EERSTE JAREN VAN HET FRANCO-REGIME 1939-1952

Binnen een half jaar na Franco's overwinning op 1 april 1939 barstte met de Duitse inval in Polen de Tweede Wereldoorlog los. Duitsland en Italië hadden Franco bijgestaan in diens strijd tegen de Republikeinse regering en daagden vanaf het voorjaar van 1940 de Spaanse regering met wisselend succes uit aan de zijde van de Asmogendheden het strijdperk te betreden. Toen de fascistische landen in 1945 definitief het onderspit dolven, kwam bij de geallieerden dan ook de vraag op tafel wat aan te vangen met het Franco-regime. Deze thema's komen in de eerste paragraaf naar voren.

Na deze ontwikkelingen van buitenlands-politieke aard komen de binnenlands-politieke verwickelingen aan de orde en bekijken we hoe de verschillende families die altijd binnen het Franco-kamp te onderscheiden waren geweest, in onderlinge strijd en met vingerwijzingen van de dictator al dan niet hun stempel konden drukken op de inrichting van het staatsbestel en de inhoud van de regeringspolitiek. Dan is er ook aandacht voor de wisselwerking tussen de Spaanse regering en de binnenlandse oppositie, of de laatste nu streed met petities of met het geweer.

9.1 Het Franco-regime, de Asmogendheden en de politieke isolatie van Spanje na 1945

Toen Groot-Brittannië en Duitsland in september 1939 formeel met elkaar in oorlog raakten, leefde binnen de Franco-gelederen het gevoel dat het machtige Verenigd Koninkrijk wel een lesje kon gebruiken. Over de vraag of Spanje daadwerkelijk aan Duitse zijde de strijd moest aangaan, was er minder eenduidigheid. Franco hield de boot af, maar nam wel een aantal stappen die zeker in retrospectief betekenisvol waren.

Zo sloot Spanje zich op 27 maart 1940 bij het anti-Kominternpact van Duitsland en Japan aan, nadat Italië eerder hetzelfde had gedaan. Op 3 juni 1940 gingen er bovendien zowel van Minister van Buitenlandse Zaken Juan Luís Beigbeder y Atienza als van Francisco Franco brieven uit naar de Duitse regering, waarin 'samenwerking' als een optie werd voorgesteld, maar dan wel op de voorwaarden dat de militaire en voedselvoorraden aan Spaanse kant zouden worden aangevuld en Duitsland bereid zou zijn Spaanse territoriale claims in Noord-Afrika te helpen realiseren. Daarbij ging het onder meer om grote delen van Algerije en Marokko die onder controle stonden van Hitlers bondgenoot Vichy-Frankrijk. Op 23 oktober 1940 vond vervolgens een geheime persoonlijke ontmoeting plaats tussen Hitler en Franco in de Franse grensplaats Hendaye. Daar zou Franco, na zijn eisen van 3 juni te hebben herhaald, de toezegging hebben gedaan deel te gaan nemen aan de strijd, echter zonder concrete data te noemen.

Franco zou er in zijn afwegingen rekening mee hebben gehouden dat het Hitler vooral om Gibraltar te doen was en daarmee de controle op de toegang tot de Middellandse Zee en dat de kans bestond dat als Spanje niet zou meewerken, Hitler Spanje vanuit Zuid-Frankrijk zou binnenvallen. Duitse agressie jegens Gibraltar werd eind 1940 echter steeds onwaarschijnlijker, doordat Hitler vanwege de onverwachte Italiaanse aanval op Griekenland plots zijn aandacht naar de Balkan moest verleggen.

Hoe dan ook, de Duitse inval in de Sovjet-Unie die op 22 juni 1941 startte, maakte ook binnen het principieel anticommunistische regime van Spanje het nodige enthousiasme los en leidde tot twee opmerkelijke stappen van de Spaanse regering. Zo hield Franco bij gelegenheid van het eerste lustrum van de start van de Spaanse Burgeroorlog op 17 juli 1941 een toespraak waarin hij hoog opgaf van de continuïteit tussen de strijd die de Nationalen in de periode 1936-1939 tegen het communisme voerden en Hitlers recente stap om de Sovjet-Unie binnen te vallen; Spanje had in Franco's ogen met zijn strijd de eerste bouwstenen van de Nieuwe Orde in Europa gelegd. De Spaanse regering had bovendien al op 24 juni 1941 de División Azul - officieel een geheel van vrijwilligers - opdracht gegeven af te reizen naar het Russische front, om daar samen met de Duitse divisies op te trekken tegen de communisten. Franco verklaarde in dit licht Spanje dan ook niet langer een 'neutrale' mogendheid, hoewel het officieel nog steeds niet-oorlogvoerend ('non-belligerent') was.

De Spaanse regering liet verdere stappen achterwege en werd vanaf het einde van 1942 juist steeds voorzichtiger. Toen leek onder meer in de Sovjet-Unie het tij immers te keren ten nadele van de Asmogendheden - de Duitsers waren vastgelopen bij Stalingrad. Ook dreigde er vanuit Noord-Afrika een invasie van de door de Verenigde Staten versterkte geallieerden.

Toen de laatste vervolgens in 1944-1945 zowel in het westen als het oosten definitief door de Duitse fronten braken, gingen deze zich afvragen of niet ook een inval in Spanje in de rede lag. Hier speelden allerlei motieven een rol: de Sovjet-Unie zou vooral een einde hebben willen maken aan een hun vijandig regime en de democratisch georiënteerde politici waren de mening toegedaan dat het autoritaire Spaanse regime niet meer in het net van het fascisme bevrijde Europa paste, zeker niet na zijn dubbelzinnige houding ten opzichte van de Asmogendheden.

Uiteindelijk zouden een invasie en een omverwerping van het regime uitblijven en hielden de geallieerden het bij de Verklaring van 4 maart 1946 waarin zij de hoop uitspraken dat de Spanjaarden zelf langs vreedzame weg een einde zouden maken aan het Franco-regime. Ook werd Spanje internationaal geïsoleerd: het land werd het lidmaatschap van de Verenigde Naties (VN) ontzegd en het kreeg allerlei handelsbelemmeringen opgelegd; zo werd de grens met Frankrijk gesloten. Deze ontwikkelingen vormden een stimulans zowel voor de monarchisten die zich sterk maakten voor het vervangen van Franco door troonpretendent Don Juan de Borbón, als voor gewapende groepen 'Maquis' die het regime gewapenderhand bestreden vanuit bases in de Pyreneeën.

Toen in de jaren na 1948 de Koude Oorlog definitief vorm kreeg, kwam Spanje met zijn gunstige geopolitieke ligging en zijn rabiaat anticommunistische regime bij de voormalige geallieerden weer in positieve zin in beeld, vooral bij de Verenigde Staten. Dat land sloot in 1952 een defensieverdrag met Spanje, waarna de verdere uitbouw van Spanjes contacten met de westerse landen een start kon nemen; een lidmaatschap van de Verenigde Naties zou in 1955 volgen. Eind jaren veertig had Franco verder met geweld afgerekend met de 'Maquis' en had hij met de Wet op de Opvolging ('Ley de Sucesión')

die een terugkeer van de monarchie in de toekomst mogelijk maakte, ook de angel uit de oppositie van de monarchisten en troonpretendent Don Juan gehaald.

In het licht van het bovenstaande komen de volgende deelthema's boven drijven:

- In hoeverre maakten de historici er melding van dat Franco overwogen heeft Spanje aan de zijde van de Asmogendheden deel te laten nemen aan de Tweede Wereldoorlog en welke betekenis hadden in hun ogen besluiten en handelingen als de brieven aan Hitler van juni 1940, het zenden van de División Azul op 24 juni 1941 en Franco's toespraak van 17 juli van datzelfde jaar; welke betekenis hadden deze stappen bovendien voor Spanjes 'neutraliteit'?
- Welke binnen- dan wel buitenlandse politieke krachten stimuleerden Franco Spanje al dan niet formeel aan de strijd deel te laten nemen?
- Welke afwegingen speelden in 1944 en 1945 aan geallieerde kant om Spanje al dan niet binnen te trekken en aan het Franco-regime een einde te maken?
- Hoe kreeg in de jaren na 1945 in de ogen van de historici de internationale politieke isolatie van het Franco-regime vorm en wat waren aan westerse zijde de redenen deze geleidelijk aan te versoepelen dan wel te beëindigen?

De oude getrouwen: Pemán, Aguado Bleye, Rumeu de Armas en Ballesteros Gaibrois

De periode 1939-1952 kon bij de oude getrouwen slechts op een stiefmoederlijke behandeling rekenen. Voor schrijvers als Arrarás en Ballesteros Beretta was dat logisch: de geraadpleegde versies van hun werken verschenen al eind jaren dertig, begin jaren veertig. Verder zal zeker voor historici die in de jaren veertig en vijftig publiceerden, een algemene terughoudendheid ten aanzien van contemporaine geschiedschrijving een rol hebben gespeeld. Zo liet Asián Peña eind jaren vijftig nog een gewijzigde herdruk van zijn grote overzichtswerk verschijnen, waarin hij de naoorlogse periode geheel onbehandeld liet.

Een vergelijkbare terughoudendheid had Pemán in 1950 in zijn *Breve Historia de España* laten zien. Hij zette de periode 1939-1950 met slechts enkele streken neer en hield het erop dat Spanje zich in de Tweede Wereldoorlog neutraal maar wel anticommunistisch had opgesteld.¹ Van een nadere uitwerking dan wel uitbreiding van deze stellingnamen kwam het echter niet. Wellicht speelden hier Pemáns ervaringen met de censuur van 1944 een rol. Toen werd hij immers, we zagen het in 5.1, bij het aanbieden van de tekst van een ander werk op de vingers getikt voor zijn verwijzingen naar Mussolini en de al te enthousiaste suggesties van banden tussen het fascisme van de twintigste eeuw en de hoogtijdagen van de Spaanse koningen in de zestiende en zeventiende eeuw.

1 José Maria Pemán, *Breve Historia de España* (Madrid: Escelicer SL, 1950, waarschijnlijk 1e editie), 386-387

Vanaf het einde van de jaren vijftig begon een andere groep oude getrouwen echter wel expliciet aandacht te besteden aan het eerste decennium van het Franco-regime. Allen waren zij in meer algemene zin van mening dat Spanje zich in de periode 1939-1945 'neutraal' had opgesteld. Dat Franco in 1940 en 1941 positieve signalen had uitgezonden naar de Asmogendheden Duitsland en Italië, lieten zij dan geheel onvermeld. Auteurs als Aguado Bleye (*Manual de Historia de España*), Rumeu de Armas (*Historia de España moderna y contemporánea*) en Ballesteros Gaibrois (*España del siglo XV a nuestros días*) benadrukken liever dat Spanje weinig te zoeken had gehad op het Europese strijdtoneel en lieten juist zien hoezeer Franco had moeten balanceren om Spanje dat er economisch slecht aan toe was en echt vrede nodig had, buiten een nieuwe oorlog te houden. Nazi-Duitsland, zo stelden vooral de eerste twee publicisten, had Spanje met de aanwezigheid van het Vichy-regime aan de noordgrens zelfs voortdurend het gevoel gegeven dat het elk moment door de Duitsers bezet kon worden; die wilden nu eenmaal graag Gibraltar en de toegang tot de Middellandse Zee onder controle krijgen. Toen Hitler in november 1942 de macht in de Vichy-zone geheel overnam, zo vervolgden zij, ging Franco dan ook meteen over tot mobilisatie van het Spaanse leger.

In de loop van 1942 werd voor Spanje tevens een groeiende druk vanuit de geallieerden voelbaar; die wilden immers de beschikking krijgen over de Canarische Eilanden als bruggenhoofd voor een invasie in Noord-Afrika. Franco zou echter in de periode 1939-1945 op een enkel moment na de rug recht hebben gehouden en een strikte neutraliteit hebben gehanteerd. Zo spreekt Aguado Bleye vaag over aan de lezer niet nader toegelichte 'ondergeschikte overtredinkjes van de neutraliteit' en noemt Rumeu de Armas de uitzending van de División Azul van juni 1941 een concessie aan de Duitsers, die bovendien vooral een uiting was van Spanjes 'vijandschap jegens het communisme en jegens de Sovjet-Unie - dat immers met zijn militaire steun tijdens de bevrijdingsoorlog de rode bende gesteund had'. Ballesteros Gaibrois windt evenmin doekjes om de uitzending van de División Azul en meldde zelfs dat Spanje daarmee van neutraal niet-oorlogvoerend was geworden. Wel benadrukt hij dat het hier om vrijwilligers was gegaan en meldde hij - zonder daarvoor een bron te geven - dat ook Engeland destijds erkend had dat het een goede stap tegen het oprukkende communisme was. Spanje had zich afgezien van 'enkele concessies voor de vorm aan de Asmogendheden' dan ook neutraal opgesteld. Ballesteros Gaibrois voegt daar nog aan toe dat veel politici van de 'zogenoemde democratieën' Spanje vanwege de in de periode 1936-1939 van Duitsland en Italië ontvangen hulp zonder veel omhaal en onterecht in het totalitaire kamp hadden geplaatst.²

2 Antonio Rumeu de Armas, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Ediciones Anaya, 1963, 1^e editie), 260-261. '...para hacer patente su hostilidad al comunismo y a quien como la URSS había sustentado, con su apoyo militar, al bando rojo durante la guerra de liberación'. Pedro Aguado Bleye en Cayetano Alcázar Molina, *Manual de Historia de España* (Madrid: Espasa Calpe, 1959, 8^e editie), 943-954. Manuel Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV a nuestros días* (Madrid: Editores La Ballesta, 1964, 1^e editie), 206 en 231. 'algunas concesiones de forma a las potencias del Eje'.

In het licht van het bovenstaande is duidelijk dat de oude getrouwen tot in de jaren zestig met Franco's houding ten opzichte van de Asmogendheden in hun maag hebben gezeten. Zo hielden zij om te beginnen veel gemakkelijk toegankelijke informatie, zoals Franco's eerder aangehaalde toespraken, volstrekt buiten beeld en zetten daarmee de lezer op het verkeerde been ten aanzien van het vraagstuk van Spanjes neutraliteit in de Tweede Wereldoorlog. Zelfs werd door de gegevens die wel werden vermeld de indruk gewekt dat Spanje net als vele andere Europese landen het nodige van de Duitsers te verduren had gehad. Overigens is al eerder aan de orde gekomen hoezeer de ambtenaren van het Ministerie van Informatie worstelden met de territoriale ambities van het Franco-regime tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zo kreeg Southworth in 1965 het verwijt dat hij ten onrechte had gemeld dat Franco ontstemd was geweest over het uitblijven van Hitlers toestemming voor het overnemen van de Franse koloniën in Noord-Afrika.

Alle auteurs met passages over de periode na 1939 meldden tevens dat Spanje na 1945 internationaal geïsoleerd was geraakt. Pemán heeft het kort over een economisch en diplomatiek isolement en noemt een 'democratofiel' klimaat de oorzaak daarvan. Vooral de Verenigde Staten hadden vervolgens geholpen aan het isolement weer een einde te maken. Andere oude getrouwen waren explicieter over de precieze aard van het isolement, noemden onder meer de uitsluiting van Spanje van het lidmaatschap van de VN en stelden dat Spanje economisch overeind had kunnen blijven, omdat het steun ontving van Portugal en Argentinië.

Dat Spanje vooral te lijden had gehad van een algemeen Europees enthousiasme voor democratie, was bij de auteurs die vanaf de tweede helft van de jaren vijftig publiceerden, weer naar de achtergrond verdwenen. Zij voelden niet meer de behoefte het Franco-regime als autocratisch te profileren. Er kwamen vervolgens andere oorzaken en rechtvaardigingen van het isolement voor terug. Zo zou Spanje ten onrechte gestraft zijn voor kleine overtredinkjes tegen de neutraliteit of was het slachtoffer geworden van een revanchisme vergelijkbaar met dat bij de Neurenberger processen en had het moeten boeten voor het uitzenden van de División Azul.

Rumeu de Armas wijt het isolement aan de strikt anticommunistische stellingname van Spanje juist in de korte periode na 1945, toen de Sovjet-Unie algemeen gewaardeerd werd als een van de grote bevrijders van Europa.

Tegelijk waren alle auteurs er duidelijk over dat het juist ook weer Spanjes vasthoudende anticommunisme - en voorts zijn geografische ligging - waren die het weer terug hadden gebracht in de schoot van de westerse naties en in internationale organisaties als de Verenigde Naties. Rumeu de Armas verwoordt het in 1963 zo: 'Uiteindelijk begon men te begrijpen wat de Bevrijdingsoorlog had betekend als ferm bolwerk tegen het verspreiden

van het communisme in Europa. Tegelijk had men waardering voor de strategische positie en het oorlogspotentieel van ons vaderland in een mogelijk conflict'.³

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Seco Serrano sluit in zijn publicaties van de eerste helft van de jaren zestig, *Historia de España*, *Gran historia general de los pueblos hispanos* en *España Moderna y Contemporánea* nog in belangrijke mate aan op de stellingnamen van de oude getrouwen, zoals dezen die tot ver in de jaren zestig naar voren brachten: Spanje had zich in 1940-1941 ongemakkelijk gevoeld bij de Duitse aanwezigheid en invloed aan zijn noordgrenzen en had ook weinig affiniteit gehad met Hitler en de zijnen. De inzet van de División Azul in 1941 was bovendien een vooral anticommunistische daad die zeker niet gericht was tegen de westerse democratieën.

Seco Serrano slaat echter tegelijk ook enkele nieuwe wegen in. Zo had Franco zich er weliswaar 'op ingesteld om buiten de vijandelijkheden te blijven', maar waren er binnen diens regering wel duidelijk twee tendensen zichtbaar geweest. De ene was die van Juan Luís Beigbeder y Atienza, Minister van Buitenlandse Zaken tot oktober 1940, die zich meer op Groot-Brittannië richtte, voor de andere stond Ramón Serrano Suñer, Minister van Binnenlandse Zaken en tot september 1942 Beigbeders opvolger als Minister van Buitenlandse Zaken, die juist toenadering zocht tot Mussolini, mede uit angst voor de Duitsers. Ook meldt Seco Serrano - zonder enige details te geven - dat Hitler en later Mussolini pogingen hadden gedaan Franco tot oorlogvoeren te bewegen, maar dat de laatste niet-thuis had gegeven; Franco zou slechts in beperkte mate hebben willen afstappen van het pad van de strikte neutraliteit.

Sommige constateringën bewaart Seco Serrano dan ook tot zijn publicatie van 1978. Daar heet het plots in een noot dat er gesprekken waren geweest tussen Franco en Hitler en dat Franco had laten weten mee te zullen doen aan de oorlog als Duitsland Spanje delen van Noord-Afrika zou bezorgen; dat zou Hitler vervolgens geweigerd hebben om geen last te krijgen met maarschalk Philippe Pétain, de leider van het bevriende Franse Vichy-regime. Overigens brengt de genoemde noot Seco Serrano niet meer tot een aanpassing van de centrale stelling van zijn betoog dat Franco 'toch vooral buiten de strijd had willen blijven'.

En waar Seco Serrano's vroege werk Franco in de jaren na 1945 vooral ziet worstelen met de Maquis, spreekt de schrijver in 1978 over nog een andere aanval op het regime: 'van de democratieën, of het nu volksdemocratieën waren of niet, tegen een regime dat werd gezien als een voortzetting van het fascisme en als sympathisant van de

3 Pemán, *Breve Historia*, 386. Rumeu de Armas, *Historia de España*, 261-263. 'Al fin se empezaba a comprender lo que había significado la Guerra de Liberación como firme baluarte contra la propagación del comunismo en Europa. Al mismo tiempo se valoraba la posición estratégica y el potencial bélica de nuestra patria en un supuesto conflicto'. Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual de Historia de España*, 943-954. Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV a nuestros días*, 206-231 en 231-232.

“oorlogscriminelen” die berecht zouden worden in Neurenberg’.⁴ Door het te laten bij een noot bij een eerder vastgesteld betoog - een handelswijze die zowel met tijdgebrek als met onwil te maken kan hebben - wekt Seco Serrano in ieder geval de indruk dat slechts enkele aanvullende details in het geding waren. Daarmee naderde hij de facto de grenzen van de historische professionaliteit.

Laat Seco Serrano de centrale these van zijn relaas nog in 1978 onaangetast, De la Cierva komt in 1975 in zijn kort na Franco’s overlijden verschenen *Historia del Franquismo* wel al op de proppen met een geheel andere visie op de handelingen en afwegingen van de dictator. Mede op basis van het in 1972 bij de Staatsuitgeverij in Madrid verschenen werk van Raymond Proctor *Agonía de un Neutral* schetst hij juist het beeld van een op zich vooral pragmatische Franco die in de eerste helft van 1940 echter voor de verleiding bezweek door deelname aan de oorlog de Spaanse invloed in Noord-Afrika te verstevigen.

Op 3 en 4 juni 1940 zouden vanuit het secretariaat van Franco en het Ministerie van Buitenlandse Zaken brieven naar Hitler zijn gestuurd, waarin voorstellen met een dergelijke inhoud geformuleerd werden. De la Cierva stelt het niet letterlijk zo - een dergelijk oordeel lag wellicht ook in 1975 nog te gevoelig -, maar voor hem ligt het moment waarop Spanje zijn strikte neutraliteit liet varen en niet-oorlogvoerend werd, al in het voorjaar van 1940 en niet pas in dat van 1941. Toen Hitler het echter - met het oog op een mogelijke reactie van Pétain - half juni 1940 in een gesprek met de Spaanse ambassadeur liet afweten, had Franco maar afgezien van zijn imperiale ambities en Spanjes toetreding tot de strijdende partijen.

Toegeeflijke woorden jegens Hitler, zoals vastgelegd in het verslag van de ontmoeting in Hendaya op 23 oktober 1940, moeten in de ogen van De la Cierva dan ook vooral gezien worden als zoethoudertjes en tijdrekken, ondanks formuleringen als ‘dat Spanje deel zou gaan nemen aan de oorlog, zodra de Asmogendheden de afgesproken militaire en voedselhulp hadden geleverd’. Overigens is het, aldus De la Cierva in 1975, opmerkelijk dat juist Franco’s brief van begin juni 1940 en het gespreksverslag van oktober 1940 vooralsnog onvindbaar zijn op het Ministerie van Buitenlandse Zaken; dat ze bestaan

4 Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VI Epoca contemporánea* (Barcelona: Instituto Gallach, 1962, 1e editie), 291-299. Juan Reglà Campistol, José María Jover Zamora, Carlos Seco Serrano *España Moderna y Contemporánea* (Barcelona: Editorial Teide, 1964, 2e editie, 1968, 5e editie en 1970, 8e editie), 458-460. ‘el caudillo estaba dispuesto a mantenerse al margen de las hostilidades’. Carlos Seco Serrano, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Epoca Contemporánea. La Segunda República-La Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7e editie), 326 en 340. ‘...la ofensiva de las democracias, populares o no, contra un régimen mirado como pervivencia del fascismo y simpatizante con los ‘criminales de guerra’ que iban a ser juzgados en Nuremberg’.

hebben is in zijn ogen echter zeker. Een stellingname die hij overigens niet nader onderbouwt.⁵

De la Cierva nuanceert Seco Serrano's betoog van de eerste helft van de jaren zestig nog langs een andere weg. De laatste verbond de gerichtheid op de Asmogendheden slechts met delen van Franco's regering, in de persoon van Serrano Súñer. De la Cierva stelt echter zonder omhaal dat er in het Spanje van kort na de burgeroorlog meer in den brede een grote Duitsgezindheid had bestaan en dat men er op de hand van de Asmogendheden was geweest: zowel de Falange als delen van het leger waren in het voorjaar van 1940 graag ten strijde getrokken.⁶

De la Cierva kon hier in 1975 een stap zetten, die de censuur Tamames in 1973 nog had onthouden. In 5.1 bleek immers dat de laatste passages over de agressieve kant van de ideologie van de FET y de las JONS had moeten schrappen, zoals Avilés zelfs in 1977 nog een streep had moeten zetten door opmerkingen over door falangisten gemaakte landkaarten, waarin Gibraltar plots Spaans grondgebied was. Hier moet - opnieuw - een rol hebben gespeeld dat de censuur meer ruimte gaf aan vrienden van het regime dan aan diens critici.

Hoe duidt De la Cierva nu het besluit tot uitzending van de División Azul, in de praktijk toch een deelname van Spanje aan de Tweede Wereldoorlog aan de kant van de Asmogendheden? De la Cierva ontkent niet dat er op 22 juni 1941 in de Spaanse ministerraad een juichstemming had geheerst over de Duitse aanval op de Sovjet-Unie en dat toen meteen ook het besluit was gevallen zelf troepen te zenden. Tegelijk maakt hij veel werk van de context van de maanden voorafgaande aan juni 1941, waarin Franco door Mussolini onder druk zou zijn gezet en van Hitler zelfs een - overigens niet nader door De la Cierva met bronnen onderbouwd - ultimatum zou hebben ontvangen. De la Cierva zoekt echter vooral aansluiting op de anticomunistische invalshoek die al enkele decennia sterk aanwezig was in de Spaanse geschiedschrijving, waarin strijd voeren in en tegen de Sovjet-Unie niet tegelijk ook deelname aan de oorlog aan de kant van de Asmogendheden impliceerde. Bovendien zouden er, aldus De la Cierva, in totaal slechts 47.000 Spanjaarden naar het oostfront zijn gegaan. Daarmee was, aldus de auteur, 'de visite [destijds] van de Internationale Brigades effectief terugbetaald'.

Met deze scherpe opmerking maakt de historicus - die naar eigen zeggen objectiviteit hoog in het vaandel had staan - plots en onaangekondigd een doorsteek naar de historische propaganda. Ook doet hij zo zijn eigen, in 6.4 verwoorde, stellingname dat de Spaanse Burgeroorlog los moest worden gezien van de Tweede Wereldoorlog, geweld aan. Overigens prikt De la Cierva anders dan zijn eerdergenoemde voorgangers nog wel de mythe van het vrijwilligerslegioen door: de División Azul was ook in juridische zin gewoon een expeditionair onderdeel van het Spaanse leger, met meer dan 50% beroepssoldaten. De la Cierva verheelt evenmin dat met Duitsland ook nog

5 Ricardo de la Cierva, *Historia del Franquismo, Orígenes y Configuración (1939-1945)* (Madrid: Editorial Planeta, 1975, 1^e of 2^e editie), 133, 172-182. '...que España iba a entrar en la guerra una vez recibida la ayuda militar y alimentaria del Eje'.

6 Ibidem, 149, 154.

het akkoord was gesloten dat 100.000 Spaanse arbeiders beschikbaar zouden komen voor de Duitse fabrieken. Dat zijn er, aldus De la Cierva, uiteindelijk nooit meer dan enkele tienduizenden geworden. De vraag of de bewuste Duitse fabrieken alleen voor de oorlogsinspanning tegen de Sovjet-Unie hadden gewerkt, stelt De la Cierva zich overigens niet.⁷ Wellicht wil hij zijn enerzijds-anderszijds-schema's niet verder compliceren.

Bezorgde de inzet van de División Azul historicus De la Cierva al de nodige hoofdbrekens bij het formuleren van historische oordelen, niet minder lijkt hij te worstelen met Franco's grote toespraak van 17 juli 1941. Daarin legde Franco niet slechts een directe lijn tussen de Spaanse Burgeroorlog van 1936-1939 en de strijd die Duitsland cum suis in 1941 ten gunste van de Nieuwe Orde voerde, maar verbond Franco ook zonder veel omhaal het Spanje van 1941 met de inspanningen van Duitsland en Italië: 'we hebben 500.000 doden ingezet voor de redding en de eenheid van Spanje, in de eerste veldslag van de Nieuwe Orde' en '...het bloed van onze jeugd gaat zich verbinden met dat van onze kameraden van de Asmogendheden'.

De la Cierva noemt deze en dergelijke uitlatingen een van de grootste fouten van Franco en wel één die de geallieerden hem nooit zouden vergeven. Hij laat met de voor zijn doen en voor die tijd forse uitlating over het handelen van de Caudillo echter in het midden wat nu precies de kern van Franco's misslag was geweest: dat deze op 17 juli 1941 Spanjes lot daadwerkelijk met dat van de Asmogendheden had verbonden of dat hij door een ongelukkige Blut-und-Boden woordkeuze de indruk had gewekt dat hij bij het kamp van de Italianen en de Duitsers hoorde. Vermoedelijk bedoelt De la Cierva het laatste. Hij schrijft immers ook dat er in diezelfde periode van juli 1941 in het geallieerde kamp sprake was van een forse anti-Spaanse propaganda 'uit de meest radicaal antifascistische en proto-communistische hoek' en dat die dankbaar en ongenueanceerd gebruik maakte van politicologische studies als het in 1941 bij de CSIC in Madrid verschenen *Reivindicaciones de España* van José María de Areilza en Fernando María Castiella. Daarin werd een lans gebroken voor de Spaanse Burgeroorlog als eerste etappe in de vestiging van het Nieuwe Europa.⁸ De inhoud van dit soort studies werd, aldus De la Cierva, echter verward met het concrete beleid van de Caudillo en diens regering. Ofwel, Franco was niet zomaar verkeerd begrepen, hij werd wellicht bewust verkeerd geïnterpreteerd.

Overigens zagen we eerder in 5.1 dat het ook de censuur was opgevallen dat De la Cierva in zijn boek hier en daar afstand nam van de inschattingen van de dictator en dat dat door de beugel kon, omdat Franco recent was overleden en inmiddels een historische

7 Ibidem, 190-202, 276. 'Aún con la cifra real quedaba efectivamente devuelta la visita de las Brigadas Internacionales'.

8 Ibidem, 176. 'quinientos mil muertos por la salvación y por la unidad de España ofrecimos en la primera batalla del Nuevo Orden'. 194 '...propaganda antiespañola que pronto montaron los sectores mas radicalmente antifascistas - y protocomunistas - del bando aliado'. 200 '...sangre de nuestra juventud va a unirse a la de nuestros camaradas de la Eje...'.

figuur was. Wellicht doelde de censor toen onder meer op de passage over de toespraak van 17 juli 1941.

Verder wordt duidelijk dat de eerder gesignaleerde Historikerstreit over de betekenis van de Spaanse Burgeroorlog binnen het geheel van de Europese geschiedenis nauw verbonden was met een andere, vooral politiek gemotiveerde strijd, waarin de interpretatie van Spanjes keuzes in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog centraal staat. Dan speelde de vraag of ook Franco en de zijnen in de eerste jaren dat zij aan de macht waren, de mening waren toegedaan dat de overwinning in de burgeroorlog het hun mogelijk maakte in Spanje de door de grote fascistische staten zo gewenste Nieuwe Orde te vestigen.

Of het nu door diens handelen of diens uitlatingen was, zo gaat De la Cierva verder, Franco kwam in de jaren 1943-1945 zeer serieus in de problemen. Zo zouden de Amerikanen alleen daarom Spanje in het voorjaar van 1944 niet zijn binnengevallen, omdat de Sovjet-Unie had aangedrongen op een direct tegen de Duitsers gericht tweede front in Europa - de latere landing van de geallieerde troepen op de kust van Normandië in juni 1944. De Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt zou, net als zijn opvolger Harry Truman, het Spaanse regime vijandig gezind zijn geweest. De anti-Franco gevoelens binnen de democratische landen zouden verder zijn gestimuleerd door de Sovjet-Unie, die rabiaat anti-Caudillo was, maar ook door de binnenlandse monarchistische oppositie die in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog in Spanje de kop opstak.

De la Cierva besteedt in tegenstelling tot de eerder genoemde auteurs veel aandacht aan deze voor Franco heikele binnenlandse ontwikkeling, die ook een forse uitstraling had naar de buitenlandse politiek. Die oppositie was vooral gevaarlijk omdat ook generaals uit het leger erbij betrokken waren en de wens van de monarchisten Don Juan de Borbón staatshoofd te maken gevaarlijk vermengd raakte met het streven in geallieerde kring afscheid te nemen van Franco als leider van Spanje.

Uiteindelijk, zo gaat De la Cierva verder, zou Franco zijn gered door de Engelse staatsman Churchill die niet ontevreden was over de anticommunistische opstelling van Franco en de zijnen en simpelweg stelde dat er geen geopolitieke redenen waren Spanje binnen te vallen. Ook was het Franco-regime in de periode 1943-1945 geleidelijk aan van een positie van niet-oorlogsvoering weer naar één van neutraliteit geëvolueerd en had het in de ogen van de geallieerden iets aan prestige teruggewonnen.⁹ Al deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat een invasie achterwege bleef en Spanje 'slechts' veroordeeld werd tot een internationaal politiek isolement.

Overigens zijn ook De la Cierva's bronverwijzingen voor de periode 1940-1945 opmerkelijk. Had hij zich bij zijn schets van de relaties tussen Franco en Hitler in de jaren 1940 en 1941 naar eigen zeggen kunnen baseren op enkele begin jaren zeventig verschenen secundaire studies, bij zijn relaas van de binnenlandse politieke perikelen

9 Ibidem, 272, 285, 290, 299, 301-302.

van 1943-1945 zou hij zijn kennis hebben ontleend aan recent bij Ruedo Ibérico in Parijs verschenen publicaties van oppositiepoliticus Rafael Calvo Serer en aan een al in 1951 in het verre Buenos Aires gepubliceerd werk van de monarchistische balling Juan Antonio Ansaldo y Vejarano. Wellicht heeft De la Cierva met deze verwijzingen de censuur ertoe willen verleiden geen problemen te maken: alle feiten en ontwikkelingen stonden immers beschreven in publicaties die al sinds enkele of meerdere jaren illegaal in Spanje circuleerden. In het licht van de eerder aangehaalde opmerking dat heel bepaalde primaire bronnen in het archief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken ontbraken, is het echter waarschijnlijk dat hij wel degelijk ook veel primair, voor anderen niet toegankelijk, overheidsmateriaal onder ogen heeft gehad. De la Cierva's nadruk op het gebruik van secundair materiaal zou dan verband houden met de al eerder gesignaleerde onwil of onkunde medehistorici een gedegen inzicht in eigen bronnengebruik te geven.

Al met al schetst De la Cierva het beeld van Franco als iemand die in de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog in de binnenlandse politiek de nodige acties had ondernomen, maar wiens overleven uiteindelijk toch vooral in de handen van de grote mogendheden had gelegen.

García Escudero, die zijn vierdelige werk vrijwel gelijktijdig met dat van De la Cierva in 1975/1976 publiceert, gaat dit beeld van een internationaal bungelende Franco veel te ver. Franco zou in de jaren vanaf 1943 de buitenlands-politieke ontwikkelingen juist goed in de gaten hebben gehouden en er ook naar gehandeld hebben. Toen het niet meer nodig was de aan de noordgrens dreigende Duitsers te vriend te houden, had Franco de pro-Duitse Serrano Súñer snel vervangen. Verder zou Franco vooral de poot stijf hebben gehouden en erop hebben gespeculeerd dat de gezamenlijke wil van de geallieerden hem af te zetten, uiteindelijk zou verbrokkelen. Daarin had hij snel gelijk gekregen, aldus García Escudero. De Caudillo wist, kortom, te allen tijde ook in de buitenlandse politiek het heft in eigen handen te houden. Waar dat 'poot stijf houden' nu precies uit had bestaan, meldt García Escudero overigens niet.¹⁰

De critici van het regime: Tamames en Avilés¹¹

Schetste De la Cierva nog dat Franco in juni 1940 voor korte tijd enige verleiding had gevoeld actief te gaan deelnemen aan de Tweede Wereldoorlog, voor de meer kritisch ingestelde Tamames staat het in 1973 in zijn *Historia de España, La República, La era de Franco* vast dat het Franco-regime vanaf het vroege voorjaar van 1940 definitief en voor langere duur positie had gekozen ten gunste van de Asmogendheden. Had het immers niet op 27 maart 1940 met onder meer Duitsland het anti-Kominternpakt

10 José Maria García Escudero, *Historia política de las dos Españas, I-IV* (Madrid: Editora Nacional, 1975-1976, 2e gecorrigeerde en uitgebreide editie), 1860-1872.

11 Jacksons werk komt in dit hoofdstuk niet aan de orde daar het geen aandacht besteedt aan de periode na Franco's overwinning in 1939.

gesloten en had Franco niet al in juni 1940 een - niet nader door Tamames aangeduid - neutraliteitsdecreet formeel omgebouwd naar één van niet-oorlogvoering dat de mogelijkheid van diplomatieke steun aan de Asmogendheden expliciet openhield? Daarop volgden, aldus Tamames, een aantal concrete stappen die Spanje tot een land-in-oorlog moesten maken. Zo zou Franco bij de 17-juli-herdenking van 1941 flink hebben uitgepakt: Spanje had eerder in zijn geschiedenis met de verovering van de Nieuwe Wereld een eerste bloeitijd beleefd en zou nu snel een nieuwe grote stap maken op weg naar een Imperium - de verwoording van een agressieve buitenlandse politiek die bij De la Cierva geheel ontbrak.

Tijdens de ontmoeting van Franco en Hitler in Hendaye in oktober 1940 had Franco in Tamames' ogen de boel dan ook niet getraineeerd, zoals De la Cierva poneerde, doch was hij tot concrete afspraken met Hitler gekomen: Spanje zou aan de zijde van de Asmogendheden het strijdperk betreden. De 'details die nog geregeld moesten worden', zo ging Tamames - zonder meteen met een nadere onderbouwing te komen - verder, hadden dan ook niets met nog te organiseren voedselhulp en dergelijke te maken, doch puur met het tijdstip en de wijze waarop in een gezamenlijke inspanning van Spanje en Duitsland Gibraltar zou worden ingenomen en de Middellandse Zee vervolgens afgesloten. Het vervangen van de behoedzame Beigbeder als minister van Buitenlandse Zaken door de meer agressieve Serrano Súñer, moest in dit licht worden gezien. Bij Tamames is dan ook niet angst voor de Duitsers de grote drijfveer voor de Spanjaarden doch een oprecht enthousiasme om de Duitse oorlogsinspanning te steunen. De gezamenlijke aanval op Gibraltar was vervolgens alleen daarom niet doorgegaan, omdat Hitler zijn aandacht naar de Balkan had moeten verleggen. In juni 1941 kwam het dan uiteindelijk tot concrete oorlogsdeelname, met het zenden van de División Azul naar het Russische front. Franco beriep zich daarbij voor de vorm op het anti-Kominternpakt.

Al deze stappen zouden na 1945 tot de internationale politieke isolatie van Spanje leiden. Tamames besteedt in dit kader meer dan De la Cierva aandacht aan het feit dat de Verklaring van Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten van maart 1946 niet alleen Spanjes internationale politieke isolement had bezegeld, doch dat deze tevens expliciet had gesteld dat er geen invasie zou komen en dat de Spanjaarden zelf voor een vreedzaam vertrek van de Caudillo moesten zorgen.¹² Tamames benadrukte hiermee niet slechts dat Spanje geïsoleerd was geraakt doch dat vooral ook het staatshoofd zelf een internationale paria was geworden. Een conclusie die zeker in de periode 1973-1975, toen Franco immers nog leefde, andere in Spanje publicerende auteurs niet graag trokken.

Avilés betreft in zijn *Nueva Historia de España* van 1977 ten aanzien van de buitenlandse politiek en de positie van Spanje in de periode 1939-1945 een stellingname die in de kern meer bij De la Cierva dan bij Tamames aansluiting zoekt. Wel merkt hij daarbij op dat pas een opening van de archieven een einde zou kunnen maken aan de vele

12 Ramón Tamames, *Historia de España, La República, La era de Franco* (Madrid: Ediciones Alfaguara S.A./Alianza Editorial S.A., 1973, waarschijnlijk 1^e editie), 532-539 en 547.

discussies rond Spanjes houding tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij weet voorts nog te melden dat Spanje gedurende de gehele periode 1939-1945 grondstoffen was blijven leveren aan Duitsland, waaronder het voor de oorlogvoering belangrijke wolfram. Van de neutraliteit waarover De la Cierva voor de periode 1943-1945 spreekt, was het dus echt niet gekomen.¹³

9.2 De binnenlandse politiek 1939-1952: het staatsbestel, het sociaaleconomisch beleid en de omgang met de oppositie

Al in de periode van de Nationale zone had Franco de kiem gelegd van de inrichting van een geheel nieuw politiek bestel. In de periode 1938-1947 vaardigde hij vervolgens een aantal basiswetten uit die in grote lijnen tot 1975/1977 zouden blijven bestaan. De eerste was het Statuut van de Arbeid ('Fuero de Trabajo') uit 1938, waarin het recht op en de plicht tot arbeid waren vastgelegd, naast het recht op een rechtvaardig loon, rust en sociale zekerheid. Vervolgens kwam in 1945 het Statuut van de Spanjaarden ('Fuero de los Españoles') tot stand. Daarin werden de burgerrechten van de Spanjaarden, zoals het recht op vereniging en de vrijheid van meningsuiting, uitgebreid beschreven en van een context voorzien.

Een derde belangrijke basiswet was dan de Wet op de Opvolging, waarin werd vastgelegd dat Spanje ten fundamentele een koninkrijk was en dat het Franco vrijstond op een hem passend moment een voorstel voor een opvolger voor te leggen. Deze wet werd ondanks verzet van Don Juan de Borbón in 1947 door de Cortes bekrachtigd, nadat een referendum naar officieel zeggen duidelijk had gemaakt dat bijna 90% van de bevolking haar steunde.

De in februari 1939 uitgevaardigde Wet op de Politieke Verantwoordelijkheden ('Ley de Responsabilidades Políticas') verschaftte het regime bovendien de wettelijke basis om in het verkeer met onderdanen die een geheel andere koers voorstonden en daar vaak ook voor hadden gestreden, een sterk repressieve politiek te voeren. Daarin maakte het weinig onderscheid tussen de specifieke politieke achtergronden van vermeende tegenstanders en gebruikte het, zoals in 1.2 al naar voren kwam, instrumenten als zuivering, censuur en propaganda.

De machtsbasis van het regime lag intussen bij het leger en de veiligheidstroepen. De enig toegestane politieke beweging, de FET y de las JONS, was een aanvullende bron van macht die geheel ten dienste stond van de dictator. Hiertoe trok Franco in 1941 ook het voorzitterschap van de beweging naar zich toe. Deels binnen en deels buiten de FET y de las JONS opereerden de diverse politieke families die aan het ontstaan van het Franco-regime hun steun hadden gegeven. Deze verkeerden in sterke concurrentie met elkaar,

13 Miguel Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia de España V* (Madrid: EDAF, 1977, waarschijnlijk 1e editie), 371-372 en 411-414.

niet in de laatste plaats omdat de dictator bewust een verdeel-en-heerspolitiek voerde. De grootste groep deelnemers aan Franco's eenheidsbeweging, de falangisten van het eerste uur - velen met vaag progressieve sociaaleconomische ideeën - en de traditionalisten, verloren, zo zagen we in 1.1, al in de eerste jaren van het regime veel politieke invloed, ten voordele van in algemene zin conservatief-katholiek en nationalistisch georiënteerde, overigens onderling ook weer verdeelde, politici die wel met de algemene term 'franquist' worden aangeduid.

Een deel van de franquisten die ten tijde van de Republiek aanhanger waren geweest van bijvoorbeeld de conservatieve CEDA-partij, had zijn monarchistische aspiraties nooit laten varen en organiseerde zich vanaf 1943 tot een vorm van binnenlandse oppositie die er bij Franco op aan drong allengs de functie van staatshoofd over te dragen aan Don Juan de Borbón. Ook enkele hoge legerfunctionarissen maakten deel uit van deze groep, die zich, zoals in 9.1 bleek, verstoutte naarmate de Asmogendheden in het nauw kwamen en de troonpretendent zich, gesteund door onder meer Engeland, vanuit het buitenland steeds openlijker ging opwerpen als redelijk alternatief voor de door zijn fascistische vrienden besmette Franco. Don Juans Verklaring van Lausanne van maart 1945 was op dit vlak meer dan duidelijk: Franco werd in het licht van de geallieerde opmars in niet mis te verstane bewoordingen opgeroepen ruimte te maken voor het koningschap van weleer. Het was deze verklaring die voor de toekomst het wantrouwen van Franco in de troonpretendent verankerde. In het zadel gebleven na de geallieerde overwinning van mei 1945 bereidde de Caudillo dan ook de Wet op de Opvolging voor. Die gaf hem onder meer de macht geheel zelf te bepalen wie hem wanneer zou opvolgen.

In de loop van de naoorlogse jaren had Franco verder met veel geweld ook de angel gehaald uit een andere bedreiging van zijn regime. Toen de Duitse troepen zich in de loop van 1944 uit Zuid-Frankrijk terugtrokken, waren immers, meestal communistisch georiënteerde, Maquis gewapende invallen in Noord-Spanje begonnen. Begin jaren vijftig was deze dreiging met grof geweld volledig de kop ingeslagen.

In economische zin lag er voor het regime intussen een zware taak. Het bruto binnenlands product (BBP) van Spanje lag in 1940 ruim 20% lager dan in 1935 en eerst de Tweede Wereldoorlog en vervolgens de internationale politieke isolatie van het land belemmerden een voorspoedig economisch herstel; pas in 1952 werd het BBP van 1935 weer geëvenaard. Een groot deel van de bevolking leed dan ook honger; eerder kwamen hiervan in 8.5 cijfers voor het voetlicht. Het door de regering gevoerde sociaaleconomische beleid bracht voor het armste deel van de bevolking echter weinig verlichting. Zeker na de politieke marginalisering van de sociaaleconomisch links georiënteerde falangisten, wisten vooral de bevoorrechte klassen hun belangen door te drukken. Ook kregen corruptie en oneerlijke verrijking alle kans.

In het licht van het bovenstaande zullen de volgende deelthema's een rol spelen:

- In hoeverre was er bij de historici aandacht voor de in formele zin grote doch tegelijk in de praktijk steeds verder slinkende invloed van de eenheidsbeweging FET y de las JONS en in welke mate waren het bestaan van en de spanningen tussen de verschillende politieke families een onderwerp van studie?
- In welke mate kwam de inzet van repressie als politiek instrument aan de orde, bijvoorbeeld in het kader van de Wet op de Politieke Verantwoordelijkheden?
- Welke aandacht was er voor de specifieke politieke uitdaging van het royalisme onder leiding van Juan de Borbón en kwamen de invallen die de Maquis vanuit de Pyreneeën ondernamen, aan de orde?
- Was er aandacht voor de armoede onder grote delen van de bevolking en hoe werd het sociaaleconomisch beleid van de regering gewogen, mede in relatie tot de 'progressieve' aspiraties van de oude falangisten en het Statuut van de Arbeid?

De oude getrouwen: Ballesteros Gaibrois, Rumeu de Armas en Aguado Bleye

Kregen de buitenlandse betrekkingen van Spanje van de periode 1939-1952 bij de oude getrouwen al een bescheiden behandeling, niet veel groter was de aandacht voor de binnenlandspolitieke ontwikkelingen en verwickelingen. Tot halverwege de jaren vijftig bleef in de historische literatuur de naoorlogse periode onbehandeld of heette het eenvoudigweg dat Spanje zich in de periode na 1939 ontwikkelde tot een toonbeeld van Vrede en Christelijke waarden. Het secularisme, zo stelde een auteur het kortweg, was door het katholieke naar de achtergrond gedrukt, klassenstrijd had plaats moeten maken voor sociale harmonie en een oriëntatie op nationale waarden had internationale invloeden buiten de deur gezet. Die laatsten hadden er nog wel voor kunnen zorgen dat Spanje gedurende een flink aantal jaren niet nader aangeduide 'materiële offers' had moeten brengen.¹⁴ In het kader van een a-historische beoordeling waarin alle relevante feiten, laat staan een logische ordening daarvan, ontbraken, werd zo een nieuw tijdperk gepresenteerd waarin alle idealen tegelijkertijd gerealiseerd werden.

Vanaf het midden van de jaren vijftig begonnen veel oude getrouwen echter afstand te nemen van de bezwerende, niet door een historische analyse geschraagde en meer op propaganda gebaseerde, algemene formuleringen van hun voorgangers en kwamen er voor het eerst enige feiten op tafel. Zo ontstond er in ieder geval meer duidelijkheid over de genoemde 'materiële offers'. Ballesteros Gaibrois spreekt in 1964 in zijn *España del siglo XV a nuestros días* over het tijdvak 1936-1963 als een periode van lijden en grote interne problemen en noemt in een uitgebreid betoog dat ruim vijf pagina's beslaat, vooral de enorme werkloosheid die tot 1955 pregnant was. Spanje zou vooral flink te

14 Pemán, *Breve Historia*, 386 José Luis Asián Peña, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk), 370.

lijden hebben gehad van de naoorlogse internationale isolatie – er lag kortom geen schuld bij het Franco-regime. De Spaanse regering was in reactie op deze ontwikkelingen juist genooddaakt een forse rol in het economisch leven te nemen, had echter wel wat tijd nodig gehad om daarvoor een ‘goede ideologische basis’ te vinden. In ieder geval, zo constateert Ballesteros Gaibrois, leefden de Spanjaarden niet meer als vóór 1936 in een land, waarin de hoge heren alle land bezaten en industriële werkgevers veel te lage lonen betaalden. Aan deze laatste constatering gaat overigens geen analyse van recente historisch-economische ontwikkelingen vooraf. Evenmin besteedt Ballesteros Gaibrois expliciet aandacht aan binnen en tussen de politieke families plaatsvindende discussies over het te voeren sociaaleconomische beleid.¹⁵

De betooglijn Van Ballesteros Gaibrois is in 1964 ook bij Rumeu de Armas te vinden, in zijn *Historia de España moderna y contemporánea*. Ook hij stelt klip en klaar, zij het veel terloopser dan Ballesteros Gaibrois, dat het land in de eerste decennia na 1939 ook in economisch opzicht in puin had gelegen. Dat was echter minder de schuld van het buitenland dan van een andere externe factor, namelijk de anarchie die de ‘roden’ tot 1939 over Spanje hadden uitgestort. Franco had echter voor 25 jaar Vrede weten te zorgen en die werd geschraagd door belangrijke politieke monumenten als het Statuut van de Arbeid van 1938 en het Eenwordingsdecreet van 1937. Alle krachten die in de burgeroorlog met Franco hadden meegestreden, hadden dan ook binnen één beweging achter hem gestaan.¹⁶ Met deze en dit soort opmerkingen gaat ook Rumeu de Armas geheel voorbij aan de spanningen die in de loop van de periode na 1939 binnen en rond de FET y de las JONS ontstonden en besteedt ook hij geen aandacht aan het politieke isolement waarin de vroege falangisten terecht kwamen.

Een derde publicist uit de periode na 1955, Aguado Bleye, voelt zich in zijn *Manual de Historia de España* van 1959 evenmin geroepen de informatie te geven die bij Ballesteros Gaibrois en Rumeu de Armas onvermeld bleef. Wel noemt hij in enkele zinnen nog twee andere wetten die in zijn ogen belangrijk zijn voor de politieke ontwikkelingen in het Spanje van na de burgeroorlog. De eerste is dan de Wet op de Politieke Verantwoordelijkheden. In dat kader noemt hij de repressie overigens niet bij naam; wel vermeldt hij dat het Franco-regime genooddaakt was werk te maken van - een op zich neutraal klinkende - zuivering (‘depuración’). De slachtoffers daarvan staan voor de auteur minder in een politiek dan in een crimineel daglicht: waren er immers niet voortdurend allerlei ‘elementen’ eerst de Nationale zone en later Spanje binnengekomen? Ook brengt Aguado Bleye anders dan de andere auteurs de Wet op de Opvolging ter sprake. De politieke verwickelingen die aan deze wet vooraf waren gegaan, krijgen echter geen aandacht. Dat geldt wel voor de bevoegdheden die de dictator aan de wet kon ontnemen: hij was in de positie in de toekomst, indien hij dat noodzakelijk achtte, bepaalde leden van het huis Borbón uitsluiten van het koningschap.¹⁷ Dat achter deze

15 Ballesteros Gaibrois, *España del siglo XV a nuestros días*, 205-206 en 213-220.

16 Rumeu de Armas, *Historia de España*, 227 en 260.

17 Aguado Bleye en Alcázar Molina, *Manual de Historia de España*, 937-939.

formulering die toch enige vragen kon oproepen, jaren van politieke strijd binnen het Franco-regime verborgen gingen, moest de lezer zelf maar achterhalen.

Intussen is het duidelijk dat de gezagsgetrouwe auteurs pas vanaf het einde van de jaren vijftig een voorzichtige start met geschiedschrijving over de naoorlogse periode maakten. Daarbij gingen zij voorbij aan veel feiten en ontwikkelingen die zij dagelijks om zich heen hebben moeten ervaren.

De voorzichtige hervormers: Seco Serrano, De la Cierva en García Escudero

Seco Serrano komt in de eerste helft van de jaren zestig in zijn *Manual de Historia de España* als eerste auteur met een algemene politieke beoordeling van het functioneren van het Franco-regime. Gebruik makend van een citaat van Serrano Súñer weet hij in enkele zinnen te melden dat de politieke eenwording die in 1937 werd gedecreteerd met de oprichting van de FET y de las JONS, nooit echt de praktijk werd: de politieke windrichtingen die in de beweging waren opgegaan, zouden zich altijd zijn blijven manifesteren en moesten door het Franco-regime voortdurend in evenwicht worden gehouden. Seco Serrano komt in dezelfde periode nog met meer analyses en beoordelingen die bij de oude getrouwen ontbraken. Blijft hij bij een bespreking van Franco's sociaaleconomische politiek nog aan de voorzichtige kant met stellingnames als dat diens nationaal-syndicalistische revolutie ('revolución nacional-sindicalista') de klassenstrijd wilde overwinnen en dat er na de onstuimige jaren van de periode 1936-1939 een 'politiek van herstel' kwam, hij voegt daar wel aan toe dat het nieuwe regime een einde maakte aan de politiek van landherverdeling en zijn kaarten meer op het ontginnen van nieuwe gebieden zette. Met deze opmerkingen lijkt hij voorzichtig en zeer impliciet aan te geven dat de oude falangisten geen invulling hadden kunnen geven aan hun min of meer progressieve sociale idealen. Dat de oude falangisten meer in het algemeen in politiek opzicht gemarginaliseerd werden, is verder op te maken uit de opmerking dat de onderwijspolitiek al snel in 'traditioneel' en katholiek vaarwater kwam.

Overigens bleek al eerder in 5.1 dat de censuur tot in de jaren zeventig ook weinig bereid was al te expliciete opmerkingen over de aard en de effecten van met name Franco's sociaaleconomische beleid toe te staan, zeker waar dat de bevolking de nodige teleurstellingen had gebracht.¹⁸

De la Cierva laat in 1975 in zijn *Historia del Franquismo* de voorzichtigheid, waarmee Seco Serrano en anderen eerder zo behept waren, voor een groot deel varen. Zo komt hij, we zagen het al eerder in 8.5, met expliciete en sprekende cijfers over de politieke repressie van na 1939. In de eerste vijf jaren na de burgeroorlog vonden nog 8.000 á 10.000 executies plaats; in 1940 waren er verder 270.000 politieke gevangenen en in 1943 ging het nog steeds om een getal van 43.000.

18 Reglà Campistol, Jover Zamora, Seco Serrano, *España Moderna y Contemporánea*, 457, 458, 462.

De la Cierva geeft niet alleen de details van de repressie, hij stelt ook expliciet aan de orde dat er onder het Franco-regime sprake was van een 'verziekt en eenzijdig klimaat om de eigen wreedheden systematisch verborgen te houden'.¹⁹ In 5.1 kwam al aan de orde dat de censor juist over dit aspect van De la Cierva's werk niet te spreken was en dat nog in 1974 opmerkingen dat een gecensureerde pers en een machtig politieapparaat belangrijke feiten uit de openbaarheid hadden gehouden, controversieel waren.

Ziet De la Cierva het vastzetten van politieke tegenstanders op zich als een onvermijdelijk gevolg van een burgeroorlog, anders oordeelt hij over de algemene houding die het nieuwe regime tegenover zijn voormalige politieke tegenstanders innam. De 'overwinnaars waren niet bereid geweest de oorlog te vergeten noch de overwinning te delen'. Bovendien - en hij noemt dat een grote fout van de dictator - stak Franco op geen enkel moment een hand uit naar socialisten als Indalecio Prieto en Juan Negrín en was deze meer in het algemeen er door zijn onverzoenlijke opstelling in de naoorlogse periode niet in geslaagd mogelijke anticomunistische medestanders binnen zijn kamp te trekken.²⁰

Met deze beoordeling van de houding en het handelen van Franco zelf steekt De la Cierva een grens over die tot dat moment door vrijwel iedereen in het regeringsvriendelijke kamp gerespecteerd werd. In 5.1 kwam ook al aan de orde dat opmerkingen als dat Franco zelf weinig grootmoedig was geweest, tot aan het begin van de jaren zeventig niet bij de censuur door de beugel konden.

Dat De la Cierva's stap een gevoelige is, blijkt wel als García Escudero in 1976 dezelfde hardvochtige mentaliteit aan Franco-zijde aan de orde stelt. Hij voegt er snel aan toe dat het benauwde denken vooral een gevolg was van de geallieerde druk tijdens de Tweede Wereldoorlog en de internationale isolatie in de periode daarna. Bovendien had het Franco-denken een pendant bij diens voormalige tegenstanders: die zouden van hun kant de nederlaag in de burgeroorlog nooit hebben willen accepteren.²¹

De la Cierva is verder meer dan anderen ook duidelijk over de positie en het wezen van Franco's eenheidsbeweging FET y de las JONS. Zo spreekt hij over een verwarde partij, een 'papieren tijger', waarvan de statuten deden vermoeden dat zij oppermachtig was doch die Franco in de praktijk alleen maar in stand hield als een handig in te zetten tweede macht.

De FET y de las JONS, zo gaat De la Cierva verder, moest vooral onder controle worden gehouden. Franco ontbond de milities van de FET y de las JONS in 1939 dan ook zo snel als mogelijk was. Ook elimineerde hij in de loop van 1941 de zelfstandige positie van hoofd van de partij en maakte hij zichzelf tot partijleider. Eind 1941 volgde dan ook nog een 'zuivering' onder de Falange-gelederen. De enthousiaste falangisten van het eerste uur die met de División Azul naar de Sovjet-Unie waren gegaan, kenden tot

19 De la Cierva, *Historia del Franquismo*, 158. '...un clima enrarecido y unilateral al ocultar sistemáticamente las atrocidades propias'.

20 Ibidem, 109-113. '...los vencedores no estaban dispuestos a olvidar la guerra ni a compartir la victoria'. 270-271, 288, 325.

21 García Escudero, *Historia política*, 1853.

hun grote teleurstelling bij terugkomst in Spanje hun oude partij dan ook nog maar nauwelijks terug. De echte 'steunpilaar van het vaderland' was en bleef in de praktijk het reguliere leger.²²

De teleurstelling van de oude falangisten, zo gaat De la Cierva verder, had niet alleen te maken met de steeds verder verslechterende machtspositie van de FET y de las JONS, maar ook met Franco's beleid, zeker dat op sociaaleconomisch vlak. Het regime had een 'totalitair', traditioneel-katholiek, karakter en een reactionaire rechtse groep die door de strijd in de burgeroorlog geradicaliseerd was geraakt en niet meer door meer liberaal denkenden beteugeld kon worden, had grote invloed gekregen. Sterker nog, anti-sociale elementen gaven zich na 1939 over aan allerlei manipulaties: 'Het regime dat gedurende de burgeroorlog erin slaagde de gebruikelijke corruptie te bedwingen, slaagde daar jammer genoeg niet in in de periode na de burgeroorlog', meldt De la Cierva dan ook. Man en paard noemt hij overigens niet. Wel geeft hij - zij het impliciet - aan dat de dictator wel weet had van de corruptie maar er niets tegen had ondernomen. Mede hierdoor zouden tussen 1939 en 1946 20.000 mensen zijn omgekomen van de honger.²³

De la Cierva dicht Franco verder een weinig nauw omschreven politieke ideologie toe, een beoordeling die, zoals we in 5.1 zagen, een jaar eerder, in 1974, nog controverses had opgeroepen bij de censuur. Het was Franco in de ogen van De la Cierva vooral gegaan om algemene politieke wensen als het uitbannen van politieke partijen, het tegengaan van de klassenstrijd en het bestrijden van separatisme. Dat had het Franco gemakkelijk gemaakt gedurende de gehele periode van zijn dictatuur een 'dialectiek van uitsluitingen' in stand te houden.

De eerste groep die - al in 1941 - van haar taak werd ontheven was dan de groep falangisten van het eerste uur die nog in 1939 de pers en propaganda in handen had gekregen; ook werden in dat jaar enkele fascistisch georiënteerde intellectuelen ontslagen bij het Instituut voor Politieke Studies, een onderdeel van de eerder genoemde CSIC.²⁴ Met deze opmerkingen zet De la Cierva de politieke wedijver en strijd tussen de verschillende franquistische families expliciet op de agenda. Ook voor de periode na 1941 komt hij met de nodige politieke controverses op de proppen.

Zo zouden vanaf het eind van dat jaar de monarchisten onder leiding van de nieuwe troonpretendent Don Juan een belangrijke rol gaan spelen. Hij tekent daarbij aan dat de meeste monarchisten zich op Franco bleven oriënteren en vooral erop gericht waren een einde te maken aan de formele machtspositie van de FET y de las JONS, nu deze door Minister van Buitenlandse Zaken Serrano Súñer werd ingezet voor een politiek ten faveure van de Asmogendheden. Voortgestuwd door een ambitieuze Don Juan hield

22 De la Cierva, *Historia del Franquismo*, 120. 'columna vertebral de la patria'. 122, 126, 'un tigre de papel'. 214-216, 220, 226.

23 Ibidem, 127, 156. 'El régimen, que había logrado durante la guerra civil sofocar la corrupción como habito, fracasó lamentablemente en la posguerra'. 157.

24 Ibidem, 158. 'dialéctica de exclusiones'. 161

een ander deel van de monarchisten echter het streven naar een zo spoedig mogelijk herstel op de troon van een Borbón vast, om zo Franco als staatshoofd te vervangen.

De landing van de geallieerden in Noord-Afrika en de dreiging van een mogelijke invasie in Spanje gaf deze groep monarchisten vleugels om aan te dringen op een snelle stap terug van Franco. Ondanks de promotietour die de laatste in het voorjaar van 1943 voor zichzelf in Andalusië organiseerde, zo vervolgt De la Cierva, overhandigde een aantal (zuidelijke) generaals, onder wie de bekende Alfredo Kindelán, hem op 15 september van dat jaar een brief waarin deze hem enerzijds prezen om zijn overwinning in de burgeroorlog, maar anderzijds aandrongen op een 'herstel van de staatsvorm die Spanje in het verleden zo groot had gemaakt'.²⁵

Vanaf eind 1943 werd de politieke druk op Franco verder opgevoerd. Zo kwamen er naarmate de Duitsers zich terugtrokken naar het noordwesten van Frankrijk steeds meer gewapende invallen vanuit de Franse Pyreneeën van communistisch georiënteerde Maquis. Tegelijk startte Don Juan parallel aan de geallieerde successen een briefwisseling met Franco die uitliep op het publiek gemaakte Manifest van Lausanne van 19 maart 1945. Daarin stelde Don Juan onomwonden: 'Door generaal Franco, die vanaf het begin geïnspireerd is door de totalitaire systemen van de Asmogendheden die zo tegengesteld zijn aan het karakter en de traditie van ons land, loopt Spanje het risico meegesleept te worden in een nieuwe broederstrijd en helemaal alleen te komen staan in de wereld'.

Volgens De la Cierva kon Don Juan het door dit Manifest vervolgens wel vergeten ooit nog met medewerking van Franco aan de macht te komen. De Wet op de Opvolging van 1947 zou hiervan de neerslag zijn. Rond dat jaar had Franco zijn positie in Spanje stevig herbevestigd. Hij had immers de angel uit de dreiging van de Maquis weten te halen, ook omdat deze geen enkele praktische steun uit het geallieerde kamp ontvingen. Bovendien, zo ging De la Cierva verder, bleken de geallieerden ondanks de verbale steun voor Don Juan niet bereid de laatste daadwerkelijk in het zadel te helpen.

Franco wist zo een einde te maken aan het fanatieke monarchisme, na eerder de activistische falangisten op een zijspoor te hebben gerangeerd. De macht kwam vervolgens steeds meer in handen van in algemene zin katholieke groeperingen, waarbinnen in de eerste oorlogsjaren vooral de zeer fanatieken zich roerden, doch geleidelijk aan steeds meer de vooral technocratisch georiënteerde Opus Dei zich een positie verwierf.²⁶

De la Cierva is in dit boek dat geheel gewijd is aan het franquisme, met zijn openhartige relaas over de strijd tussen de families en vooral de ondermijnende activiteiten van Don Juan overduidelijk een Rubicon overgestoken. In 5.1 kwam immers al aan de orde hoe voorzichtig Seco Serrano nog begin jaren zeventig de censuur ervan op de hoogte

25 Ibidem, 230-232, 240, 251-256, 265-268.

26 Ibidem, 272-273, 280-281, 294-296. '...por el general Franco, inspirado desde el principio en los sistemas totalitarios de las potencias del Eje, tan contrario al carácter y a la tradición de nuestro país...corre España el riesgo de verse arrastrada a una nueva lucha fratricida y de encontrarse totalmente aislada del mundo...'. 384.

stelde dat hij zou gaan schrijven over de strijd tussen Franco en de monarchisten en dat Tamames nog in 1972 van de censor de sneer kreeg dat hij ten onrechte zinsneden had opgenomen over een vermeend dominante positie van de Opus Dei.

De la Cierva positioneerde zich binnen de groep voorzichtige hervormers zo aan de linkerkant. Daarbij roepen de passages over de spanningen met de monarchisten nog wel - opnieuw - de vraag op wat zijn bronnen waren en waar hij deze had aangetroffen, vooral de brief van Kindelán. Tegelijk is het meer dan duidelijk dat De la Cierva ook bronnen gebruikte, zoals het Manifest van Lausanne, die openbaar gepubliceerd waren en ook in Spanje bekend moeten zijn geweest. Vervolgens zijn deze een kleine drie decennia door Spanjes historici onvermeld gelaten.

De critici van het regime: Tamames, Ramírez en De Blaye²⁷

Een aantal van de feiten en ontwikkelingen van de periode 1939-1952 waarmee De la Cierva in 1975 zou komen, zijn ook al in 1973 bij Tamames te vinden, in diens *Historia de España*. Dan gaat het om de dominante rol van leger, veiligheidstroepen en Kerk, Franco's verdeel-en-heerspolitiek en de geleidelijke doch gestage marginalisering van de FET y de las JONS.

Opvallend genoeg ziet Tamames de problemen met de monarchisten van Don Juan slechts als onbetekenende politieke rimpelingen voor een regime dat de touwtjes stevig in handen had en onverzettelijk was. Tamames heeft in zijn boek - waarin meer dan 40% van de bijna 600 pagina's aan de periode na de burgeroorlog waren gewijd - meer in het algemeen nauwelijks oog voor het bestaan van verschillende Franco-families en hun uiteenlopende doelstellingen. In zijn ogen waren de door de Spaanse communistische partij gedragen Maquis in de naoorlogse periode dan ook de enige serieuze vorm van oppositie.²⁸

Franco's regeringen waren er in de ogen van de communist Tamames vooral op gericht de belangen van de gevestigde sociaaleconomische machten te dienen en daartoe de rechten van de burgers tot het uiterste te beperken en wel door het algemeen kiesrecht ten fundamentele af te wijzen en veel burgerlijke vrijheden op te schorten. In dat licht moesten ook het Statuut van de Arbeid uit 1938 en het Statuut van de Spanjaarden van 1945 worden gezien. Het laatste was vooral window dressing geweest; er moest een alternatief worden gecreëerd voor de 26 punten van de FET y de las JONS die inmiddels een wel erg totalitaire bijklank hadden gekregen.

De economische prestaties van het regime waren bovendien maar matig geweest: pas in 1952, zo liet Tamames als eerste zien, wisten Franco en de zijnen het nationaal inkomen weer op het niveau van dat van 1935 te brengen.²⁹

27 Jacksons werk komt in dit hoofdstuk niet aan de orde daar het geen aandacht geeft aan de periode na Franco's overwinning in 1939.

28 Tamames, *Historia de España*, 398-401.

29 Ibidem, 360-361, 417, 473-482.

Avilés pakt 1977 in zijn *Nueva Historia de España* de politicologische analyse van een dictatoriaal regime dat geschraagd werd door verschillende 'families' weer op. Hij komt tot de constatering dat alleen de oude falangisten geleidelijk aan volledig uitgerangeerd raakten. Alle andere maatschappelijke krachten waren in clans of families blijven voortbestaan en het katholicisme had zijn positie kunnen verstevigen, zodra het falangisme zeker na de overwinning van de democratieën in 1945 naar de marge verdween.³⁰

Komt in de werken van ' binnenlandse' auteurs als Avilés, Tamames en ook De la Cierva duidelijk naar voren dat het Franco-regime de sociaaleconomische belangen van een bovenlaag had gediend en dat Franco in belangrijke mate een politiek evenwichtskunstenaar was geweest, dezelfde auteurs onthouden zich tegelijk van expliciete morele beoordelingen van de Caudillo en diens maatschappelijke steunpilaren.

Die beoordelingen zijn wel te vinden in Luís Ramírez' - een pseudoniem - in 1976 bij Ruedo Ibérico verschenen *Francisco Franco. La obsesión de ser. La obsesión de poder*, een herziene editie van het in 1964 bij dezelfde uitgeverij verschenen *Francisco Franco. Historia de un mesianismo*. Ramírez meldt over de verschillende stammen ('tribus') die Franco's regime steunden, 'dat ze de vrede die ze wilden en hun angst met elkaar gemeen hadden. Bij vrede ging het om een "sociale vrede" die gebaseerd was op hun overwinning in de strijd en die een afzien van de eigen ideeën met zich meebracht, in ruil voor het handhaven van privileges en een groei van de eigen financiële belangen. De vrees bestond uit alles wat een rechtvaardige maatschappij met zich mee kon meebrengen, een volk dat met eisen kwam of geweld dat hen uit een of andere hoek benaderde'.

Franco was verder een man die altijd had moeten schipperen tussen de verschillende belangengroepen die het regime steunden, en was mede daardoor een politicus die regeerde met weinig vooruitziende blik en die voor niet veel meer stond dan orde, hiërarchie en wat moreel besef. Franco was in de ogen van Ramírez verder een typische vertegenwoordiger van de soldaten uit het Afrikaanse leger die 'pal stonden voor de ideologie van de dominante klassen en zich gedroegen als gewillige dienaren die dezen op middelmatige wijze imiteerden'. Franco wilde intussen voor zijn daden alleen maar verantwoording afleggen 'aan god, wiens oordeel ver weg was, en de geschiedenis, waarvan het oordeel hem onverschillig liet'.³¹ Of dat laatste klopt is overigens maar de

30 Avilés Fernández e.a., *Nueva Historia de España*, 370-374.

31 Luís Ramírez, *Francisco Franco. La obsesión de ser. La obsesión de poder* (Parijs: Ruedo Ibérico, 1976, 1e editie), 238. 'poseían en común la paz que deseaban y el miedo que tenían. La paz para ellos, basada en su triunfo armado, y en la renuncia a sus ideas a cambio de mantener sus privilegios sobre el pueblo y de acrecentar sus intereses; la 'paz social' que ellos decían. Y el miedo a todo lo que podía suponer una sociedad justa, un pueblo exigente, la violencia de cualquiera contra ellos'. 255-257. '...fieles observadores de la ideología de la clase dominante sino incluso servidores medicremente miméticos de esa clase...'. 239. 'ante Dios, juicio lejano, y ante la historia, cuya opinión le deja indiferente'.

vraag, gezien de grote interesse in de hedendaagse geschiedschrijving die het Franco-regime en ook Franco persoonlijk altijd aan de dag legden.

Edouard de Blaye komt in het eveneens in 1976 buiten Spanje gepubliceerde *Franco and the Politics of Spain* tot enkele constatering die bij de in Spanje zelf publicerende auteurs ontbraken. Zo weet hij ten aanzien van de monarchistische oppositie van de jaren 1943-1947 te melden dat alle overheidsfunctionarissen die zich daarmee hadden ingelaten, onder wie generaal Kindelán, discreet van hun taken ontheven werden. Verder zou troonpretendent Don Juan alvorens in 1948 een deal met Franco te sluiten, zich uitgebreid hebben ingelaten met de buitenlandse Republikeinse oppositie tegen Franco.³²

Ramírez en De Blaye komen zo kort na het overlijden van Franco met feiten en vooral beoordelingen over gevoelige onderwerpen als de persoon van de Caudillo, het leger en het royalisme die in Spanje publicerende auteurs met het oog op de censuur waarschijnlijk liever nog even links lieten liggen.

9.3 Conclusies

Voor de oude getrouwen die tot het begin van de jaren zestig publiceerden, was Franco's positie ten opzichte van de partijen die met elkaar streden in de Tweede Wereldoorlog meer dan duidelijk: Spanje had zich tijdens deze oorlog zonder meer neutraal opgesteld. Hoogstens had het Franco-regime onbedoeld wat steekjes laten vallen. De verschillende brieven aan en ontmoetingen met Hitler en het ter beschikking stellen van de División Azul kwamen bij hen dan ook niet aan de orde. Enkele begin jaren zestig publicerende auteurs noemden het uitzenden van de División Azul wel, maar vergoelijkten dat meteen door te benadrukken dat het om 'vrijwilligers' ging die een 'anticommunistische daad' hadden willen stellen. In tegenstelling tot eerdere auteurs lieten zij evenmin onvermeld dat Spanje vanaf 1945 geleden had onder een internationale politieke isolatie. Daar lag in hun ogen vooral revanchistisch gedrag van de Sovjet-Unie aan ten grondslag, omdat Spanje onder Franco altijd een duidelijk anticommunistische politiek had gevoerd. Het waren de Verenigde Staten, zo vervolgden zij, die Spanje in de loop van de Koude Oorlog als bondgenoot waren gaan waarderen en vervolgens ook als eerste een einde hadden gemaakt aan Spanjes internationale politieke isolatie.

Voorzichtige hervormers als Seco Serrano tastten het zojuist geschetste beeld begin jaren zestig niet fundamenteel aan, maar kwamen wel met de aanvulling dat er binnen het Franco-regime twee vleugels waren geweest, een Engeland-gezinde en een die zich, onder leiding van Serrano Suárez, op de Asmogendheden en dan in het bijzonder Mussolini had gericht. De la Cierva haalde vervolgens in de loop van de jaren zeventig een groot aantal heilige huisjes tegelijkertijd omver. Hij tastte het beeld aan van een regime dat

32 Edouard de Blaye, *Franco and the Politics of Spain* (Middlesex: Penguin Books, 1976, 1^e herziene editie van publicatie in het Frans uit 1974), 159, 163-170.

voortdurend gewikt en gewogen had, door te stellen dat er binnen de Franco-regering een sterk Duitsgezind basisgevoel leefde waarop het deel van de Falange dat een agressieve buitenlandse politiek voorstond, uitstekend gedijde. Franco had zich weliswaar, zo ging De la Cierva verder, in algemene zin 'neutraal' opgesteld, maar tegelijk veel meer gedaan dan alleen wat steekjes laten vallen. In het voorjaar van 1940 had hij immers een tijd het oog laten vallen op Frans Noord-Afrika en De la Cierva legde hiervoor ook brieven op tafel. Hitler had de boot echter resoluut afgehouden en zo was aan Franco's tijdelijke politiek van 'niet-oorlogvoeren' weer een einde gekomen ten gunste van volstrekte 'neutraliteit'.

Het vertrek naar het Sovjet-front van de División Azul was geen stellingname in de Tweede Wereldoorlog geweest, doch slechts een daad van wraak na alle leed dat de Sovjet-Unie tussen 1936 en 1939 in Spanje veroorzaakt had.

Ook De la Cierva's visie op het beleid van de geallieerden in 1944-1945 was nieuw. De door democratische Amerikaanse presidenten opgehitste geallieerden hadden Spanje willen binnenvallen. Dat dit uiteindelijk niet gebeurde, had er vooral mee te maken dat er geen geopolitiek belang mee gediend was.

De critici van het regime scherpten De la Cierva's theses nog verder aan. In hun ogen had het Franco-regime zich er gedurende de gehele periode 1940-1941 op toegelegd aan de zijde van de Asmogendheden aan de oorlog deel te nemen. Een Spaanse aanval op Gibraltar en vervolgens Noord-Afrika was alleen daarom niet doorgegaan, omdat Duitsland geen militaire steun had kunnen verlenen. Verder lieten deze critici niet na te benadrukken hoezeer Franco persoonlijk na 1945 een internationale paria was geworden.

Over de binnenlandse politieke verwickelingen van de periode 1940-1952 schreven de oude getrouwen van de eerste 25 jaar van het Franco-regime slechts weinig. Pas vanaf het einde van de jaren vijftig was er binnen deze groep auteurs sprake van enige vorm van professionele geschiedschrijving over deze periode. Toen volgde ook de erkenning dat het Spaanse volk in het eerste decennium van het Franco-regime 'geleden' had. Dat was dan wel de schuld van het buitenland of van in Spanje actieve linkse politieke bewegingen. Met betrekking tot het beleid ten opzichte van andersdenkenden hielden de betrokken auteurs het graag bij het noemen van enkele belangrijke wetten. Zo was er de Wet op de Politieke Verantwoordelijkheden en zoiets als 'zuivering' en bestond er een Wet op de Opvolging die Franco een belangrijke rol had toebedeeld bij de eventuele keuze van een opvolger van koninklijke bloede.

Met het aantreden begin jaren zestig van 'voorzichtige hervormers' als Seco Serrano kwam er wat meer historiografische kleur. Zo kwam bij hem naar voren dat er binnen het Franco-regime politieke families hadden bestaan en viel ook te lezen dat de op hervormingen gerichte vleugel van de falangisten op het vlak van onderwijspolitiek en sociaaleconomisch beleid het onderspit had moeten delven.

Het was binnen de groep voorzichtige hervormers vervolgens De la Cierva die halverwege de jaren zeventig met een aantal grote doorbraken kwam. Hij stelde als

eerste de scherpe wedijver tussen de verschillende politieke families expliciet ter sprake. De eenheidsbeweging FET y de las JONS was in diens ogen voor de dictator slechts een handig en naar believen in te zetten instrument geweest. De daarbinnen actieve falangisten van het eerste uur waren binnen enkele jaren bewust naar de marge gemanoevreerd. Egoïstische reactionaire krachten, zo viel voor het eerst in Spanje te lezen, hadden op sociaaleconomisch vlak het pleit gewonnen. Een deel van de monarchistische familie was bovendien bewust en openlijk aan de stoelpoten van de Caudillo gaan zagen, zo ging De la Cierva verder.

Een ander gevoelig thema waar de voorzichtige hervormers pas in de loop van de jaren zeventig mee kwamen, was de politieke repressie van het Franco-regime in de periode na de overwinning in de burgeroorlog. Zij legden ook cijfers over het aantal burgerslachtoffers op tafel en stelden en passant ook de in algemene zin weinig op verzoening gerichte houding van Franco en de zijnen aan de orde.

Het beeld dat de in Spanje in de periode 1973-1977 publicerende critici van het regime schetsten, week van het bovenstaande niet veel af. Enkele buitenlandse auteurs kwamen nog wel met enkele nieuwe oordelen en feiten op de proppen. Dan ging het vooral om een negatieve beoordeling van Franco als mens en politicus.

Al met al leverde ook de periode na de burgeroorlog de nodige taboes en controverses op. Daarbij is het opmerkelijk dat de Spaanse historici van de jaren veertig en vijftig in het algemeen een wel heel praktische insteek hanteerden ten aanzien van de periode vanaf 1939: zij maakten er in het geheel geen woord aan vuil. De korte afstand in tijd zal hier een rol gespeeld hebben, maar niet minder dat zowel de buitenlandse als de binnenlandse politiek enkele potentieel explosieve thema's bevatte en dat het in dat licht beter was er het zwijgen toe te doen. Dat was ook de houding van het regime zelf met betrekking tot thema's als de relatie tot de Asmogendheden en de daarmee verbonden internationale politieke isolatie en hetzelfde was het geval met de opkomst van het royalisme in de jaren 1940-1945.

Pas vanaf begin jaren zeventig confronteerden Spaanse auteurs de censuur met belangrijke vraagstukken uit de na-oorlogse periode en het valt daarbij op dat vooral de voorzichtige hervormers pas met de (naderende) dood van de dictator zelfcensuur lieten varen en echt heikele thema's gingen aankaarten. Op het vlak van de internationale politiek ging het dan om stappen van Franco die vraagtekens konden zetten bij diens vermeende neutraliteit in de Tweede Wereldoorlog. In de sfeer van de binnenlandse politiek om de grote inspanningen die de Caudillo zich rond 1945 moest getroosten om in het zadel te blijven en niet het initiatief te verliezen aan een van zijn politieke families, de monarchisten. Intussen bleef het ongemak dat bij de voorzichtige hervormers leefde, voelbaar en zichtbaar. Denk daarbij aan De la Cierva's uithaal naar de Internationale Brigades, op het moment dat hij de rol van de División Azul aan de orde stelde.

Verder speelde ook ten aanzien van de periode na 1939 misbruik van de geschiedschrijving een gemarkeerde rol. Op heuristisch vlak zette de zich goed geïnformeerd tonende De

la Cierva in 1975 zijn mistige omgang met de primaire bronnen van de jaren daarvoor gewoon voort. Zo wist hij cruciale brieven van Franco aan Hitler feilloos weer te geven en beschikte hij ook over de nodige informatie over diens onderhoud met Hitler in oktober 1940, maar beweerde hij tegelijkertijd dat de bewuste bronnen niet vindbaar waren.

Op meer epistologisch vlak valt het grote aantal omissies op dat vooral de oude getrouwen tot eind jaren vijftig lieten vallen. Zo gingen zij volstrekt voorbij aan feiten die binnen Spanje bij menigeen bekend moeten zijn geweest, zoals het uitzenden van de División Azul, Franco's toespraken waarin hij de Asmogendheden ophemelde, de breed verspreide brieven van Don Juan de Borbón en meer in het algemeen de erbarmelijke voedselsituatie van de jaren veertig en begin jaren vijftig en de internationale isolatie waarin het land lange tijd verkeerde. Een van de oude getrouwen zette nog een bijzondere retorische truc in: zonder ook maar enig historisch feit te vermelden, poneerde hij de conclusie dat Franco Spanje vrede had gebracht en een grote aandacht voor sociale problemen. Tenslotte was er bij de voorzichtige hervormer Seco Serrano nog sprake van een quasi-omissie. Die handhaafde in de gewijzigde druk van zijn grote werk die in 1978 verscheen, zijn eerder geschreven betoog dat Franco zich in 1940-1945 neutraal had opgesteld, doch voegde vervolgens een noot toe die de pointe van zijn betoog volledig onderuit haalde: Franco zou aan Hitler delen van Noord-Afrika hebben gevraagd in ruil voor een Spaanse deelname aan de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de Asmogendheden. Aldus maakte Seco Serrano opnieuw ook praktisch misbruik van de geschiedenis: hij verduidelijkte voor zijn lezers niet waarom hij in 1978 wel en eerder niet de genoemde brisante opmerking had gemaakt dan wel had kunnen maken.

EINDCONCLUSIES

E.1 Opzet

In dit proefschrift staat aan de hand van het Spaanse voorbeeld de complexe relatie tussen geschiedschrijving en dictatuur centraal. De centrale vraag is in welke mate het Franco-regime en zijn directe opvolgers er in de periode 1939-1977 in slaagden de geschiedschrijving over de binnen- en buitenlandse politiek van de jaren 1931-1952 naar hun hand te zetten. Daarbij spelen vijf deelvragen.

De eerste twee deelvragen, waarin de historische propaganda van het regime, de procedures en inhoudelijke ingrepen van de censuur en zelfcensuur centraal staan, komen in de onderstaande 'Conclusies' als eerste aan bod. Vervolgens verschuift de aandacht naar de derde deelvraag die peilt naar het beeld dat verschillende generaties historici schetsten van de periode 1931-1952. Daarna wordt aandacht besteed aan de vierde, waarin ontwikkelingen in propaganda en censuur gerelateerd worden aan verschuivingen binnen het regime, waarna invulling wordt gegeven aan de vijfde en laatste deelvraag, met enkele conclusies ten aanzien van de theorievorming over censuur, propaganda en misbruik van de geschiedenis. Elke conclusie wordt voorafgegaan door een korte titel in *cursief*.

In een afsluitend derde deel van deze Eindconclusies volgen dan suggesties voor vervolgonderzoek.

E.2 Conclusies

Propaganda, censuur en zelfcensuur

Deze studie geeft aanleiding tot 26 (deel)conclusies:

- *Propaganda en repressie maakten censuur aanvankelijk overbodig.* De Spaanse overheid zette in de eerste helft van de jaren veertig zo zwaar in op historische propaganda over de periode 1931-1939 en algemene repressie van de Spaanse historische wereld dat gedurende de gehele periode 1940-1960 van censuur in de meer strikte zin van het woord - het hanteren van het rode potlood - nauwelijks sprake hoefde te zijn.
- *De propaganda gaf een historische rechtvaardiging voor de opstand.* De propaganda kreeg vorm, zo zagen we in 3.1, in de paukenslagen van het *Dictamen* van 1939 en de *Causa General* van 1943. Deze publicaties maakten niet alleen duidelijk welke historische rechtvaardiging er was voor de machtsovername van Franco, maar schreven historici (en andere lezers) de facto voor welke feiten en ontwikkelingen uit de periode 1936-1939 daadwerkelijk van belang waren. Zo werd er gewezen op de - gewelddadige - arbeidersopstand in Asturië van 1934, de - door de progressieve partijen gestolen - verkiezingen van het voorjaar van 1936 en de revolutionaire anarchie die kort na 18 juli 1936 uitbrak in de Republikeinse zone.
- *De repressie beïnvloedde de samenstelling van de groep actieve historici.* De repressie van de eerste jaren van het regime leidde ertoe, 2.1 maakte dat duidelijk, dat de groep

binnenlandse historici die met de propaganda van de overheid werd geconfronteerd, in korte tijd sterk van samenstelling veranderde: een derde van de vóór 1939 actieve historici ging in ballingschap, anderen werden door tribunalen van hun post verwijderd en alle nieuw benoemde historici werden zorgvuldig op hun politieke affiliatie gescreend.

- *De propaganda bediende zich van specifieke termen en historische parallellen.* In de propagandaslag die het regime met het *Dictamen* en de *Causa General* in respectievelijk 1939 en 1943 entameerde, speelden specifieke termen en historische parallellen een grote rol. Zo kwamen, zie daarvoor 3.1 en 6.1, termen als ‘Glorioso Alzamiento Nacional’ (Roemrijke Nationale Opstand), ‘Cruzada de Franco’ (Kruistocht van Franco) en ‘Rojos’ (Rooien) definitief in omloop en maakten tijdsaanduidingen als ‘Año de la Victoria’ (Jaar van de Overwinning) duidelijk dat in de jaren veertig en vijftig de geschiedenis in handen was van de overwinnaars in de Burgeroorlog; algemene aanduidingen als ‘Tweede Republiek’ kregen bovendien zonder nadere toelichting een zonder meer negatieve connotatie. Omgekeerd bleven termen als ‘Rebeldes’ (Rebellen) om Franco en de zijnen aan te duiden, zorgvuldig buiten beeld. Wat verwijzingen naar de Spaanse geschiedenis betrof vond Franco’s strijd onder meer een parallel in de herovering (‘Reconquista’) van Spanje op de Arabieren en de strijd tegen de ‘bacillen’ van de Franse Revolutie, zie hiervoor 6.3. Door historici enthousiast aangedragen parallellen konden echter ook ongewenst worden. Zo was in de loop van de jaren veertig het gelijkstellen van de fascistische strijd van de jaren dertig en veertig met de beste Spaanse tradities uit de tijd van Karel V en Filips II, niet meer opportuun; zie hiervoor 5.1.
- *De censoren beschikten slechts over weinig formele beoordelingscriteria.* De censoren die tot 1966 - het jaar van de invoering van de nieuwe censuurwet van Fraga Iribarne - elk te verschijnen historisch werk vooraf moesten beoordelen kregen vanaf het midden van de jaren veertig slechts een beperkte set formele beoordelingscriteria mee, waarin een algemene zorg voor de positie van het politieke regime en de Kerk een prominente rol vervulden.
- *Fascisme en monarchie zijn de gevoelige thema’s van de eerste decennia.* De censoren hoefden de genoemde criteria in de eerste 25 jaar van het regime in de praktijk van de geschiedschrijving nauwelijks in te zetten. Er waren slechts twee thema’s die het rode potlood in enkele specifieke gevallen in beweging brachten: de rol die het Europese fascisme had gespeeld bij de vestiging van het nieuwe regime en de positie en het belang van de monarchie. Zo werden, toen de positie van de Asmogendheden begon te verzwakken, enthousiaste verwijzingen naar het fascisme en de hulp die Franco van de fascistische landen ontving, ongewenst en dat gold ook voor al te denigrerende commentaren op het democratische karakter van de Republikeinse regimes van de jaren dertig. Tevens beschermde de censuur het regime en de persoon van de dictator tegen niet minder enthousiaste beschouwingen over het historische belang van de monarchie, vanaf het moment dat de opvolger van de Bourbon-dynastie Franco tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog enigszins in het nauw begon

te brengen. In 5.1 kwam zo het ingrijpen van de censuur in het werk van Pemán ter sprake. Deze moest in 1944 de passage schrappen waarin hij het monarchisme een essentiële waarde van Spanje noemde.

- *Over zelfcensuur laat zich in de eerste twee decennia weinig met zekerheid zeggen.* Terwijl een aantal historici zich expliciet liet kennen als megafoon van het regime - denk hierbij aan hoogleraar Esperabé de Arteaga die, zoals bleek in 5.1, met zijn werk Franco wilde steunen en de misdaden van de marxisten aan de kaak wilde stellen -, is over de rol die zelfcensuur speelde in het historisch werk van de jaren 1940-1960, weinig tot niets met zekerheid te zeggen. In ieder geval onthielden veel historici zich van contemporaine geschiedschrijving of beperkten zij zich tot enkele hoofdlijnen die keurig samenvielen met de kaders die het regime eerder, in 1939 en 1943, geschetst had. De wens aldus de censuur te ontwijken kan worden vermoed doch is lastig vast te stellen. Daarbij moet worden bedacht dat er in de jaren veertig en vijftig over de periode na 1931 ook vanuit het buitenland slechts weinig bruikbaar historisch onderzoek beschikbaar kwam; daar verscheen vooral propagandamateriaal dat ofwel in Spanje onbekend bleef ofwel door zijn aard gemakkelijk genegeerd kon worden. Dat historici, zoals Vicens Vives en Aguado Bleye, die in de loop van de jaren veertig en vijftig uit (interne) ballingschap op hun posten terugkeerden, zich aan de nodige zelfcensuur hebben onderworpen, ligt voor de hand maar laat zich moeilijk bewijzen. In ieder geval lieten ook zij het in handboeken waarin de algemene geschiedenis van Spanje centraal stond, bij enkele hoofdlijnen van de contemporaine periode. De stelling is gerechtvaardigd dat ten aanzien van het Spanje van de jaren veertig en vijftig in ballingschap gaan de gemakkelijkst aan te tonen vorm van zelfcensuur was.
- *Voor zijn propaganda oriënteerde Franco zich op de aanpakken van Hitlers Duitsland en Mussolini's Italië.* Het Franco-regime dat op zich een natuurlijke oriëntatie op het fascistisch regime in Italië had, toonde met de grote waarde die het hechtte aan het in den brede beïnvloeden van het beeld van de recente geschiedenis van het land, in de eerste jaren van zijn bestaan meer overeenkomsten met het Hitler-regime dat in 1933 aan de macht kwam dan met dat van Mussolini van het begin van de jaren twintig. De laatste kreeg, zoals we in 1.1. zagen, pas in de tweede helft van de jaren dertig echt belangstelling voor de geschiedenis van de twintigste eeuw, terwijl Hitler snel na zijn aantreden zijn visie op de afloop van de Eerste Wereldoorlog wilde doordrukken. Franco ging in de eerste decennia na 1939 zelfs nog een stapje verder dan de propagandamachine van de NSDAP. Immers, het ging het Nationale regime in Spanje er vooral om greep te houden op het historische beeld van de zeer recente jaren waarin het aan de macht kwam. Terwijl Hitler in essentie langs democratische weg aan de macht was gekomen wilde Franco verduidelijken waarom het onvermijdelijk was geweest dat zijn regime zich via een gewelddadige opstand had gevestigd. Franco volgde het Hitler-regime verder in de oprichting van een ministerie dat zich bezig hield met propaganda en dat werd bevolkt met prominenten uit zijn franquistische beweging.

- *Franco ontwikkelde uiteindelijk een regime dat als autoritair kan worden aangeduid.* Het Franco-bewind ontwikkelde zich vanaf het midden van de jaren veertig op de schaal van totalitair-autoritair steeds meer in de richting van het laatste. In dat kader zette het allengs ook minder alle kaarten op het doordrukken van een nauw omschreven eigen historische visie.
- *In de jaren zestig werd het regime uitgedaagd door nieuwe historische verhalen.* Het regime, zo zagen we in 5.1 en 5.2, moest zich verstaan met een belangrijke ontwikkeling die vanaf het begin van de jaren zestig zowel binnen als buiten Spanje in de historisch-wetenschappelijke wereld plaatsvond: de contemporaine periode van de Spaanse geschiedenis, zoals die vanaf 1931 vorm had gekregen, werd een zelfstandig en expliciet object van studie. Binnen Spanje gingen publicaties van voorzichtige hervormers als Seco Serrano het licht zien en buiten Spanje kwamen regime-kritische studies als die van Hugh Thomas en Gabriel Jackson op de markt. De relatief simpele en unilaterale beeldvorming die uit het *Dictamen* en de *Causa General* naar voren kwam, werd uitgedaagd door nieuwe en complexere verhalen waarin andere thema's, feiten, beschrijvingen, verklaringen en oordelen een rol speelden en die mochten wat het Franco-regime betrof niet ongeclausuleerd en onweersproken het Spaanse publiek bereiken.
- *De propaganda kreeg in de jaren zestig een andere aanpak.* Na 1960 bleef historische propaganda een reguliere activiteit van het Franco-regime, zij het dat het anders dan aan het begin van de jaren veertig meer op soft power mikte. Zo richtte het in de loop van de jaren zestig, zo bleek in 3.2, binnen het Ministerie van Informatie met historici als Ricardo de la Cierva en Manuel Salas Larrazábal een historische sectie in waaruit publicaties met een wetenschappelijke pretentie zouden voortkomen. Ook bediende Staatsuitgeverij Editora Nacional vanaf het einde van de jaren zestig het brede publiek met regimevriendelijke historische literatuur. Een bekend voorbeeld hiervan is de in losse afleveringen verschijnende biografie van Franco van de hand van Ricardo de la Cierva.
- *Censuur werd in de jaren zestig belangrijker dan propaganda.* De wijze waarop de overheid de visie op de geschiedenis trachtte te beïnvloeden kreeg in de jaren zestig en zeventig, zo bleek in 3.1 en 5.1, een geheel ander karakter dan in de twee decennia daarvoor. Een van de belangrijke wijzigingen was dat de balans tussen propaganda bedrijven en censuur uitoefenen meer ten gunste van het tweede ging uitslaan. Het Franco-regime investeerde fors in de kwaliteit van de censoren die historisch werk moesten beoordelen, en zorgde ervoor dat de belangrijkste steunpilaar van het regime, het leger, onder hen goed vertegenwoordigd was: twee academisch opgeleide hoge legerofficieren, Luis Martos en Francisco Castrillo, zo kwam naar voren in 4.1, zouden tot Franco's dood op historisch terrein de scepter zwaaien. De censoren konden in hun werk niet alleen terugvallen op de werkzaamheden van de historische dienst waarover het leger al sinds de jaren veertig beschikte. Zij werden bovendien met regelmaat via een interne publicatie van het Ministerie van Informatie, het *Boletín de Información Bibliográfica*, van inhoudelijke informatie

voorzien in de vorm van voorgekookte oordelen waarmee zij historische boeken die zich voor publicatie zouden aandienen, te lijf konden gaan. Daarbij moesten vooral die auteurs het ontgelden die de Republikeinen niet expliciet wegzetten als de belangrijkste veroorzakers van, dan wel schuldigen voor de Spaanse Burgeroorlog. Deze werken verdienden mede daarom extra aandacht, omdat ze voor een groot deel in het buitenland waren geschreven en van zelfcensuur daardoor minder sprake was geweest.

- *Het Franco-regime wilde gedurende zijn gehele bestaan de geschiedschrijving beïnvloeden.* Franco en de zijnen bleven zich tot 1975 moeite getroosten greep te houden op de contemporaine geschiedschrijving van de periode na 1931. De stelling van Ruiz Bautista, zoals die in 1.1 naar voren komt, dat de ontwikkelingen binnen de contemporain-historische wereld het Franco-regime in de loop van de jaren zestig steeds meer onverschillig lieten, omdat het de rechtvaardiging van zijn bestaan in de loop van de jaren zestig niet meer in de gebeurtenissen van de periode 1936-1939 zou hebben gezocht, doch in de economische prestaties die het Spanje inmiddels geleverd had, is, zo zagen we in 5.1 en 5.2, niet houdbaar. Het was, zo zagen we in deze paragrafen, ook zeker niet zo dat het regime vooral maatschappelijke verzoening tot stand wilde brengen en er alleen nog maar waakzaam op was dat historische literatuur niet een van beide partijen als grote schuldige van de Spaanse Burgeroorlog zou wegzetten. De praktijk van de contemporaine geschiedschrijving sloot veel meer aan bij de stellingname van Rojas Claros dat het Franco-regime zich gedurende zijn gehele bestaan liet kennen door cultureel dirigisme.
- *De censuur werd in de jaren zestig steeds onvoorspelbaarder.* In de tweede helft van de jaren zestig werd de censuur anders dan de Spaanse overheid zei te beogen, steeds meer een black box. De Wet Fraga van 1966 die de verplichte censuur voorafgaand aan publicatie afschafte, had de Spaanse overheid in westerse ogen een democratische facelift moeten geven en auteurs en uitgevers meer rechtszekerheid. Censoren werden zo door de overheid voortaan eufemistisch aangeduid als 'Lectoren' en werden ondergebracht bij de 'Afdeling ter Ordening van de Uitgeverij'. Tevens bevatte de Wet een zorgvuldige beschrijving van de procedure die een publicatie moest dan wel kon doorlopen en welke elementen van inhoudelijke beoordeling de censuur dan hanteerde.
De Wet bleek in echter deels een dode letter. In de wereld van de Spaanse censuur, zeker ook die op historische werken, speelden na 1966 juist wispelturigheid en dubbelzinnigheid een grote rol en wisselden soepelheid en starheid elkaar regelmatig af. De ontwikkelingen in dezen die Larraz Elorriaga in 1.1 voor de literaire sector schetste, deden dan zeker ook opgeld bij contemporain-historische werken. Ook De Baets' stellingname dat autoritaire regimes meer dan totalitaire onvoorspelbaar gedrag vertonen en aldus voortdurend intimideren, weerspiegelde zich in de praktijk van de Spaanse hedendaagse geschiedschrijving.
- *Voor de censuur was de politieke affiliatie van een auteur leidend.* Uit menig censuurdossier - zeker die betreffende werken van buitenlandse historici - kwam

naar voren dat bij de beoordeling van een publicatie vanaf de start een rol speelde of de auteur als 'vriend van het regime' kon worden beschouwd. In paragraaf 5.1 zagen we dat de beoordelingsrapporten van publicaties van auteurs als Brenan en Jackson steevast de opmerking bevatten dat dezen vooral de Republikeinse zaak zeer toegenegen waren dan wel puur het oogmerk hadden anti-franquistische propaganda te bedrijven. Zo had de censuur ook geen eenduidig beleid ten aanzien van de termen die gehanteerd konden dan wel moesten worden. Een auteur die niet als vriend van het regime werd beschouwd kreeg bijvoorbeeld al snel te horen dat de term 'guerra civil' (burgeroorlog) voor de periode 1936-1939 volstrekt uit den boze was - het regime wilde dan voorkomen dat het geassocieerd werd met het veroorzaken van een bloedbad. Het gebruik ervan door een regime-vriendelijke auteur die op hetzelfde moment publiceerde, leverde dan geen enkel probleem op.

- *De censuur omzeilde haar eigen formele procedures.* Een ongelijke behandeling van vergelijkbare gevallen was bovendien verzekerd door de bereidheid van hoge overheidsambtenaren met uitgevers en auteurs in achterkamers (mondelinge) afspraken te maken en zo ook vastgelegde procedures te omzeilen. In 5.2 konden we lezen dat kritische auteurs als Tamames direct persoonlijk contact onderhielden met censuurverantwoordelijke ambtenaren als Jaime Delgado en dezelfde soort informele contacten had diens uitgever bij Alfaguara, Jorge Cela Trulock.
- *Er waren persoonlijke interventies van staatshoofd Franco.* De onberekenbaarheid van de censuur werd verder vergroot door regelmatig plaatsvindende interventies van het staatshoofd, Francisco Franco, zelf. Die bleek bij uitstek geïnteresseerd in contemporair-historische literatuur. Zo zagen we in 4.3 dat de censor bij de beoordeling van het werk van de regime-kritische auteur Manuel Tuñón de Lara rekening moest houden met de negatieve gevoelens die de dictator ten aanzien van diens werk koesterde. Ook moest Directeur-generaal Ricardo de la Cierva persoonlijk bij Franco op audiëntie om een publicatie van de regime-vriendelijke auteur Manuel Salas Larrazábal te redden. Verder was het Franco's onwil, zo zagen we in 5.2, die maakte dat het werk van Hugh Thomas niet bij diens leven in Spanje gepubliceerd kon worden.
- *De overheid zette buitenwettelijke middelen in.* De rechtszekerheid werd nog weer verder onderuit gehaald doordat overheidsfunctionarissen tegen bepaalde boeken instrumenten inzetten die de Wet volstrekt omzeilden. Zo bleek in 5.2 dat het regime er geen been in zag de in Frankrijk residerende auteur Maximiano García Venero, toen deze bij Ruedo Ibérico in Parijs een het regime onwelgevallig werk over de geschiedenis van Franco's eenheidsbeweging wilde publiceren, te laten schaduwen door de Spaanse veiligheidsdienst, hem vervolgens met de vergaarde gegevens te intimideren en hem ook geld ter beschikking te stellen waarmee hij de voorschotten van zijn uitgeverij kon terugbetalen. Ook bracht het regime in Spanje de rechterlijke macht in stelling om de auteursrechten van García Venero te betwisten en zette het - overigens tevergeefs - ook juridische procedures op touw in buurland Frankrijk.

- *Politieke opportuniteit leidde tot een censuurpraktijk van gedogen.* De onberekenbaarheid van de censuur nam voorts ook toe doordat het regime op bepaalde momenten politieke opportuniteit liet prevaleren boven doorgaans gehanteerde inhoudelijke afwegingen, waardoor er ook een praktijk van ‘gedogen’ ontstond. Indien ambtenaren, dan wel politiek verantwoordelijken vreesden dat het vervolgen van een publicatie het regime teveel imagoschade zou berokkenen bij het Spaanse publiek of de buurlanden, dan wel dat de aanklacht zou stuklopen op een rechter die zich strikt aan de wet hield, kreeg een boek vanuit een oogpunt van repressieve tolerantie het etiket ‘Silencio’ opgeplakt en kon het gewoon binnen Spanje verschijnen. Zo zagen we in paragraaf 4.3 dat een werk van Tuñón de Lara uiteindelijk intern dit predikaat kreeg - in weerwil overigens van publieke uitlatingen van Directeur-generaal De la Cierva dat hij ‘het werk had goedgekeurd’. In 5.1 zagen we dat hetzelfde gedoogbeleid uiteindelijk publicatie van het betwiste werk van Ramón Tamames mogelijk maakte.
- *Politieke strijd vergrootte de wispelturigheid van de censuur.* In de laatste jaren van het regime was de wispelturigheid van het censuurapparaat het grootst. In 1973 en 1974 vond onder de leidende politici een felle strijd plaats tussen op hervorming gerichten en aartsconservatieven en in oktober 1974 werd vrijwel van de ene op de andere dag de relatief permissieve Pío Cabanillas Gallas als Minister van Informatie en Toerisme vervangen door de strenge León Herrera Esteban. Deze wissel was ook voor Directeur-generaal De la Cierva het signaal zijn functie neer te leggen. Enkele Angelsaksische auteurs als Gabriel Jackson en Hugh Thomas moesten door deze ontwikkelingen nog enkele jaren op publicatie van hun werk in Spanje wachten.
- *Overheidsfunctionaris De la Cierva raakte tussen wal en schip.* Voor Ricardo de la Cierva, die gedurende vele jaren in diverse rollen het regime tot en met de hoogste functies had gediend, liepen de laatste Franco-jaren en de periode die daarop volgde, uit op een persoonlijke tragiek. In de ogen van de democratische oppositie bleef hij de onvervalste vertegenwoordiger van het franquisme. Voor veel die-hards van het (voormalige) regime was hij tegelijkertijd de vroege verrader van de grondbeginselen van de dictator. Hij werd een eenzame figuur, te rechts voor links en te links voor rechts.
- *Er was ook consistentie in de thema's die taboe waren.* Het censuurapparaat mag dan onberekenbaar en onbetrouwbaar zijn geweest, zijn dossiers laten ook veel consistentie zien. Zo verwachtten we op basis van het onderzoek van onder meer De Baets naar inhoudelijke afwegingen die autoritaire en totalitaire regimes doorgaans laten gelden, dat thema's als interne spanningen onder de aanhangers van het regime, (kritiek op) het functioneren van de dictator en het aankaarten van door het regime gebruikte terreurmethoden (lang) voor de censoren taboe-onderwerpen zouden zijn en die verwachting is meer dan waargemaakt. Hetzelfde geldt voor typische Spaanse thema's die door onder meer Larraz Elorriaga werden aangedragen, zoals de vermeende banden tussen het Franco-regime en het Europese fascisme, de presentatie van de Tweede Republiek als een toch vooral democratisch experiment en het aan de

kaak stellen van de verantwoordelijkheid van Kerk en leger voor het uitbreken van de burgeroorlog. In 5.1 zagen we dat de prominente aanwezigheid van hoge militairen in het censuurapparaat zich bij de historische beschrijving en beoordeling van de rol van het leger goed uitbetaalde. Zo moest De la Cierva in diens rol van historicus een zinsnede aanpassen waarin hij stelde 'dat er in het leger weinig animo had bestaan voor de opstand van 18 juli 1936'.

- *Kritische uitgeverijen zagen tot in de jaren zeventig geen mogelijkheid tot publiceren.* Het ondanks alles relatief consistente optreden van de censuur maakte dat bepaalde kritische uitgeverijen, zoals Ruedo Ibérico in Parijs, er maar geheel van afzagen langs officiële weg werk in Spanje gepubliceerd te krijgen. Ook van ambtenaren als Ricardo de la Cierva die enige vorm van 'opening' voorstonden, was, zo lazen we in 3.2, in de ogen van deze uitgevers niets te verwachten. Ruedo Ibérico's publicatie van 1970 *Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores* spreekt in dezen boekdelen.
- *Zelfcensuur ging in de jaren zestig een steeds belangrijker rol spelen.* Aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig tierde zelfcensuur welig. Zo zagen we dat veel historici en in ieder geval hun uitgevers bij de eerste aanbieding van manuscripten en/of in het overleg met de censor dat daarop volgde, bereid bleken voor de Spaanse markt passages te schrappen dan wel aan te passen. Dan ging het om manuscripten die al eerder ongecensureerd in het buitenland waren verschenen dan wel boeken die zich deels of geheel op de gegevens uit deze manuscripten baseerden. Paragraaf 5.1 maakte duidelijk dat onder meer Raymond Carrs in 1966 in Engeland verschenen *Spain 1808-1939* in 1968 in Spanje de nodige spanningen bracht tussen de Spaanse uitgeverij Ariel en de vertegenwoordigers van de censuur en dat Ariel uiteindelijk instemde met het schrappen dan wel wijzigen van enkele zinsnedes die het beoordelingsvermogen, politieke optreden en prestige van Franco zelf in negatieve zin aan de orde stelden. Ook werden enkele opmerkingen over het optreden van het leger aangepast. Verder maakten historici als Carlos Seco Serrano, Ricardo de la Cierva en Javier Tusell met enkele summiere opmerkingen duidelijk dat zij op verschillende momenten gas hadden teruggenomen dan wel juist een extra uitweiding hadden geplaatst, omdat ze verwachtten daarmee een positieve beoordeling van hun publicatie veilig te stellen. Zo memoreerde Seco Serrano - zie 5.3 - dat zijn uitgevers in 1962 zozeer schrokken van de door hem ingeleverde teksten dat snel het besluit viel bij de in het werk geplaatste foto's bij wijze van compensatie ronkende nationalistische onderschriften te plaatsen.
- *Historici ontwikkelden onderling inzicht in waar de censuur moeite mee had.* Zowel de groep historici die is aangeduid als voorzichtige hervormers als zij die doorgaan voor critici van het regime, werkten hetzij in hun onderzoek nauw met elkaar samen - denk daarbij aan het team rondom Ricardo de la Cierva - dan wel publiceerden bij dezelfde uitgever - een voorbeeld is uitgeverij Grijalbo - dan wel ontmoetten elkaar - ook over de grenzen van de eigen 'groep' heen - op de universiteit, tijdens congressen, uitzendingen op radio of televisie et cetera. Het is in dat licht niet gewaagd te veronderstellen dat zich vanaf het einde van de jaren zestig op basis

van de vele publicaties en dito beoordelingen onder hen een soort van ‘informele kennisbank’ heeft ontwikkeld van thema’s, feiten, oordelen et cetera, waarvan bekend was dat de censuur er moeite mee had en die men dus maar beter kon vermijden.

- *Ook Spanjes historici zwijgen in retrospectief over het optreden van de censuur.* Net als andere gecensureerden waren ook historici weinig genegen om na de formele beëindiging van de censuur een boekje open te doen en duidelijk te maken wat zij precies op welk moment uit eigen initiatief schrapten. Schaamte over de eigen meegaande rol zal hier een rol hebben gespeeld. Zo weten we uit de censuurarchieven, zie hiervoor ook 5.1, dat Tamames’ in 1973 bij Alfaguara gepubliceerde *Historia de España, La República, La era de Franco* ruim een jaar door de censuur is opgehouden en pas na vele wijzigingen kon verschijnen. Toen de auteur op 13 oktober 2014 werd geïnterviewd, vertelde deze slechts dat de censuur in het algemeen lastig was maar dat hij zelf slechts weinig had hoeven toegeven. Overigens weten we door de terughoudende opstelling van auteurs evenmin in welke mate zij na de formele vrijwillige beoordeling van hun werk door de censuur nog controversiële gegevens aan hun manuscripten hebben weten toe te voegen.

De ontwikkelingen in het historisch beeld van de periode 1931-1952

Met betrekking tot het werk dat de Spaanse historici in de jaren 1939-1977 publiceerden, zijn de volgende vijftien conclusies te trekken:

- *Er waren drie groepen historici, die in de jaren zestig naast elkaar publiceerden.* De indeling van de te bestuderen historici in drie groepen - oude getrouwen, voorzichtige hervormers en critici van het regime -, zoals geïntroduceerd in de Inleiding, is een waardevol instrument van analyse en ordening gebleken. Het centrale kenmerk dat op basis van de secundaire literatuur aan elk van de drie groepen werd geattribueerd - voor de oude getrouwen bijvoorbeeld het streven de schuld voor het uitbreken van de burgeroorlog bij de Republikeinen te leggen -, bleek in belangrijke mate bepalend voor hoe de betrokken auteurs feiten selecteerden, beschrijvingen opstelden en verklaringen en oordelen gaven, en wel bij een grote meerderheid van de bestudeerde historische (deel)thema’s.

Daarbij is het opmerkelijk dat in de jaren zestig de werken van de drie groepen historici naast elkaar bestonden en als schuivende panelen langs elkaar heen gingen. Zo bleven de werken van de oude getrouwen tot aan het einde van de jaren zestig herdrukken beleven, publiceerden de voorzichtige hervormers vooral vanaf het midden jaren zestig tot ver in de jaren zeventig en, zoals De la Cierva, tot in de eenentwintigste eeuw hun werken en verschenen de eerste publicaties van de critici van het regime al aan het begin van de jaren zestig. Daarbij werd in onder meer 8.5 - bij een bespreking van het aantal slachtoffers van de burgeroorlog - duidelijk dat vooral de voorzichtige hervormers en de critici van het regime de beschutting van de eigen groep weliswaar niet verlieten, maar wel elkaars werk goed bestudeerden. Zo kwam De la Cierva met zijn openhartige weergave van voorheen heikele feiten dicht bij de aanpak van de critici van het regime - zie daarvoor bijvoorbeeld 8.1 voor diens

relaas over de machinaties van Franco en zijn staf om het eenhoofdig leiderschap over de opstand te verwerven -, maar bleef hij toch altijd de Franco-aanhanger van weleer.

- *De groep oude getrouwen zocht een rechtvaardiging van het regime en schuldigen voor de burgeroorlog.* De als oude getrouwen aangeduide groep historici leende zich voor de rol van megafoon van het regime, dan wel deed haar best dicht bij de door het regime uitgedragen historische visie te blijven. Die had als kern dat de Spaanse Burgeroorlog onvermijdelijk was geweest en dat Franco het land had gered van de ondergang. Hun werken werden erdoor gekenmerkt dat belangrijke thema's onbestudeerd bleven, cruciale feiten niet werden vermeld, oordelen nauwelijks werden onderbouwd en een sterk finalistische verteltrant onmiskenbaar leidde tot de opstand van 17 en 18 juli 1936. De Tweede Republiek was voor hen voorts eerder een negatief verbindend concept dan een tijdsvak dat serieuze historische aandacht verdiende.
- *Het historische beeld van de oude getrouwen hardde zich pas na enkele jaren uit.* Dat er in de jaren veertig in Spanje een groep historici actief was die dicht tegen het regime aan schurkte, betekende niet dat hun publicaties geen inhoudelijke verschillen kenden. Zo moest het historische beeld over de periode 1931-1939 zich in de eerste jaren na 1939 onder de regime-getrouwen nog duidelijk uitharden. Zo waren er - zie 7.2 - historici als Ballesteros Beretta die de opstand van een deel van het leger van 18 juli 1936 vooral als een herstel van de Republikeinse orde zagen en deze daarom een plek gaven in de serie putsches ('pronunciamientos') die Spanje sinds de negentiende eeuw had gekend. Progressieve politici, zo redeneerden zij, hadden de Republiek misbruikt en de opstelling van rechtse partijen als de CEDA verdiende waardering. De dictatuur die Franco uiteindelijk in 1939 vestigde, verdedigden zij door erop te wijzen dat het Republikeinse regime zelf de liberaal-democratische beginselen terzijde had geschoven of dat de Republiek nooit democratisch had gefunctioneerd. Andere Franco-gezinde historici als Arrarás, zo zagen we in 6.3, benadrukten in de eerste jaren na 1939 juist dat ook de traditionele rechtse partijen Spanje aan zijn lot hadden overgelaten en dat de stappen van het leger op 18 juli 1936 uniek waren en een plek hadden binnen een brede Europese fascistische beweging die iets geheel nieuws had gebracht en vooral een - terecht - einde had gemaakt aan het inefficiënte parlementaire stelsel. De - overigens vooral impliciete - stellingname van deze groep historici was dat de Spaanse Burgeroorlog met zijn strijd tegen de falende democratie een voorspel was van de Tweede Wereldoorlog.
- *Verwijzingen naar fascisme en monarchisme verdwenen geleidelijk aan of waren afwezig.* Vanaf het midden van de jaren veertig werd de communis opinio dat Franco met zijn Beweging ('Movimiento') inderdaad een geheel nieuwe bladzijde in de Spaanse geschiedenis had gebracht. De verwijzingen naar de recente Europese geschiedenis en de plaats van het fascisme daarin verdwenen toen ijlings uit beeld en dat gold ook voor al te opzichtige afwijzingen van de parlementaire democratie. Zo zagen we in 6.3 dat Asián Peña in de 1942-editie van zijn handboek nog expliciet verwees naar de vele programmapunten die Franco's nieuwe Beweging

had overgenomen van de oude fascistisch angehauchte Falange Española, waarbij hij ook onomwonden vaststelde dat Franco tijdens de burgeroorlog had kunnen rekenen op de volle steun van de totalitaire staten. Beide passages bleken in 1959 te zijn geschrapt.

De definitieve uitharding van het historisch beeld midden jaren veertig bracht nog wel een grotere aandacht voor de persoonlijke geschiedenis en het tragische einde - hij werd door een Republikeins vuurpeloton doodgeschoten - van de voormalige Falange-voorman José Antonio Primo de Rivera; de moord op de conservatieve politicus José Calvo Sotelo - lange tijd een belangrijk element in de Nationale propaganda - verdween parallel hieraan naar de achtergrond. Overigens kan hier ook de expliciete koningsgezindheid van Calvo Sotelo nog een rol hebben gespeeld. Vanaf de jaren 1943-1944 werden immers ook verwijzingen naar het monarchisme niet meer gewaardeerd. In dit licht zouden de oude getrouwen pas tegen het einde van de jaren vijftig weer erop hintten dat er iets als een koningskwestie geweest was, namelijk door melding te maken van de Wet op de Opvolging van 1947.

- *Franco's optreden kwam in het teken van de Koude Oorlog te staan.* In de loop van de jaren vijftig zouden de oude getrouwen de Spaanse Burgeroorlog opnieuw expliciet in het licht van de gebeurtenissen in Europa plaatsen. Franco's strijd van de jaren 1936-1939 vóór de eigenheid van Spanje en tegen het internationale marxisme kreeg toen met terugwerkende kracht een plek binnen de Koude Oorlog en de niet aflatende strijd van het Westen tegen het geopolitieke expansionisme van de Sovjet-Unie. Tezelfdertijd kwam er een grote nadruk op het katholieke karakter van de Spaanse natie en kreeg Franco's kruistocht van de jaren 1936-1939 steeds meer een puur religieuze inhoud.
- *De publicaties van de oude getrouwen vormden geen monolithisch geheel.* Al met al vormden de publicaties van de oude getrouwen van de jaren veertig en vijftig ondanks hun uniformiteit zeker geen monolithisch geheel, zoals zowel Richards als Marquez suggereerden. Ook is hun stellingname dat de gehele Nationale geschiedschrijving van de eerste twee decennia van het regime de Spaanse Burgeroorlog als eerste fase van de Tweede Wereldoorlog presenteerde, aanvechtbaar.
- *De oude getrouwen lieten historische thema's onbesproken en gaven eenzijdige oordelen.* De geschiedschrijving uit de periode 1940-1960, zo zagen we in de hoofdstukken 6 tot en met 9, stelde in het algemeen weinig fundamentele vragen aan de recente geschiedenis van het land en dat leidde ertoe dat er naast een beperkt aantal zeer duidelijke oordelen slechts een gering aantal feiten, beschrijvingen en verklaringen naar voren kwam. De politieke gevoeligheid van de betrokken thema's en het geringe tijdsverloop speelden hier een belangrijke rol. De Tweede Republiek was voor de betrokken historici vooral één grote poel des verderfs, met nauwelijks uitgewerkte dieptepunten als de regeringspolitiek van de linkse Republikein Azaña, geweld op straat en tegen de Kerk, de arbeidersopstand van 1934 en de overwinning van het Volksfront in 1936. Parallel hieraan was er ook slechts een mager feitenrelaas van op zich gewaardeerde initiatieven als de voorbereiding van de staatsgreep van voorjaar

1936 en de daadwerkelijke uitvoering daarvan op 17 en 18 juli van datzelfde jaar. Met betrekking tot de periode 1936-1939 was er vervolgens geen enkele aandacht voor thema's als Franco's (moeizame) gang naar het eenhoofdig leiderschap, de politieke meningsverschillen onder diens getrouwen en de afgedwongen politieke eenwording in de Nationale zone, de hulp die hij van de Asmogendheden Italië en Duitsland kreeg evenals de terreur die plaatsvond in de Nationale zone. Voor de periode na de burgeroorlog hadden de oude getrouwen slechts weinig aandacht. Zij hielden het er graag bij dat Spanje zich in de Tweede Wereldoorlog neutraal had opgesteld. Kwam verder het lijden van de Spaanse bevolking in de jaren na 1939 al ter sprake, dan was dat veroorzaakt door de opstelling van het buitenland of door linkse anti-Franco-krachten.

- *Voor de voorzichtige hervormers veroorzaakten de Republikeinen de burgeroorlog en was Franco's optreden onvermijdelijk.* Vanaf het begin en zeker vanaf het midden van de jaren zestig kregen de oude getrouwen concurrentie van een aantal historici dat door mij werd aangeduid als voorzichtige hervormers. Zij konden voor hun publicaties gebruik maken van exclusieve toegangsrechten tot relevante Spaanse archieven. Ook benadrukten zij regelmatig dat zij in afwijking van eerder actieve historici objectiviteit hoog in het vaandel hadden staan, maar zagen zij er geen been in heikele thema's en feiten te omzeilen. Hoewel de breedte en aanpak van hun publicaties enorm verschilden van die van de groep oude getrouwen, was de teneur van hun werk nog steeds dat het ingrijpen van Franco onvermijdelijk was geweest. Daarbij verduidelikten ze dat de Republikeinen wellicht niet zozeer schuld droegen, maar nog wel beschouwd moesten worden als de belangrijkste veroorzakers van de Spaanse Burgeroorlog.
- *De voorzichtige hervormers bleven specifieke feiten, beschrijvingen en oordelen mijden.* Vanaf het begin van de jaren zestig zou de groep voorzichtige hervormers op vrijwel alle historische (deel)thema's die in de hoofdstukken 6 tot en met 9 aan de orde komen, innovaties presenteren en dat leidde met een versnelling in de vroege jaren zeventig tot veel nieuwe feiten, beschrijvingen, verklaringen en oordelen. Tegelijk bleven zij zich bij bepaalde thema's onderscheiden van de groep critici van het regime. Dan ging het om feiten en beschrijvingen en vooral om de daaraan te verbinden historische oordelen. Zo lieten zij feiten en oordelen achterwege die aanleiding konden geven tot twijfels bij de rechtvaardigheid, onvermijdelijkheid en positieve gevolgen van de opstand van de 17^e en 18^e juli 1936. Ook gingen de voorzichtige hervormers anders dan de critici van het regime elke opmerking uit de weg die vraagtekens kon zetten bij de persoonlijke integriteit van de dictator en deinsden zij ervoor terug negatief te oordelen over concrete gedragingen van het leger en zijn officieren. Verder erkenden zij dat de Republikeinse regering in het najaar van 1936 snel een einde had gemaakt aan de revolutionaire woelingen in haar zone, maar bleef het oordeel achterwege dat de Spaanse communisten wellicht trouw aan Stalin waren, maar zich in de jaren 1936-1939 in het geheel niet om de wereldrevolutie hadden bekommerd.

Verder viel bij de voorzichtige hervormers weliswaar te lezen dat Franco op enig moment tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn neutraliteitspolitiek had laten varen en getracht had Hitler ertoe te verleiden Spanje zeggenschap in bepaalde gebieden in Noord-Afrika te geven, maar betrok alleen een aantal critici van het regime de stellingname dat het Franco-regime zich er gedurende de gehele periode 1940-1941 op had toegelegd aan de zijde van de Asmogendheden deel te nemen aan de Tweede Wereldoorlog.

- *De voorzichtige hervormers gingen gemarkeerde vraagstukken en kwesties geheel uit de weg.* De voorzichtige hervormers brachten weliswaar naar voren dat Spanjes bezittende klassen in de aanloop naar 1936 de nodige kortzichtigheid hadden getoond, maar deinsden terug voor een stelling die de critici van het regime wel aan de orde stelden, namelijk dat de opstand van de 18^e juli 1936 er was gekomen om de belangen van de maatschappelijke elite veilig te stellen. Mede in dit licht berichtten de voorzichtige hervormers in de loop van de jaren zestig wel steeds meer over de aarzelingen van de Falange-leiding om aan een opstand van het leger deel te nemen - wilde dat immers wel een andere sociaal-economische politiek -, maar hielden zij de meest kritische brieven van José Antonio buiten hun boeken. In dit kader schrokken de voorzichtige hervormers tot ver in de jaren zeventig terug voor de door de critici van het regime al jaren eerder grif omarmde stelling dat het oude Falangisme de facto door Franco en de zijnen de facto misbruikt was en vervolgens via allerlei kuiperijen vanaf 1937 geleidelijk aan de nek was omgedraaid.

Ook voor de kwestie van de aarzelingen van Franco zelf om zich daadwerkelijk bij de opstand aan te sluiten, moest de lezer bij de critici van het regime terecht; de voorzichtige hervormers lieten het erbij dat een deel van de strijdkrachten het op de 18^e juli had laten afweten. Ook bleef bij hen het vraagstuk onbesproken dat het de opstandelingen al voor het moment van de staatsgreep duidelijk was dat deze deels zou mislukken en dat een bloedige burgeroorlog dus imminent was.

Verder gingen de voorzichtige hervormers in tegenstelling tot de critici van het regime tot midden jaren zeventig de kwestie uit de weg dat er tijdens de Spaanse Burgeroorlog in de Nationale zone op systematische en geplande wijze terreur was uitgeoefend.

Ook was de eerder al bij critici van het regime te lezen ontwikkeling dat een deel van de monarchistische familie in 1944 en 1945 een poging had gedaan Franco uit het zadel te wippen, pas ver in de jaren zeventig bij de voorzichtige hervormers aan te treffen en bleef onbesproken dat Franco na de vestiging van zijn regime meer in het algemeen voortdurend een cynische politiek van verdeel en heers had moeten voeren.

Tenslotte was alleen bij de critici expliciet te lezen dat Franco in 1945 een internationale paria was geworden.

- *De voorzichtige hervormers vermeden bronnenonderzoek dat tot lastige conclusies kon leiden.* Het valt op dat de voorzichtige hervormers, die veelal aan de weg timmerden met (gedegen) onderzoek in de voor hen toegankelijke archieven - denk daarbij aan

het werk van de gebroeders Salas Larrazábal naar de omvang van de buitenlandse hulp tijdens de burgeroorlog of het functioneren van het Republikeinse leger -, zich weinig gelegen lieten liggen aan onderzoek dat onwelkome oordelen van de critici van het regime verder kon onderbouwen. Zo bleef - wellicht om weg te kunnen blijven van de conclusie dat op 18 juli 1936 de sociaal-economische belangen van rechts een grote rol hadden gespeeld - concreet historisch onderzoek naar de sociaal-economische omstandigheden van de land- en industriearbeiders achterwege en dezelfde desinteresse gold de sociaal-economische politiek van de rechtse regeringen van de periode 1933-1935.

Ook deden de voorzichtige hervormers geen moeite nader feitelijk zicht te krijgen op de vermeende revolutieplannen van de socialistische dan wel communistische groeperingen van het voorjaar van 1936.

- *Seco Serrano en De la Cierva waren de grote voortrekkers bij de voorzichtige hervormers.* Bij de voorzichtige hervormers heeft De la Cierva's werk logischerwijs veel aandacht gekregen. Het waren zijn historische publicaties die in het Spanje van de eerste helft van de jaren zeventig een breed publiek de nodige nieuwe informatie verschaffen op uiteenlopende thema's als de omvang van de buitenlandse hulp tijdens de burgeroorlog, de terreur in beide zones en Franco's internationale politiek van de eerste helft van de jaren veertig. Geholpen door publicaties van medewerkers van het Ministerie van Informatie en profiterend van toegang tot archieven die voor anderen gesloten bleven, ging het publicatie-vliegwiel bij hem in de jaren zeventig steeds sneller draaien. Een en ander neemt niet weg dat Seco Serrano beschouwd moet worden als Spanjes pionier van een nieuwe, meer professionele, benadering van de contemporaine geschiedenis. Immers, al aan het einde van de jaren vijftig zette hij zich aan de voorbereiding van zijn grote werk dat in 1962 de bakens zou verzetten in de geschiedschrijving over de periode 1931-1952, terwijl De la Cierva pas midden jaren zestig actief werd. Wel speelde bij Seco Serrano de Wet van de Remmende Voorsprong. Zo zagen we in 8.4 dat hij in de na Franco's overlijden in 1978 verschenen versie van zijn magnum opus onder meer een aantal nieuwe feiten over en rond het bombardement op Guernica niet meer wist op te nemen.
- *Gedurende enkele decennia was er in Spanje misbruik en onverantwoord gebruik van de geschiedenis.* Vrijwel alle door De Baets in zijn theorievorming over censuur en propaganda genoemde aspecten van misbruik en onverantwoord gebruik van de geschiedenis zijn traceerbaar in de Spaanse historische wereld. Zo kwamen we op wat De Baets het heuristische niveau noemt, in paragraaf 7.4 in de persoon van De la Cierva de historicus tegen die zijn bronnen voor collega's afschermde en niet aangaf waar hij precies belangrijke informatie over de voorbereiding van de opstand had aangetroffen.

Veel gerenommeerde historici, onder wie Seco Serrano, waren, zo bleek in 5.3, bovendien niet of nauwelijks bereid na het beëindigen van de censuur de concrete doorwerking ervan op het eigen werk met concrete voorbeelden aan te duiden en maakten zo misbruik van de geschiedenis op het zogenaamde pragmatische

niveau. Deze vorm van misbruik speelde ook bij De la Cierva, die ondanks de - in 5.1 besproken - bemoeienissen van de censuur met zijn grote publicatie van 1969 ongecensureerd in hetzelfde werk bleef benadrukken dat zijn werk geheel 'objectief' was - zie hiervoor ook 6.4. De la Cierva maakte bovendien nooit in het openbaar melding van het feit dat hij collega-historici al censureerde nog voordat hij bij de censuur een formele positie bekleedde.

Ook bleken veel Spaanse historici in hun teksten de randen van de professionaliteit te hebben opgezocht op het epistemologische vlak. Zo ging Pemán, zo bleek in 7.3, voorbij aan de logica door zonder nadere weergave en ordening van gegevens de conclusie te trekken dat er in het voorjaar van 1936 door linkse partijen en vakbonden een staatsgreep werd voorbereid, die in Spanje een regime á la het Russische moest vestigen. Arrarás - zie daarvoor 6.3 - zondigde op het vlak van de retorica door zonder nadere analyse maar met heel grote woorden de komst van het Volksfront in 1936 te presenteren als een herhaling van de revolutionaire opstand die in 1934 in Asturië plaatsvond. In 7.4 speelde anachronistisch redeneren Rumeu de Armas parten doordat deze al voor het voorjaar van 1936 stipuleerde dat een meerderheid van de bevolking uitkeek naar de harde hand van Franco. Verder wekten de meeste oude getrouwen, zoals we in 8.1 zagen, met hun formuleringen impliciet de stellige indruk dat Franco al vanaf het begin van de burgeroorlog het eenhoofdige leiderschap van de opstand in handen had gehad. Tenslotte gingen vrijwel alle oude getrouwen, zoals in 6.3 bleek, in de fout door een complex fenomeen als een burgeroorlog geheel vanuit één oorzaak te verklaren, namelijk de revolutionaire activiteiten van links, of door de politieke tegenstanders van Franco consequent aan te duiden met het pejoratief bedoelde 'rojos'. Overigens wond Pemán, zoals we in 6.3 konden lezen, in 1950 geen doekjes om zijn retorische activiteiten. Hij meldde immers expliciet dat waarheid en feiten weliswaar van belang waren, maar dat ook enthousiasme en drama in een historisch verhaal hun plek verdienden.

- *De critici van het regime noemden Franco's optreden een belangrijke oorzaak van de burgeroorlog.* Vanaf het begin van de jaren zestig was een derde groep geschiedkundigen actief, die van de critici van het regime. Deze historici werkten vrijwel allen noodgewongen in het buitenland en waren voor hun informatie afhankelijk van de bronnen die daar beschikbaar waren. Hun studies verschenen veelal bij buitenlandse uitgeverijen; illegale circulatie zorgde er tegelijk voor dat deze publicaties, waarvan de centrale notie was dat de opstelling van Franco en de zijnen in ieder geval een belangrijke oorzaak van de burgeroorlog was geweest, bij de overige historici bekend waren.
- *Ook sommige critici van het regime lieten tekortkomingen zien.* Met betrekking tot de groep critici van het regime was er begrijpelijkerwijs altijd veel aandacht voor Tamames' werk van 1973. Zijn zeer kritische publicatie wist niet alleen - met de nodige moeite - de censuur te passeren, maar verscheen ook in een voor Spanje ongehoord grote oplage. Er kleefden echter ook duidelijke tekortkomingen aan dit werk. Zo waren veel kritische oordelen over de opstelling van de anarchisten weinig

in feiten gefundeerd. Ook Tamames' opmerkingen over Franco's en Spanjes opstelling in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog - de Spaanse regering kon al die tijd niet wachten het strijdperk te betreden en er zouden in oktober 1940 door Franco concrete toezeggingen aan Hitler zijn gedaan - werden weinig feitelijk onderbouwd, zie hiervoor ook 9.1. Op een vergelijkbare magere basis schilderde de anarchist Abad de Santillán de Spaanse communisten zonder veel omhaal af als stromannen van de Sovjet-Unie.

In dat kader profileren de publicaties van zowel Thomas als Jackson zich ten positieve. Immers, deze werden ver van alle bronnen en archieven en los van politieke motieven in het buitenland voorbereid, in een tijdsperiode bovendien dat veel monografieën nog moesten verschijnen.

Verschuivingen in de rol en inhoud van censuur en propaganda in relatie tot politieke verwikkelingen

Met betrekking tot de vraag die in dit onderdeel centraal staat, is een vijftal conclusies gerechtvaardigd:

- *Er is onvoldoende oog voor de invloed die uitging van de politieke diversiteit onder Franco's conservatieve achterban.* Auteurs als Ruiz Bautista, Rojas Claros en Larraz Elorriaga plakken graag algemene etiketten op het Franco-regime en hebben daardoor een te beperkt beeld van de politieke diversiteit die zich vooral in de jaren veertig binnen het maatschappelijk conservatieve deel van de aanhang van de dictator manifesteerde. Daardoor gaan zij ook voorbij aan een aantal inhoudelijke ontwikkelingen die de propaganda en de censuur van het regime juist in die periode kenmerkten. Op zich klopt het door hen geschetste algemene beeld van een regime dat er geen onduidelijkheid over liet bestaan over wie er schuldig waren aan de burgeroorlog en waarom het aantreden van Franco als een historische onvermijdelijkheid moest worden beschouwd. De twee grote historische overheidspublicaties van de eerste jaren van Franco's regeringen, het *Dictamen* en de *Causa General*, verschaften in dat kader immers met overgave richting aan het historisch debat. Ook stellen de genoemde auteurs terecht dat, toen het Franco-regime in de jaren 1940-1943 zijn banden met Mussolini en Hitler aantrok, dat in die periode (en met als eindjaar 1945) tot een versteviging van de positie van de oudere falangisten leidde, ten koste van die van groep maatschappelijk conservatieven, waardoor er historiografische ruimte ontstond voor het benoemen en waarderen van de rol van Italië en Duitsland tijdens de Spaanse Burgeroorlog en het positioneren van het Spanje van na 1939 binnen de nieuwe Europese orde.

Tegelijk lieten de jaren veertig echter een nog wat diverser historiografisch beeld zien dat samenhang met uiteenlopende politieke visies binnen de als maatschappelijk conservatief aan te duiden groep regime-aanhangers en waarvoor de drie genoemde auteurs minder aandacht hadden. Zo waren de Franco-gelederen al vanaf de voorbereiding van de staatsgreep in het voorjaar van 1936 ook in die

zin een monsterverbond dat er naast van oudere falangisten en in algemene zin conservatief-katholieke krachten zowel sprake was van een ‘familie’ die vooral een herstel nastreefde van de waarden die aan de vestiging van de Tweede Republiek ten grondslag hadden gelegen, als van één die juist een restauratie van de monarchie voorstond. Ook hadden de militairen die het regime steunden hun eigen wensen. Het was aan de dictator en diens naaste medewerkers om op alle terreinen van overheidsbeleid het nodige politieke evenwicht te bewaren. In de eerste jaren van het regime ging de politieke balans nog voortdurend heen en weer en dat had zijn neerslag zowel in de uiteenlopende historische oordelen over de conservatieve regeringen van de periode 1933-1936 als in de mate van aandacht voor de monarchie als bepalend en te waarderen element in de Spaanse geschiedenis.

- *In de tweede helft van de jaren veertig was zowel de invloed van de traditioneel-falangistische als de monarchistische familie getaand.* In de tweede helft van de jaren veertig werd snel duidelijk dat de geallieerden het Franco-regime niet zouden afzetten, waarna het geleidelijk aan zijn positie in de westerse wereld kon gaan opbouwen. Parallel hieraan wist Franco door tactisch handelen definitief de binnenlands-monarchistische claims te ontkrachten. De nooit erg sterk Republikeinse en al eerder verbleekte specifiek falangistische inbreng in de geschiedschrijving raakten vervolgens samen met de monarchistische overvleugeld door die van de conservatief-katholieke Franco-aanhangers die vanaf de tweede helft van de jaren veertig binnen het regime de dienst uitmaakten. Het was ook in deze periode dat de karakterisering van de Spaanse Burgeroorlog als Franco’s Kruistocht (‘Cruzada’) hoogtij vierde.
- *Conservatief-christelijke waarden en stellingnames tegen het communisme van de Sovjet-Unie werden in de jaren vijftig prominent.* Het op stoom komen van de Koude Oorlog en de geleidelijke opname van Spanje in het westerse kamp brachten begin jaren vijftig de ruimte voor een historische positionering van de gehele periode vanaf 1936 als een strijd tegen het communistische gevaar, zoals dat belichaamd werd door de Sovjet-Unie. Vooral Richards en Marquez schetsen deze ontwikkeling en wijzen dan vooral op het cruciale jaar 1952, toen de Verenigde Staten en Spanje een bondgenootschap sloten. Franco’s regime en diens nog steeds als falangistisch aangeduide beweging behielden in propaganda en geschiedschrijving op zich hun unieke positie in de Spaanse geschiedenis, maar werden, zoals we zagen, tegelijk ook geafficheerd als hoeders van algemeen conservatief-christelijke westerse waarden. De historische aandacht voor de voormalige falangistische leider José Antonio bleef intussen onverminderd groot, wellicht als compensatie voor en maskering van het verschrompelen van de politieke rol van diens oude companen. Ook bleef het taboe op het noemen en roemen van de katholieke CEDA-partij en haar voorman Gil Robles dat begin jaren veertig de kop opstak, voortbestaan, wellicht omdat ook de CEDA altijd veel monarchistisch georiënteerde aanhangers had gehad. Tot aan het einde van de jaren vijftig zouden binnen Franco’s regeringen franquisten van conservatief-katholieke snit de toon zetten.

- *Technocratisch georiënteerde katholieken kregen in de jaren zestig het voortouw en stimuleerden nieuwe regime-vriendelijke verhalen.* In de eerste helft van de jaren zestig kwam in Spanje een nieuwe generatie politici aan de macht, deels afkomstig van de katholieke lekenbeweging Opus Dei. Deze nieuwe machthebbers zouden, aldus Richards en Marquez, ten principale erop gericht zijn geweest de conflicten in de Spaanse samenleving te begraven en zouden in dat licht meer ruimte hebben willen geven aan de visies op het recente verleden, zoals die leefden bij de verliezers van de burgeroorlog. Ook auteurs als Rojas Claros en Larraz Elorriaga zien bij de vertegenwoordigers van het regime enige beweging in historische visie, maar dichten de nieuwe generatie politici toch vooral politiek-tactisch opportunisme toe: deze zouden er vooral op uit zijn geweest Spanjes internationale positie te verstevigen en wilden vanuit economische overwegingen aansluiting zoeken bij de democratische landen van Europa.

Het gelijk lijkt meer bij de tweede groep auteurs te liggen. We zagen immers dat er binnen het regime ten aanzien van het verleden inderdaad een minder geharnaste houding ontstond. De bereidheid ruimte te laten voor een bredere benadering van de contemporaine geschiedenis ging echter nog steeds samen met de uitdrukkelijke wens voor de toekomst een voor het regime gunstig historiografisch beeld veilig te stellen.

De geschiedschrijving zoals die vorm had gekregen binnen de kring van de oude getrouwen van het regime, werd intussen flink op de proef gesteld door het werk van in het buitenland publicerende Angelsaksische historici als Thomas en Jackson. Met Minister van Informatie Fraga Iribarne als technocratisch boegbeeld zorgde de groep praktisch geverseerde politici er daarom niet alleen voor dat de censuurwetten naar de letter en vaak ook de praktijk versoepelden, maar gaf zij ook ruimte aan een nieuwe generatie historici onder wie Seco Serrano en De la Cierva, niet alleen om het historische verhaal van de periode 1931-1939 waar dat onvermijdbaar was bij te stellen, maar ook om actief op zoek te gaan naar historische gegevens die dit nieuwe verhaal zouden kunnen schragen.

- *Verlichte technocraten en een conservatieve bunker bestreden elkaar begin jaren zeventig.* Dat de versoepeling die rond het midden van de jaren zestig in de censuur zichtbaar werd, tussen 1969 en 1975 gevolgd werd door een periode van ups en downs die samenhang met discussies en spanningen onder de aanhangers van het regime, is een gedeelde stellingname van alle auteurs en deze wordt ook bevestigd door deze studie. Zo zagen we in 4.3 dat, toen in de jaren 1973-1974 duidelijk werd dat de dood van de dictator aanstaande was, verlichte technocraten de inschatting maakten dat het voor het overleven van de idealen van het regime noodzakelijk was dat de ramen werden opengegooid en op historisch gebied onder meer ook de kritische Angelsaksen hun kans moesten krijgen. Zij vonden toen echter een kracht tegenover zich die nooit was weggeweest: die van de zeer conservatieve bunker van traditionele Franco-getrouwen. De la Cierva vond deze door de maatschappelijke steunpilaren van het regime, het leger en een deel van de Katholieke Kerk, gestutte

machten tegenover zich toen hij in 1974 als Directeur-generaal op het Ministerie van Informatie een aantal controversiële werken het licht liet zien en vervolgens samen met zijn minister ontslag moest nemen.

Overigens zou na Franco's dood de invloed van de bunker snel verminderen, waarna de voorstanders van een overgang naar democratie het vanaf 1977 definitief voor het zeggen kregen en ook geen enkel historisch werk meer op ideologische gronden de toegang tot de Spaanse markt geweigerd werd.

Lessen naar aanleiding van het Spaanse voorbeeld

Uit het Spaanse voorbeeld is een negental lessen te trekken:

- *Een visie op de geschiedenis kan zich geleidelijk uitharden en ook langzaam ontharden.* Een dictatoriaal regime met ambities op het vlak van de contemporaine geschiedschrijving heeft niet altijd meteen een 'uitgeharde' visie paraat. Evenmin ontharden de visies zich meteen na de val van zo'n regime.

Zo hardde de visie van het Franco-regime zich in de loop van de periode 1940-1945 uit en kwam er, zo bleek in 6.3, geleidelijk aan onder meer een verandering van toon en inhoud bij het beoordelen van de fascistische staten Italië en Duitsland. Werd Franco vóór 1945 nog wel op één lijn met Mussolini en Hitler geplaatst, na de definitieve nederlaag van de Asmogendheden bleef het bij enkele zuinige vermeldingen van de hulp die Franco tussen 1936 en 1939 van deze landen ontvangen had. Tegelijkertijd verdwenen bij het uitharden van de historische visie ook alle verwijzingen naar het principieel antiliberaal karakter van het Franco-regime.

Een geleidelijke 'ontharding' is vervolgens goed zichtbaar in het werk van de voorzichtige hervormer Carlos Seco Serrano. Die publiceerde, zo zagen we in 8.1, in 1978, drie jaar na Franco's dood, een nieuwe editie van zijn grote werk over de contemporaine geschiedenis van Spanje. Daarin verzuimde hij onder meer melding te maken van het inmiddels breed bekende en ook opmerkelijke feit dat de verheffing van Franco tot staatshoofd en opperbevelhebber op 1 oktober 1936 allerm minst een gelopen race was geweest. Hier kan frustratie over eerdere terughoudendheid en (zelf)censuur de auteur parten hebben gespeeld dan wel de onmogelijkheid een omvangrijk handboek op alle aspecten geheel up-to-date te maken.

- *Een langzittende dictatuur nestelt zich met haar methoden ook in het maatschappelijk middenveld.* Een langzittende dictatuur slaagt erin zich te vestigen tot in de haarvaten van het maatschappelijk middenveld, ook die van het historisch bedrijf. Zo ontwikkelde zich in de loop van het Franco-regime wat ik in 4.2 aanduidde als een historisch-censorieel complex.

Professionele historici toonden zich niet slechts op grote schaal bereid buitenlandse en ook binnenlandse collega's namens de overheid de maat te nemen en te censureren, zij lieten daarbij ook politieke afwegingen en professioneel-inhoudelijke argumenten volstrekt door elkaar lopen. Zo traden historici als Ricardo de la Cierva en de gebroeders Salas Larrazábal aan om het werk van collega-historici als Gabriel

Jackson en Ramón Tamames te beoordelen. Daarbij maakten de eersten zich tevens vatbaar voor kritiek dat ze vanuit persoonlijke overwegingen bepaalde (interessante) collega's van de historische markt wilden weren. Overigens werden deze historici vaak naast een reguliere censor ingeschakeld op momenten dat er sprake was van een ingewikkeld of controversieel manuscript. De reguliere beoordelaar van het ministerie was dan vaak degene die streng oude vormen en gedachten handhaafde. De censor van buiten bleek geregeld geneigd auteur en uitgever (in bepaalde mate) tegemoet te willen komen, een stellingname die de hogere politieke autoriteiten uit politiek-tactische overwegingen dan vaak goed uitkwam.

Omdat de censurerende historici zich niet openbaar bekend maakten als censor, wekten zij ten onrechte de indruk in professionele zin onpartijdig en onafhankelijk te zijn en maakten zij de facto op het zogenaamde pragmatische niveau misbruik van de geschiedenis.

- *Ingrijpende censuur en tanende propaganda kunnen met elkaar samengaan.* Spanje is vanuit een theoretische blik nog op andere wijzen bijzonder. Zo wijst De Baets erop dat veel censuur van overheidswege altijd samengaat met het uitoefenen van veel propaganda door diezelfde overheid. Opmerkelijk in het Spaanse voorbeeld is dat, toen de censuur in de praktijk het meest actief was - in de periode eind jaren zestig/ begin jaren zeventig -, de historische propaganda in de directe zin van het woord op een relatief laag pitje stond. Indirecte dan wel verborgen propaganda was er van de kant van het regime echter wel. Ik noemde deze in 3.2 propagandistische softpower en refereerde dan onder meer aan het inrichten, binnen het Ministerie van Informatie, van een eigen historische onderzoeksafdeling en aan de historische uitgaven die de Staatsuitgeverij vanaf 1970 het licht liet zien.
 - *De censuur heeft een lange arm in het buitenland.* Het Spaanse voorbeeld laat zien dat overheids censuur geen fenomeen met een strikt binnenlands karakter hoeft te zijn. In 5.1 zagen we dat de Spaanse overheid haar ambassadeur in Londen opdracht gaf contact te zoeken met historicus Carr om hem tot enkele aanpassingen in zijn werk te bewegen. In 5.2 bleek die overheid in het buitenland zelfs rechtszaken te financieren om de publicatie te verhinderen van een haar onwelgevallig werk - in dit geval de controversiële publicatie van García Venero over de gedwongen politieke eenwording in Franco's Nationale zone.
- Omgekeerd ontmoedigde de Spaanse overheid tussen 1945 en 1955 professionele historici buitenlandse contacten te onderhouden, onder meer door congresbezoek te bemoeilijken. Zij maakte hier wellicht een juiste inschatting van wat buitenlandse contacten potentieel teweeg konden brengen. Zo zag het Franco-regime zich vanaf het midden jaren van de jaren zestig - 3.2 besteedt daar uitgebreid aandacht aan - voortdurend genoodzaakt een antwoord te vinden op nieuwe publicaties uit vooral de Angelsaksische wereld, die door agenten van ballingenuitgeverij Ruedo Ibérico voortvarend Spanje werden binnengesmokkeld.
- *Een regime kan met een weinig uitgewerkt censuur-instrumentarium uit de voeten.* Een autoritair regime dat zich heeft voorgenomen (zeer) specieke historische

feiten, beschrijvingen dan wel oordelen te weren van de binnenlandse markt, ontwikkelt daarvoor niet noodzakelijkerwijs een tot in detail uitgewerkt censuur-instrumentarium. Zo gaf de Spaanse overheid - we zagen het in 5.1 - gedurende de gehele periode van de dictatuur haar censuur slechts beperkt uitgewerkte algemene inhoudelijke richtlijnen mee; de historische literatuur kreeg daarmee in formele zin dezelfde behandeling als alle overige uitgaven (1.3). De censor wist in formele zin slechts dat hij er op moest letten dat een werk geen schade zou toebrengen aan het regime of de Kerk dan wel de daarbij betrokken functionarissen. Het Franco-regime behield zo de mogelijkheid politieke wendbaarheid en opportunisme te laten prevaleren boven de toepassing van al te starre principes die als een boemerang terug konden komen. Bovendien vertrouwde het regime gedurende de eerste twee decennia van zijn bestaan op de voorbeeldwerking van enkele grote werken van historische overheidspropaganda.

- *Overheidscensuur laat inconsistenties zien.* Het Spaanse voorbeeld maakt duidelijk dat overheidscensuur soms forse inconsistenties vertoont. Zo kwam het voor dat de in historische werken gespecialiseerde censoren een buitenlands werk verboden, terwijl de afdeling die de censuur op de pers verzorgde een uitgebreide boekbespreking van het betrokken werk gewoon toestond. In 5.1 zagen we dit in de jaren zestig gebeuren met Hugh Thomas' bekende werk over de Spaanse Burgeroorlog: het dagblad *ABC* besteedde er ruime aandacht aan, terwijl Thomas pas in de tweede helft van de jaren zeventig zijn werk in Spanje kon publiceren.
- *De censuur gedraagt zich soms bewust inconsistent.* Bij het optreden van de censuur is soms sprake van schijnbare inconsistenties. Zo weigerde de Spaanse overheid vanaf het einde van de jaren veertig de publicatie in Spanje van Brenans regime-kritische *The Spanish Labyrinth*. Het boek mocht echter, zo zagen we in 5.1, in de jaren zestig wel met vele tientallen exemplaren tegelijk geïmporteerd worden. Hier speelde dat deze boeken vooral terecht zouden komen bij wetenschappers. Die moesten zich in de ogen van de censuur toch inhoudelijk kunnen wapenen. Bovendien waren deze naar verwacht werd ideologisch immuun voor de politieke boodschap van het geïmporteerde werk. De grootste angst van de overheid gold in het algemeen niet kleine groepen ontwikkelden doch het grote publiek.
- *Dictators interveniëren actief en overtroeven met persoonlijke interventies het censuurapparaat.* De (persoon van de) dictator zelf kan binnen de censuur en propaganda van een autoritair regime een bijzondere rol spelen. Zo maakte het Spaanse voorbeeld niet alleen duidelijk dat gerichte interventies van de dictator bijdroegen aan de onberekenbaarheid van de censuur en dat de bescherming van diens imago te allen tijde een belangrijk aandachtspunt was bij het beoordelen van concreet aangeboden werk. Franco bleek zelf op specifieke onderwerpen ook zeer concrete algemene richtlijnen voor propaganda en censuur op te stellen - de richtlijnen voor de historische omgang met het bombardement op Guernica (8.4) zijn hier een pregnant voorbeeld van.

Omgekeerd beïnvloedde Franco's overlijden ondanks de voortzetting van het door hem gestarte autoritaire regime meteen het oordeel van de censor. Zo liet deze kort na het overlijden van de Caudillo weten - zie daarvoor 5.1 - dat enkele passages van De la Cierva die kritiek op de gewezen dictator bevatten, bij leven van Franco wellicht niet acceptabel zouden zijn geweest, maar dat het logisch was dat deze als voormalig staatshoofd en inmiddels historische figuur met kritiek te maken zou krijgen en dat de bewuste zinsneden daarom gewoon gehandhaafd konden blijven.

- *Historici ontwikkelen tactieken om gevoelige passages de censuur te laten passeren.* De Spaanse praktijk geeft veel aanknopingspunten voor theorievorming op het micro-niveau van de schrijvende historicus, namelijk hoe deze kan pogen het rode potlood te omzeilen zonder meteen in zelfcensuur te vervallen. Daarbij moet worden bedacht dat de historicus veel minder dan de literator de mogelijkheid heeft 'tussen de regels te schrijven'. Hij/zij moet immers vaak met concrete feiten en beschrijvingen komen om zijn/haar betoog te onderbouwen.

De Spaanse historicus ontwikkelde in dat kader een aantal tactieken. Zo zagen we regelmatig historici voor heikele opmerkingen naar passages verwijzen in werk dat al eerder door de censuur was toegelaten. Ook refereerden zij geregeld aan eerdere uitlatingen van personen die als een niet-aanraakbare autoriteit konden worden beschouwd. Zo liet 7.2 zien dat Seco Serrano begin jaren zestig voor passages over de weerstand op het platteland tegen de conservatieve regeringen van de jaren 1933-1935 graag naar de oude Franco-vriendelijke José Pla verwees en zagen we in hetzelfde hoofdstuk dat ruim tien jaar later zowel De la Cierva als Avilés Fernández min of meer onomstreden nationale grootheden als De Madariaga of Ortega y Gasset aanhaalden om te kunnen schrijven over de positieve rol van de in ongenade gevallen CEDA-politicus Gil Robles en diens pogingen de CEDA te ontdoen van radicale fascistische elementen. Ook voorheen prominente franquistische politici als Serrano Súñer werden op deze manier ingezet. Om de censor niet teveel op pad te helpen ontbraken bij deze verwijzingen meestal concrete bronvermeldingen.

Een veel gebruikte tactiek was verder wat ik de compensatie-opmerking noemde: na een uitlating over het regime die als kritisch kon worden beschouwd, meteen ook kritiek leveren op de politieke opposenten van het regime of een regime-kritische historicus. Zo zagen we in 8.4 na de opmerking dat het Franco-regime de berichtgeving over het bombardement op Guernica bewust had geregisseerd, De la Cierva meteen ook uithalen naar de Republikeinen die met 'Guernica' altijd veel propaganda zouden hebben bedreven. In 7.4 zagen we dat dezelfde De la Cierva de opmerking dat Falange-leider José Antonio aan het einde van zijn leven achter geen van beide partijen in de burgeroorlog meer had gestaan, meteen liet volgen door de toevoeging dat de prominente Republikein Azaña hetzelfde was overkomen.

Een variant hierop waren de stappen van de uitgever Seco Serrano's werk, die in 5.3 aan de orde kwamen. Die liet een voor het regime redelijk controversiële tekst vergezeld gaan van foto's van Franco en diens generaals compleet met ronkende

nationalistische onderschriften die zonder meer goed zouden vallen bij het regime en zijn censoren.

Tenslotte werden meningsverschillen binnen het regime die wellicht beter onvermeld konden blijven, aangeduid met neutrale formuleringen als 'dat er voor bepaalde maatregelen nog geen goede ideologische basis was gevonden'.

E.3 Suggesties voor vervolgonderzoek

Bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre een autoritair regime als dat van Franco er in geslaagd is de contemporaine geschiedschrijving naar zijn hand te zetten, ligt het gebruik en de studie van bronnen als dossiers van de censuur, belangrijke werken van historische overheidspropaganda en publicaties van Spaanse historici voor de hand en deze vormen dan ook een belangrijk fundament onder dit proefschrift. Tegelijk hebben bijzondere bronnen als het archief van migrantenuitgeverij Ruedo Ibérico inzicht gebracht enerzijds in de mate waarin zelfcensuur een rol heeft gespeeld, anderzijds in de betekenis van de illegale verspreiding van in Spanje formeel verboden werken. Interviews met betrokkenen van velerlei aard gaven vervolgens informatie over de informaliteit die de censuur regelmatig kenmerkte en verschaften tevens de eerste indicaties van het bestaan van wat ik het censorieel-historisch complex heb genoemd.

Verder kon het veelkoppige monster van censuur en propaganda alleen recht worden gedaan door bronnen van uiteenlopende signatuur met elkaar in verband te brengen. Zo kon slechts de combinatie van gegevens uit het archief van Ruedo Ibérico, de Verbindingsafdeling van het Ministerie van Informatie en de reguliere censuurdossiers meer duidelijkheid scheppen over de gang van zaken midden jaren zestig rond de publicatie van het omstreden werk van auteur García Venero.

Al met al ligt het voor de hand te blijven zoeken naar nieuwe, vooral schriftelijke, bronnen van informatie. Dat doet niets af aan het nut van interviews bij relatief contemporain historiografisch onderzoek als het onderhavige. Echter, als het om het functioneren van de censuur gaat, zoveel werd wel duidelijk in 5.3, is er sprake van een 'coalition of the unwilling'. Alle betrokkenen (uitgevers, auteurs, politici, ambtenaren) doen er liever het zwijgen toe. Overigens zijn veel hoofdrolspelers van de periode 1939-1977 inmiddels ook overleden.

In het kader van het bovenstaande lijken de volgende negen bronnen en lijnen van aanpak veelbelovend voor nadere studie van de historische censuur en propaganda in Franco's Spanje:

- De archieven van de zuivering ('depuración') van 1939. Deze kunnen duidelijk maken welke historici en leraren geschiedenis in 1939 en 1940 gezuiverd zijn naast het bekende rijtje grote namen en welke inhoudelijke overwegingen daarbij een rol hebben gespeeld. Aldus kan een vollediger beeld ontstaan van de aard en de inhoud van de repressie die Franco en de zijnen de Spaanse historici hebben

opgelegd. Het gaat hier om lokaal bewaarde archieven van Tribunalen voor Politieke Verantwoordelijkheid.

- De archieven van de uitgeverijen die in de periode 1939-1977 actief waren op de Spaanse historische markt. Het gaat hier om archieven die zeer lastig te lokaliseren zijn. Veel uitgeverijen zijn inmiddels volledig verdwenen, andere zijn via fusies en overnames opgegaan in grotere concerns en er lijkt weinig oog te zijn geweest voor het bewaren van interne notities, correspondentie et cetera. De bewuste archieven kunnen echter een interessant licht werpen op vragen over de precieze oplagen van verschillende publicaties en welk deel daarvan eventueel illegaal in Spanje circuleerde dan wel legaal een weg vond naar specifieke personen met een op de persoon gerichte toestemming. Ook kan meer duidelijkheid ontstaan over de vraag in hoeverre uitgevers hun auteurs onder druk zetten om op bepaalde wensen van de censuur en wat nu precies de gespreksonderwerpen waren tijdens informele bijeenkomsten met de autoriteiten van het Ministerie van Informatie.
- Het archief van het bestuur van de Real Academia de Historia. Dit bestuursarchief kan licht werpen op de vraag hoe Spanjes meest vooraanstaande historici de historische propaganda en censuur van de Spaanse overheid in de loop van bijna veertig jaren beleefd hebben, zowel tijdens als kort na de dictatuur. Dit archief berust bij de Real Academia de Historia en bleek vooralsnog voor de auteur dezes ontoegankelijk.
- De persoonlijke archieven van de belangrijkste Spaanse historici van de periode 1939-1977. Helaas zijn de meeste van de betrokken historici inmiddels overleden dan wel niet meer aanspreekbaar. In ieder geval is van Ricardo de la Cierva bekend dat hij een groot persoonlijk archief heeft achtergelaten (dat nu beheerd wordt door diens weduwe en dochter Mercedes). Dit soort archieven kunnen een licht werpen zowel op het functioneren van de censuur als de reflectie van betrokkenen op diezelfde censuur.
- De notulen van Franco's ministerraad, van ambtelijk-bestuurlijke overleggen et cetera. Deze kunnen informatie geven over de causaliteit tussen politieke verwickelingen en ontwikkelingen in censuur en propaganda.
- Een studie naar de overeenkomsten tussen de wijze waarop het (oudere) Salazar-regime in Portugal vorm gaf aan censuur en propaganda (op het vlak van geschiedschrijving) en de invulling die door Franco daaraan gegeven is. Zo is het bekend dat er tijdens de Spaanse Burgeroorlog veel samenwerking was tussen de Franco-zone en de Portugese regering die - vergelijkbaar met het Franco-regime later - een autoritaire en corporatistische oriëntatie had. Over een ideologisch-bestuurlijke beïnvloeding vanuit Portugal is tot nu toe echter weinig tot niets geschreven, ook niet door Spanjes historici. Wellicht speelt hier een rol dat grote broer weinig wil weten van een mogelijke rol van het kleine broertje.
- Een analyse van de dagblad-, televisie- en radiointerviews met staatshoofd Franco en belangrijke functionarissen van diens regering, zoals Ministers van Informatie als Fraga Iribarne. Deze kunnen extra informatie verschaffen over de historische propaganda en de censuur van het Franco-regime, vooral toen in de loop van de

jaren zestig de doorwerking van de grote historische propagandawerken van begin jaren veertig tanende was.

- De richtlijnen die de pers in 1964 van het Ministerie van Informatie ontving voor de viering van 25 jaar Vrede/Overwinning. Inzicht in de onderwerpen en invalshoeken die vermeden moesten worden dan wel juist aanbevelenswaardig en verplicht waren, kan nog meer details verschaffen over de historische prioriteiten dan wel juist de taboes van het regime van midden jaren zestig.
- Een zeer minutieuze vergelijking tussen de verschillende versies van de manuscripten die in de jaren zestig en zeventig passeerden tussen censuur, auteur en uitgever. Een dergelijke vergelijking kan onder meer verduidelijken op welke aspecten tijdens niet-genotuleerd mondeling overleg de censuur het nodige afdwong dan wel juist de auteur concessies binnenhaalde. Ook kan deze vorm van onderzoek inzicht geven in de mate waarin er in de laatste fase van een manuscript nog zinnnetjes en woordjes werden binnengesmokkeld.

E.4 Tot slot

Het Spaanse voorbeeld maakte duidelijk hoeveel een autoritair regime er aan gelegen is greep te krijgen en te houden op contemporaine geschiedschrijving en welke veelheid aan instrumenten dan ter beschikking staan. Daarbij ontstond tevens inzicht in de mate waarin de Spaanse historische wereld zelf zich niet alleen zo goed mogelijk in haar lot schikte, maar ook bereid was een actieve bijdrage te leveren aan de historische propaganda en censuur van het regime en zo de facto misbruik te maken van de geschiedenis. Tegelijk kwam er in de loop van het regime binnen diezelfde historische wereld een beweging op gang om de eigen professionaliteit weer serieus te nemen en wegen te zoeken om elementen van de historische waarheid die lang onder tafel hadden moeten blijven, (weer) voor het voetlicht te krijgen.

Het Franco-regime, zoveel is uit het bovenstaande duidelijk geworden, slaagde er in de periode 1939-1977 gedurende enkele decennia in de geschiedschrijving over de binnen- en buitenlandse politiek van de jaren 1931-1952 naar zijn hand te zetten, maar moest vanaf het midden van de jaren zestig - schoorvoetend - het initiatief weer daar laten waar het thuishoorde: bij de professionele historicus.

BIBLIOGRAFIE

B.1 Bronnen

Geraadpleegde archieven

Archivo General de la Administración (AGA) in Alcalá de Henares:

- de archieven van de Verbindingsafdeling van het Ministerie van Informatie en Toerisme, de nummers 3(107)42.088-, 3(107)42.09- en 3(107)42.90-.
- de archieven van de censuur op boeken, de nummers 3(50)21/-, 3(50)66/- en 3(50)73/.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (IISG):

- het archief van uitgeverij Ruedo Ibérico, de nummers Arch 00859-40/194/342/833/834.

Real Academia de Historia te Madrid:

- het archief van de CECH (Comité Español de Ciencias Históricas), de Caja's 1 tot en met 15.

Historische literatuur

Bij het gebruik van de Nederlandse termen 'editie' en 'druk' is nauw aangesloten op de in de desbetreffende boeken en in de catalogus van de Biblioteca Nacional aangetroffen Spaanstalige aanduidingen. Daarbij dient bedacht te worden dat bij een nieuwe 'editie' de tekst van het boek niet altijd wijzigingen heeft ondergaan. Tegelijk blijkt er bij een nieuwe 'druk' soms weer wel sprake te zijn van een aanpassing van de inhoud van de publicatie, ook als niet wordt gesproken over 'gewijzigde' druk.

Oude Getrouwen

- Aguado Bleye, Pedro en Alcázar Molina, Cayetano, *Manual de Historia de España III* (Madrid: Espasa Calpe, 1959, 8e editie). 1e Editie 1954-1955.
- Arrarás, Joaquín, *Franco* (Valladolid: Librería Santarén, 1939, 7e uitgebreide editie). 1e Editie 1939.
- Arrarás, Joaquín, *Historia de la segunda república española*, deel I-IV (Madrid: Editora Nacional, 1956, waarschijnlijk 1e druk).
- Asián Peña, José Luis, *Manual de historia de España* (Barcelona: Bosch, 1942, 1e druk; 1959, 8e gecorrigeerde en verbeterde druk en 1967, 9e druk).

- Aznar Zubigaray, Manuel, *Historia militar de la guerra de España* (Madrid: Ediciones Idea, 1940, waarschijnlijk 1e editie).
- Ballesteros Beretta, Antonio, *Síntesis de Historia de España* (Barcelona: Salvat Editores, 1941, 6e editie). 1e editie 1920.
- Ballesteros Gaibrois, Manuel, *España del siglo XV hasta nuestros días* (Madrid: Editores La Ballesta, 1964, 1e editie).
- Diaz de Villegas, José, *Guerra de Liberación (la fuerza de la razón)* (Barcelona: Editorial AHR, 1958, 2e editie). 1e Editie 1957.
- España. Ministerio de la Gobernación, *Dictamen de la Comisión sobre ilegitimidad de poderes actuantes en 18 de julio de 1936* (Madrid: Editora Nacional, 1939, 1e editie).
- Esperabé de Arteaga, Enrique, *La guerra de reconquista española que ha salvado a Europa y el criminal comunismo: el glorioso ejército nacional y los mártires de la Patria* (Madrid: San Martín de Madrid, 1939, 1e editie).
- Fernández Almagro, Melchor, *Historia de la república española 1931-1936* (Madrid: Biblioteca Nueva, 1940, 1e editie).
- NN, 'J.J.Peña e Ibañez, Las guerras Carlistas', *Hispania* (1 januari 1941), 125-126
- Palacio Atard, Vicente, 'Historia de la guerra de liberación...', *Hispania* (1 oktober 1945), 686-687
- Palacio Atard, Vicente, 'Georges Roux: La guerra civil de España', *Hispania* (1 april 1965), 302.
- Palacio Atard, Vicente, 'J. Arrarás, Historia de la Segunda República Española', *Hispania* (1 oktober 1965), 605-606.
- Palacio Atard, Vicente, 'Estudio critico. Dos Españas frente a frente', *Hispania* (1 januari 1975), 679-686.
- Pemán, José Maria, *Breve Historia de España* (Madrid: Escelicer SL, 1950, waarschijnlijk 1e editie).
- Pla i Casadevall, José, *Historia de la segunda república española IV* (Barcelona: Destino, 1941, 1e editie).

- Rio Cisneros, Agustín del (ed.), *Pensamiento político de Franco* (Madrid: Ediciones del Movimiento, 1975, 1e editie).
- Rumeu de Armas, Antonio, *Historia de España moderna y contemporánea II Edad Contemporánea* (Salamanca: Ediciones Anaya, 1963, 1e editie).
- Servicio Histórico Militar, *Historia de la guerra de liberación 1936-1939* (Madrid: Estado Mayor Central del Ejército, 1945, waarschijnlijk 1e editie).
- Sevilla Andrés, Diego, *Historia Política de la zona roja* (Madrid: RIALP, 1963, 2e editie). 1e Editie 1954.
- The public prosecutor's office, *The General Cause (Causa General). The red domination in Spain, Preliminary Information drawn up by the public prosecutor's office* (Madrid: Afrodísio Aguado SA, 1946, 1e editie).

Voorzichtige hervormers

- Castillo Rodriguez, José, 'En favor de Tamames', *ABC*, 7 juni 1975, 14.
- Cierva, Ricardo de la, *Cien libros básicos sobre la guerra de España* (Madrid: Editorial Publicaciones Españoles, 1966, waarschijnlijk 1e editie).
- Cierva, Ricardo de la, *Historia de la Guerra Civil Española, Tomo Primero, Perspectivas y Antecedentes, 1898-1936* (Madrid : Editorial San Martin, 1969, waarschijnlijk 1^e editie).
- Cierva, Ricardo de la, 'Un aspecto de la evolución política de la zona nacional en guerra: la trayectoria de la Falange hasta la unificación de 1937', in: Vicente Palacio Atard, red., *Aproximación histórica a la guerra española (1936-1939)* (Madrid: Universidad de Madrid, 1970, 1^e editie).
- Cierva, Ricardo de la, *Historia básica de la España actual (1800-1974)* (Barcelona: Editorial Planeta, 1974, waarschijnlijk 1e editie).
- Cierva, Ricardo de la, *Historia del Franquismo, Orígenes y Configuración (1939-1945)* (Madrid: Editorial Planeta, 1975, 1e of 2e editie).
- Cierva, Ricardo de la, *El encuentro con la Historia* (Madrid: eigen uitgave, 2006, 1e editie).

- Comellas García-Llera, José Luís, *Historia de España moderna y contemporánea (1474-1965)* (Madrid: Rialp, 1967, 1e editie).
- García Escudero, José Maria, *Historia política de las dos Españas, I- IV* (Madrid: Editora Nacional, 1975-1976, 2e gecorrigeerde en uitgebreide editie). 1e Editie 1975.
- García Venero, Maximiano, *La Falange en la Guerra de España* (Parijs: Ruedo Ibérico, 1967, 1e editie).
- Mercader, Juan, 'Vicente Palacio Atard. Aproximación histórica a la guerra española (1936-1939)', *Hispania* (1 januari 1971), 194-198.
- NN, 'Herbert Rutledge Southworth...', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 25-26 (januari-februari 1965), geen pagina-aanduiding.
- NN, 'Herbert Rutledge Southworth Antifalange...Maximiano Garcia Venero La Falange...', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr 81 (september 1969), 37-58 en nr 83-84 (november-december 1969), 43-67.
- NN, 'A concise history of the Spanish civil war', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 93-94 (mei-juni 1974), 5-15.
- NN, 'La Guerra Civil española', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr 107-108 (juli-augustus 1975), 5-11.
- Perlado, José Julio, 'Historia de España Alfaguara VII', *ABC* (5 januari 1974), 74.
- Reglà Campistol, Juan, Jover Zamora, José María, Seco Serrano, Carlos, *España Moderna y Contemporánea* (Barcelona: Editorial Teide, 1964, 2e editie, 1968, 5e editie en 1970, 8e editie). 1e Editie 1963.
- Ruiz Gallardón, José María, 'Historia política de las dos Españas', *ABC* (7 september 1975), 45.
- Ruíz Gallardón, José María, 'Historia de España Alfaguara VII', *ABC*, 6 december 1975, 51.
- Salas Larrazábal, Jesús, 'La redacción del Boletín comenta', *Boletín de Información Bibliográfica*, nr 100 (december 1974), 7-29.
- Salas Larrazábal, Ramón, 'El grave riesgo de la información histórica', *ABC* (13 december 1973), 21.

- Seco Serrano, Carlos, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, Tomo VI Época contemporánea* (Barcelona: Instituto Gallach, 1962, 1e editie).
- Seco Serrano, Carlos, *Historia de España, Gran historia general de los pueblos hispanos, tomo VII Época Contemporánea. La Segunda República-la Guerra Civil-La era de Franco* (Barcelona: Instituto Gallach, 1978, 7e editie).

Critici van het regime

- Abad de Santillán, Diego, *De Alfonso XIII a Franco* (Buenos Aires: Editora Argentina, 1974, 1e druk).
- Aviles Fernández e.a., Miguel, *Nueva Historia de España V* (Madrid: EDAF, 1977, waarschijnlijk 2^e of 3^e druk). 1^e editie 1975.
- Blaye, Edouard de, *Franco and the Politics of Spain* (Harmondsworth: Penguin Books Ltd, 1976, 1^e herziene editie van publicatie in het Frans uit 1974).
- Jackson, Gabriel, *The Spanish Republic and the Civil War 1931-1939* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1965, 1^e editie).
- Jackson, Gabriel, 'Dice el señor Jackson', *Boletín de Orientación Bibliográfica*, nr. 100 (December 1974), 7-29.
- Ramírez, Luís, 'Vision actual de la guerra civil', *Horizonte Español*, deel 1 (1966), 253-279.
- Ramírez, Luís, *Francisco Franco. La obsesión de ser. La obsesión de poder* (Parijs: Ruedo Ibérico, 1976, 1e editie).
- Tamames, Ramón, *Historia de España, La República, La era de Franco* (Madrid : Ediciones Alfaguara S.A./Alianza Editorial S.A., 1973, waarschijnlijk 1e editie).
- Tusell Gómez, Javier, 'De la Cierva, Ricardo: Historia de la Guerra Civil' *Hispania* (1 jan 1971), 192.
- Tusell Gómez, Javier, *Las elecciones del Frente Popular* (Madrid: Editorial Cuadernos para el Diálogo, 1971, 1^e editie).

- Tusell Gómez, Javier, *La España del siglo XX (desde Alfonso XIII a la muerte de Carrero Blanco)* (Barcelona: Dopesa, 1975, 1^e editie).

Kranten

ABC, diverse jaargangen, afleveringen en pagina's, te vinden in het digitaal archief op www.abc.es. Geraadpleegd op diverse momenten in 2015 en 2016.

La Vanguardia Española, diverse jaargangen, afleveringen en pagina's, te vinden in het digitaal archief op www.lavanguardia.com. Geraadpleegd op diverse momenten in 2015 en 2016.

Films

España en Guerra, 31 delen onder regie van Pascual Cervera (1986), gezien in 2015 op www.rtve.es.

España Historia Inmediata, 21 delen onder regie van José Luis Garner (1984), gezien in 2015 op www.rtve.es.

La vieja memoria, onder regie van Jaime Camino (1977), gezien in 2015 in de Filmoteca Española in Madrid.

Interviews

Artola, Miguel, 14 oktober 2014.

Cela, Jorge, 14 oktober 2014.

Cierva, Ricardo de la, Weduwe en dochter, 17 oktober 2016.

Larraz Elorriaga, Fernando, 13 juli 2015 (algemene oriëntatie op censuur)

Martínez Rus, Ana, 14 juli 2015 (algemene oriëntatie op uitgeverijen)

Pasamar Alzuria, Gonzalo, 25 april 2014 (algemene oriëntatie op historische wereld)

Robles Piquer, Carlos, 24 november 2014 (op basis emailverkeer).

Salas Larrazábal, Jesús, 16 oktober 2014.

Tamames, Ramón, 13 oktober 2014.

Websites

<https://elmadriddefranco.wordpress.com/2014/06/30/la-sede-de-editora-nacional-la-literatura-al-servicio-del-estado-1939/>, geraadpleegd in 2014 voor informatie over de Editora Nacional

<https://forum.paradoxplaza.com/forum/index.php?threads/generales-del-ej%C3%A9rcito-nacionalista-propuesta-inicial.66006/>, geraadpleegd op 7 mei 2017 voor achtergrond (militaire) censoren.

www.fnff.es, website van de Fundación Nacional Francisco Franco; diverse niet-gesigneerde artikelen, geraadpleegd op diverse momenten in 2014, 2015 en 2016.
<http://militaresescritores.com/index.php/listado-de-asociados/29-asociados-c/186-castrillo-mazeres-francisco.html>, geraadpleegd op 7 mei 2017 voor achtergrond (militaire) censoren.

www.ruedoiberico.org, diverse malen geraadpleegd in de loop van de jaren 2014-2019, onder meer voor door deze site verzamelde afleveringen van het *Boletín de Información Bibliográfica*.

B.2 Literatuur

- Abellán, Manuel, *Censura y creación literaria en España (1939-1976)* (Barcelona: Ediciones Península, 1980).
- Arthurs, Joshua, '(Re)presenting Roman History in Italy, 1911-1955', in: Claire Norton, ed., *Nationalism, Historiography and the Reconstruction of the Past* (Washington DC: Academia Publishing, 2007).
- Baets, Antoon de, *Censorship of historical thought: A World Guide 1945-2000* (Santa Barbara CA: Greenwood Publishing Group, 2002).
- Baets, Antoon de, *Censorship of historical thought: A World Guide 1945-2000* (Santa Barbara CA: Greenwood Publishing Group, 2002, update 5 oktober 2019).

- Baets, Antoon de, *Gebruik en Misbruik van de Geschiedenis* (Amsterdam: Boom, 2008).
- Baets, Antoon de, 'Censorship and History, 1914-1945: Historiography in the Service of Dictatorships' in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 133-158.
- Baets, Antoon de, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus* (Amsterdam: Pallas Publications-Amsterdam University Press, 2015).
- Blanco Rodríguez, Juan Andrés, 'Veinte años de historiografía española, 1975-1995. Estudio historiográfico', *BIHES*, nr 7 (1996), 3-76
- Blasco Gil, Yolanda, 'Los costes del franquismo para la universidad española y para los profesores exiliados. El caso de Pere Bosch-Gimpera', *Historiografías*, nr 3 (januari-juni 2012), 46-47.
- Blaye, Edouard de, *Franco and the Politics of Spain* (Harmondsworth: Penguin Books Ltd, 1976, 1^e herziene editie van publicatie in het Frans uit 1974).
- Boyd, Carolyn, *Historia Patria, Politics, History, and national identity in Spain* (Princeton: Princeton University Press, 1997).
- Breuilly, John, 'Nationalism and Historians-Some reflections. The Formation of National(ist) Historiographical Discourse', in: Claire Norton, ed., *Nationalism, Historiography and the Reconstruction of the Past* (Washington DC: Academia Publishing, 2007).
- Brull, Marianne, 'Sobrevivir a contracorriente. Reflexiones sobre la administración de una empresa como Ruedo Ibérico', <http://www.ruedoiberico.org/articulos/index.php?id=63>, geraadpleegd op 15 februari 2015.
- Carr, Raymond, *Modern Spain 1875-1980* (Oxford: Oxford University Press, 1980).
- Carrasquer, Francisco, 'José Martínez Guerricabeitia', <http://www.ruedoiberico.org/articulos/index.php?id=37>, zonder paginering, geraadpleegd op 22 februari 2015
- Carvalho, Alberto de en Monteiro Cardoso, Antonio, 'Press censorship in Spain & Portugal',
Index on Censorship, nr. 1(1972), geraadpleegd op 15 februari 2015.

- Day, Mark, *The Philosophy of History* (London: Continuum, 2011).
- Erdmann, Karl Dietrich, Kocka, Jürgen en Mommsen, Wolfgang, *The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences 1898-2000* (New York: Berghahn Books, 2005).
- Espadas Burgos, Manuel, *Un lugar de encuentro de historiadores. España y los Congresos Internacionales de Ciencias Históricas* (Madrid: CECH, 2012).
- Fogu, Claudio, *The historic Imaginary. Politics of History in Fascist Italy* (Toronto: University of Toronto Press, 2003).
- González Cuevas, Pedro Carlos, 'De Historia y Política; Ricardo de la Cierva y la historiografía franquista', *Revista de historia contemporánea*, nr 22 (2018), 191-221.
- Greiff, Pablo de, *Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence* (A/HRC/27/56/Add.1)(New York: United Nations General Assembly, 2014).
- Herrero Olaizola, Alejandro, *The censorship files: Latin American writers and Franco's Spain* (Albany: State University of New York Press, 2007).
- *Horizonte español 1966, tomo 1* (Paris: Ediciones Ruedo Ibérico, 1966).
- Hout-Huijben, Lidwina van den, *El rojo crítico: expansión de la literatura catalana bajo censura (1962-1977)* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2015).
- Iggers, Georg, *The German Conception of History. The national tradition of historical thought from Herder to the Present* (Middletown CT: Wesleyan University Press, 1968).
- Juaristi, Jon, 'Fallece el escritor Luciano Rincón', *El País*, 5 september 1993, https://elpais.com/diario/1993/09/05/cultura/747180007_850215.html, zonder paginering, geraadpleegd op 7 februari 2016.
- Juretschke, Hans, 'Carr Historia de la España moderna', *Hispania*, 27, 105 (1 januari 1967), 187-205.
- Larraz Elorriaga, Fernando, *Letricidio español. Censura y novela durante el Franquismo* (Gijón: Ediciones Trea S.L., 2014).
- Lera, Angel María de, *ABC* 14-12-'67, 44.

- Marín Gelabert, Miquel A., *Los historiadores españoles en el franquismo, 1948-1975. La historia local al servicio de la patria* (Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2004).
- Márquez, Carlos José, *Cómo se ha escrito la Guerra Civil española* (Madrid: Ediciones Lengua de Trapo SL, 2006).
- Martínez, Jesús A. , ‘Tuñón de Lara, Manuel...La guerra civil, 50 años después’, *Hispania*, nr. 45 (september 1985), 674-678.
- Martínez Guerricabeitia, José, ‘Dos libros contradictorios’, *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 11 (1967), 110.
- Meurs, Wim van, ‘Historians and Political Agendas’, in: Hannes Swoboda and Jan Marinus Wiersma, eds, *Politics of the Past-The Use and Abuse of History* (Linz Austria: The Renner Institut, 2009).
- Moretti, Mauro en Porciani, Ilaria, ‘The Polycentric Structure of Italian Historical Writing’ in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 225-242.
- Muilekom, Jan van, ‘Censuur op geschiedschrijving onder Franco: het beeld van de Falange’, *Theoretische Geschiedenis*, 13,3 (1986), 295-308.
- Nellesen, Bernd, *Die verbotene Revolution. Aufstieg und Niedergang der Falange* (Hamburg: Leibniz-Verlag, 1963).
- Network of Concerned Historians, *Annual Report 2017*, <http://www.concernedhistorians.org/ar/17.pdf>, 112, geraadpleegd op diverse momenten in 2018, vooral voor het lot van Spaanse historici.
- NN, ‘Triguero, Juan La generación de Fraga y su destino’, *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 1 (juni/juli 1965), 5-16.
- NN, ‘Saizar, Manuel, La mentalidad española y la democracia’, *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 4 (december 1965/januari 1966), 84-86.
- NN, ‘León, Sergio, Los ultimos traidores. Anotaciones críticas a dos libros recientes sobre la guerra civil’, *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 20/21 (augustus/november 1968), 179-191.

- NN, 'Southworth, H.R, Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 28/29 (december 1970/maart 1971), 19-45.
- NN, 'Historia y Vida nr 56', *ABC* (2 november 1972), 41.
- N, 'Tuñón de Lara...Viñas...La guerra civil española, 50 años después', *Hispania*, 45 (september 1985), 674-678.
- Pasamar Alzuria, Gonzalo, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal* (Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 1991).
- Pasamar Alzuria, Gonzalo en Peiro Martín, Ignacio, *Diccionario Akal de Historiadores Españoles Contemporáneos* (Madrid: Ediciones Akal S.A., 2002).
- Pasamar Alzuria, Gonzalo, 'El recuerdo de la guerra civil española durante la transición: los editores y las colecciones históricas y de memorias', *Historia Social*, nr. 77 (2013).
- Payne, Stanley, *Falange, a history of Spanish fascism* (Stanford: Stanford Maritime, 1962).
- Payne, Stanley, *España. Una historia única* (Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 2008).
- Richards, Michael, *Historias para después de una guerra, Memoria, política y cambio social en España desde 1936* (Barcelona: Ediciones de Pasado&Presente, 2013).
- Robles Piquer, Carlos, *Memoria de cuatro Españas* (Barcelona: Editorial Planeta, 2011).
- Rojas Claros, Francisco, *Dirigismo cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)* (San Vicente del Raspeig: Universidad de Alicante, 2013).
- Ruiz Bautista, Eduardo (coord.), *Tiempo de censura. La represión editorial durante el Franquismo* (Gijón: Ediciones Trea S.L., 2008).
- Sabrow, Martin, 'The Use of History to Legitimize Political Power-the Case of Germany', in: Hannes Swoboda and Jan Marinus Wiersma, eds, *Politics of the Past-The Use and Abuse of History* (Linz Austria: The Renner Institut, 2009).

- Sarría Buil, Aranzazu, 'El Boletín de Orientación Bibliográfica del Ministerio de Información y Turismo y la editorial Ruedo Ibérico', Dialnet-ElBoletinDeOrientacionBibliograficaDelMinisterioDe-1069971%20(4).pdf, 250-251, geraadpleegd op 9 maart 2014.
- Southworth, Herbert R. , 'Los bibliófobos: Ricardo de la Cierva y sus colaboradores', *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, nr 28/29 (december 1970-maart 1971), 19-45.
- Storm, Eric, *Het perspectief van de vooruitgang. Denken over politiek in het Spaanse fin de siècle* (Baarn: Agora, 1999).
- Stuchtey, Benedikt, 'German Historical writing', in: Stuart Macintyre, Juan Maiguashca, Attila Pók, red., *The Oxford History of historical writing, volume 4: 1800-1945* (New York: Oxford University Press, 2011), 161-183.
- Tamames, Ramón, *Más que unas memorias* (Barcelona : RBA Libros, 2013).
- Thompson, Doug, *State Control in Fascist Italy. Culture and conformity, 1925-1943* (Manchester England: Manchester University Press, 1991).
- Tusell, Javier, 'De la Cierva, Ricardo Historia de la guerra civil', *Hispania*, nr 192 (januari 1971), 192.
- Verschoor, Rients, *Grandezza e Sacrificio. Een analyse van de historische retoriek van Mussolini* (Groningen: niet gepubliceerde scriptie aan de RU Groningen, 2013).
- Viñas, Angel, 'Presentación: libros sobre la guerra civil española: un chorro que no cesa', *Studia Historica. Historia Contemporánea*, nr 32 (2014), 39-56.
- Welch, David, *The Third Reich. Politics and Propaganda* (London and New York: Routledge, 1995).

CURRICULUM VITAE

KORT CURRICULUM VITAE J.W.H. VAN MUILEKOM

Persoonlijke gegevens

Van Muilekom, Johannes Wilhemina Henricus, Prof. A. Mayerlaan 9
3571 TG Utrecht, jvanmuilekom@kpnplanet.nl, 0031623182310, 3 november 1956 's
Hertogenbosch, partner Blanka Bogunovic, 2 dochters.

Opleidingen

- 1969-1975 Diploma Gymnasium-Alpha, St. Janslyceum 's-Hertogenbosch (wiskunde, spaans, engels, duits, geschiedenis, nederlandse, grieks, latijn).
- 1975-1982 Doctoraal Contemporaine Geschiedenis Universiteit Utrecht Cum Laude, inclusief eerstegraads lesbevoegdheid (onderzoek in Spanje met behulp van beurs Consejo Superior de Investigaciones Cientificas CSIC; bijvakken economie, spaans, filmwetenschappen en kunstgeschiedenis).
- 1987-1989 Diploma Hoger Management voor de Non-Profitsector, Instituut voor Sociale Wetenschappen Leiden.
- 1990-1991 Diploma Erkend Uitgever/ Basiscursus Uitgeverij, Vakopleiding Boekenbranche Amsterdam.
- 1999 Diploma Leergang Verenigingsmanagement Vrije Universiteit Amsterdam.

Bezoldigde functies

- 1980-1981 Lidmaatschap Dagelijks Bestuur Letterenfaculteit Rijksuniversiteit Utrecht.
- 1983-1988 Algemeen Beleidsmedewerker Landelijk Bestuur Partij van de Arbeid Amsterdam.
- 1988-1992 Directeur Het Noordbrabants Genootschap, culturele vereniging in Noord-Brabant 's-Hertogenbosch.
- 1992- 2000 Directeur VKV, Werkgeversorganisatie en Landelijke Belangenvereniging van Instellingen voor Kunsteducatie te Utrecht.
- 2000-2007 Directeur Utrechts Centrum voor de Kunsten, stedelijke voorziening voor kunsteducatie.
- 2007- 2020 Rector Vossius Gymnasium Amsterdam en vanaf 2015 tevens medebestuurder/voorzitter bestuur Onderwijs Stichting Zelfstandige Gymnasia OSZG.

Nevenfuncties/-activiteiten

- Lid bestuur/secretaris-penningmeester Vereniging Kunsten '92, landelijke belangenvereniging in de Kunsten, 1995-2001.
- Voorzitter Europese Muziekschool Unie EMU, 1999- 2005.

- Lid Saluti, adviesorgaan College B&W Gemeente Utrecht inzake inburgering en integratie, 2005-2008.
- Lid bestuur/penningmeester Stichting Het Zelfstandig Gymnasium (branchevereniging), 2009- 2014.
- Voorzitter Benoemingsadviescommissie Landelijk Fonds voor de Cultuurparticipatie, 2010- 2014.
- Bestuurslid Jeugdcultuurfonds Utrecht, 2012- 2015.
- Lid Raad van Toezicht Muziekschool Amsterdam/Muziekschool Noord, 2016-.
- Buitenpromovendus Rijksuniversiteit Groningen bij prof. dr. A. de Baets, 2011-2020.

Publicaties

- *Het Falange-beeld in de Spaanse kontemporaine Geschiedschrijving (1939-1977)*; doctoraalscriptie (1982).
- 'La historiografia bajo Franco', *Molinos Revista Trascultural* (april 1984)
- 'Censuur op geschiedschrijving onder Franco: het beeld van de Falange', *Theoretische Geschiedenis*, nr 3 (1986).
- *Schuivende Panelen* (eerste hoofdstuk over geschiedenis ontwikkeling partijdenken) (1987).
- *Daar in de hei was het zo mooi, Tien brieven uit Brabant van Vincent van Gogh* (1990) (in samenwerking met W. Tromp).
- *Kunstzinnige Vorming. Een Onderneming* (1994).
- 'Las Escuelas de Musica en Holanda' in: *Guion sobre las segundas Jornadas sobre Sociedades Musicales* (Alicante, 1996).
- 'Amateurkunst en Kunsteducatie' in: *Handboek Sociaal Beleid* (Elsevier Bedrijfsinformatie, december 1999).
- *Think internationally but cherish diversity. The European Musicschool Union and Europe's 5000 Musicchools* (Utrecht: De Kunstconnectie, 2003).
- 'Kruisbestuiving', *Bulletin Cultuur en School*, nr 49 (november 2007).
- vanaf 1988 interviews aan regionale, landelijke en internationale pers en omroepen (Brabants Dagblad, Volkskrant, NRC, Omroep Brabant, NCRV, Spaanse media, AT5, Parool).

Lezingen

- Vanaf 1988 in Nederland vele tientallen inleidingen voor wethouders en gemeenteambtenaren, Rotarykringen, vakinhoudelijke congressen en symposia, kunstvakopleidingen, opleidingen CMV et cetera.
- Vanaf 1995 lezingen over kunsteducatie (in het Engels, Spaans, Duits dan wel Frans) in Noorwegen, Spanje, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Zwitserland, Ierland, Zweden, IJsland en Tsjechië.

SAMENVATTING

ENGELS

Dictatorship and historiography. Control of the Franco regime on recent Spanish history

Summary thesis J.W.H. van Muilekom, defended November 26th 2020, Rijksuniversiteit Groningen, Netherlands.

jvanmuilekom@kpnplanet.nl

Approach and set-up.

This study examines the tension between dictatorship and historiography using the Spanish example. In 1939, General Francisco Franco put an end to the Second Spanish Republic of 1931 and established a dictatorial regime that lasted until shortly after his death in 1975. The dictator came to power after a bloody three-year civil war that was heralded by a coup d'état against the Republican regime on July 17th and 18th 1936. Throughout the period 1939-1977, the regime that emerged from the so-called National camp showed great interest in the recent history of the country through propaganda and censorship, especially when the period 1931-1952 was concerned, years that were crucial for the preparation, execution and consolidation of Franco's seizure of power and in which he also managed to set aside pleas for the restoration of the monarchy that had disappeared in 1931.

The central question of this research is to what extent the Franco-regime and its direct successors succeeded in the period 1939-1977 in getting their hands on the historiography of the domestic and foreign policy of the years 1931-1952.

The following five sub-questions play a role:

- What image did the regime paint in its historical propaganda concerning the years 1931-1952?
- With which procedures and interventions did Franco's censorship in the period 1939-1977 confront the historians of contemporary historiography and what role did self-censorship play?
- What image of the period 1931-1952 did different generations of Spanish historians paint over the years?
- How can the developments in the way the Franco-dictatorship in the course of the period 1939-1977 made propaganda and imposed censorship in the field of historiography be related to political shifts within the regime and the francoist movement?
- Does the Spanish case contribute to the theories of censorship, propaganda and abuse of history?

The answers to these questions do not stand alone and relate to the results of a number of earlier investigations which dealt with censorship and propaganda (in the inter-war period) in a general sense and the way in which the Franco-regime built upon this in its

historical propaganda and censorship in particular. In this way, Antoon de Baets' general standpoint is tested that dictators like to seek support in history and historiography, especially because they lack political legitimacy on the basis of elections or legislation. This research also raises the question, on the basis of De Baets, whether the Franco-regime established a totalitarian system that sees laws working in history that inevitably lead to that one new regime, or whether it could be characterized as an authoritarian regime that primarily kept an eye on its practical interests and advocated a less systematic view of history (and therefore entailed a lot of unpredictability and intimidation for the historian). In addition, De Baets' thesis is tested that censorship always presupposes propaganda, but that propaganda can also occur without censorship.

In addition, a number of specialized case studies on the performance of the two major fascist dictatorships function as test material. In the first place, this concerns the fate of historiography under the Mussolini regime, which was in power in Italy from 1922 onwards. During the first decade of its existence that regime did not show much interest in the work of professional historians dealing with very contemporary history. A different situation applies in that other important dictatorship of the thirties and forties, the Nazi regime that conquered power in Germany in 1933. In that country immediately severe repression was installed and the censor, unlike in Italy, was given targeted and widely fanning out guidelines. Also Hitler's propaganda machine worked at full speed and from the beginning focused on very recent history.

Eduardo Ruiz Bautista discusses the specific design and general functioning of the Spanish government's censorship apparatus and the propaganda it used. On the one hand, he sees in Spain an organisational modelling after the German Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, on the other hand he argues that certainly after 1945, the most prominent totalitarian orientated civil servants and administrators were quickly replaced, mostly by conservative but not very profiled supporters of the dictator. Ruiz Bautista defends another interesting position. From the beginning of the sixties he sees propagandists and censors making a fundamental change in their defence of the regime. Whereas it was first emphasized that the regime had done creditable work against the disorder of the Second Republic from 1936 onwards, the qualities of Franco and his collaborators for promoting the prosperity of the Spaniards and the effective functioning of their governments would gradually become more visible, and the desire of the regime to keep a grip on the image of its origins would have waned. Ruiz Bautista's theses turned out to be far from undisputed. Therefore we also test Francisco Rojas Claros' point of view that the new censorship legislation of Information Minister Manuel Fraga Iribarne of 1966 did bring a certain opening, but that the broad undercurrent in the ideology of the Franco regime, i.e. that a strong cultural dirigisme was indispensable, simply persisted. In this context, Rojas Claros mentions the initiative of the dictator Franco himself to no longer treat the period 1936-1939 stepmotherly in historiography, but to start actively describing it on the initiative of the government itself, considering recent activities of the Parisian exile publisher Ruedo Ibérico. Rojas Claros also asks for attention to another phenomenon. In the period 1966-1969 the expectations of publishers

and authors that there would be more space would have grown enormously, after which in the period 1970-1975 there was the dynamics of a regime that wanted to keep on controlling and a dissident movement that in ever cheaper editions started to come up with ever more controversial new ideas.

This study can also build on a number of publications that focus on recent Spanish historiography. In the first place Gonzalo Pasamar Alzuria can be mentioned; he not only provides a lot of information about the purges which took place in various faculties from 1939 onwards and the exile which followed for many, but also outlines which historical facts and judgements were gradually shared in the National camp. Pasamar Alzuria's assertion that a diversity of historical approaches developed among the Spanish historians of the period 1940-1960 deserves to be tested. Until 1943-1944, for example, he observes a historical approach strongly focused on international fascism, which subsequently disappeared. Carlos José Márquez and Michael Richards, on the other hand, see continuity in historiography in both camps, the National of Franco and his supporters, and the Republican of the liberals and leftist political parties. In the course of the civil war, each of the two camps would have developed its own vision, the main lines of which would influence Spanish historiography until the early 1970s. In the eyes of both writers, the idea that Christianity and the Spanish nation should be protected with a real crusade against an anti-Spanish international conspiracy in which liberals, communists, and freemasons found each other, clashed with the Republican image that there was mainly a struggle between international fascism and a broad domestic anti-fascist coalition of bourgeois forces and workers' organizations. In the mid-1960s - 25 years after the end of the civil war - Márquez and Richards continue, the first pleas of enlightened franquist historians show up to normalize the historiography of the period 1936-1939, to bury old conflicts as a society and, above all, to look to the future. In doing so, these historians would not have developed a big critical awareness.

Surveying the historiographical studies dealing with publications about contemporary history that appeared in Spain before Franco's death, we can conclude that the main focus is on the treatment of the Spanish Civil War; the way the period of the Second Republic and that of Spain after 1939 has been dealt with, has attracted little historiographical interest. As to the franquist historians who are discussed, attention is mainly given to the general picture of history they sketch and hardly any attention is paid to their dealing with specific historical themes, e.g. those of which we can suspect, in view of experiences in other countries, that they were sensitive in Spain.

Therefore there is room for a study like the present one which regarding the contemporary historiography of the years 1939-1977 does pay attention to the time periods 1931-1936 and 1939-1952 and which sketches per (sub)theme how Spanish historians in the course of almost 40 years of Franco-dictatorship reported on specific subjects.

In selecting suitable sources for a description and analysis of the censorship of historiography and the production of Spanish historians, we tentatively started from three groups of historians in this study. The group that is referred to as 'old faithfuls' was active from 1939 until far into the sixties and is always the first to be discussed. These historians were less looking for the causes of the civil war than for those who could be blamed for the battle that broke out in 1936; they also saw this battle as inevitable and aimed at presenting Franco's actions as the only right ones.

From the early 1960s until well into the 1970s, a second group of historians was active, called 'cautious reformers'. The cautious reformers often depicted the behaviour of the Spanish political left as a decisive cause of the civil war. Franco's steps of July 18th 1936 were also in their eyes inevitable. Finally, there was a group of 'critics of the regime'. This last group, which initially consisted mainly of Anglo-Saxon historians, started publishing, just like the cautious reformers, in the beginning of the sixties, and, in contrast to the other two groups, was characterized by looking for the causes of the civil war in the behaviour and actions of both parties that opposed each other between 1936 and 1939. At the same time, these historians did not share the other historians' opinion that the revolt of Franco and his companions was inevitable.

For a general description of the activities of the Spanish government in the field of propaganda and censorship and an overview of the Spanish historical world, the secondary sources mentioned above were used.

In the chapter which is devoted to the historical propaganda of the Spanish government, two extensive government publications are discussed which had an enormous propagandistic impact in the forties and fifties: the *Dictamen* of 1939 and the *Causa General* of 1943. As to the sixties and seventies - the influence of the government publications just mentioned had diminished considerably by then - no new propaganda of a similar nature is available. At that time, however, there was a strong left-wing counter-offensive by publishing house Ruedo Ibérico in Paris, and the ideological principles of this publishing house are discussed by means of, among other things, the content of its most important publications and the letters and notes of its publisher.

For the chapters on the concrete activities and decisions of the censors, the files of individual historical publications are the most important source. Concerning almost each of the historical works that are subject of studying the corresponding censor's report has been consulted. Furthermore, of the historian concerned as much as possible assessment files of other publications have been requested, of course as far as works in which the period 1931-1952 is discussed are concerned. Where possible, the *Boletín de Información Bibliográfica*, a confidential internal publication of the Ministry of Information, is used as an additional source for the opinions Spanish censors had on specific historical works.

The thirty books which were chosen to give a detailed picture of the Spanish historiography of the years 1939-1977, are publications to which others often refer and which usually also had large editions in Spain. They form a selection from a group

which is estimated to have a total of at least 150 publications. As to various publications, (modified) reprints were also consulted, in order to follow the development of the author in time. The choice of books does not alter the fact that also Spain's most prominent scientific-historical journal *Hispania* and the national newspapers *ABC* and *La Vanguardia Española*, which were served by Spanish historians with articles, have been consulted as additional sources. The group of old faithfuls is thus represented by Joaquín Arrarás and José Luís Asián Peña, among others. Carlos Seco Serrano and Ricardo de la Cierva are particularly prominent in the group of cautious reformers. Gabriel Jackson and Ramón Tamames stand as models for the group of critics of the regime. Jackson's work, which appeared in the early 1960s, could only be officially published in Spain after Franco's death. However, from the moment of its publication it was an (illegal) point of reference for almost all Spanish historians.

The historical propaganda of the Franco regime is analysed down to the level of terms and denominations used. For the procedures and especially the interventions of Franco's censorship apparatus, the censorship files have been studied in detail and linked to each other. In this way, a picture emerges as to which (sub)themes were sensitive in (certain periods of) the years 1939-1977.

The description and analysis of historical publications form the core of this study. These are discussed on the basis of themes and sub-themes. In total there are eighteen themes and 45 sub-themes. In the first place, there are themes that are important for the entire period 1931-1952:

- The general functioning of the Second Republic and the role of the workers' revolt in 1934 in Asturias.
- The causes of the outbreak of the civil war on July 17th and 18th 1936, its (alleged) inevitability and whether or not to look for those who are to be blamed.
- The political forces on Franco's side from mid-1936 onwards and the political situation on the Republican side.
- The characterization of the regime that took shape in the (first) years after 1939.
- The Spanish Civil War as a prelude to or early start of the Second World War.
- The way important myths and symbolic events from the period 1936-1939 are dealt with as well as used terms and concepts.
- The (supposed) objectivity of the contemporary historian.

Subsequently, the period 1931-1936 shows itself in a number of themes:

- The arrival of the Second Republic and the actions of the government of the left-wing Republican Manuel Azaña (1931-1933).
- The conservative governments of the period late 1933-early 1936.
- The national elections and the increasing political and social polarization of the first half of 1936.

- The preparation of the generals' coup d'état and the outbreak of the civil war.

The period 1936-1939 of the Spanish Civil War yields the following themes:

- Franco as supposedly undisputed commander-in-chief and head of state.
- The creation of the one-party state on the National side.
- The mutual struggle in the Republican zone.
- The nature, scale and relative importance of the international aid.
- The number of war deaths and the nature and the extent of the terror.

For the period 1939-1952, the following themes arise:

- The Franco regime, the Axis powers and the political isolation of Spain after 1945.
- Domestic politics 1939-1952: the state system, the socio-economic policy and the dealing with the opposition.

The selected texts are subjected to close-reading. Because historiography under a dictatorship is central to this research, the model presented by De Baets in *Use and Abuse of History* was used for the analysis. This model shows as to which kind of actions historians have crossed or searched for professional borders in the past, paying attention to heuristic and epistemological matters and dealing with abuse on a more practical level.

Chapter 1 then describes in a general sense the diversity of instruments used by the Spanish government in the course of the Franco regime for propaganda and censorship or the suppression of publicists. It explains how the censorship was organised - with an emphasis on the period from the mid-1960s, when the censorship authorities had to deal with an upsurge of historical publications - and concludes with a review of the censorship through the eyes of the main actors.

Chapter 2 introduces the Spanish historical world, especially the part dealing with the contemporary history of Spain. On the basis of a division into two time periods, 1940-1965 and 1965-1977, the most important historians and research institutes are reviewed and the most prominent historical visions on the period 1931-1952 are discussed. Also attention is paid to the contacts Spanish historians had with foreign colleagues, so that we are able to estimate to what extent the Spaniards were aware of the discussions about contemporary Spanish history abroad.

Chapters 3, 4 and 5 then focus on how and to what extent the Spanish government manifested itself with propaganda and censorship in the field of contemporary history in the period up to and including 1977.

Chapters 6 to 9 present the historical publications. Chapter 6 pays attention to the major historical themes of the entire period 1939-1952, after which chapter 7 deals specifically

with the period 1931-1936, chapter 8 with the period of the Spanish Civil War 1936-1939 and chapter 9 with the years 1939-1952.

The research results

The sub-questions that underlie this study are reflected in the four groups of conclusions below.

Propaganda, censorship, self-censorship

- In the first half of the 1940s, the Spanish government put so much effort into historical propaganda and repression of the Spanish historical world that during the entire period 1940-1960 there hardly had to be censorship in the more strict sense of the word.
- In the propaganda battle which the regime started with the *Dictamen* and the *Causa General* in 1939 and 1943 respectively specific terms and historical parallels played an important role. Thus, terms such as 'Glorioso Alzamiento Nacional' (Glorious National Revolt), 'Cruzada de Franco' (Franco's Crusade) and 'Rojos' (Reds) definitely came into circulation. Franco's struggle was also presented as a new 'Reconquista' (Reconquest of Spain).
- In the first 25 years of the regime, as to historiography the censors hardly had to apply the general assessment criteria they had been given. There were only two themes that set the red pencil in motion in some specific cases: the role of European fascism in the establishment of the new regime and the position and importance of the monarchy.
- Little can be said with certainty about self-censorship in the first two decades. In any case, many historians abstained from contemporary historiography or limited themselves to a few main lines that neatly coincided with the frameworks the regime had outlined earlier. The desire to avoid censorship in this way can be suspected but is difficult to establish.
- With the great value it attached to influencing the image of recent history, the Franco-regime, which had a natural orientation on the fascist regime in Italy, in the first years of its existence showed more similarities with the Hitler regime that came to power in 1933 than with that of Mussolini. In the first decades after 1939, Franco even went one step further than the propaganda machine of the German NSDAP. After all, the regime in Spain was mainly concerned with keeping a grip on the historical image of the very recent years in which it came to power.
- From the mid-forties onwards, on the scale of totalitarianism- authoritarianism the Franco regime developed more and more towards the latter. In that context, it gradually put less and less emphasis on pushing through a narrowly defined historical vision of its own.

- The regime had to come to an understanding with an important development that from the beginning of the sixties took place in the historical-scientific world both inside and outside Spain: the contemporary period of Spanish history, as it had taken shape from 1931 onwards, became an independent and explicit object of study. The relatively simple and unilateral image that emerged from the *Dictamen* and the *Causa General* was thus challenged by new and more complex narratives in which other themes, facts, descriptions, explanations and judgements played a role and which the Franco regime didn't allow to reach the Spanish public unconditionally and undisputedly.
- After 1960, historical propaganda remained a regular activity of the Franco-regime, although unlike in the early forties, it focused more on soft power. Thus, in the course of the sixties, it established a historical section within the Ministry of Information.
- The way in which the government tried to influence the vision on history in the 1960s and 1970s took on a completely different character than in the two decades before that. One of the important changes was that the balance between propaganda and censorship changed in favour of the second. The Franco regime invested heavily in the quality of the censors who had to judge historical work, and ensured that the most important pillar of the regime, the army, was well represented among them. Those authors in particular had to suffer who didn't explicitly dismiss the Republicans as the main originators or culprits of the Spanish Civil War.
- Until 1975 Franco and his companions kept on making an effort to control the contemporary historiography of the period after 1931. Ruiz Bautista's thesis that developments within the contemporary historical world left the Franco regime increasingly indifferent in the course of the 1960s, is untenable.
- Notwithstanding the official utterances of the Spanish government In the second half of the sixties censorship became more and more a black box. The Law of Minister of Information Manuel Fraga Iribarne of 1966, which abolished compulsory censorship prior to publication, should have given the Spanish government a democratic facelift in Western eyes and given authors and publishers more legal certainty. However, the Law turned out to be partly a dead letter. In the world of Spanish censorship, especially that on historical works, after 1966 fickleness and ambiguity played a major role and flexibility and rigidity alternated regularly. De Baets' assertion that authoritarian regimes more than totalitarian ones show unpredictable behaviour and thus constantly intimidate, was reflected in the practice of Spanish contemporary historiography.
- Many censorship files - especially those concerning publications by foreign historians - showed that in the assessing of a publication from the outset it was important, whether the author could be considered a 'friend of the regime'. This was reflected, among other things, in the ambiguous policy regarding the terms an author could or should use.

- Moreover, unequal treatment of comparable cases was ensured by the willingness of senior government officials to make (informal) agreements with certain publishers and authors in back rooms, thus circumventing established procedures.
- The incalculability of the censorship was further increased by regular interventions by the head of state, Francisco Franco, himself.
- Legal certainty was further undermined by the fact that government officials used instruments against certain books that completely circumvented the Law, such as intimidation, bribery and so on.
- The fickleness of censorship also increased because at certain times the regime allowed political expediency to take precedence over usually applied considerations, which led to an unbalanced practice of 'tolerance'.
- In the last years of the regime, the incalculability of the censorship apparatus was greatest. In 1973 and 1974 there was a fierce struggle between the reform-minded and the archconservatives. High government officials such as Ricardo de la Cierva fell between the cracks. In the eyes of the democratic opposition, he remained the unadulterated representative of franquism; for many die-hards of the regime, he became the early traitor to the dictator's basic principles.
- The censorship apparatus may have been incalculable and unreliable, the files also show a lot of consistency. On the basis of research by De Baets, among others, we expected themes such as internal tensions among the supporters of the regime, (criticism of) the functioning of the dictator and raising the issue of terrorist methods used by the regime to be (for a long time) taboo subjects for the censors, and this expectation has been more than fulfilled. The same goes for typical Spanish themes such as the alleged links between the Franco regime and European fascism, the presentation of the Second Republic as a mainly democratic experiment and the denouncing of the responsibility of Church and army for the outbreak of the civil war.
- The relatively consistent operating of the censorship, made certain critical publishers, such as Ruedo Ibérico in Paris, completely refrain from trying to publish their books in Spain through official channels.
- At the end of the sixties and the beginning of the seventies, self-censorship flourished. We saw that many historians, and at least their publishers, were willing to remove or adapt passages for the Spanish market when offering their manuscripts for review or during the consultation with the censor that followed.
- Both the group of historians described as cautious reformers and those who are dubbed as critics of the regime either worked closely together in their research or met each other- even beyond the boundaries of their own 'group'. In this light, it is not daring to assume that from the end of the 1960s onwards, based on the many publications that appeared and the assessments these received, among the historians developed a kind of 'informal knowledge base' of themes, facts, judgements, etcetera of which it was known they were difficult for the censorship and should therefore be avoided.

- Like others who were censored, historians, too, were reluctant to open a book after the formal end of the censorship and to make it clear what they had deleted on their own initiative at what time. Shame about the part they had themselves must have played a role.

Historical image of the period 1939-1977

- The division of the Spanish historians into three groups, based on their view of the Spanish Civil War, proved to be an important determinant of how the authors involved selected facts, drew up descriptions and gave explanations and judgments, and this for a large majority of the historical (sub)themes studied. In addition, it is remarkable that in the 1960s the works of the three groups of historians existed side by side and passed each other like sliding panels.
- The group of historians designated as old faithful lent themselves to the role of megaphone of the regime. Their works were characterised by the fact that important themes remained unstudied, crucial facts were not mentioned, judgements were barely substantiated and that a strongly finalist narrative style unmistakably led to Franco's revolt on July 17th and 18th 1936.
- The fact that in the 1940s in Spain a group of historians was prominent who were close to the regime did not mean that their publications had no differences in content. There were those who primarily saw the rebellion of part of the army on July 18th 1936 as a restoration of the Republican order and therefore gave it a place in the series of 'pronunciamientos' (putsches) that Spain had known since the nineteenth century. In the first years after 1939, other Franco-minded historians emphasized that also the traditional right-wing parties had left Spain to its fate and that the steps of the army on July 18th 1936, were unique and had a place within a broad European fascist movement which had brought something completely new and above all had - rightly - put an end to the inefficient parliamentary system.
- From the mid-forties onwards, the communis opinio remained that Franco had brought a whole new page in Spanish history with his 'Movimiento' (Movement). References to recent European history and the place of fascism in it, however, disappeared quickly from the picture, as did all too ostentatious rejections of parliamentary democracy. The final shaping of the historical image in the mid-forties brought, though, greater attention to the personal history and the tragic end of the former Falange leader José Antonio Primo de Rivera; at the same time the murder of the conservative politician José Calvo Sotelo faded into the background. The explicit royalism of Calvo Sotelo may have played a role here; from the years 1943-1944 references to monarchism were no longer appreciated.
- In the course of the 1950s, the old faithful would again explicitly place the Spanish Civil War in the light of events in Europe. Franco's struggle of the years 1936-1939 for the uniqueness of Spain and against international Marxism was then retrospectively

given a place in the Cold War and the West's relentless struggle against the geopolitical expansionism of the Soviet Union.

- All in all, despite their uniformity, the publications of the old faithful of the forties and fifties certainly did not form a monolithic whole. In line with this, the assertion that the entire National historiography of the first two decades presented the Spanish Civil War as the first phase of the Second World War is debatable.
- The old faithful posed few fundamental questions to the recent history of the country, which led to a limited number of very clear judgements, as well as a small number of facts, descriptions and explanations. The political sensitivity of the issues involved and the short lapse of time played an important role here. For the historians involved, the Second Republic was above all one large pool of destruction. At the same time, there was only a meagre account of initiatives valued in themselves such as the preparation for the coup d'état of spring 1936 and its actual implementation on July 17th and 18th of the same year. With regard to the period 1936-1939, there was no attention whatsoever for themes such as Franco's (difficult) move towards one-headed leadership, the political disagreements among his faithful and the enforced political unification in the National zone, the help he received from the Axis powers Italy and Germany as well as the organised terror that took place in the National zone.
- The cautious reformers regularly stressed that, in contrast to previously active historians, objectivity was of paramount importance to them, but at the same time they saw no problem in bypassing tricky themes and facts. However, the breadth and approach of their publications differed enormously from those of the group of old faithful.
- From the early 1960s onwards, the group of cautious reformers would present innovations, which with an acceleration in the early 1970s led to many new facts, descriptions, explanations and judgements. At the same time, on certain themes they continued to distinguish themselves from the group of critics of the regime as to facts and descriptions and, above all, the historical judgements that were associated with them. Thus they omitted facts and judgments that could give rise to doubts about the justification, inevitability and positive consequences of the revolt of July 17th and 18th 1936. The cautious reformists, unlike the critics of the regime, also avoided any comment that could call into question the dictator's personal integrity, and resisted making negative judgments about the concrete conduct of the army and its officers. They also refrained from judging that the Spanish communists had been loyal to Stalin, but that in the years 1936-1939 they hadn't cared about the world revolution at all.
- Furthermore, although in the texts of the cautious reformers it could be read that at some point during World War II Franco had abandoned his policy of neutrality, only certain critics of the regime took the explicit position that during the entire period 1940-1941, the Franco-regime had dedicated itself to participating in World War II on the side of the Axis-powers. The cautious reformers also resisted a position the critics of the regime did put forward, namely that the revolt of July 18th 1936 had come to

safeguard the interests of the social elite. Also the question of Franco's own doubts to actually join the uprising had to be addressed by the critics of the regime.

- Furthermore, until the mid-1970s, the cautious reformers avoided the issue of systematic and planned terror in the National zone during the Spanish Civil War. Also the development already put forward by the critics of the regime, that in 1944 and 1945 part of the monarchist-oriented franquist 'family' had attempted to throw Franco out of the saddle, was not mentioned by them until well into the seventies.
- Within the group of cautious reformers, Ricardo de la Cierva logically has always received a lot of attention. In the first half of the 1970s, he provided a broad Spanish public with the necessary new information on topics as diverse as the volume of foreign aid during the civil war and the terror in both zones. This does not detract from the fact that Carlos Seco Serrano should be regarded as Spain's pioneer of a new, more professional approach to contemporary history. After all, already at the end of the fifties he was preparing the great work that from 1962 onwards for several years would set the tone in the historiography of the period 1931-1952.
- For several decades there was abuse and irresponsible use of history in Spain. Almost all aspects of abuse and irresponsible use of history mentioned by De Baets can be traced in the Spanish historical world. Thus, in the person of De la Cierva the historian came across who protected his sources from colleagues and who did not indicate where exactly he had found important information about the preparation of the rebellion of Franco. Moreover, many renowned historians turned out to be unwilling to indicate the concrete effects of the censorship on their own work once it had formally come to an end. In addition, many Spanish historians appeared to have explored the edges of professionalism in their concrete texts. Thus, ignoring logic and without any reproducing and ordering of data, they drew the conclusion that a coup d'état was being prepared by left-wing parties and trade unions in the spring of 1936. In terms of rhetoric, they went over the line by presenting the arrival of the Popular Front in 1936, without further analysis but with very big words, as a repetition of the revolutionary revolt that had taken place in Asturias in 1934.
- In the meantime, the illegal circulation of works by critics of the regime ensured that their positions were more than known to other historians.
- With regard to the group of critics of the regime, there was always a lot of attention for Ramón Tamames' work published in 1973, partly because of its unprecedented large circulation and relatively early date of publication. However, there were also clear shortcomings in that work. For example, many of the critical judgements about the anarchists' attitude had little factual basis. Tamames' remarks about Franco's and Spain's position in the first years of the Second World War were also hardly supported by facts. On a similar meagre basis, the regime-critical anarchist Abad de Santillán painted without much ado the Spanish communists as Stalin's straw men.

Propaganda, censorship and political shifts.

- Authors such as Ruiz Bautista, Rojas Claros and Larraz Elorriaga like to stick general labels on the Franco regime, thereby presenting a too limited a picture of the political diversity that manifested itself especially in the 1940s within the socially conservative part of the dictator's supporters. In itself, the general picture they sketched of a regime that left no ambiguity as to who was guilty of the civil war and why Franco's coming into power had to be regarded as a historical inevitability, is adequate. The authors also rightly state that when the Franco regime reinforced its ties with Mussolini and Hitler in the years 1940-1943, this led to a strengthening of the position of the older falangists at the expense of that of the group of social conservatives and to creating historiographical space for naming and valuing the roles of Italy and Germany during the Spanish Civil War.

The 1940s, however, showed a more diverse historiographical picture that was related to divergent political views within the group of regime adherents designated as socially conservative and to which the three authors mentioned paid less attention. After all, Franco's supporters formed a monstrous alliance, which included not only older falangists and, in a general sense, conservative-Catholic forces, but also a 'family' that primarily sought to restore the values on which the establishment of the Second Republic was based and one that advocated a restoration of the monarchy. In addition, the military who supported the regime had their own wishes.

It was up to the dictator and his closest associates to maintain the necessary political balance in all areas of government policy. During the first years of the regime, the political balance was still constantly going back and forth between the different groups, and this was reflected both in the different historical judgements about the conservative governments of the period 1933-1936 and in the degree of attention paid to the monarchy as a determining and appreciable element in Spanish history.

- In the second half of the 1940s, the never very strong Republican current faded and within the regime, and subsequently the historiography, both the specific falangistic and monarchist contributions were outstripped by that of the conservative-Catholic Franco supporters. It was also in this period that the characterization of the Spanish Civil War as Franco's 'Cruzada' (Crusade) prevailed.
- The impetus given by the Cold War and the gradual integration of Spain into the Western camp in the early 1950s gave room for a historical positioning of the entire period from 1936 onwards as a struggle against the communist danger, as embodied by the Soviet Union. Meanwhile, the historical attention for the former falangist leader José Antonio remained undiminished, perhaps in order to mask the shrinking political role of his former companions. The taboo on naming and glorifying the Catholic CEDA party and its leader Gil Robles, that emerged in the early 1940s, also persisted, perhaps because the CEDA had always had many monarchist-oriented supporters.

- In the first half of the sixties a new generation of politicians came to power in Spain, partly from the Catholic lay movement Opus Dei. These new rulers, according to some authors, were fundamentally aimed at burying the conflicts in Spanish society and, in that light, also wanted to give more room to the visions of the recent past of those who had lost the civil war. Indeed, the regime's attitude towards the past somewhat softened and censorship laws were relaxed to the letter and often also in practice.

However, the willingness to leave room for a broader approach to contemporary history still went hand in hand with the explicit desire to secure for the future a historiographic image favourable to the regime. The politicians wanted a new generation of historians, including Seco Serrano and De la Cierva, to adjust the historical narrative of the period 1931-1939 where it was inevitable and actively search for historical data that could support the new story.

- That the loosening that became visible in censorship around the mid-1960s was followed between 1969 and 1975 by a period of ups and downs associated with discussions and tensions among the supporters of the regime is a shared view by all authors and is also confirmed by this study. When in the years 1973-1974 it became clear that the death of the dictator was imminent, enlightened technocrats made the assessment that for the surviving of the ideals of the regime it was necessary to open the windows and, in the field of history, to give the critical Anglo-Saxons, among others, their chance. At that time, however, they found a force opposing them that had never gone away: the very conservative bunker of the traditional Franco faithful. After Franco's death, however, the influence of the bunker would quickly diminish, after which the supporters of a transition to democracy would take final control from 1977 onwards. At that time, no historical work was anymore refused access to the Spanish market on ideological grounds.

Contributions to theoretical concepts

- A dictatorial regime with ambitions in the field of contemporary historiography does not always have a 'hardened' vision immediately at hand. Nor do the visions 'soften' immediately after the fall of such a regime. Thus, the vision of the Franco-regime only formed itself in the course of the period 1940-1945; for instance there was a gradual change of tone and content in the assessment of the fascist states Italy and Germany. At the same time, all references to the fundamentally anti-liberal character of the Franco-regime disappeared as the historical vision hardened. An example of the only gradual 'softening' of vision is discernable in the work of the cautious reformer Seco Serrano. In 1978, three years after Franco's death, he failed to mention, among other things, the then widely known and remarkable fact that Franco's elevation to the rank of head of state and commander-in-chief on October 1 1936, had not been a matter of course at all.

- A well established dictatorship manages to establish itself in the capillaries of civil society, including those of the professional historical world. This is how a historical-censorial complex developed during the Franco regime. Because the censoring historians did not make themselves public as censor, they wrongly gave the impression of being impartial and independent in a professional sense.
- From a theoretical point of view, Spain is special in still other ways. De Baets points out that a lot of government censorship always goes hand in hand with a lot of propaganda by the same government. Remarkable in the Spanish example is that, when censorship was most active in practice - in the late sixties/early seventies - historical propaganda in the direct sense of the word was at a relatively low level. Indirect or hidden propaganda on the part of the regime, however, did exist.
- The Spanish example shows that government repression does not have to be a strictly domestic phenomenon. Thus, the Franco regime was active in France and the United Kingdom. Conversely, between 1945 and 1955 the Spanish government discouraged professional historians from maintaining contacts abroad, for example by visiting congresses. Here it made a correct assessment of what foreign contacts could potentially bring about: from the mid-1960s onwards the Franco regime was constantly forced to find an answer to new historical publications, coming especially from the Anglo-Saxon world.
- An authoritarian regime intending to keep (very) specific historical facts, descriptions or judgements out of the domestic market does not necessarily develop detailed censorship instruments for this purpose. Spanish censorship, for example, has been given only a limited number of general guidelines. The Franco regime thus retained the possibility of allowing political manoeuvrability and opportunism to prevail over the application of overly rigid principles that could come back like a boomerang.
- The Spanish example makes it clear that government censorship sometimes shows considerable inconsistencies. For example, the censors specialising in historical works sometimes banned a foreign work, while the department responsible for press censorship simply allowed an extensive book review of the work in question.
- Some inconsistencies in censorship are only apparent. For example, from the late 1940s onwards the Spanish government refused the publishing of Brennan's regime-critical *The Spanish Labyrinth*. In the sixties, however, the book was allowed to be imported with many dozens of copies at a time. What played a role here was that these books would mainly end up in the hands of scientists. In the eyes of the censors, they had to be able to arm themselves with content.
- The (person of the) dictator himself can play a special role within the censorship and propaganda of an authoritarian regime. The Spanish example not only made it clear that targeted interventions by the dictator himself contributed to the incalculability of the censorship. Franco also appeared to draw up very concrete guidelines for propaganda and censorship on specific subjects; think of the handling of the bombing of Guernica. Conversely, Franco's death despite the continuation of the authoritarian

regime he started, immediately influenced the censor's judgement on critical remarks against the (deceased) dictator.

- Spanish practice provides many starting points for theories concerning the micro level of the writing historian who wants to bypass the red pencil without immediately falling into self-censorship. For instance, in the case of tricky remarks we regularly saw historians refer to passages in works that had already been permitted by censorship. The historians also regularly referred to statements made by persons who were considered to be untouchable authorities. Moreover, frequently used was the 'compensation remark': after some lines about the regime that could be regarded as critical, the political opponents of the regime or a regime-critical historian would be criticized by the author. A variant of this was to let a rather controversial text be accompanied by photographs of Franco and his generals, complete with roaring nationalist captions.

The Franco regime, as much has become clear from the above, succeeded for several decades in the period 1939-1977 in bending the historiography of the internal and foreign policy of the years 1931-1952, but from the mid-1960s it - reluctantly - had to leave the initiative back where it belonged: with the professional historian.

SAMENVATTING

SPAANS

Dictadura y historiografía. El control del régimen de Franco sobre la historia reciente de España

Resumen tesis J.W.H. van Muilekom, defendida 26 de noviembre de 2020, Rijksuniversiteit Groningen, Países Bajos
jvanmuilekom@kpnplanet.nl

Enfoque y diseño.

Este estudio examina la tensión entre dictadura y historiografía utilizando el ejemplo español. En 1939, el General Francisco Franco puso fin a la Segunda República Española de 1931 y estableció un régimen dictatorial que duró hasta poco después de su muerte en 1975. El dictador llegó al poder después de una guerra civil sangrienta de tres años que fue introducido por un golpe de estado contra el régimen Republicano el 17 y 18 de julio de 1936. A lo largo del período 1939-1977, el régimen surgido del llamado campo Nacional mostró un gran interés por la historia reciente del país a través de la propaganda y la censura, especialmente por el período 1931-1952, años cruciales para la preparación, ejecución y consolidación de la toma del poder por parte de Franco y en los que también consiguió dejar de lado las peticiones de restauración de la monarquía desaparecida en 1931.

La cuestión central de este estudio es hasta qué punto el régimen franquista y sus sucesores directos lograron en el período 1939-1977 hacerse con la historiografía de la política interior y exterior de los años 1931-1952.

Las siguientes cinco subcuestiones juegan un papel:

- ¿Qué imagen pintó el régimen en su propaganda histórica de los años 1931-1952?
- ¿Con qué procedimientos e intervenciones enfrentó la censura franquista en el período 1939-1977 a los historiadores de la historiografía contemporánea y qué papel jugó la autocensura?
- ¿Qué imagen del período 1931-1952 pintaron diferentes generaciones de historiadores españoles a lo largo de los años?
- ¿Cómo se relaciona la evolución de la forma en que la dictadura franquista, en el curso del período 1939-1977, practicó propaganda e impuso censura en el campo de la historiografía con los cambios políticos dentro del régimen y el movimiento franquista?
- ¿Hay contribuciones del caso español a las teorías de la censura, la propaganda y el abuso de la historia?

Las respuestas a estas cuestiones no son únicas y se refieren a los resultados de varias investigaciones anteriores que trataban de censura y propaganda (en el período de entreguerras) en un sentido general y la forma en que el régimen de Franco se basó en

ellas en su propaganda y censura histórica en particular. De esta manera se pone a prueba el punto de vista general de Antoon de Baets de que a los dictadores les gusta buscar apoyo en la historia y la historiografía, especialmente porque carecen de legitimidad política sobre la base de elecciones o legislación. Este estudio también plantea la cuestión, sobre la base de De Baets, de si el régimen franquista estableció un sistema totalitario que ve funcionar leyes en la historia que inevitablemente conducen a ese nuevo régimen, o si fue más bien un régimen autoritario que principalmente vigiló sus intereses prácticos y abogó por una visión menos sistemática de la historia (y por lo tanto implicó la imprevisibilidad e intimidación para el historiador). Además, se prueba la tesis de De Baets que la censura siempre presupone propaganda, pero que la propaganda también puede ocurrir sin censura.

Además, una serie de estudios sobre la actuación de las dos principales dictaduras fascistas funcionan como material de prueba. En primer lugar, se trata del destino de la historiografía bajo el régimen de Mussolini, que estuvo en el poder en Italia desde 1922. Allí, durante el primer decenio de su existencia, el régimen no tuvo mucho interés en la labor de los historiadores profesionales que se ocupaban de la historia muy contemporánea. Esto fue diferente en esa otra gran dictadura de los años treinta y cuarenta, el régimen Nazi que conquistó el poder en Alemania en 1933. Inmediatamente se produjo una severa represión allí, para la cual el censor, a diferencia de Italia, recibió directrices específicas y detalladas. Además la máquina de propaganda de Hitler funcionó a toda velocidad y desde el principio se centró en la historia muy reciente.

Eduardo Ruiz Bautista discute el diseño específico y el funcionamiento general de la censura del gobierno español y la propaganda que utilizaba. Por una parte, ve en España un modelo organizativo similar al del Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda alemán; por otra parte, plantea la posición, también a prueba, de que después de 1945 los más destacados funcionarios y administradores de orientación totalitaria fueron rápidamente reemplazados, en su mayoría por conservadores pero no muy perfilados partidarios del dictador. Ruiz Bautista defiende otra posición interesante. Desde el principio de los años sesenta, ve a los propagandistas y censores en la defensa del régimen hacer un cambio fundamental. Mientras que en el principio se destacó que a partir de 1936 el régimen había realizado una labor encomiable contra el desorden de la Segunda República, las cualidades de Franco y sus compañeros para promover la prosperidad de los españoles y el funcionamiento eficaz del gobierno se harían gradualmente más visibles, y el deseo del régimen de mantener la imagen de sus orígenes habría disminuido. Las tesis de Ruiz Bautista resultaron estar lejos de ser indiscutibles. Por eso se pone a prueba el punto de vista de Francisco Rojas Claros de que la nueva legislación de censura del Ministro de Información, Manuel Fraga Iribarne, de 1966, trajo cierta apertura, pero que la amplia corriente subyacente en la ideología del régimen de Franco, a saber, que era indispensable un fuerte dirigismo cultural, simplemente persistió. En este contexto, Rojas Claros menciona la iniciativa del propio dictador Franco de no tratar ya en la historiografía el período 1936-1939 de manera superficial, sino de empezar a describirlo activamente desde el propio gobierno dadas

las actividades del editorial de exilios Ruedo Ibérico en París. Rojas Claros también pide que se preste atención a otro fenómeno. En el período 1966-1969 las expectativas de los editores y autores de que hubiera más espacio habrían crecido enormemente, tras lo cual en el período 1970-1975 se produjo la dinámica de un régimen que quería seguir controlando y un movimiento disidente que en ediciones cada vez más baratas empezó a presentar nuevas ideas cada vez más controvertidas.

Este estudio también puede basarse en varias publicaciones que se centran en la reciente historiografía española. En primer lugar está Gonzalo Pasamar Alzuria, que no sólo proporciona la información necesaria sobre las purgas que tuvieron lugar en varias facultades a partir de 1939 y el exilio que siguió para muchos, sino que también esboza los hechos históricos y los juicios que fueron compartido gradualmente en el lado Nacional. La afirmación de Pasamar Alzuria de que entre los historiadores españoles del período 1940-1960 se desarrolló una diversidad de enfoques históricos, merece ser puesta a prueba. Hasta 1943-1944, por ejemplo, observa un punto de vista histórico fuertemente centrado en el fascismo internacional, que posteriormente desapareció. Carlos José Márquez y Michael Richards, en cambio, ven una continuidad en la historiografía, en ambos bandos, el Nacional de Franco y sus partidarios, y el Republicano de los liberales y los partidos políticos de izquierda. En el curso de la guerra civil, cada uno de los dos bandos habría desarrollado su propia visión, cuyas líneas principales influirían en la historiografía española hasta principios de los setenta. A los ojos de ambos escritores, la idea de que el cristianismo y la nación española debían ser protegidos con una verdadera cruzada contra una conspiración internacional antiespañola en la que se encontraban liberales, comunistas y masones, chocaba con la imagen Republicana de que había principalmente una lucha entre el fascismo internacional y una amplia coalición antifascista interna de fuerzas burguesas y organizaciones obreras. A mediados de los sesenta -25 años después del final de la guerra civil - Márquez y Richards continuaron, siguieron las primeras peticiones de historiadores franquistas ilustrados para normalizar la historiografía del período 1936-1939, para enterrar como sociedad los viejos conflictos y, sobre todo, para mirar hacia el futuro. Al hacerlo, estos historiadores no habrían desarrollado una gran conciencia crítica.

En los estudios historiográficos que se centran en las obras históricas contemporáneas aparecidas en España antes de la muerte de Franco, el enfoque principal es el tratamiento de la Guerra Civil Española; el período de la Segunda República y el de España después de 1939 ha atraído poco interés historiográfico. En cuanto a los historiadores franquistas que se discuten, se presta principalmente atención al cuadro general de la historia y apenas hay interés en el tratamiento de temas históricos específicos, por ejemplo, aquellos de los que podemos sospechar, a la vista de las experiencias en otros países, que fueron sensibles en España.

Así hay espacio para un estudio como el presente que, en lo que respecta a la historiografía contemporánea de los años 1939-1977, también presta atención a los períodos 1931-1936

y 1939-1952 respectivamente y que traza por (sub)tema cómo los historiadores españoles en el curso de casi 40 años de dictadura franquista informaron sobre estos períodos.

Al seleccionar las fuentes adecuadas para una descripción y análisis de la censura de la historiografía y de la producción de los historiadores españoles, en este estudio hemos partido tentativamente de tres grupos de historiadores. El grupo que se denomina ‘antiguos fieles’ estuvo activo desde 1939 hasta bien entrados los sesenta y es siempre el primero en ser discutido. Estos historiadores buscaban menos las causas de la guerra civil que los culpables de la batalla que estalló en 1936; también veían esta batalla como inevitable y tenían como objetivo pintar las acciones de Franco y su grupo como las únicas correctas.

Desde principios de los sesenta hasta bien entrados los setenta, un segundo grupo de historiadores estuvo activo, llamados ‘reformistas cautelosos’. Los reformistas cautelosos a menudo describieron el comportamiento de la izquierda como una causa decisiva de la guerra civil. Los pasos de Franco del 18 de julio de 1936 también a sus ojos eran inevitables. Finalmente, hubo un grupo de ‘críticos del régimen’. Este último grupo, que inicialmente estaba formado principalmente por historiadores anglosajones, comenzó a publicar, al igual que los reformistas cautelosos, a principios de los años sesenta, y, a diferencia de los otros dos grupos, se caracterizó por buscar las causas de la guerra civil en el comportamiento y las acciones de ambas partes que se opusieron entre 1936 y 1939. Al mismo tiempo, no compartía la opinión de los otros historiadores de que la rebelión de Franco y los suyos era inevitable.

Para una descripción general de las actividades del gobierno español en el campo de la propaganda y la censura y de una visión general del mundo histórico español, se utilizaron las fuentes secundarias mencionadas anteriormente.

En el capítulo dedicado a la propaganda histórica del gobierno español, se discuten dos extensas publicaciones gubernamentales que tuvieron un enorme impacto propagandístico en los años cuarenta y cincuenta: el *Dictamen* de 1939 y el *Causa General* de 1943. Para los años sesenta y setenta - en ese período la influencia de estas publicaciones gubernamentales había disminuido considerablemente - no hay nueva propaganda histórica de naturaleza similar. Sin embargo, en aquella época se produjo una fuerte contraofensiva de la izquierda por parte de la editorial Ruedo Ibérico de París, y los principios ideológicos de esta editorial se discuten, entre otras cosas, por medio del contenido de sus publicaciones más importantes y de las cartas y notas de su editor.

Para los capítulos sobre las decisiones de los censores, los expedientes de las diferentes publicaciones son la fuente más importante. Se ha consultado el informe de los censores de casi cada una de las obras históricas que se van a estudiar con más detalle. Además, se han solicitado en la medida de lo posible del historiador en cuestión los expedientes de evaluación de sus otras publicaciones, por supuesto en lo que se refiere a los trabajos sobre el período 1931-1952. Cuando es posible, el *Boletín de Información Bibliográfica*, publicación interna confidencial del Ministerio de Información, es una

fuerie adiciional para las opiniones sobre obras históricas específicas por parte de los censores españoles.

Los treinta libros que se eligieron para dar una imagen detallada de la historiografía española de los años 1939-1977, tratan de obras a las que otros se refieren a menudo y los que normalmente también tenían grandes ediciones en España. Forman una selección de un grupo que se estima que tiene un total de al menos 150 publicaciones. También se consultaron reimpressiones (modificadas) de diversas publicaciones, a fin de seguir la evolución del autor en el tiempo. La elección de los libros no altera el hecho de que han sido consultados como fuentes adicionales la revista científica-histórica más destacada de España, *Hispania*, y también los periódicos nacionales *ABC* y *La Vanguardia Española*, en los que los historiadores españoles publicaron muchos artículos. El grupo de antiguos fieles está representado por Joaquín Arrarás y José Luís Asián Peña, entre otros. Carlos Seco Serrano y Ricardo de la Cierva son particularmente prominentes en el grupo de los reformistas cautelosos. Gabriel Jackson y Ramón Tamames se presentan entre otros como modelos para el grupo de críticos del régimen. La obra de Jackson, que apareció por primera vez a principios de los años 60, sólo pudo ser publicada oficialmente en España después de la muerte de Franco en 1975, pero desde el momento de su publicación fue un punto de referencia (ilegal) para casi todos los historiadores españoles.

La propaganda histórica del régimen franquista se analiza hasta el nivel de los términos y denominaciones utilizados. En cuanto a los procedimientos y sobre todo a las intervenciones de la censura franquista, los expedientes se han estudiado con detalle y se han vinculado entre sí. De esta manera, surge una imagen de los (sub)temas que fueron sensibles en (ciertos períodos de) los años 1939-1977.

La descripción y el análisis de las publicaciones históricas constituyen el núcleo de este estudio. Estas obras se discuten sobre la base de temas y subtemas. En total hay dieciocho temas y 45 subtemas. En primer lugar, hay temas que son importantes para todo el período 1931-1952:

- El funcionamiento general de la Segunda República y el papel de la revuelta obrera de 1934 en Asturias.
- Las causas del estallido de la guerra civil los días 17 y 18 de julio de 1936, su (supuesta) inevitabilidad y la búsqueda o no de culpables.
- Las fuerzas políticas del lado de Franco a partir de mediados de 1936 y la situación política del lado Republicano.
- La caracterización del régimen que tomó forma en los (primeros) años después de 1939.
- La Guerra Civil Española como preludio o inicio temprano de la Segunda Guerra Mundial.
- El tratamiento de mitos y eventos simbólicos importantes del período 1936-1939 y los términos y conceptos usados.
- La (supuesta) objetividad del historiador contemporáneo.

El período 1931-1936 muestra varias temas:

- La llegada de la Segunda República y la acción del gobierno del Republicano de izquierda Manuel Azaña (1931-1933).
- Los gobiernos conservadores del período comprendido entre finales de 1933 y principios de 1936.
- Las elecciones nacionales y la creciente polarización política y social de la primera mitad de 1936.
- La preparación del golpe de estado de los generales y el estallido de la guerra civil

El período 1936-1939 de la Guerra Civil Española da lugar a los siguientes temas:

- Franco como supuestamente indiscutible comandante en jefe y jefe de estado.
- La creación del estado unipartidario en el lado Nacional.
- La lucha mutua en la zona Republicana.
- La naturaleza, la cantidad e la importancia relativa de la ayuda internacional.
- El número de muertes en la guerra y la naturaleza y extensión del terror.

Para el período 1939-1952, surgen los siguientes temas:

- El régimen de Franco, las potencias del Eje y el aislamiento político de España después de 1945.
- La política interna 1939-1952: el sistema estatal, la política socioeconómica y el trato con la oposición.

Los textos seleccionados se someten a una lectura detallada. Debido a que este estudio se dedica a la historiografía bajo una dictadura, se utilizó para el análisis el modelo presentado por De Baets en *Gebruik en Misbruik van de Geschiedenis (Uso y Abuso de la Historia)*. Este modelo muestra con qué tipo de acciones en el pasado historiadores han cruzado o buscado límites profesionales, prestando atención a los aspectos heurísticos y epistemológicos y también tratando abuso en el nivel práctico.

El capítulo 1 describe en un sentido general la diversidad de instrumentos utilizados por el gobierno español durante el régimen de Franco para la propaganda y la censura o la supresión de los publicistas. Explica cómo se organizó la censura - con énfasis en el período después de mediados de los años 60, cuando las autoridades de censura tuvieron que ocuparse en gran medida con libros históricos - y concluye con una revisión de la censura a través de los ojos de los principales actores.

El capítulo 2 introduce el mundo histórico español, especialmente la parte que trataba de la historia contemporánea de España. Sobre la base de una división en dos períodos, 1940-1965 y 1965-1977 respectivamente, se examinan los historiadores e institutos

de investigación más importantes y se discuten las visiones históricas generales del periodo 1931-1952. También se presta atención a los contactos de los historiadores españoles con colegas extranjeros, especialmente para poder estimar el grado en que los españoles estaban al tanto de las discusiones extranjeras sobre la historia española contemporánea.

Los capítulos 3, 4 y 5 se centran en cómo y en qué medida en el periodo hasta 1977 el gobierno español se manifestó con propaganda y censura en el campo de la historia contemporánea.

Los capítulos 6 a 9 se centran en las obras históricas. El capítulo 6 presta atención a los principales temas históricos de todo el periodo 1939-1952, tras lo cual el capítulo 7 trata específicamente del periodo 1931-1936, el capítulo 8 del periodo de la Guerra Civil Española 1936-1939 y el capítulo 9 del periodo 1939-1952.

Los resultados de la investigación

Las subcuestiones que subyacen a este estudio se reflejan en los cuatro grupos de conclusiones a continuación.

Propaganda, censura, autocensura

- En la primera mitad de los años 40, el gobierno español puso tanto esfuerzo en la propaganda histórica y en la represión del mundo histórico español que durante todo el periodo 1940-1960 apenas hubo que censurar en el sentido más estricto de la palabra.
- En la batalla propagandística que el régimen inició con el *Dictamen* y la *Causa General* en 1939 y 1943 respectivamente, términos específicos y paralelismos históricos jugaron un papel importante. Así, términos como ‘Glorioso Alzamiento Nacional’, ‘Cruzada de Franco’ y ‘Rojos’ definitivamente entraron en circulación. La lucha de Franco también se presentó como una nueva ‘Reconquista’.
- En los primeros 25 años del régimen, en la práctica de la historiografía los censores apenas tuvieron que aplicar los criterios generales de evaluación que se les habían dado. Sólo hubieron dos temas que pusieron en marcha el lápiz rojo en algunos casos concretos: el papel del fascismo europeo en el establecimiento del nuevo régimen y la posición e importancia de la monarquía.
- Poco se puede decir con certeza sobre la autocensura en las dos primeras décadas. En cualquier caso, muchos historiadores se abstuvieron de la historiografía contemporánea o se limitaron a unas pocas líneas principales que coincidían perfectamente con los marcos que el régimen había esbozado anteriormente. El deseo de evitar la censura de esta manera puede ser sospechado pero es difícil de establecer.
- El régimen franquista, que tenía una orientación natural al régimen fascista de Italia, mostró con el gran valor que le daba a la influencia de la imagen de la historia

reciente, en los primeros años de su existencia más similitudes con el régimen de Hitler que llegó al poder en 1933 que con el de Mussolini. En las primeras décadas después de 1939, Franco fue aun un paso más allá de la máquina de propaganda del NSDAP alemán: el régimen español se preocupaba principalmente por controlar la imagen histórica de los primeros años en los que llegó al poder.

- A partir de mediados de los años 40, en la escala totalitario-autoritario el régimen de Franco se desarrolló más y más hacia este último. En ese contexto, poco a poco puso menos énfasis en impulsar una visión histórica propia estrechamente definida.
- El régimen tuvo que entenderse con un importante desarrollo histórico-científico que tuvo lugar desde los principios de los años sesenta tanto dentro como fuera de España: el período contemporáneo de la historia española, tal y como se había ido configurando a partir de 1931, se convirtió en un objeto de estudio independiente y explícito. La imagen relativamente simple y unilateral que surgió del *Dictamen* y del *Causa General* fue desafiada por narraciones nuevas y más complejas en las que otros temas, hechos, descripciones, explicaciones y juicios jugaron un papel y las que el régimen de Franco no permitió llegar al público español de manera incondicional e indiscutible.
- Después de 1960, la propaganda histórica siguió siendo una actividad regular del régimen de Franco, aunque a diferencia de principios de los años 40, se centró más en el poder blando. Así, en el curso de los años sesenta, estableció una sección histórica dentro del Ministerio de Información.
- La forma en que el gobierno trató de influir en la visión de la historia adquirió en los años 60 y 70 un carácter completamente diferente que en las dos décadas anteriores. Uno de los cambios importantes fue que el equilibrio entre la propaganda y la censura cambió a favor de la segunda. El régimen de Franco invirtió mucho en la calidad de los censores que debían juzgar trabajos históricos, y se aseguró de que el pilar más importante del régimen, el ejército, estuviera bien representado entre ellos. En particular tuvieron que sufrir aquellos autores que no descartaron explícitamente a los Republicanos como los principales perpetradores o culpables de la Guerra Civil Española.
- Hasta 1975 Franco y sus compañeros se esforzaron por mantener el control de la historiografía contemporánea del período posterior a 1931. La tesis de Ruiz Bautista de que la evolución del mundo histórico contemporáneo dejó al régimen de Franco cada vez más indiferente en el curso de los años 60 es insostenible.
- Diferente de lo que en la segunda mitad de los sesenta el gobierno español dijo que pretendía, la censura se convirtió más y más en una caja negra. La Ley del Ministro de Información Manuel Fraga Iribarne de 1966, que suprimió la censura obligatoria previa a la publicación, debería haber dado al gobierno español un lavado de cara democrático a los ojos occidentales y haber dado a los autores y editores una mayor seguridad jurídica. Sin embargo, la Ley resultó ser en parte letra muerta. En el mundo de la censura española, especialmente en las obras históricas, después de 1966 la volubilidad y la ambigüedad desempeñaron un papel importante y la flexibilidad y la

rigidez se alternaron con regularidad. La afirmación de De Baets de que los regímenes autoritarios muestran más que los totalitarios un comportamiento impredecible y por lo tanto intimidan constantemente, se reflejó en la práctica de la historiografía española contemporánea.

- Muchos expedientes de censura, especialmente los relativos a obras de historiadores extranjeros, mostraron que al evaluar una publicación desde el principio la cuestión de si el autor podía ser considerado ‘amigo del régimen’ desempeñaba un papel importante. Esto se reflejó, entre otras cosas, en la política poco inequívoca respecto de los términos que un autor podía o debía utilizar.
- Además, el trato desigual de casos comparables se garantizó gracias a la voluntad de los altos funcionarios gubernamentales de concertar en cuartos traseros acuerdos (verbales) con determinados editores y autores, eludiendo así los procedimientos establecidos.
- La incalculabilidad de la censura se incrementó aún más por las intervenciones regulares del propio jefe de Estado, Francisco Franco.
- La seguridad jurídica se vio aún más socavada por el hecho de que contra ciertos libros los funcionarios gubernamentales utilizaron instrumentos que eludían completamente la Ley, como la intimidación, etcétera.
- La volubilidad de la censura también aumentó porque en ciertos momentos el régimen permitió que la conveniencia política tuviera prioridad sobre las consideraciones normalmente aplicadas, lo que condujo a una práctica desequilibrada de ‘tolerancia’.
- En los últimos años del régimen, la incalculabilidad de la censura fue mayor. En 1973 y 1974 hubo una feroz lucha entre reformistas y archiconservadores. Altos funcionarios del gobierno, como Ricardo de la Cierva, cayeron entre las grietas. A los ojos de la oposición democrática, él siguió siendo un representante genuino del franquismo; para muchos de los más acérrimos del régimen entretanto se convirtió en el primer traidor a los principios básicos del dictador.
- La censura puede haber sido incalculable y poco fiable, sus expedientes también muestran mucha consistencia. Sobre la base de las investigaciones de De Baets, entre otros, esperábamos que temas como las tensiones internas entre los partidarios del régimen, (la crítica d) el funcionamiento del dictador y el planteamiento de la cuestión de los métodos terroristas utilizados por el régimen fueran temas tabú (durante mucho tiempo) para los censores, y esta expectativa se ha cumplido con creces. Lo mismo ocurre con temas típicos españoles como los supuestos vínculos entre el régimen franquista y el fascismo europeo, la presentación de la Segunda República como un experimento principalmente democrático y la denuncia de la responsabilidad de la Iglesia y del ejército por el estallido de la guerra civil.
- La acción de la censura que a pesar de todo fue relativamente consistente, hizo que ciertos editoriales críticos, como Ruedo Ibérico en París, se abstuvieron completamente de publicar obras en España a través de los canales oficiales.

- A finales de los sesenta y principios de los setenta, la autocensura floreció. Vimos que muchos historiadores, y al menos sus editores, estaban dispuestos a eliminar o adaptar pasajes para el mercado español cuando se ofrecieron los primeros manuscritos y/o en la consulta con el censor que siguió.
- Tanto el grupo de historiadores descritos como reformistas cautelosos como los críticos del régimen trabajaron en estrecha colaboración en sus investigaciones o se reunieron regularmente - incluso más allá de los límites de su propio 'grupo'. En vista de ello, no es atrevido suponer que a partir de finales de los 60, sobre la base de las numerosas publicaciones y evaluaciones de la censura, se desarrolló entre ellos una especie de 'base de conocimientos informales' de temas, hechos, juicios, etcétera, que se sabían que eran 'difícil' para los censores y que, por lo tanto, debían evitarse.
- Al igual que otros censurados, después del fin formal de la censura también los historiadores se mostraron reacios a jugar carta abierta y a dejar claro lo que exactamente habían eliminado por iniciativa propia en qué momento. La vergüenza de su propio comportamiento debe haber tenido un papel aquí.

Imagen histórica del período 1939-1977

- La división de los historiadores españoles en tres grupos, basados en su visión de la Guerra Civil Española, demostró ser un determinante importante de la forma en que los autores seleccionaron los hechos, elaboraron descripciones y dieron explicaciones y juicios, y esto para una gran mayoría de los (sub)temas históricos estudiados. Además, es notable que en la década de 1960 los trabajos de los tres grupos de historiadores existían uno al lado del otro y se pasaban uno al otro como paneles deslizantes.
- El grupo de historiadores designados como antiguos fieles se prestaron al papel de megáfono del régimen. Sus obras se caracterizaban por el hecho de que los temas importantes quedaban sin estudiar, que no se mencionaban los hechos cruciales, que los juicios apenas se sustentaban y que un estilo narrativo fuertemente finalista conducía inequívocamente a la rebelión de Franco de los días 17 y 18 de julio de 1936.
- El hecho de que en los años cuarenta en España hubiera un grupo de historiadores cercanos al régimen no significaba que sus publicaciones no tuvieran diferencias de contenido. Hubieron quienes veían la rebelión de una parte del ejército del 18 de julio de 1936 principalmente como una restauración del orden republicano y, por lo tanto, le daban un lugar en la serie de pronunciamientos que España había conocido desde el siglo XIX. En los primeros años después de 1939, otros historiadores de mentalidad franquista destacaban que también los partidos tradicionales de derecha habían abandonado España a su suerte y que los pasos del ejército del 18 de julio de 1936 eran únicos y tenían cabida dentro de un amplio movimiento fascista europeo

que había aportado algo completamente nuevo y sobre todo - y con razón - había puesto fin al ineficaz sistema parlamentario.

- A partir de mediados de los cuarenta, la *communis opinio* permaneció que Franco había traído una nueva página a la historia de España con su 'Movimiento'. Sin embargo, las referencias a la historia europea reciente y el lugar del fascismo en ella, desaparecieron rápidamente, al igual que los rechazos demasiado ostentosos de la democracia parlamentaria. La conformación final de la imagen histórica a mediados de los años cuarenta aun trajo más atención a la historia personal y al trágico final del antiguo líder de la Falange, José Antonio Primo de Rivera; el asesinato del político conservador José Calvo Sotelo se desvaneció en el fondo al mismo tiempo. El explícito monarquismo de Calvo Sotelo puede haber jugado un papel aquí: desde los años 1943-1944 las referencias al monarquismo ya no eran apreciadas.
- En el curso de los años 50, los antiguos fieles volvieron a situar explícitamente la Guerra Civil Española a la luz de los acontecimientos en Europa. La lucha de Franco de los años 1936-1939 por la singularidad de España y contra el marxismo internacional respectivamente se situó entonces en la Guerra Fría y en la lucha implacable del Occidente contra el expansionismo geopolítico de la Unión Soviética.
- En general, a pesar de su uniformidad, las publicaciones de los antiguos fieles de los años cuarenta y cincuenta no formaban un todo monolítico. En línea con esto, la afirmación de que toda la historiografía nacional de las dos primeras décadas presentó la Guerra Civil Española como la primera fase de la Segunda Guerra Mundial es discutible.
- Los antiguos fieles plantearon pocas preguntas fundamentales a la historia reciente del país, lo que condujo a un número limitado de juicios muy claros y a un pequeño número de hechos, descripciones y explicaciones. La sensibilidad política de las cuestiones involucradas y el corto lapso de tiempo jugaron un papel importante aquí. Para estos historiadores la Segunda República fue sobre todo una gran fuente de destrucción. Al mismo tiempo, sólo se hizo un escaso recuento de los hechos de iniciativas valoradas en sí mismas, como la preparación del golpe de estado de la primavera de 1936 y su aplicación efectiva el 17 y 18 de julio del mismo año. En cuanto al período 1936-1939, no se prestaba atención alguna a temas como el (difícil) avance de Franco hacia un liderazgo absoluto, los desacuerdos políticos entre sus fieles y la forzada unificación política en la zona Nacional, la ayuda que recibió de las potencias del Eje, Italia y Alemania, así como el terror organizado que tuvo lugar en la zona Nacional.
- Los reformistas cautelosos subrayaban regularmente que a diferencia de los historiadores anteriormente activos la objetividad era de suma importancia para ellos, pero al mismo tiempo eludían temas y hechos difíciles. Sin embargo, la amplitud y el enfoque de sus publicaciones diferían enormemente de los del grupo de antiguos fieles.
- A partir de principios de los años sesenta, el grupo de reformistas cautelosos presentaría innovaciones, que con una aceleración a principios del decenio de 1970

dieron lugar a muchos hechos, descripciones, explicaciones y juicios nuevos. Al mismo tiempo, en ciertos temas siguieron distinguiéndose del grupo de críticos del régimen. En este caso estaban en juego hechos y descripciones y, sobre todo, los juicios históricos que se referieron a ellos. De este modo, omitieron hechos y juicios que pudieran suscitar dudas sobre la justificación, la inevitabilidad y las consecuencias positivas del putsch del 17 y 18 de julio de 1936. Los reformistas cautelosos, a diferencia de los críticos del régimen, también evitaron cualquier comentario que pudiera cuestionar la integridad personal del dictador, y se encogieron de hacer juicios negativos sobre la conducta concreta del ejército y sus oficiales. También se abstuvieron de juzgar que en los años 1936-1939 los comunistas españoles habían sido leales a Stalin, pero que no les había importado en absoluto la revolución mundial.

- Además, aunque los reformistas cautelosos mencionaron que en algún momento durante la Segunda Guerra Mundial Franco había abandonado su política de neutralidad, sólo algunos críticos del régimen tomaron la posición de que durante todo el período 1940-1941 el régimen de Franco se había dedicado a participar en la Segunda Guerra Mundial del lado de las potencias del Eje. También se resistieron a una posición que los críticos del régimen plantearon, a saber, que la rebelión del 18 de julio de 1936 había venido a salvaguardar los intereses de la élite social. La cuestión de la reticencia del propio Franco a unirse al levantamiento también tuvo que ser abordada por los críticos del régimen.
- Hasta mediados de la década de 1970 los reformistas cautelosos también evitaron el tema del terror sistemático y planificado en la zona Nacional durante la Guerra Civil Española. Además, el desarrollo ya descrito por los críticos del régimen que en 1944 y 1945 parte de la ‘familia’ franquista de orientación monárquica había intentado echar a Franco de la silla, no pudo ser leído en sus publicaciones hasta bien entrados los setenta.
- Dentro del grupo de los reformistas cautelosos De la Cierva lógicamente siempre ha recibido mucha atención. En la España de la primera mitad de los años 70 proporcionó a un amplio público mucha información nueva sobre temas tan diversos como el volumen de la ayuda exterior durante la guerra civil y el terror en ambas zonas. Eso no altera el hecho de que Carlos Seco Serrano deba ser considerado como el pionero español de un nuevo enfoque más profesional de la historia contemporánea. Al fin y al cabo, ya a finales de los años cincuenta preparaba la gran obra que en 1962 marcaría el rumbo en la historiografía del período 1931-1952.
- Durante varios decenios en España hubo abuso y uso irresponsable de la historia. Prácticamente todos los aspectos mencionados por De Baets pueden ser rastreados en el mundo histórico español. Así, en la persona de De la Cierva encontramos el historiador que protegía sus fuentes de los colegas y que no indicó dónde exactamente había encontrado información importante sobre la preparación de la rebelión. Además, muchos historiadores de renombre después del fin de la censura resultaron no estar dispuestos a indicar con ejemplos concretos los efectos de la censura en su propio trabajo. Además, muchos historiadores españoles parecían haber explorado

los límites del profesionalismo en sus textos concretos. Así, ignorando la lógica sin más representación y ordenamiento de datos, llegaron a la conclusión de que un golpe de estado estaba siendo preparado por los partidos de izquierda y los sindicatos en la primavera de 1936. En cuanto a la retórica, se pasaron de la raya al presentar la llegada del Frente Popular en 1936, sin más análisis pero con palabras muy grandes, como una repetición de la revuelta revolucionaria que había tenido lugar en Asturias en 1934.

- Mientras tanto, la circulación ilegal de las obras de los críticos del régimen aseguró que sus posiciones fueran conocidas por otros historiadores.
- En cuanto al grupo de críticos del régimen, siempre se prestó mucha atención a la obra de Ramón Tamames publicada en 1973, en parte debido a la gran difusión sin precedentes y a la fecha de publicación relativamente temprana. Sin embargo, también habían claras deficiencias en ese trabajo. Por ejemplo, muchos de los juicios críticos sobre la actitud de los anarquistas tenían poca base objetiva. Los comentarios de Tamames sobre la actitud de Franco y de España en los primeros años de la Segunda Guerra Mundial tampoco fueron apoyados por hechos. Sobre una base igualmente exigua, el anarquista crítico del régimen Diego Abad de Santillán pintó simplemente a los comunistas españoles como hombres de paja de Stalin.

Propaganda, censura y cambios políticos.

- A autores como Ruiz Bautista, Rojas Claros y Larraz Elorriaga les gusta poner etiquetas generales al régimen de Franco, presentando así un cuadro demasiado limitado de la diversidad política que especialmente en los años cuarenta se manifestó en la parte socialmente conservadora de los partidarios del dictador. En sí mismo es correcto el cuadro general que esbozaron de un régimen que no dejaba ninguna ambigüedad en cuanto a quién era culpable de la guerra civil y por qué la llegada de Franco al poder debía considerarse como una inevitabilidad histórica. Estos autores también afirman con razón que cuando el régimen de Franco estableció sus vínculos con Mussolini y Hitler en los años 1940-1943, esto condujo a un fortalecimiento de la posición de los falangistas clásicos a expensas de la del grupo de conservadores sociales, creando un espacio historiográfico para nombrar y valorar los papeles de Italia y Alemania durante la Guerra Civil Española.

Sin embargo, al mismo tiempo, el decenio de 1940 mostró un cuadro historiográfico aún más diverso que se asociaba con opiniones políticas divergentes dentro del grupo de adherentes al régimen designados como socialmente conservadores y a los que los tres autores mencionados prestaban menos atención. Después de todo, los partidarios de Franco formaron una alianza diversa, que incluía no sólo a los antiguos falangistas y, en un sentido general, a las fuerzas católicas conservadoras, sino también a una familia que buscaba principalmente restaurar los valores en los que se basaba el establecimiento de la Segunda República y otra que abogaba por la restauración de

la monarquía. Además, los militares que apoyaban al régimen tenían sus propios deseos.

Dependía del dictador y sus asociados más cercanos mantener el equilibrio político necesario en todas las áreas de la política gubernamental. En los primeros años del régimen, el equilibrio político seguía yendo y viniendo constantemente entre los distintos grupos, lo que se reflejaba tanto en los distintos juicios históricos sobre los gobiernos conservadores del período 1933-1936 como en el grado de atención que se prestaba a la monarquía como elemento determinante y apreciable de la historia española.

- En la segunda mitad de los años cuarenta, el movimiento Republicano nunca muy fuerte se desvaneció y dentro del régimen, y posteriormente la historiografía, también las contribuciones específicas falangistas y monárquicas fueron superadas por la de los partidarios conservadores-católicos de Franco. También fue en este período que prevaleció la caracterización de la Guerra Civil Española como la Cruzada de Franco.
- El calentamiento de la Guerra Fría y la integración gradual de España en el campo occidental a principios de la década de 1950 dieron lugar a un posicionamiento histórico de todo el período a partir de 1936 como una lucha contra el peligro comunista, encarnado por la Unión Soviética. Mientras tanto, la atención histórica para el ex líder falangista José Antonio no disminuyó, tal vez para enmascarar el decreciente papel político de sus antiguos compañeros. El tabú de nombrar y glorificar al partido católico CEDA y a su líder Gil Robles, que surgió a principios de la década de 1940, también persistió, quizás porque el CEDA siempre había tenido muchos partidarios de orientación monárquica.
- En la primera mitad de los sesenta una nueva generación de políticos llegó al poder en España, en parte del movimiento laico católico Opus Dei. Estos nuevos gobernantes, según algunos autores, tenían como objetivo fundamental enterrar los conflictos de la sociedad española y, en ese sentido, también querían dar más espacio a las visiones del pasado reciente tal y como las vivieron los perdedores de la guerra civil. De hecho, la actitud del régimen hacia el pasado se suavizó y las leyes de censura se relajaron al pie de la letra y a menudo en la práctica.
Sin embargo, la voluntad de dejar espacio para un enfoque más amplio de la historia contemporánea seguía yendo de la mano del deseo explícito de asegurar para el futuro una imagen historiográfica favorable al régimen. Una nueva generación de historiadores, incluyendo a Seco Serrano y De la Cierva, tuvo que ajustar la narrativa histórica del período 1931-1939 donde era inevitable y buscar activamente datos históricos que pudieran apoyarla.
- Que la relajación en la censura que se hizo visible a mediados del decenio de 1960 entre 1969 y 1975 fue seguida por un período de altibajos asociados a las discusiones y tensiones entre los partidarios del régimen es una opinión compartida por todos los autores y también se confirma en el presente estudio. Cuando en los años 1973-1974 se hizo evidente que la muerte del dictador era inminente, los tecnócratas ilustrados

hicieron la evaluación de que para que sobrevivan los ideales del régimen era necesario abrir las ventanas e, en cuanto a la historia, dar espacio a los críticos anglosajones, entre otro. En ese momento, sin embargo, encontraron una fuerza opuesta a ellos que nunca había desaparecido: la del búnker muy conservador de los partidarios muy tradicionales de Franco. Por cierto, tras la muerte de Franco, la influencia del búnker disminuiría rápidamente, tras lo cual los en favor de una transición a la democracia tomarían el control final a partir de 1977. Desde entonces ni una sola obra histórica fue rechazada en el mercado español por razones ideológicas.

Contribuciones a las teorías

- Un régimen dictatorial con ambiciones en el campo de la historiografía contemporánea no siempre tiene a mano una visión ‘endurecida’. Tampoco las visiones se ‘ablandan’ inmediatamente después de la caída de tal régimen. Así, las visiones del régimen de Franco sólo se endurecieron en el curso del período 1940-1945 y gradualmente se produjo un cambio de tono y contenido en la evaluación de los estados fascistas Italia y Alemania. Al mismo tiempo, todas las referencias al carácter fundamentalmente antiliberal del régimen de Franco desaparecieron al endurecerse la visión histórica. El gradual ablandamiento es claramente visible en el trabajo del reformista cauteloso Carlos Seco Serrano. En 1978, tres años después de la muerte de Franco, no mencionó, entre otras cosas, el hecho notable y entonces ampliamente conocido de que la elevación de Franco al rango de jefe de Estado y comandante en jefe del 1 de octubre de 1936, no había sido una carrera de fuga en absoluto.
- Una dictadura de larga duración logra establecerse en los capilares de la sociedad civil, incluyendo la del mundo histórico. Así es como se desarrolló un complejo histórico-censoral durante el régimen de Franco. Debido a que los historiadores censuradores no se hicieron públicos como censores, dieron erróneamente la impresión de ser imparciales e independientes en un sentido profesional.
- Desde un punto de vista teórico, España es especial en otros aspectos. De Baets señala que mucha censura gubernamental siempre va de la mano de mucha propaganda del mismo gobierno. Es notable en el ejemplo español que, cuando la censura era más activa en la práctica - a finales de los sesenta y principios de los setenta - la propaganda histórica en el sentido directo de la palabra se encontraba en un nivel relativamente bajo. Sin embargo, existía propaganda indirecta u oculta por parte del régimen.
- El ejemplo español muestra que la represión gubernamental no tiene por qué ser un fenómeno estrictamente doméstico. El régimen de Franco estaba activo en Francia y el Reino Unido. Por el contrario, entre 1945 y 1955 el gobierno español desalentó a los historiadores profesionales a mantener contactos en el extranjero, por ejemplo por visitar congresos. Así hizo una evaluación correcta de lo que los contactos

extranjeros podrían provocar. Desde mediados de la década de 1960, por ejemplo, el régimen de Franco se vio constantemente obligado a encontrar una respuesta a nuevas publicaciones, especialmente del mundo anglosajón.

- Un régimen autoritario que haya tenido la intención de mantener fuera del mercado interno hechos, descripciones o juicios históricos (muy) específicos no necesariamente desarrolla instrumentos de censura muy detallados para este fin. La censura española, por ejemplo, sólo ha recibido un número limitado de directrices generales. El régimen de Franco mantuvo así la posibilidad de permitir que la maniobrabilidad y el oportunismo político prevalecieran sobre la aplicación de principios demasiado rígidos que podrían volver como un bumerán.
- El ejemplo español deja claro que la censura gubernamental a veces muestra considerables inconsistencias. Por ejemplo, los censores especializados en obras históricas a veces prohibían una obra extranjera, mientras que el departamento responsable de la censura de la prensa simplemente permitía una amplia reseña de la obra en cuestión.
- A veces hay aparentes inconsistencias en las decisiones de la censura. Por ejemplo, desde finales de los años 40, el gobierno español se negó la publicación del libro crítico de Gerald Brenan *The Spanish Labyrinth*. En los años sesenta, sin embargo, se permitió importar el libro con muchas docenas de copias a la vez. Lo que jugó un papel aquí fue que estos libros terminaron principalmente en las manos de científicos. A los ojos de los censores, ellos tenían que ser capaces de armarse contra el contenido del trabajo.
- La persona del dictador mismo puede jugar un papel especial dentro de la censura y la propaganda de un régimen autoritario. El ejemplo español no sólo dejó claro que las intervenciones selectivas del dictador contribuyeron a la incalculabilidad de la censura. Franco también pareció elaborar directrices muy concretas para la propaganda y la censura sobre temas específicos; piense en el manejo del bombardeo de Guernica. Por el contrario, la muerte de Franco, a pesar de la continuación del régimen autoritario que inició, influyó inmediatamente en el juicio del censor sobre las críticas contra el dictador (fallecido).
- La práctica española proporciona muchos puntos de partida para teorías a nivel micro del historiador-escritor que quiera pasar por alto el lápiz rojo sin caer inmediatamente en la autocensura. Por ejemplo, en el caso de las observaciones difíciles, hemos visto regularmente a los historiadores referirse a pasajes de obras que ya habían sido permitidas por la censura. El historiador también se refirió regularmente a las declaraciones hechas por personas consideradas como autoridades intocables. También se utilizó con frecuencia el ‘comentario de compensación’: después de un comentario sobre el régimen que podría considerarse crítico, también se critica a los oponentes políticos del régimen o a un historiador crítico del régimen. Una variante de esto fue dejar acompañado un texto bastante controvertido con fotografías de Franco y sus generales, con rimbombantes leyendas nacionalistas.

El régimen de Franco, como se desprende de lo anterior, logró durante varias décadas en el período 1939-1977 doblar la historiografía de la política interior y exterior de los años 1931-1952, pero a partir de los mediados de la década de 1960, a regañadientes, tuvo que dejar la iniciativa donde le correspondía: con el historiador profesional.